

821/477/06

С 34

ОЛЕКСАНДР
СИЗОНЕНКО

— ОВЕРКЦАНИА П ОНБОИНИКО

ОЛЕКСАНДР
СИЗОНЕНКО

ВИБРАНІ
ТВОРИ
В ДВОХ
ТОМАХ

ОЛЕКСАНДР СИЗОНЕНКО

ТОМ ПЕРШИЙ

РОМАНИ

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1983

Первый том избранных произведений известного украинского советского писателя составляют романы «Белые облака» — о людях, которые создавали Страну Советов, защищали ее в годы Великой Отечественной войны, и «Кто твой друг» — о жизни кинематографистов, о сложном процессе идейного формирования художника, его гражданской позиции.

Передмова КОСТЯ ВОЛИНСЬКОГО

НА ШЛЯХАХ НАРОДНОСТІ

Проблема народності для літератури хоч і давня, та значима і на сьогодні. Ще Белінський назвав народність альфою і омегою літератури, вбачаючи в ній і основне начало, першомету (ідейно-громадянську, естетичну, морально-етичну цілеспрямованість), і кінцевий результат мистецьких домагань, художньо реалізованих у творі.

З народністю, прагненнями поставити своє слово на сторожі інтересів трудових мас, збагнути і відобразити сам лад і смисл народного життя, стати виразником його духу, заповітних прагнень та устремлінь пов'язані й найзначніші здобутки нашої дожовтневої класики.

Народність радянської літератури, як зазначають сучасні теоретики, «розвиваючи передові традиції демократичної літератури минулого, набуває в процесі будівництва соціалізму нової історичної якості»¹. Визначальним у тому якісному збагаченні стало взаємопроникнення народності з партійністю. Практика літературного розвитку в перехідну епоху неzapepечно підтверджує, що лєнінське вчення про партійність є серцевиною, ядром концепції народності літератури, що партійність всіляко сприяє її поглибленню, дальшому вдосконаленню.

Зрозуміло, кожен етап розвитку радянського суспільства пред'являв літературі свої вимоги, свої потреби. А це не могло не позначитися на специфіці проявів, самих ознак її народності.

Сказане вповні стосується й сучасного етапу. Для зрілого соціалізму характерним є переважне акцентування на «людському факторі», що відповідає дальшому посиленню гуманістичності змісту й спрямованості нашого суспільного життя, його демократичних начал. Ці та певною мірою інші його внутрішні закономірності, що знаходять дедалі виразніший вияв у радянському способі життя, зумовлюють, навіть більше — неминуче вимагають від літератури і якісно оновленого погляду на героя як особистість, самої художньо-філософської концепції життя і людини.

Багатонаціональна радянська література виявилася чутливою до того гуманістичного поклику часу. На останніх письменницьких з'їздах (Все-союзному та республіканських), у підсумовуючих критичних виступах слушно наголошувалося, зокрема, на конструктивних зусиллях сучасних

¹ Петров С. М. Социалистический реализм. М., 1977, с. 82.

письменників у виробленні розвинутої концепції людської особистості, художньому осмисленні всієї складної багатогранності як її внутрішніх складових, так і взаємозалежностей, взаємовідношень з життям народу, своїм часом, зі світовим історичним поступом. Відзначалося: герой тоді (і в силу того) виявляв свою спроможність витримати оте масштабне співвіднесення не лише з радянською дійсністю, а й з дійсністю всієї землі, історичним рухом,—коли він мав якомога міцніше, надійніше народне закорінення. Наголошувалося, що найбільш плідний, перспективний із шляхів осягнення такого глобального співвіднесення має пролягати через художнє пізнання та відображення всієї життєвої, соціально-історичної та психологічної правди народного характеру. Насамперед узятого в його сучасному бутті — тобто як характеру радянського.

Згадана тенденція на сьогодні визначає один з найбільш цікавих, перспективних напрямів художніх пошуків літератури. Зародилась же вона раніше. Початки її оформлення, самовизначення, її більш-менш виразні першопрояви в українській радянській літературі припадають ще десь на середину 50-х років. А вже опублікованими вперше в 1956—1957 роках творами Довженка, передусім «Повістю полум'яних літ», «Зачарованою Десною», «Поємою про море» з їх глибоким філософським осмисленням історичного життя і ролі радянського народу, крупномасштабними вимірами народного характеру, заявила вона про себе на повен голос.

Взагалі ж тоді шукалося на цьому напрямі багатьма письменниками. В тім числі й Олександром Сизоненком. Щоправда, на початковій порі творчої діяльності, в ранніх збірках оповідань і повістях 50-х років оте віднаходження ним своєї стежки в літературі (поскільки йдеться про молодого, початкуючого письменника, то про дорогу говорити, вочевидь, ще рано), пошуки своєї теми і матеріалу, свого художницького бачення і розуміння світу і людини, свого почерку йшли в Сизоненка неслегка, навіть дещо уповільнено. Проте веліся вони невтомно, цілеспрямовано, дедалі результативніше.

В рік виходу цього двотомника, до якого ввійшли кращі оповідання, повісті, романи Сизоненка (правда, не всі), його авторові сповнюється 60. Майже три з половиною десяти років, сповна відданих літературі, подаремно минули для письменника. Нині Олександр Сизоненко по праву вважається одним з оригінальних, вельми цікавих майстрів сучасної української прози.

Якими ж були життєві й творчі путі-дороги, що привели його до цього, дали змогу його талантові впевнено самоутвердитися і самовиявитися, дали такі щедрі творчі живи?

Вочевидь, відповіді на це маємо шукати передовсім у його біографії. Бо ж добре відомо, що письменник, фігурально кажучи, виростає зі своєї біографії. Безпосереднє оточення (людське, суспільне, природне), пережите, бачене, пройдене, відчуте ним самим формує його як осо-

бистість (а справжній письменник — завжди особистість!), служить незмінною «першопоживою» для його творчості. Яким же було воно в Сизоненка?

Народився майбутній письменник 20 вересня 1923 року в селі Новоолександрівці на Миколаївщині, в трудовій хліборобській родині. Згодом те рідне село його, прибравши літературну назву Баштанка, не просто пройде через багато його оповідань, повістей, романів, а й виступатиме в них як своєрідний герой, що незмінно нестиме високе концептуальне навантаження, герой, змалювавши образу якого віддаватиме письменник і цінніші якості свого хисту, і те найдорожче, найсакральніше, що ніс він у своєму серці. Бо та Новоолександрівка (Баштанка) для нього — «мала» Батьківщина, з якої починається (і живиться) любов до великої матері Вітчизни, любов до рідної природи, людей, життя. Адже тут ти вперше побачив і почав пізнавати світ, спинався на власні ноги, проходив перші уроки великої науки бути людиною.

Ось чому вже в деяких ранніх творах, а особливо — в одному з кращих своїх романів «Білі хмари» та й пізніших своїх розповідях (епічному циклі «Степ», повісті «Сьомий пагорб», романі «Хто твій друг») він з такою поетичністю і задушевністю подає картини привільного українського степу і степової Баштанки, з любов'ю опіше життя своїх односельчан — великих «майстрів землі», людей, ззовні, здавалось, і суворогих, але ж яких душевно добрих і порядних, співучих і тонко відчуваючих, щедрих на добро і труд, які в повсякденних нелегких ділах своїх творили пове буття. А в грізну годину воєнного лихоліття захищали його своєю кров'ю, своїм життям.

Дехто з критиків висловлював на адресу Сизоненка докір щодо певного надміру захопленості отим рідним степовим селом, його природою, його людьми. Хоч, як на мене, то ця захопленість природою, щира, йде з самих глибин письменникового ества. Зрештою, це ж не просто такі собі елегійні спогади літньої людини про своє «босоноге дитинство» (хоча десь і вони відчутні), а передовсім глибокі синівські чуття до того народного середовища, котре породило й ростило його, вчило бути людиною, вчило, говорячи словами поета, «Як в світі жить, людей любить. За правду стать! за правду згинуть!» Тому й життя батьків, таких яскравих народних типів, як роботящий, красивий і мудрий Павло Солоний (чий образ пройде через ряд творів письменника), всієї трудової Баштанки осмислюються Сизоненком у глибших філософських вимірах, естетично підносяться.

Бо ж це від них ще в дитячі роки, в пору формування свого переймав майбутній письменник любов до рідної землі і праці на ній, високі норми трудової народної моралі, повагу до людини. Це від них узяв у спадок і один з найцінніших скарбів — співучу і багату українську мову. Це вони повсякденним життєвим прикладом своїм учили його чесності й порядності, щирості, людяності й доброти.

Значне місце серед первісних джерел, що формували його, займає в Сизоненка й книга, з якою він міцно заприятелював ще з дитячих літ. «Ще зовсім малим,— згадував він пізніше,— накрившись з головою рядниною, я потайки слухав до півночі, як батько й мати наперемінку читали одне одному. Спочатку, як в усіх наших хатах, це був «Кобзар». Він справив на мене величезне враження, що не покидає мене й тепер. Враження це підсилювалося, мабуть, тим, що мати читала його плачучи. Ну ніяк не могла читати без сліз! По «Кобзареві» я й читати навчився на п'ятому році життя».

Пристрасть до читання літератури розві'ється в Сизоненка вже в шкільні роки і відтоді стане для нього постійною. Читає він справді багато і уважно: бесідуючи з ним, часом аж диву даєшся — скільки ним прочитано і скільки зберігає з того його чіпка пам'ять. Так, література для нього не лише предмет естетичної насолоди, а й мудрий учитель.

Але найперший і найголовніший вчитель його — саме життя. В цьому одна з характерних особливостей Сизоненка як людської особистості взагалі, як письменника зокрема. Яюсь, говорячи про свою літературну працю, він зазначив: «Мені найбільше вдається не вигадане, а бачене, пережите, відчуте. Іноді це тільки асоціативний натяк. Іноді одна деталь. Іноді цілий сюжет. Але майже в усіх творах я відштовхувався від життя. Найбільше ж — в «Корабеллах», які написав після восьми років роботи на суднобудівному заводі ім. Носенка в Миколаєві, і особливо — в «Білих хмарах», де майже все, окрім асоціації і незначного ряду епізодів, написано «з натури», з людей мого села, яких я знав, і любив, і пам'ятаю все моє життя».

В принципі те ж можна сказати й про більшість оповідань, повістей письменника, котрі мають точну географічну прописку — Миколаївщина, південний український степ. Тут відбувається й значна частина подій його спічного полотна «Степ», сюди, на свою батьківщину, приїздять (чи думкою й душею лнуть) у хвилини переживань чи болісних роздумів і герої роману «Хто твій друг» або повісті «Сьомий пагорб», щоб, припавши до своїх первісних джерел, свого матірнього середовища, відновити душевну рівновагу й насагу. Щоправда, в цих творах останніх років елемент домисленого, створеного уявою письменника вже помітно переважає. Хоча, й злову ж, те домислене будеється переважно на основі колись баченого, чутого, особисто пережитого.

Чи не отією безпосередністю, життєвою справжністю вражень і відчуттів (як, зрозуміло, й особливостями власного світобачення) значною мірою пояснюється те, що, маючи в художньому відображенні південноукраїнського степу таких сильних, вельми талановитих майстрів-«конкурентів», як Юрій Яновський з його «Вершниками» або Олесь Гончар з його «Таврією», «Перекопом», «Троїкою», Сизоненко спромігся дати свій образ, змалювати свою картину степу, віднайти і показати

в ній нові мальовничі особливості, оригінальні барви, «заселити» її неповторними людьми.

І коли в його сучасних творах зустрічаєш такі вражаюче свіжі, конкретні й барвисті картини, образи і зарисовки з життя, давність якого часто вимірюється багатьма десятиліттями, мимоволі відзначаєш не лише силу і місткість письменникової пам'яті, а й починаєш ясніше уявляти собі, якими ж сильними були безпосередні його першовраження. Адже Сизоненко належить до покоління, котре народилося в перші роки Радянської влади, росло, набиралося сили, мужніло разом з новим ладом. Індустріалізація, революційна перебудова одвічного одноосібно-селянського життя, перехід його на колективні рейки, різке піднесення культури трудових мас,— усе це проходило на очах представників даного покоління, відповідно впливало на формування їхньої свідомості, психології, духовного світу. Вони бачили, з переборенням яких труднощів діставалося народові нове життя. Водночас відчували, усвідомлювали, що соціалістичний лад — то їхнє найдорожче, рідне, що пове життя окрилює трудівників, і самі запалювались крилатими мріями, готувалися перейняти від батьків трудову, будівничу естафету.

Але юність Сизоненка та його ровесників була жорстоко обірвана війною. Разом з батьками тому поколінню припало винести на своїх плечах основний тягар цієї найкровопролитнішої з воєн. У ряді творів (оповідання, повість «Пауль, Петер, Йоганн...», романах «Білі хмари», особливо — «Степ», «Була осінь») письменник ще і ще раз повертатиметься, зокрема, до того, як самому йому судилося пройти шляхами-дорогами війни, що при тому пережити й побачити. А воєнна доля його (втім, хіба тільки його?) складалася дуже непросто. Не встиг і відмобілізуватися після закінчення школи, як гітлерівські війська вже прорвалися на Миколаївщину, а їхні танкові клини перерізали дороги евакуації. Повернувся в рідне село, невдовзі включився в підпільний рух опору окупантам. Після визволення Червоною Армією відразу вступає в її ряди. Скоро стає командиром мінометної обслуги 101-го Гвардійського полку. Бере участь у визволенні Ковеля, польських міст Любліна, Лодзі, Познані, у форсуванні Вісли та Одера, штурмі Зееловських висот. У боях за Берлін 28 квітня 1945 року його було тяжко поранено.

Війна, пережите, встраждане і виборене в ній радянським народом і радянською людиною, так важко набутий в її поневір'ях і кровопролитних боях власний досвід,— усе це потім стане провідною темою, основним предметом зображення багатьох творів Олександра Сизоненка. І не тільки в них. Війна постійно «вриватиметься» і в його твори про нашу сучасність, бо набуті в ній «уроки» як морально-духовного, так й історико-ідеологічного плану активно продовжують своєрідно діяти й понині, немало чого визначають у долі героїв (особливо старших поколінь), самих сьогочасних суспільних поглядах і відчуттях.

Для Сизоненка, як і його численних ровесників, котрі з шкільної парти потрапили у вир війни, вона стала школою найсுவоріших випробувань, порою прискороеного змушніння. В горнілі боїв і злигоднів війни вчорашні зелені юпаки ставали воїнами, в них пробуджувалась і швидко визрівала громадянська зрілість, вони сповнювались чуттям відповідальності за долю рідної країни, за соціалізм, за подальші судьби світової цивілізації.

І другий, важливіший з наслідків війни. Її сучасники й безпосередні учасники своїми очима бачили, на власному досвіді відчули явлену радянським народом в тих неймовірних, трагічних випробуваннях небачену досі в історії силу духу, душевної міцності й вірності ідеям правди, добра, справедливості, ідеям інтернаціональної солідарності. Воїн-переможець, який відстояв свою країну, врятував людство від коричневої чуми, не міг не побачити по-новому ролі і призначення свого народу, звичайної радянської людини в історичному прогресі, в самому життєтворінні.

Ясна річ, для тих, кому пощастило повернутися з бойовиस्क війни і хто потім ступив на літературну ниву, те нове розуміння народу й людини мало виключне значення. Недарма передовсім представники саме цього, «воєнного» покоління в літературі (а це О. Гончар і Ю. Бондарев, М. Стельмах і Е. Межелайтіс, В. Астаф'єв і В. Биков, Григорій Тютюнник, П. Загребельний, Ю. Збанацький, А. Дімаров, О. Чепіжний та ін.) своїми творами кішця 50-х — початку 60-х років кладуть початок новій хвилі літературного пошуку — пошуку шляхів і способів утвердження і вдосконалення людського в людині, естетичного утвердження її як вищої цінності буття.

До цього загального напрямку від перших кроків своєї літературної роботи тягнеться, на ньому, зрештою, й творчо самовизначається і Олександр Сизоненко. Правда, не відразу після повернення з війни він береється за перо. Спочатку працює на Миколаївському суднобудівному заводі, потім на партійній роботі, заочно закінчує літературний факультет педінституту. І, нарешті, пробує свої сили в творчій праці.

«Поштовхом до спроби написати й собі, — як пізніше він скаже, — стали «Альпи» О. Гончара. Прекрасний і жорстокий світ, відкритий Гончаром на війні, чи, може, проста закоханість у написане ним «примусили» мене взятися за перо. Це твердження, очевидно, не може бути категоричним, бо й Шевченко, і Толстой, і Чехов, і Коцюбинський залишили в душі немало. Гончар, як і Головка, як і вірші Малюшка тільки доповнили те, що давали кожному з нас великі майстри минулого».

Звичайно, згадував тут письменник, так би мовити, про безпосередній привід, що спонукав його взятися й собі щось написати, та про ширшу літературно-традиційну основу, з якої він виростав. Головною передумовою його звернення до літератури, безперечно, було непереможне бажання повідати людям про життя і їх самих щось своє, важливе й не знане

ними, їм самим виношене й вистраждане, і знайти для цього відповідну форму, свою форму — тобто те, без чого взагалі не може бути письменника.

Вище вже зазначалося, що той пошук себе в літературі йшов у Сизоненка досить непросто. 1949 року він публікує на сторінках журналу «Вітчизна» перше оповідання «Весна». 1951 року виходить перша збірка оповідань «Рідні вогні». Але ті його перші «проби пера» помітної уваги до себе не викликали.

З середини 50-х років Сизоненко значно активізується в творчому відношенні. Одна за одною виходять збірки оповідань та нарисів: «Рідні краї» (1955), «Далекі гудки» (1957), «В батьківському краю» (1959), з'являються повісті «На Веселому Роздолі» (1956), «Зорі падають у серпні» (1957), «Для чого живеш на світі» (1961). А в 1960 році публікується його перший роман «Корабелі». Зрозуміло, справа тут не лише в досить стрімкому наростанні кількості нових творів. Варто нагадати, що це були роки значного поживлення в нашому суспільному житті, посилення його демократичних основ, викликаних відомими заходами партії. Це не могло не справити благотворного впливу на розвиток літератури. Вона стає ближчою до життя, посилює свою увагу до людини, прагнення до відображення всієї правди народного життя і людського характеру. В ній помітно наростає чуття відповідальності за рівень людського в сучасників, за розвиток того людського. Саме на цих напрямках, у цій суспільній і творчій атмосфері відкрилися можливості знайти себе, самовизначитися і Сизоненку.

Його творче самовизначення в першу чергу засвідчили кращі з оповідань другої половини 50-х років. Щоправда, тодішня критика чомусь не звернула на них належної уваги, не відзначила і фактично не підтримала нового — цікавого і обдарованого — повеіста. А він заслуговував на це, в чому читач може сам перекопатися, познайомившись з вміщеними до другого тому даного видання кращими оповіданнями письменника тих років. Уже вони досить виразно показували письменникове відчуття образного слова, здатність за допомогою кількох влучно знайдених штрихів змалювати колоритну життєву картинку (ситуацію), дати обрис характеру героя, відтворити його душевний стан, емоційно-психологічну реакцію на оточуюче. Уже в них починає проглядати образ лірично-задумливого оповідача. Разом з тим на деяких оповіданнях Сизоненка того часу ще позначалась і природна для молодого письменника печать недостатньої мистецької кваліфікованості.

Тоді ж починає він пробувати свої сили і в жанрі повісті. І небезуспішно. Принаймні перша його річ у цьому жанрі — «На Веселому Роздолі» — привертала увагу передусім авторовими спробами проникнути у внутрішній світ своїх героїв, теплотою і щирістю інтонацій у розповіді про «звичайних» трудівників, природною внутрішньою повагою до них. Хоча певні недосконалості в ній ще були й помітні.

У ряді творів наступних років та повага до трудівника починає поєднуватися з роздумами про складні процеси й протиріччя дійсності, з намаганнями розкрити внутрішній світ сучасника у взаємозв'язках і взаємопроникненнях з явищами соціальними, показати риси нової, породженої часом психології, свідомості радянської людини, її закоріненості в народно-традиційному.

Твором, що приніс письменникові громадсько-літературне визнання, став роман «Корабелі». Передусім він свідчив про помітно зрослу культуру змалювання письменником людських характерів, глибшого людинознавчого дослідження життєвих явищ і проблем, безуспішне його намагання по змозі дати їхнє повніше «внутрішнє» — соціальне й людське — наповнення. До речі, й саме виробництво виступало в творі не стільки як першооб'єкт зображення, скільки як життєве тло, на якому розгортається зіткнення різних характерів, соціальних і духовно-моральних сил. У кінцевому рахунку, перенесення корпуснообробного цеху і перебудова всього виробничого циклу — лише «зовнішній» привід основної конфліктної ситуації твору — сутинки між директором заводу Іволгіним і Долгушиним. Якби не цей, то обов'язково знайшовся б якийсь інший привід, бо сам конфлікт між ними назрівав неминуче. Адже для Іволгіна-керівника характерні не лише висока кваліфікованість, діловитість, ініціативність, а й віра в творчу здатність членів заводського колективу, чуйне ставлення до людей, турбота про творчий саморозвиток, добробут і щастя трудівника. Іншими словами, Іволгін-директор приділяє послепену увагу саме «людському фактору». (В трактуванні образу керівника це була спроба нового підходу, що стане повсюдно поширеним уже в творах 70-х років). І такі його погляди, такий стиль керівництва не могли не зіткнутися з чиповницько-кар'єристичними замашками Долгушина, його схильням перед інструкцією, його байдужістю до трудівників, недовір'ям до людей.

Цікаві «Корабелі» і авторським намаганням показати робітника-сучасника як народний характер — справжнього «аристократа робітничого духу», розкрити складну й багату його індивідуальність, нові риси його світорозуміння й світовідчуття. В цьому плані увагу привертали передусім образи старого майстра Парфена Микитовича, його учня й наступника Павла Щербака, душевно тонкої людини діда Тимофія, деяких інших корабелів — людей «океанської романтики», яким притаманна «спокійна гордість умільців, майстрів, потрібних країні людей».

В такому погляді на сучасного трудівника, з якою пробує підійти Сизоненко до його долі, дум, почуттів, моралі, всієї його діяльності, виразно відчувався вплив Довженка. Взагалі слід сказати, що поетична піднесеність, сила синтетичних узагальнень великого митця, масштабність його точки зору на радянську людину, на її роль і призначення в нашому житті, в історії людства мали значний вплив на творчість сучасних українських письменників. Йдеться, звичайно, не про наслідування, а про

той плідний творчий вплив, коли здобує, відкрите визначним майстром-попередником своєрідно акумулюється в тобі, стає своєрідним поштовхом для власних пошуків і мистецьких злетів. Тим більше, коли воно імпонує особливостям твого обдаровання, йде в руслі твоїх власних шукань і домагань, зумовлених потребами і вимогами сучасності.

Говорячи це, насамперед маю на увазі Сизоненкову настроєність на високе, добре, краснве в людині-трудівникові, прагнення розкрити її душевність і духовність, значимість життя і діянь. У міру того, як у письменника визріває така концепція, в його творах усе виразніше проявляється схильність до філософських роздумів, до художнього синтезу, емоційно-смыслові насиченості розповіді. Зрештою, це зумовлює й саме звернення до народних героїв, до масштабного художньо-філософського трактування їх образів, коли за долями героїв проступає ширша, історично змістовніша проекція — закономірності часу, самі судьби народні.

Все це особливо помітно виявилось в «Білих хмарах» (1965).

Здавалося, фабула твору досить проста: поїздка машиною з Києва в далеку степову Баштанку, зустрічі в дорозі з різними людьми, враження від побачених картин оновленої України, годшин, проведені біля помираючого батька, спогади про його і своє життя, про знайомих — передусім баштанців-трудівників. Але як сильно цей ліричний роман-роздум бере читача за душу, як багато йому говорить про наше життя і людину.

Завдяки ж чому письменникові вдається того досягти? Зрозуміло, тут діють немало чинників, авторських прийомів, розмову про які варто, вочевидь, почати з вдало знайденого Сизоненком ходу. Так, буквально з перших абзаців роману він вводить читача в драматично напружену, тривожну атмосферу повісткування, змушує нас одразу підключитися до емоційного співпереживання. Бо вже початкові рядки твору («Дорога буде далека — через всю Україну. І сумна: в батькову смерть») не залишають нас байдужими, дають відповідний настрій нашим думкам і почуттям. А тут же висловлена пропозиція проїхатися разом «по цій довгій сумній дорозі», за яку «можна передумати все своє життя і життя своїх батьків», не лише посилює цю настроєність, а й спрямовує її, даючи першу конкретизацію (далі вона розгортатиметься) тих основних віх, які визначають подальший напрям розповіді. Сам же тон і зміст отих рядків викликають у читача сподівання, що буде вона щирою, задушевною, що йтиметься про найсокровенніше, пайістотніше.

Такий драматичний «заспів» водночас дає нам змогу відчутти і зрозуміти природність глибокої внутрішньої схвилюваності оповідача, граничної напруженості його думок і переживань. У далекому степовому селі помирає його батько. Зрозуміло, що в такому душевному стані внутрішній зір людини, сина, котрий спішить ще застати батька в живих, особливо загострюється, значно підвищується душевна чутливість

оповідача, як зростає і схильність до філософських роздумів «крупним планом» про ціну і смисл життя, смерть і безсмертя людини, про те, що кожен з нас залишить по собі.

Та відомо: зацікавити читача, розворушити його почуття, залучити його до співпереживання — лише один бік справи. Не менш важливо до кінця твору не розгубити, а навпаки — дедалі посилювати і поглиблювати читачеву емоційно-душевну і смислову зацікавленість. У «Білих хмарах» вона живиться і підтримується майже поспіль напруженою інтенсивною авторовою думкою і емоцій, небуденними роздумами і переживаннями.

Власне на цьому й базується своєрідність сюжетного рішення твору. За його зовнішньою фабульною простотою виразно проглядається внутрішня сюжетна складність. Як відзначала критика, Сизоненко тут вдало застосовує оригінальний сюжетний прийом — своєрідну «машину часу», завдяки чому поїздка в Баштанку переростає в свого роду подорож у життя батьків і власну юність, в революцію, колективізацію, Вітчизняну війну і в сучасність. Відповідно й розповідь у творі йде в двох планах, двох взаємопов'язаних часових вимірах: обіймаючи нинішнє і раз по раз заглиблюючись у минуле. Це відповідає характерові, масштабності й значимості авторського задуму. В своєрідній ліричній сповіді-роздумі виразно проглядає прагнення сучасника «нередумати шлях», перейдений радянським народом, осмислити епоху, визначити місце в ній своїх батьків-трударів і себе самого, розкрити духовний досвід і старшого, і свого покоління. Тобто всього того, що так багато важить для сучасності, для формування та самоутвердження характеру людини зрілого соціалістичного суспільства — радянського народного характеру.

І природно, що, споглядаючи просвітленим зором оновлену, сучасну Україну, із захопленням подивом відзначаючи, як неспізнано змінилась вона, а разом з нею і радянська людина, — оповідач замислюється і мимоволі й нас веде у мандрівку-екскурсу у минуле, до життєвих, революційних першооспоз і джерел тих епохальних перемін. Вони — в новому народному житті, започаткованому соціалістичною революцією, стимульованому в своєму розвитку соціалістичними перетвореннями. Вони — в нових людях, які те життя виборювали, будували й захищали. Нашою літературою чимало зроблено в осмисленні й естетичному утвердженні звичайного трудівника, що піднімається до рівня свідомого перетворювача світу, господаря життя. Своїм романом «Білі хмари» Сизоненко плідно продовжує пошуки її на цьому магістральному напрямі.

Головні етапи півстолітнього шляху народу за радянських часів постають у романі в своєрідному ліричному переломленні, через картини-спогадні, в яких важливіші соціально-історичні й духовні процеси і перетворення передаються через людину, її діла, свідомість, душу. Письменникові спроби «олюднити» історію народного життя, показати її наступність, зв'язки з сучасністю, сконцентрувавши все це в мікросвіті, жит-

тевому досвіді однієї людини, найбільш виразно реалізуються в образі батька, в осмисленні його місця й ролі в творенні нового ладу, того неоціненного морального скарбу, котрий батько передав своїм дітям, онукам, людям взагалі.

Чому героєві вдається витримати таке велике ідейно-художнє навантаження? Бо він з тих, що стоять біля самих основ життя, вирощують хліб і викохують сади, виховують дітей, змалку навчаючи їх власним прикладом любити рідну землю і труд на ній, жити чесно і правдиво, ніколи не йти на компроміс із власною совістю, поважати людей, не скупитись, не жаліти своїх сил і душі, творячи для них добро і радість. Скільки судилося йому пройти (пройти разом з країною, народом — співвимір тут прямий), скільки пережити, вистраждати, здійснити! Було на тому многотрудному, але славному шляху всякого: і нестатків, голоду, недовіри, і жорстоких випробувань війни... Але ніхто й ніщо не могло вбити глибокої внутрішньої віри радянської людини в своє, нове життя. В повсякденних ділах і трудах своїх вона невтомно творила те життя, сама при тому розвиваючись і збагачуючись, формуючись як особистість нового — соціалістичного типу.

Своєю націленістю на розкриття героїки в звичайному, повсякденному, показом значимості того повсякденного, трактування звичайної радянської людини-трудівника як людини історичної, — роман «Білі хмари» співзвучний нашим сьогоднішнім духовним суспільним запитам. Твір дає можливість збагнути людську красу й історичний смисл життя таких народних героїв, як батько. Бо це ж саме їхньою пелеткою і невтомною працею, розумом, волею і душевною енергією нова, могутня і квітуча Україна, все наше радянське життя й постали. Таке трактування центральної ідейно-проблемної лінії роману якраз і відбивало народну, партійну точку зору.

З цих же позицій трактується в романі і друга важлива проблема — спадкоємності поколінь, наслідування кращих традицій, людських якостей, віками трудового народного життя вироблених. Знов же характер, сам спосіб життя батька, почасти і його односельчан-трудівників відіграють тут важливу, концептуальну роль. На їхньому прикладі ми, так би мовити, наочно-уособлено можемо побачити, як зросла і розбуяла душевна щедрість і доброта в народному характері. Вони віддавна жили в нашому народі, проте пута приватновласницького суспільства не давали їм змоги проявитися. І тільки нове, радянське життя відкрило їм можливість самореалізації і розвитку. Приклад батька, його духовно-моральний досвід і склад переконливе підтвердження тому. Показово, що в свою останню передсмертну годину він питає сина, чи є над степом хмари, благодатні «білі хмари», які несуть живлющу вологу землі, а людям радість і добро. Бо всім життям своїм він мовби заповідає нащадкам бути щедрими на добро і радість, всього себе віддавати людям. І природно, що син-оповідач, в результаті пережитої драми, по-

в'язаного з нею «передумання всього свого життя і життя своїх батьків», проймається бажанням «бути завжди і скрізь серед людей», «од яких ти завжди набираєшся розуму, заради них і завдяки їм живеш».

Так трактується в романі «естафета поколінь». А ми, читачі, побачивши і відчувши, якими були батьки, краще розуміємо, чому в них вирости такі сини, отримуємо змогу повніше збагнути джерела сили і нездоланності соціалістичного ладу, його гуманістичну основу.

Немалий інтерес викликають «Білі хмари» і в плані тих стилістичних пошуків, які веде наша проза, прагнучи до письма синтетичного, максимумно насиченого думками й емоціями. Щирість, довірливість і простота розповіді, непідробний драматизм ситуації, завдяки яким гранична загостреність, піднесеність думок і переживань сприймаються цілком природними в цьому творі.

В епілозі наступного роману «Хто твій друг» (1972) Сизоненко подає змістовно-місткий образ переправи. Точніше, образ уперше окреслений письменником ще раніше, в оповіданні «Переправа». Але ж тут, у романі, він і постає більш виграненим, і, по-своєму мовби підсумовуючи зображені в творі події, зіткнення поглядів, людські долі (головного героя Сайгака насамаперед), звучить значно прощливіше. Вчитаймося в нього: сниться Сайгакові, що він на засіданні «якогось дивного журі», члени якого сердито допитуються в героя, де ж його пова пісня? Буде вона чи ні? «Ви ж обіцяли, а строки вже вийшли». На що Сайгак подумки відповідає: «Строки вийшли, а пісні не вийшли... Он вони, он: збились гуртом на переправі й дивляться в каламутну воду. І бояться ступити на міст. Бо ще, мабуть, не час, ще він чогось не додумав і не відчув до кінця, щоб поставити останню крапку, а переправа веде з метушливого берега поспішності у мудрий світ вивіренних відчужань і мелодій, необхідних людям до туги, до радощів і, можливо, до сліз. Там, за переправою, ждуть тільки правдивих і довговічних пісень, а не одиоденок».

Узагальнюючий характер цього пасажу-роздуму героя безперечний. Як не викликає сумніву й те, що в ньому висловлені не лише Сайгакові, а й власне авторові заповітні думки про творчість. Про це свідчить і своєрідність побудови образу Сайгака, в основі якого і риси кіномитця взагалі, й немало чого від самого Сизоненка — від його багаторічної роботи на Київській кіностудії, та й біографічних моментів, насамперед з рідною Баштанкою пов'язаних. До речі, подібний принцип подвійної основи в творенні образу героя досить поширений в літературі. Свіжіший з яскравих прикладів чого — образ академіка Карналя з «Розголу» Загребельного, в якому чимало від відомого вченого-кібернетика В. М. Глушкова, але ж немало і від поглядів, особистості самого автора — Павла Загребельного.

Таку свою «творчу переправу» Сизоненко успішно подолав своїм романом «Білі хмари», діставшись того берега, що іменується справж-

ною літературою, де відкривається «мудрий світ вивіренних відчужань і мелодій, необхідних людям»,— самоутвердившись у своїх пошуках на шляхах народності.

Як підтверджують його подальші твори—окрім роману «Хто твій друг», відзначимо серед них ще повісті «Пауль, Петер, Йоганн...» (1967), «Сьомий пагорб» (1981), а також три романи широкого епічного полотна—«Степ» (1976), «Була осінь» (1980), «Мета» (1983), саме на цьому шляху письменника чекали свої удачі й відкриття. Відступи ж від нього врешті-решт призводили до невдач. За певний приклад чого можуть правити хоч би повісті «Зорі падають в серпні» (1957) і «Жду тебе на островах» (перша редакція—1963, друга—1979). «Детективна інтрига», на якій вони побудовані, на мій погляд, невластива—щоб не сказати: протипоказана—талантові Сизоненка. Її вад, за спостереженнями критика Г. Штона, неспроможними виявилися порятувати навіть «довантаження» характерів героїв ремінісценціями із степового дитинства.

Творчі здатності Сизоненка найповніше й найвиразніше проявляються в художньому осмисленні народного життя і народного характеру в їх історичному русі й видозмінах, у показі героя з міцними народними коренями, котрий, переборюючи суперечності й конфлікти дійсності, водночас виступає і як її основна творчо-будівнича сила.

Твори останніх років показують, що свої художні пошуки на цих головних напрямках письменник веде безуспішно, намагаючись дедалі поглиблювати і поширювати їх. Наприклад, намічений ще в ряді оповідань 50-х—початку 60-х років, потім ґрунтовніше розкритий—переважно в ліричному ключі—в «Білих хмарах» (образ оповідача) тип сучасного інтелігента з міцними народними коренями, відчуттям своєї спорідненості з рідним середовищем, рідним степом, має подальший розвиток у романі «Хто твій друг» та повісті «Сьомий пагорб».

Нехай і не все в цих творах сприймається однаково. Скажімо, в зображенні любовно-інтимних історій, що відбуваються з талановитим кіномитцем Сайгаком і академіком медицини Журбою, автор, на мій погляд, не в усьому досягає бажаного ефекту. Коли все інше із зображеного в цих творах, як правило, оцінюється з народного погляду (в чому й сила Сизоненка), то тут він ніби забуває, наскільки народна мораль недвозначно категорична по відношенню до «захоплень» статечного жонатого чоловіка якось молодю жіночкою.

В усьому ж іншому Сайгак і Журба постають людьми справді цікавими, духовно і душевно змістовними. Обидва вони не тільки видатні спеціалісти в своїй професії, а й непересічні особистості, люди справді талановиті, люди високого інтелектуального рівня. Варто відзначити й добру, я б навіть сказав, предметну обізнаність письменника у відображенні специфіки сфер діяльності своїх героїв—кіномитця і хірурга.

Важливу концептуальну роль відіграють в обох творах спогади героїв про своє сільське дитинство та воєнну юність. Їхні поїздки в кри-

тичні моменти свого життя до рідного степового села, щоб дихнути його повітрям, зустрітися зі своїми земляками, набратися снаги і відчутти душевну рівновагу. Тобто і в цих творах Сизоненко продовжує розробляти тему живлючості народних коренів і джерел, їх особливої значимості для духовного світу сучасного радянського інтелігента. На прикладі Сайгака та Журби переконливо розкривається й нова для його творчості, важлива (чи не найважливіша для людини інтелігентно-творчої праці) ідея обов'язку перед народом, відчуття своєї кровної спорідненості з ним, а отже — й природного прагнення до якнайповнішої віддачі народові, людям свого таланту, сил, здібностей, душевного горіння. Причому, саме ота віддача — робота героїв у таких специфічних галузях мистецько-наукової діяльності, як творення кінофільмів і операції на серці — відображується в творах широко, предметно і проникливо. І в цьому також бачиться мені одна з творчих удач Сизоненка.

Найбільшого ж успіху на шляхах народності досяг Сизоненко в епічній трилогії «Степ». Цим широким, епічно-панорамного розмаху художнім полотном письменник — можна з певністю сказати — подолав ще одну (і яку!) свою «творчу переправу» на тому шляху. Маємо підстави розглядати трилогію і як помітне явище в розвитку нашої сучасної прози про війну, зокрема сучасного роману, націленого на масштабне охоплення та осмислення її подій, основних сил, історичних наслідків.

Згадаймо, що ця масштабність на сучасному етапі розвитку літератури розпочалася трилогією К. Симонова «Живі і мертві», «Людиною і зброєю» О. Гончара, «Виром» Г. Тютюнника, своєрідно продовжувалася в «Дикому меді» Л. Первомайського, «Гарячому снігові» Ю. Бондарева, «Останніх кілометрах» Л. Дмитерка, «Війні» І. Стяднюка, «Житті одному» П. Гуріненка, в романах О. Чаковського «Блокада» і «Перемога», ряді інших творів. Про відкриття в художньо-філософському осмисленні війни, нове, з позицій сьогодення, прочитання її ходу і наслідків, як і про певні, мабуть, по-своєму неминучі втрати в цій «поїзді в незвідане», — в критиці й літературознавстві, на самих письменницьких з'їздах сказано багато.

Тож бодай коротко зупинімось на тому, що ж у ці пошуки вносять нового, свого Сизоненко, чим поповнило, а то й збагачує їх?

На мій погляд, відповіді на поставлене питання слід шукати по трьох таких основних лініях.

Перша: щодо панорамно-епічного відображення війни. Літературна практика показує, що чи не найскладніша з творчих проблем, з якою тут стикаються автори, — віднаходження співвимірів, органічності взаємозв'язків (на стильовому рівні передовсім, бо ж йдеться про художній твір, тобто річ цільну) між панорамністю та епічністю. Перша — панорамність — вимагає і передбачає якомога ширше охоплення історичних подій і діячів, документалізованої (нехай і публіцистично-інформативної) розповіді про значні воєнні операції, процеси, що відбувалися в тилу,

про дії полководців і державних керівників, роботу штабів, Ставки тощо. Друга — епічність — теж по змозі прагне до відтворення цього, та вже обов'язково на рівні образно-індивідуалізованому, картинно-конкретному. Головне ж, епічне відображення немислиме без глибинного художнього проникнення в народне життя і народний характер, предметно-образного, строго індивідуалізованого змалювання важливих явищ і процесів часу, самої його людської наповненості й основи.

До кінця перебороти оту суперечність поміж панорамним та епічним зображенням не скрізь щастить і Сизоненкові. Надто в першій частині трилогії, де порівняно частіше зустрічаються й дещо затягнуті документалізовано-публіцистичні викладки з мемуарів полководців, різних історичних матеріалів, котрі якимось недостатньо органічно вписуються в її основну, художню розповідь. У наступних же частинах вони співіснують природніше.

Такого ж панорамного матеріалу в трилогії багато. Тут ми зустрічаємо й відомих державних діячів і полководців Радянського Союзу, США, Англії, Японії, Німеччини, прочитуємо про різні стратегічні операції другої світової війни від її початків аж до нападу японців на Пірл-Харбор і розгрому фашистсько-німецьких окупантів під Москвою. Та глобальність охоплення історичного матеріалу цією в романі не лише, сказати б, інформативно-пізнавальну функцію, а й служить авторові за історично-міжнародне тло, на фоні якого Велика Вітчизняна війна радянського народу постає, осмислюється ним як важливіша, в кінцевому рахунку вирішальна щодо загального ходу і наслідків, ланка другої світової війни. В цьому одне з цікавіших, сучасних в суті своїй, творчих рішень теми війни в трилогії Сизоненка.

Як і в тому, що ці світові події дають йому змогу своєрідно відтінити, контрастніше показати народні основи нашої Перемоги на прикладі степового села, дій, вчинків, міцності характерів його трудівників. Та це вже йдеться про другу з художньо-значимих ліній «Степу». Найповніше розкривається вона на прикладі воєнного буття південно-українського села Степівки, її трудівників-степівчан, у першу чергу Дмитра Івановича Сіраша та його родини. Образи Дмитра Сіраша, значною мірою також образи його п'ятьох синів можна віднести до справжніх творчих удач епічної трилогії Сизоненка. Серед них, як слушно зазначав П. Гуріненко, «найповніше, найрельєфніше, з вражаючою авторською захопленістю і вдячністю змалювано образ Дмитра Івановича Сіраша, людини працюючої, доброї й мужньої». Його доля простежується автором ще з дореволюційних часів наймитування, будьоннівської молодості, тяжких і славних літ будівництва своєї, Радянської влади, своєї держави. Так, за рівнем мислення, почувань, всієї поведінки своєї Дмитро Сіраш постає перед нами як справді державна людина. Як звичайний радянський трудівник, наділений високою силою духу, душевної міцності й незламності. Він, його сини, степівчани-трудівники зображені

в романі як міцна, випробувана найсуворішими випробуваннями війни, надійна народна основа нашого, радянського життя. Тому й підходить письменник до їхніх діянь і характерів з такими масштабними історичними, соціально-політичними і духовно-моральними вимірами.

Нарешті, про третю з ліній новаторських пошуків Сизоненка в романі «Степ». Вона в своєрідності побудови трилогії, де в розлогі картини народного життя, в панорамні описи світових подій раз по раз вривається автор-оповідач зі своїми ліричними розділами про те, як і йому тоді разом з людьми, з народом нашим велося, зі своїми, сповненими високої емоційної напруги філософськими роздумами про пережите і пройдене, про радянський народ і людину, їх роль у другій світовій війні і в сьогочасній історії світу.

...Як бачимо, до свого 60-річчя Олександр Сизоненко підійшов у розповні творчих сил, у розквіті свого таланту.

Кость Волинський

БІЛІ ХМАРИ

380

ЧАСТИНА ПЕРША

Дорога буде далека — через всю Україну. І сумна: в батькову смерть.

Ходімо по цій довгій сумній дорозі. Рано чи пізно по ній доведеться пройти чи проїхати: це одна з тих наших доріг, які не доводиться вибирати. Вона може бути короткою, в кілька кроків. І довгою — в тисячі кілометрів. Але важка вона однаково, і на ній можна передумати все своє життя і життя своїх батьків.

На такій дорозі завжди легше удвох. Ось моя рука. Дверці в машині одчинені. Автострада лежить перед нами рівна, тверда, аж дзвенить.

Ідьмо!

А ніч голубітиме і мінитиметься — місячна й тиха вереснева ніч, мов для сповіді. І столітні верби над шляхом здаватимуться прозорими. І траса білітиме на рівнині, наче зроблена не з бетону, а з гіпсу чи каменю, з якого в нашій селі випаляють вапно, щоб побілити хати. Тільки ліси темнітимуть обабіч. Та машини попереду. Зустрічні пронизуватимуть нас ножами своїх фар. Щоб не сліпити водіїв, ми не вмикатимем світла. Навіщо? І так буде видно, як вдень.

Шофери зустрічних машин дивуватимуться з наших підфарників, сигналитимуть нам, перемикаючи світло з ближнього на дальнє, а дорога все одно білітиме, і їхати по ній буде легко. Під рівне, приглушене гудіння мотора пролітатимуть на узбіччях тополі, схожі одна на одну, мов сестри. А вдалині величаво пропливе якийсь заснуле село. І тільки небо і зорі над притихлою землею лишатимуться нерухомими та місяць висітиме над дорогою, печальний і вічний для всіх, як смерть і життя.

Чомусь думатиметься про те, що він світить так само і там, над Баштанкою — далеким селом, де вмирає зараз у районній лікарні твій батько.

Уявляється вибите і порожнє, мов плац, подвір'я лікарні, вікно, у яке ти не раз заглядав. Тепер туди заглядає місяць. Чи видно там щось, в тій задушливій смертній палаті?

Ти там уже, там, біля батька. Береш його обличчя в долоні. «Тату,— кажеш йому,— таточку». Хоч ніколи в житті не брав його обличчя в долоні і ніколи не говорив йому таких ласкавих слів, бо, коли ми стаємо дорослими, ніжність ховається десь на самісіньке дно наших сердець у суворості буднів, тривог і невдач. Чи й удач — все одно.

А тепер уявляєш,— ні, просто відчуваєш,— яке те обличчя худе. Яке колюче воно, неголене! Ти це відчуваєш своїми долонями, хоч руки твої поки що стискають холодне, гладеньке й ребристе кермо.

Летить, пролітає узбіччям незоране поле з якимись копицями, повільно і величаво розвертається на рівнині, і, дивлячись на нього, розумієш, наскільки в думках ми проходимо відстані швидше, ніж в дійсності.

Автострада повертає тепер на південь, якась ще більш порожня й самотніша, ніж досі, і летиш по ній, мчиш вже не назустріч радості, як доводилося їздити досі, а назустріч батьковій смерті. Але — як не тяжко, як не страшно — лишається надія: а може, ще все мінється? Може...

Це ніколи нас не кидає. Ми завжди маємо розкіш сподіватися на краще. Лети, машинно, лети, слухняна! Натискаєш акселератор і знаєш, що відстань уся попереду. Величезна відстань. У величезне горе. У непоправне нещастя, що впало на тебе тільки сьогодні і тому здається наглим і несподіваним.

Хотілося б мати щасливі телеграми. І, може, вони й бувають. Але зараз ти твердо знаєш, що телеграми приносять нещастя. Всього півроку тому, прийшовши з роботи, ти застав першу в своєму житті телеграму: «Мама померла Приїжджай. Батько». Хіба цього мало одній людині в один рік? Мабуть, мало. Бо через півроку друга телеграма: «Батько у вкрай тяжкому стані. Лікар».

Ти показав цю телеграму своєму заклопотаному директорові. Він прочитав її мовчки, мовчки її повернув, а ти мовчки поклав у кишеню, мовчки сів у машину і оце їдеш. Бодай так не їздити!

Але життя є життя, і ми народилися не для того, щоб ганити його, а щоб жити і зносити все, що нам випадає. І горе — теж. Бо скільки б його не було, радості завжди більше, ніж горя. Воно щедре, воно й невблаганне, наше життя. Тільки про це ми забуваємо в радості, а в горі пригадаєш все, і життя проходить перед тобою, як оця дорога на рівнині,

як ліси оці, й села, й тополі на узбіччях. І роки твої — як кілометри: ти прожив їх, неначе проїхав.

Приїздив батько до міста. Глухий, сліпий, скромний і постійно збентежений: як би комусь не завадити. У синовій хаті, чи на вулиці, чи в магазині — скрізь намагався пройти чи стати так, щоб нікому не перейти дорогу, нікого не потурбувати.

Найбільше приїздив восени. Купував вапно, замазку, фарбу. Щоб побілити хату, підремонтувати й пофарбувати вікна і двері на зиму. Іноді купував матері халви, або цукерок, або банку бичків.

А потім, як ти бачився з ним востаннє, приїхав купувати мамі якесь платтячко, тюль, хустки — все, що треба для похорону; заздалегідь купивши все те, довго стояв у куточку під стіною, схиливши голову. А люди йшли повз нього, гатили ногами в підлогу, кричали і перегукувались.

І життя летіло повз нього і вило, і вже тоді їло його підступною і страшною хворобою. Тільки він того не знав. Стояв остороп, мовби чекав своєї години, і боявся комусь завадити.

Третя година ночі. Обганяти вже нікого і розминатися ні з ким. Машини стоять на узбіччях. Вони, здається, послули під охороною дбайливих щитів, поставлених добрими людьми. «Стомився — відпочинь!» — величезними літерами написано на них.

І можна подумати, що ці щити вигадано матерями, які вічно тривожаться за своїх дітей, що мандрують більшими й меншими дорогами по світу, і завжди виглядають їх і ждуть.

Ці щити сприймаються тепер як згадка про твою матір. Про її добру і вічно звернуту до тебе душу. Її вже немає, але все, що зустрічається у світі доброго, — то наче від твоєї мами.

Коли тебе питали, як ти живеш, відповідав донедавна завжди одною фразою:

— Та... мама вмирає...

А серце так защемить-защемить, і відчуєш образу на долю, що безжально наслала на неї хворобу, перед якою безсила вся медицина й наука, тяжку операцію, після якої ти не пізнав свою маму, схилившись над нею, щоб поцілувати. «Якби ти тільки знав, що вони робили зі мною». — І мама слабою восковитою рукою все тяглася до твого світлого

галстука, щоб стерти з нього якусь осоружну порошинку чи цятку...

Що ти при цьому відчував — не розкажеш і не поясниш нікому.

А вона тобі вірила. І вірила лікарям — друзям твоїм. І може, тому йшла на операцію сміливо. А може, й тому, що звикла за своє життя до всього, знала, що труднощі й муки, які випадають на долю, треба зносити мужньо й рішуче. І чим швидше, тим краще. В той операційний день вона всіх підбадьорювала.

— Ви не бійтесь,— казала вона.— Якщо вам боязно, співайте в думках улюблену пісню, і всі страхи пройдуть.

Сама вона була просто героєм. Можливо, саме тому складна операція скінчилася швидко і вдало, і маму на чотирнадцятий день виписали в гарному стані і настрої. І тут ні вона, ні хірург не винні були в тому, що на світанку її настиг інсульт, ударив, мов з протитанкової гармати, і позбавив мови і здатності рухатись.

— Таточку! — гукнув на світанку твій стривожений і зблідлий син, вбігши до спальні.— Іди скоріше, бабуня впала!

Куди впала? Як упала? З чого і чому? Ти не міг зрозуміти нічого, бо звечора вона так гарно себе почувала, так сміялася з твоїх жартів і з таким апетитом вечеряла, що ти вже заспокоївся: тепер мама житиме. Перед тим як лягти, вона попросила тебе не вмикати радіоточку. «Нехай грає. Воно мені не заважає, бо я скучила за ним у лікарні». І ти залишив радіо ввімкненим. А тепер, вбігши в кімнату, де вона спала, ти застав її на підлозі напівмертву. Вона не дивилась на тебе і не стогнала, і права рука її й права нога були зовсім неживі, а обличчя перекошилося. Поклавши її на канапу, неприродно довгу й важку свою маму, одвіку худеньку і легку, ти помітив, що синеньке платтячко її підбите якоюсь кольоровою смужкою, бо не вистачило матерії.

Двадцять місяців пролежала вона, моя мила мама, на розкладушці. Двадцять місяців сидів біля неї батько. Вмираючи, вона обняла його однією, здоровою, рукою, пригорнулася обличчям до його обличчя і вмерла тихо-тихо, як вмирають, мабуть, степові чайки.

Де живуть наші батьки й матері, там живуть і вітри, які нас обдували в дитинстві. Оті перші вітри, що обдували нас на маминих руках, і ми, вперше відкриті їм, захлиналися

від того незвичного потоку безмежжя, краси і неосяжності. Здрігалися, невміло мружили очі і починали входити в світ, який звемо життям.

Живуть там, за маминою і батьковою хатою, вітри, і птахи, і сонце, і земля твоя, і твій рід, і твої перші кроки.

Більшість людей носить це в серці повік. І якщо є щось святе на землі, то це перш за все мама і батько. І батькова хата. І мамине слово. І стежки, по яких вона ходила і на яких вчила ходити й тебе. Стежки, поля і дороги.

По інших ходив ти сам. На війну, у навчання. В кохання. На роботу. Це вже твої власні — щоденні, буденні, яких наче й не помічав колись, а тепер згадуєш їх урочисто й детально, мовби щось найголовніше в житті.

Найперша твоя стежка — та, що виводила з двору на вулицю.

Двір був зелений, порослий споришем. Восени на ньому з'являлася біла скирта пахучої соломи, а влітку не було нічого. Тільки стояв погрібник, та собача будка під хатою, та куц смородини під вікном. Він дуже шумів ночами, і ти довго не міг заснути. А мама казала: то вітер. І розповідала тобі казки про дрімучі ліси — у степовій голій рівнині їй вистачало для цього куца смородини.

Цією стежкою ти вперше вийшов з порожнього двору на вулицю. А значить — у світ. Вийшов, тримаючись за мамину спідницю, бо в руках у неї щось було: мама ніколи не мала вільних рук. Щось носила ними, робила щось.

Клята стежка була нерівна. Ти спотикався на вибоїнах і падав, повисаючи на маминшому фартусі, мов гімнаст на кільцях. Іноді фартух виривався з рук, і ти падав по-спражньому. Проте не плакав ніколи, підводився найчастіше сам і продовжував іти вслід за мамою. Тому маєш тепер міцні ноги.

Коли ти підріс і вже вільно тримався на ногах, мама завжди посилала тебе вперед: вона хотіла бачити тебе кожної хвили та не зводити з тебе очей, щоб, бува, з її сином чого не трапилось. Або мала втіху дивитись на тебе.

— Іди, синочку, вперед.

І ти йшов. Відчував на собі мамин погляд і намагався йти гарно і рівно. Може, в нас і хода легка і стрункість якась є тільки тому, що мами дивились на нас, не зводячи очей. Все пускали нас уперед і милувались нами.

Людина завжди прагне до волі і самостійності. І от настає час, коли ти починаєш тікати з двору у самостійні мандри.

То були далекі мандри! На середню вулицю. Або на горішню. Інших у селі не було.

Ішов провулками і через городи. Та все оглядався, чи видно хату твою, бо треба ж було втрапити й назад. А зустрічні люди питали тебе: «Чий ти?» І ти не знав, що відповісти, окрім «мамин». Тебе ще тоді ніхто не знав у селі, ти був чимсь новим, небаченим, без якихось громадських прав, бо вони починаються з імені людського, а твоє ім'я було ще не відоме нікому.

— Чий ти? — питали тебе дорослі люди, скоріше з цікавістю, ніж з погрозою. Але це питання завжди лякало тебе і ставило в безвихідь, бо на слово «мамин» всі чомусь сміялись, і в сміхові тому вчувалось тобі кепкування, глузливість. А ти теж нікого не знав, і незнайомі люди викликали у тебе побоювання.

— Чий ти? — питали тебе на вулицях, а потім у школі.

— Чий ти? — питають, коли беруть в армію, чи на війну, чи коли приймають в партію.

— Чий ти? — питають, коли в тебе щось виходить в роботі хороше або, навпаки, погане.

— Я ваш, ваш! — відповідає людина, що недавно трималась за мамину спідницю. Чи вже й сивіюча, з сумними очима і стомленим голосом. — І яким ви мене виховали, таким я і є. Тому мої достоїнства — це ваші достоїнства, а мої вади — це також ваші.

Бо людина не існує окремо, як не існує вона і вічно. Бо які б не були наші мами, скільки б добра в нас не вклали, його не вистачить на все життя. Ми всі живемо разом, люди — серед людей. Тому коли питаємо когось: «Чий ти?», ми знаємо, що кожна людина скаже: «Я ваш». І це буде велика і сувора правда. Про цю конкретну людину зокрема. Про кожного з нас. Про всіх нас разом.

Мусиш розм'якнутися з автоколоною. Це все МАЗи, величезні, могутні. Вони з страшним ревом проносяться повз тебе, їх багато, ідуть вони густо. Фари вимкнено, в твою машину вривається запах дизельного палива.

«Ре-е-ев! Ре-е-в!» — пролітають одна за другою машини, заглушаючи все, рвучи на шмаття повітря і тишу, і ти пригадуєш, як, дивлячись на отаку колону, батько сказав з гордістю і тривогою:

— Ну й машини! Аж кричать — війни.

Ага, ось останній МАЗ промчався повз тебе, тепер дорога вільна, і ти можеш згадувати далі.

Навпроти вас, через вулицю, жив найбагатший у селі чоловік Борис Луценко. Кам'яний будинок з вічно зачиненими віконницями, буйні кущі бузку і смородини в палісаднику з зеленими обалопами, зелені височенні ворота між будинком і високою-високою клунею під соломою. Коли ворота відчинялись, видно було широкий двір, встелений величезними кам'яними плитами, поміж якими в щілинах росла густа трава, розграфлюючи подвір'я на правильні красиві квадрати. Од воріт в глибину двору помітна була смуга, на якій трави в щілинах було менше: тут їздили підводами, водозвозкою, гарбами на тік, тому трава була збита копитами і розчавлена колесами. А ліворуч і праворуч від цієї смуги вона розкошувала, і тому подвір'я здавалося нам, хлопчакам, просто казковим.

Далі був гарман, закат, у якому стояли віялки, сівалки, плуги й пугарі, стаїня, набита певелічкмиц, але злими і щирими в роботі конєятами, а вздовж загорожі тяглися корівники, сажі для свиней, комори. Двір був багатий, і хата багата, і сім'я велика: дві дівчини на виданні, жонатий син Григорій з невісткою, молодий прищуватий Петро, що вічно пас кошей і ловив павуком рибу, і найменший — Славо, з яким ти дружив.

В обох дівчат, які частенько ходили до твоєї молодой матері, щоб навчитися вишивати, або пекти хліб, або маринувати рибу, ти був закоханий по черзі, збирався женитися спочатку на Маланці, яка незабаром вийшла заміж і подарувала тобі, обідраному і голомозому п'ятирічному залицяльникові, шишку: просто в фаті зайшла у бідну вашу хату, знайшла тебе на печі, обсипала цукерками і зерном, а потім подала тобі білу-пребілу шишку, перев'язану червоною, як жар, стрічкою.

Ти заїв гіркоту відхиленого кохання тими гостинцями і на другий день закохався у Фросину, в якій потім любив вечорами сидіти на руках і засипав, прихилившись до пахучого її плеча. І просто дивно було, як вона висиджувала з п'ятилітнім парубійком на руках цілі вечори.

А з Петром ти ходив ловити рибу: він бродив з павуком понад берегом, а ти носив йому штани. Одійде він на яких сто або двісті кроків і гукає тебе. Ти береш його штани і якусь фуфайку, де завжди бряжчали бляшанка з тютюном і мідна запальничка, і переносиш на нове місце, проти Петра. А він знову пішов і пішов з павуком, і тобі доводиться знову нести його речі. І так, аж доки не стемніє. А в темряві ти лишався наодинці з тими штанями і думав, що в світі,

крім тебе, нікого немає. Тому коли Петро вибрідав до тебе з ставка, великий і нечутний, ти відчував радість і любов до нього, ставав сміливішим і просто щасливим.

Мама твоя часто лаяла Петра, але ти нізачо не хотів скласти з себе тих романтичних обов'язків. По-перше, славно було дивитися і стрибати на березі від захоплення, коли раптом у павуку заб'ється короп чи лин. По-друге, доки Петро ловить рибу, можна було бавитись запальничкою. А по-третє, ти ніколи не приходив додому з порожніми руками: Петро тобі завжди давав линця чи коропчика за твої багатогодинні труди зброєносця. Хоча й носив ти не зброю, а штани.

У двір до Луценків тебе пускали рідко. Такий був закон. Ти тільки чув, як там, за високими ворітьми, гуділи котки під час гарманування, як шипіла припадно і злісно різка і стукали штельваги, а тупіт коней по розстеленій пшениці був м'який, і кінське форкання ледве долиняло звідти — все це було таке принадне, що ти просто вмивав від бажання потрапити в те найдивніше і найпотаємніше в світі, чи то пак, в селі, подвір'я і покататися на різці. Ти просиджував біля борсівських воріт на лаві цілими днями, бо дома у вас нікого не було.

Але і в Луценків майже всі поїхали на степ за снопами — ні Петра, ні Славка, ні Фросини. Ні в кого було і попроситися у двір і на тік, і ти сидів, ждучи невідомо чого.

Маланчин чоловік, світлочубий, гнучкий, в широкій світло-жовтій сорочці-кокетці і кремових штанях, приїхав якраз у відпустку і теж взявся за роботу під час гарманування. Він ганяв на току дві пари коней — одну в різці, а другу запряжену в коток, — і посвистував на них, наче якийсь птах. Ти вслухувався в той нетутешній свист і не міг втриматись, щоб не залізти на ті височенні ворота і не заглянути у двір та не подивитись на нього.

Він стояв посеред току, розставивши ноги в блискучих черевиках, і повільно обертася за рухом коней, підганяв їх довжелезним батоном, відпустивши обидві пари на всю довжину віжок. На голові в нього був крилатий бриль, на шії — картата хустка, зав'язана легеньким вузликом. Тою хусткою він час від часу витирив спітніле обличчя, рожеву шию і обпалені сонцем груди, що виднілися в розрізі розстебнутої сорочки. Та хустка, і бриль, і блискучі хромові черевики, занурені в шелестючу пшеницю, розстелену по гарману, і кольорові, малинові чи бузкові, брезентові віжки в його руках — все це було красиве і незвичне, мов чуже

свято, на яке ти можеш тільки дивитися збоку і в яке тебе ніколи не пустять.

— Пилипе! — гукнула, вийшовши з затіненої хати, біло-тіла Маланка, барвіста у своєму квітчастому халаті, повільна і широка, якась мовби й не Маланка — чужа, гарна, добра. Ї руки в неї були молочно-білі, і ноги ніжно-рожеві, і волосся, пухнасте, з горіховим блиском, теж було надто розкішне. Тобі важко було пізнати в ній ту Маланку, яка ще недавно носила тебе на руках і називала тебе своїм нареченим, а тепер жила вже другий рік в місті, десь училась і якось так обважніла і разом з тим так покрасивішала, що ти й впізнав її тільки по голосу.

— Пилипе! — гукнула вона. — Пора вже обідати.

Пилип глянув на неї і посміхнувся. Тільки на якусь мить блиснули його білі зуби, а потім він перевів погляд на ворота, помітив тебе і зупинився. Він дивився на тебе здивовано, але не грізно. Він навіть привітно дивився на тебе, і коні обкручували його бузковими віжками, продовжуючи свій біг по гармановому колу.

— А це що за горобець? — спитав він, не зводячи з тебе очей.

— О! — вигукнула Маланка, теж обернувшись до воріт і одразу пізнавши тебе. — Це ж мій наречений.

Вона повільно підійшла до воріт і простягнула руки до тебе.

— Не смій! — крикнув стривожений Пилип, і ти не на жарт злякався, віднісши його стурбованість за вияв ревності.

Пилип кинув віжки, виплутавшись з них, спинив коней і кинувся до тебе бігом, намагаючись випередити Маланку.

Признатись по правді, ти тоді не знав, що краще зробити: чи сплигнути з досить високих воріт, ризикуючи впасти і добре-таки забитись, чи діждатися Пилипа і датися йому в руки. Ти тоді не розумів, що його стурбувало, бо не міг же ти справді знати, що Маланка так змінилася не лише через міське життя, а через вагітність, як не міг знати й того, що їй не можна було в такому стані знімати тебе, шестирічного левенця, з таких високих воріт.

Все це добре знав один Пилип. Тому він підбіг до тебе, ставши навдобики, вхопив під пахви і — раз! — через голову переніс, затримав угорі на якусь мить, так що ти бачив тільки підняте обличчя його і розстебнутий комір сорочки. І побачив черевики Пилипові десь далеко внизу, увесь двір побачив, і Маланку, що стала раптом маленькою. А потім —

вниз, на білі плити, розділені зеленими смугами трави, і ти вже стоїш, як звичайно, малий, дивишся на них обох знизу вгору, мовби з колодязя, і не знаєш, що робити і що казати. І, може, вперше, поруч з білим і чистим Пилипом, поруч з рожевою у своєму казковому капоті Маланкою, соромишся своїх латаних штанів, і подертої на животі сорочки, і брудних, давно не митих ніг. І навіть нестриженої голови своєї ти соромишся, хоча й не бачиш її. Поруч з ними почуваш себе дикуном і не можеш підвести очей.

— Ну що ж,— сказав Пилип,— раз ти мій суперник, ходімо, я тобі могорич поставлю. Бо забрав же я в тебе наречену? Забрав.

— Ти спочатку коней постав у закат,— сказала Маланка.— Хай поїдять, там у яслах замішано.

— Їх би напоїти,— Пилип дивився на коней, на басину і щось вирішував.

Коні тим часом безтурботно махали головами, побрязкували вуздечками і не звертали ні на тебе, ні на Пилипа жодної уваги.

Не випрягаючи, завів Пилип їх у закат, напоїв, витягнувши води з басини, і прив'язав до ясел. Потім він довго вмивався, попросивши тебе зливати йому. Ти лив йому воду на руки, потім на потилицю і на спину, а він все мився й мився і просив тебе набирати ще води і поливати його знову.

— Жарко,— сказав Пилип, випростуючись і підморгуючи тобі.— До біса жарко, хлопче, гарманувати. Чи ні?

— Ні,— сказав ти.— Я звик.

— А мені, брат, жарко. Ще й як!

— Ви теж звикнете.

— Ні,— сказав Пилип.

— А чого? — спитав ти.— Ви не хочете звикати до сонця?

— Ні,— сказав Пилип.— Ніколи. Треба на роботу їхати. А робота в мене заводська. В тіні. Ти був на заводі?

— Ні,— сказав ти з задоволенням, зрадівши, що й ти, як Пилип, можеш говорити це слово.

— Нічого, виростеш — побуваеш.

Втершись і зачесавшись, Пилип стояв у затінку під деревом і дивився на тебе серйозно, як ніхто досі не дивився.

— Розумієш, неохота мені їхати на завод,— сказав він.

— Ну, й не їдьте.

— Тц,— цмокнув він язиком і руками розвів.— Треба!

— А ви рибу павуком ловили?

— Ні,— сказав Пилип.— Ніколи.

— Полов'ить та й узнаєте,— сказав ти переможно.

— Знаєш що? Давай я тобі зіллю, а ти вмнешся,— сказав Пилип, набираючи кружку води.

З дальнім увімкненим світлом і відчиненими дверцятами назустріч мчить ГАЗ-69. Водій висунувся і махає рукою: зупинись, мовляв. І ти мусиш спинитися проти нього.

— З'їжджайте на обочину,— каже він тихо.

— А що таке?

— Шляховий автопоїзд іде. З'їжджайте, бо не розминеться: всю трасу займає.

Він поїхав далі, цей гіпсень шляхового автопоїзда і попереджувач, а ти вимикаєш мотор і ждеш.

З долини, натужно ревучи, з'являється величезна машина. Ага, це «Кременчужець». Ти знаєш цю найбільшу автомашину, зроблену чи не в найменшому містечку України, і дивишся на неї з захопленням. Могутній рев і могутні колеса, а причіп — важковаговий, з суцільними рядами коліс спереду і ззаду, і на ньому впоперек стоять два бульдозери з блискучими ножами. А далі другий такий самий автопоїзд із скреперами. І третій — із грейдерами і велетенськими котками для трамбування. А потім житлові вагони на автошасі, і якісь цистерни, і просто машини з повними кузовами якогось начиння. Ціла армія, механізована і рухлива, здатна на голій рівнині за день прокласти добрячий шмат автостради. Якби тільки були щєбінь, та бітум, та камінь для підшви.

Велетенські могутні машини, яких ніколи не бачиш, живучи у містах, і які зразу дають можливість відчутти будівельні можливості твоєї країни. І, відчувши, не можна не радіти за неї. І радієш, і гордишся, і добрим словом згадаєш усіх людей — невідомих своїх співвітчизників. Тих, що сконструювали, і тих, що вибудували ці машини. Тих, що проклали оцю автостраду, і тих, що поїхали кудись далі, в інші місця. І де вони пройдуть, там проляжуть отакі траси, і земля твоя матиме ще одну несходиму дорогу, однаково гарну і в спеку, і в дощ, в засніжену зиму і в осінню сльоту.

Хай вам щастить, добрі й невтомні люди, а я їхатиму далі дорогою, яку ви збудували. Їхатиму і думатиму, що ви будували її для всього: і для радості, і для печалі, як оце зараз для мене, — для всіх потреб нашого життя.

«Могорич» у Пилипа був слашний: пляшка солодкої і пахучої фруктової води, що біла тобі в ніс і здавалася просто казково смачною. Та ще яблуко на додачу.

А потім ти катався на різці. Пилип посадив тебе на камінь, який кладуть на різку, щоб вона важча була і щоб краще різала соломку, наказав міцно триматися за залізну тягу, що йде від кільця, вмонтованого в дошки десь майже посередині різки, а потім через козинок до штельваги, і — поїхали!

Коні біжать, задні копита мелькають у тебе перед очима, наче каміння, пущене тобі в голову. Трап-трап-трап-трап,— ну, просто відриваються від ніг ті кляті копита. Трап-трап-трап-трап,— і на кожному кроці постукує штельвага об край різки, і ти відчуваєш погойдкування з кожним кінським кроком і разом з тим плавно і швидко летиш над гарманом, вдихаючи хлібовий і кінський дух. Хоч як прудко мелькають копита, а ти бачиш геть-чисто все: і гострі їхні закрайки, і впадшки, мов у печатях, і трикутні виступи гострішим кутом від центра і основою до бабки. А то котрась із кобил перестане обмахуватися хвостом, на бігу підніме його і вронить на білий пахучий гарман блискучі жовтаві горіхи, що так гарно пахнуть літом, роботою — просто невіддільні від коней запахи.

І ти починаєш засинати від того плавного погойдкування, одноманітності звуків, ситного обіду і від спеки. Пилип, стрункий і гарний, посвистує на коней незлобиво і весело, як весняний птах, помахує батогом і посміхається тобі, а ти все поринаєш у сон, наче занурюєшся в теплу рідину.

Трап-трап, трап-трап,— біжать коні. Бум-бум, бум-бум,— постукує штельвага, а ти вже щасливий, тобі нічого більше не треба, тільки, засинаючи, ти боїшся випустити з рук тягу і власти з різки. Знаєш, що не заб'єшся, але соромно Пилипа. А сказати йому, що ти хочеш спати,— це було б просто непорядно. Тому ти засинаєш без розмов і попереджень, і тебе знімають сонного, несуть у клуню і кладуть на розстелене сіно.

Спиш. Розкошуєш на сіні в чужій клуні і, прокидаючись, довго лежиш з відкритими очима, дивишся на бантини, на підв'язаний до сволока жовчний міхур, наповнений нутряним салом — для гоїння ран, і шкодуєш, що ні в батька твого, ні в бабусі Гашки немає клуні, де була б така прохолода, де б так пахло борошном, пилом і старим салом, де б сіно було таке м'яке й запашне, а ворота — такі широкі.

За ворітьми повно сонця, і ти навіть на вигляд бачиш, яка там спека.

А тут заходить у клуню Пилип — черевики вже скинув, холоші позакачував, ступає рожевими тендітними ногами обережно, якось безпорадно. Плечі через те підняті, руки розставлені — йде, мовби по канату, балансуючи і боячись наступити на найменшу грудочку чи камінчик.

— Ей,— гукає стиха і підморгує тобі.— Ти вже не спиш? Поїхали коней купати.

Тебе як вітром здуло. Всі твої ровесники вже їздили верхи і водили коней до ставка — напувати чи купати, все одно, а тобі ще не доводилося, бо своїх коней у вас не було.

— Ану, давай ногу,— нахилється Пилип до тебе, тримаючи за повід булану Мушку, зловредну і норовисту коняку, що завжди шулилася і сердилася, здається, на саму себе.— Зігни ногу в коліні і берись за гриву.

До гриви ти не діставав. Ти тільки зіперся об передню лискучу й спітнілу лопатку — тієї ж миті відчув, як нервово і невдоволено затремтіла під твоєю рукою шкіра на коняці — коні взагалі, як ніхто на світі, вміють виразити невдоволення кожною місцинкою свого тіла: стріпуючи на мить здраглілою шкірою, відгонять мух або струшують з себе солому.

Тобі стало неприємно і лячно від того обурливого руху, яким Мушка одразу дала зрозуміти, що їй бридкий і ти, і твої дотики, і намір сісти на неї верхи. І тобі раптом перехотілося сідати на неї верхи, хоч як це й звабливо було, і перехотілося їхати до ставка і купати її. Але Пилип був несхитний.

— Ну, ну, чого ти зупинився? Давай ногу. Раз! — Ухопивши тебе ззаду за зігнуту ногу, він плавним і на диво легким рухом високо підняв тебе і посадив на коняку. На гостру і рівну спину її посадив. А сидіти було незручно, мультко, і шия Мушки виявилася не такою вже й високою — просто дуже низька була вона: звичайне продовження спини, на якій ти сидів. І щоб вхопитися за гриву і всидіти (а грива — це було єдине, за що ти ще міг втриматися в твоєму становищі), треба було добре-таки нагинатися. І ти нагнувся і одразу ж повалився наперед, а потім ще й набік перехнябився і в одну мить опинився на землі — ляп! Мов жабеня, коли його зловиш, а потім з огидою кинеш в грязюку біля ставка.

— Е-е,— скрушно посміхнувся Пилип, що лишився десь по той бік Мушки і в першу мить здався тобі просто недо-

сяжним.— Е-е-е! Що ж це ти падаєш, парубче? Треба триматися.— Він знову підсадив і дав тобі повід у руки.— Тримайся ногами, зберігай рівновагу і повід натягни — це теж буде якась опора.

Так, з поводом у руці тобі було легше всидіти. Але це полегшення ти відчував тільки до першого кроку Мушки. А коли вона лише переступила з ноги на ногу, світ перед тобою захитався і земля, що на цей раз була десь далеко внизу, раптом здригнулась і попливла — попливла кудись назад, назад, все швидше та швидше. А потім замигтіли під тобою білі кам'яні плити з густими смугами трави у щілинах поміж ними, а копита: цок-цок, цок-цок — все швидше та швидше, і, сам того не помічаючи, ти вхопився за гриву так, що якби й спробували тебе відтягнути, мабуть, це було б нелегко зробити. А тут напливають на тебе розчинені навстіж ворота, тільки верхня перекладина над ними — товстелезний, грубо обтесаний сокирою дубовий брус — цілиться тобі просто в груди. І отвір воріт, хоч який він великий, здався тобі в ту хвилину вузьким, як вибита шибка в вікні, у яку треба пролізти: ти обов'язково мав зачепитись за щось, бо Мушка пішла чомусь вліво та вліво, мовби спеціально намірялася стерти тебе з своєї спини.

— Тягни за правого повода! — гукнув тобі Пилип десь над самим вухом.— І пригнись, пригнись! — крикнув він сердито.

Ти потягнув за повода і пригнувся, і Мушка пройшла у ворота, гойднувши тебе під тією перекладиною так, що ти все-таки вдарився тім'ям чи потилицею об той грубезний брус, мовби вивіряючи його міцність. А за ворітьми вже був простір. Там вже була дорога, і була широка вулиця, і ставок синів десь за хатами так далеко, що ти й не знав, чи дойдеш коли-небудь до нього.

І тут повз тебе пролітає трое коней. На одному коні сидить усміхнений Пилип з батоном у руці. Він сидить, трохи відкинувшись назад, весь якийсь розслаблений, вільний і безтурботний.

— Тримайсь! — посміхається він тобі. І як тільки він крикнув і обігнав тебе, Мушка теж кинулася бігти за кінми і нестерпно почала підкидати тебе на кожному кроці. Ти просто злітав над її спиною, кожного разу боляче ударяючись об сухуватий вигнутий хребет. Ти вхопився ще міцніше за гриву і ще міцніше стиснув коняку коліньми, але це не помагало, доводилося балансувати, не знаючи, чи вдасться знову після злету впасти точно на спину Мушці.

Тобі здавалося, що тут щось не так, що пройде якийсь час — і біг Мушка стане плавним, і їхати на ній буде приємніше, але час цей ніяк не наставав, і ти колись зрозумієш, що таке воно й є, оте романтичне і заздрісне катання верхи на конях.

І вже зовсім небезпечною виявилася та хвилина, коли Мушка, забрівши у воду, нагнулася, щоб напиться. Вона нагнулася і потягла з твоїх рук повід. За поводом потягнувся і ти, бо не міг одразу випустити його з рук, як останній свій порятунок і останню опору свою. Тоді Мушка прищулила вуха і різко мотнула головою. Тільки розкарячені ноги твої мелькнули в повітрі. Тільки сорочечка твоя роздувалася на льоту. Тільки небо раптом шугнуло кудись набік, а просто на тебе кинулася жовтувата, в дрібненьких хвилях вода. Ляп! — вдарився ти об воду обличчям і животом, впірнув — це вже було звично для тебе — і занурився в м'якесенький і податливий мул. А потім — раз! — випірниув і оглянувся.

Це було, мабуть, смішно, бо Пилип просто падав з коня — так реготався. А потім зіскочив і швиденько вмив тебе і поніс на берег. Мушка мирно пила воду, діловито відганяла мух, задніми ногами б'ючи себе по животу і оббризкуючись водою, і можна було подумати, що падав ти наче й не з неї, а десь аж з-під неба.

— Ну,— сміючись, питав тебе Пилип,— більше не сядеш на неї?

— Сяду,— сказав ти, відчуваючи, що губи в тебе тремтять.

— Молодець! — ляпнув себе по боках Пилип.— Ну й молодчина, ха-ха-ха! — не міг він зупинитися.

— Я не хочу, щоб ви сміялися,— сказав ти, відчуваючи, що сльози от-от викотяться з очей.

— Ну, на мене тобі сердитись нічого,— сказав Пилип, кидаючись до коней, що саме вибрідали з води.— Тпру-тпру,— заспокійливо говорив він до них.— Тпру-тпру! — ухопив він Мушку за повід.— Іди підсаджу,— сказав він тобі і, посадивши тебе знову на Мушку, вправ животом на свого коня, до якого вервечкою прив'язані були ще двоє коней, і всі вони помчали чвалом під гору, а за ними й Мушка.

Сівши верхи, Пилип зупинив своїх коней і оглянувся на тебе. А Мушку зупинити не було ніякої змоги — її в твоєму становищі взагалі не було,— і ти промчав повз нього добрим-таки алюром, вчепившись в коняку, мов кліщ. Сорочка

в тебе за спиною надулася, у мокрих вухах свистів вітер, і ти вже не здатен був навіть подумати, чим все це скінчиться. Пилип чвалом летів за тобою, настябуючи своїх коней батою, але догнати не міг.

На одну мить ти помітив перед луценківськими ворітьми якогось чоловіка, що посторопився, даючи Мушці дорогу, і почув стурбований крик.

— Пригнись! — крикнули тобі, і ти одразу впав на холку і на жорстку гриву, так що брус не зачепив тебе на тому відчайдушному скаку, а Мушка, підлетівши до ясел, повернулася на бігу одразу всім тілом, як кішка, і ти полетів, вдарившись об ясла, в пилюку, в розтоптані кізяки і перетовчену солому. Ти перекотився на бік і тільки встиг оглянутись — як тієї ж миті побачив прищулені вуха і вишкірені зуби оскаженілої коняки, в одну мить зрозумів її намір, а в іншу мить вже був під яслами. Ти забився під них так блискавично, що Мушка не встигла цапнути тебе навіть за штани і вдарилась мордою об гострий закрайок ясел. Між яслами і землею щілина була така вузька, що ти не міг підвести голови і виповзав звідти вужем. Ти виповзав на протилежний бік, помітивши передні копита Мушки поряд з своєю головою; вона вже мирно хрумала овес, постукуючи об дно ясел ціпком свого повода.

І як тільки ти виповз з-під ясел, у двір вбіг твій батько. А випереджаючи батька, влетів на коня у ворота стурбований Пилип.

— Ну що? — гукнув він, захеканий, глянувши на тебе округленими, нажаханими очима. А потім — хап Мушку за вуздечку, раз її по морді кулаком, відіпхнув від ясел і батою, батою по спині, по боках, по ногах.

— Облиш! — крикнув на Пилипа твій батько, схопив його за руку, вирвав повід.— Коняка тут ні при чому,— сказав він, прив'язуючи Мушку до ясел.

— Тварюка! — з ненавистю дивлячись на Мушку, важко дихав зблідлий Пилип.— Я тобі дам, стерво!

— Он попруги які,— з жалем сказав батько, погладжуючи спину й боки Мушці.— Буде тобі од хазяїна! — сказав він Пилипові.

А потім підійшов до тебе, взяв за руку, повернув в один бік, в другий.

— Герой! — якось задумано й осудливо сказав він, розглядаючи тебе. А потім не втримався — зареготав: такий у тебе був кумедний вигляд.— Добре, що пригнувся в во-

ротях. Та добре, що й під ясла дременув. Накатався б ти верхи!

Він повів тебе з двору за руку і, як не дивно, не сердився на тебе.

Дома він умив тебе, надів тобі чисту сорочку і якісь штани. Ви щось перекусили, бо в батька була обідня перерва, і він знову пішов на роботу. Для цього йому треба було переправитись на каюці через ставок, і ви довго чекали перевозу. Вже сівши в каюк, він сказав тобі:

— Я б не хотів, щоб ти ходив до Луценків, гуляй дома.

— У них же коні,— відповів ти батькові.

— Ну то й що?

— Я все одно їздитиму верхи.

— Ти диви! — посміхнувся батько, відпливаючи.

«До Ульянівки 3 км»,— промайнув дороговказ. Далі був переїзд через колію, з смугастими шлагбаумами і дерев'яною будочкою стрілочника, а там і сама станція — вся якась молода, з білими будинками під червоною черепицею, з великим плацом, забитим буртами кукурудзи в качанах, з довжелезними транспортерами, щоб вантажити вагони. По всьому плацу стовпи з ліхтарями, і плафони на них — наче штучні сонця.

В дальнім кутку йде погрузка. Там працює кілька транспортерів. Біля кожного з них видніються групи людей, яких ти ніколи не визнаєш, бо проїдеш повз них і забудеш одразу. Тільки й лишиться в пам'яті картина нічної роботи. Та ще відчуття величезності і невтомності твоєї країни, що живе і працює і вдень і вночі, така велика і така могутня, що й осягти це неможливо.

За Ульянівкою знову поля, вже покинуті і пусті, вже переорані і засіяні на зиму, і якимось і сіл наче немає, бо їх не видно з твоєї бетонної траси, і ти можеш думати про що завгодно і згадувати людей, серед яких жив і в яких завжди чогось навчався.

А поряд з Луценками жив дід Мусій Пасічка. Він був такий старий, що обличчя його зчорніло. Принаймні ніс, лоб і щоки — те, що виднілося з немислимо густої і велетенської, позеленілої від довголіття бороди. Гривасте волосся на голові не втратило з роками своєї буйності, хоча теж якимось зжовкло на скронях і на потилиці, а зливаючись з бородою, справляло враження про діда Мусія якимось дике, нетутешне. Так що потім, коли довелося в книжках чи на

картинках побачити лева, ти мало не скрикнув: дід Мусій!

І тепер, вже дорослим, забачивши того некоронованого царя звірів, перший імпульс і перша твоя думка і всі асоціації викликають у твоїх згадках Мусія Пасічку — так що всі леви, яких доводилося тобі і не доводилося бачити, то все діди Мусії, хоч самого Пасічки давно-давно вже й немає, і ти навіть не знаєш, де він подівся. Вмирати він не вмирав — це ти точно пам'ятаєш. Його не можна було уявити мертвим. Та навряд чи й могли б його віднести на кладовище, як носили всіх людей у нашому селі, такий він був високий, здоровенний — ну просто могутній був дід Мусій Пасічка.

І могутній був у нього голос. Сидить, бувало, як стемніє, на призьбі під своєю невеличкою солом'яною хатою з підсліпуватим, одним-єдиним малесеньким віконечком і півголосом співає. Та й не співає, а мовби розмовляє сам з собою, бо й пісні в Мусія Пасічки були древні, як він сам. Якись козацькі та чумацькі пісні про далекі дороги й безкраї степи, про рідні могили і чужі землі. Підрісши, ти почав розуміти, що так співали колись на Україні кобзарі — речитативно, задушевно і роздумливо, більше покладаючись на слова, ніж на мелодію. Це, мабуть, стається тоді, коли не настрій володіє людиною, а роздуми і спогади — щось дуже важливе. Щось таке, що люди мусять осягти розумом і запам'ятати надовго.

Кажуть, хата його стояла в степу одна-однісінька, коли ще й села нашого не було, коли не ставок тут був, вільно і широко розлігшись в непримітній улоговині, а текла невеличка річечка. І селитися почали наші люди на її берегах, запримітивши одну хату Мусія Пасічки.

У нього була пасіка — вся з колод, а не з вуликів. І була люлька, темна і напівзгоріла, яку він рідко виймав з рота. Навіть обідаючи, тримав у лівій руці люльку, а в правій — дерев'яну, теж зчорнілу від довголіття, грубезно вирізану ложку.

Сидить ото, співає в темряві, наче хтось давній-давній, наче залишок від козацьких таборів і козацького гомону. Начеб лишили його надовго, спеціально для того, щоб розповів людям про колишнє, забуте і втрачене, про розгублене по степах і війнах, по переїздах і бідуннях.

Жодної з тих його пісень ти не запам'ятав, бо слова він вимовляв протяжно, якось не дуже виразно, і були вони якись не такі, щоб затямити їх в дитинстві. Але одну він співав досить-таки часто, і вона тобі запала в душу. «Зоре моя

вечірняя, зійди над горою, поговорим тихесенько в неволі з тобою...» — співав дід Мусій так печально і так проникливо, що ти завмирав біля нього і боявся поворухнутись. Тільки дивився на нього, тільки слухав та слухав і уявляв, як за дідовою хатою сходить зоря — вона таки справді висіла ночами за його заднім причілком, десь над городом, над колодною дідовою пасікою.

А що гори не було, то в тих твоїх уявленнях за гору правила тобі бугрувата, схожа на курінь дідова хата, в якій і була, власне, дідова неволя, бо він з тої хати майже й не виходив восени і взимку. І довго ніхто його не бачив, і голосу його не чути було до самої весни. А вже як дід Мусій заспіває, то люди в селі знали: лагодь плуга і їдь поле орати, бо час настав.

Навчився і ти в нього тієї пісні, хоч ніхто й ніколи тебе не учив. Просто взяло якось само так і переселилося в тебе — і та мелодія, і слова, так що навіть сам ти незчувся, як почав співати ту пісню. На ставку, бродячи вдень, або вечорами, дожидаючи маму з роботи.

А то якесь влітку приїхав з Баштанки дядько Явтух. Хоча він був дядьком твоєму батькові, а не тобі, але ти його звав теж дядьком, бо інакше ж його ніколи у вашій сім'ї не називали.

Приїхав він у голубенькій сорочці, покрапленій малесенькими кільцями, якщо добре придивитись. А якщо не придивляти, кільця ті здавалися крапочками. Приїхав дядько Явтух у будень, а батько роботу покинути не міг, покликав дядькові до компанії діда Мусія, аж тут вони обоє як обнімуться, як гукнуть один до одного:

— Агов, Явтуше! Не спалили тебе чортяки в пеклі!

— А тебе, бузувіре, не залоскотали сатани!

Та цмок, цмок в бороди один одного. Куди там! Любо було на них дивитись, як вони взялися один одного гатити по плечах та примовляти до кожного ляскання та й до кожного поцілунку дивовижні й важкі і якісь надто вже суворі, як вони самі, слова.

— У-у-у, нечестивий! — гукав дідові Мусієві дядько Явтух, великий і добрий гречкосій, від якого пахло борошном і овечим духом і який жив давно, ще в ті часи, коли виникли казки. Принаймні так тобі здається тепер.

Вівці дядькові зимували у відкритій кошарі, і тобі було страшно слухати це, сидячи на печі і дивлячись у замуrowані морозом вікна. Особливо якщо надворі була хуртовина: хата здригається під її ударами, лячно шелестить солома

на горищі, а в трубі вие і вие хтось жалібно і тоскно та сердито порохить по вікнах хмарами снігу. Як же в таку не-году у відкритій кошарі зимувати? Але вівці дядька Явтуха, у батькових розповідях, не боялись нічого. Вони були грубо-шерсті, мали довжелезну вовну і ніколи не хворіли. З тих овець у нас і досі зберігся кожух. Добре сидіти в ньому в засідці. Добре і їхати в ньому на санях у найбільші морози.

Дядько був набожний і справно ходив у церкву. А повернувшись з церкви, йшов до овець, порався біля них тільки сам, перепоручивши численній своїй родині турботи про коней, корів і землю. Племянника свого він дуже любив, може, за книжки, які той читав йому по обіді в неділю та коли випадала вільна хвилинка у будні.

Він давав своєму батькові гроші і казав:

— Купи, синашу, мені чвертку, а то книжок придбай собі на решту.

Оскільки племянник ріс без батька і підростав тим часом у парубка, дядько справив йому хромові чоботи в те літо, як він працював у нього, тернові штани і голубу сатинову сорочку. В суботу він не пускав батька в нічне, або забирав його з пасовиська, або повертав, якщо хтось із домашніх здумав кудись послати, і казав:

— Іди, синку, погуляй. На тобі ось гривеника.

Видно, мало бачив добра і ласки твоїй батько в своєму житті, раз так ніжно і часто згадував дядькові Явтухові непомітні щедроти. І ти теж полюбив дядька Явтуха раніше, ніж Івана-царевича, жар-птицю і всіх тих казкових героїв, що найперші заволодівають нашою уявою і симпатіями. Він був тобі такий же милий, як Івасик-телесик, хоча носив штани на очкурі, а не на підтяжці. Кляті штани запам'яталися тобі на все життя.

Уявляєте? Не на гудзику, не ремнем підперезані, а застебнуті на цурку. Вона була великою, майже як оті, що ми ними гралися навесні. Через ту цурку дядько Явтух здавався древнім. Навіть древнішим від діда Мусія Пасічки.

Його тепла і чиста хата з достатком і доброю злагодою в родині, спокій, і доброта, і хатній порядок, заведений здавна, і чесна любовна праця біля землі і худоби врзалися в батькову душу найкращим спогадом і, мабуть, мали на нього великий вплив.

— У-у-у, нечестиві! — казав дядько Явтух розгнівано, і це була найбільша лайка в його родині.

Жив він на краю села, і одного разу в сильний туман і ожеледу до кошари прибився великий табун обмерзлий

дроф. Льодові панцири так скували цих великих утаємнчених птахів, що й крилом не можна поворухнути. А вітер дув сильний, на рівнині він валив з ніг потомлених дроф, і вони поставали в затишку під кошарою, як гуси. Дядька це не здивувало. Він одчинив двері конюшні, насипав на порозі зерна і пішов у хату, навіть не глянувши зайвий раз на дроф. Зголоднілі птахи накинулись на зерно, але в конюшню загнати їх не вдалося.

— У-у-у, нечестиві,— сердився дядько Явтух.— Я ж хочу, щоб ви порозмерзалися. Пропадете ж.

— Вигадуєш таке, Явтуше,— сміялась його дружина,— щоб ото дика птиця та в конюшню тобі зайшла. А якщо зайдуть і розмерзнуться, то в степу знову намерзне на них лід, бо ожеледа бачиш яка, аж гілки на акаціях ламаються.

— А як після цього вдарять морози? — допитувався дядько Явтух.— Поколіють до одної.

Дрофи зайшли у кошару — це було щось звичніше за конюшню: курай замість стін, і вівці, і небо над головою. До всього цього вони звикли. Так вони й жили в дядьковій Явтуховій кошарі аж до весни чи першої справжньої відлиги. А тоді мовчки знялися і полетіли.

Без гелготу, без гуку.

— У-у-у, нечестиві,— казав дядько Явтух, проводжаючи їх поглядом. І в тому вигуку чулася скрита ніжність, як і тепер, коли він переніс цей вигук на діда Мусія.

Вони повсідалися в холодку за стіл, випили по чарці та по другій, смачно хрумтіли цибулею і дивовижно швидко з'їли мамину картоплю, яку вона зараз же й зварила з курчам, зловивши його в кущах смородини.

— Рибкою б оце поласувати,— сказав дядько Явтух, віддихавшись та відігнавши від себе рукою хмару зловредного диму з Мусієвої люльки.— Може, вловиш, га?

— Та вловити можна,— поглянув на тебе зчервонілими очима дід Мусій якимось поважно і начебто й нехотя.

— Так влови. Ти ж мастак. Пам'ятаю, як в Інгульці, коли по сіль доводилось їздити, ловив ти рибу в очереті на всю кумпанію.

— Та вже годів з десять не ловлю. Боязно якимось у воду лізти. Ноги щось почало крутити.

— Зараз не крутитимуть,— впевнено сказав дядько Явтух,— бо літо! Влови, га?

— Та заради такого случая вловити треба,— підводячись та покрукуючи, сказав дід Мусій і пішов до ставка.

Пішов і ти з ними. Ти не покидав їх і на хвилину і був фактично третім їхнім компаньйоном.

Дід Мусій поважно і якось наче роздумливо скинув штани, скинув сорочку, оголивши грубе, все поросле диким сивим волоссям тіло, потер могутні свої груди і якось боязко, нехотя почвалав у ставок, в якому ти день при дні бродив з своїми товаришами.

Він і забрів у своїх темних підштаниках недалеко. Ну, так що йому й по пояс не було. Нагнувся, застиг і довго стояв отак, вмочивши величезну свою бороду в хвилі. А потім так само зігнутий, повільно розвернувся і, не виймаючи рук з води, пішов до берега. Йшов він обережно, так що вода ні разу й не хлюпнула, а руки його від чогось здригалися, були напружені м'язи на них і на плечах, наче дід Мусій тримав там, під водою, когось сильного.

І справді, при самому березі він, пішовши швидше, виважив з води величезного, кілограмів на п'ять, коропа. Виважив і не кинув, хоч ти й стрибав на березі і кричав йому:

— Кидайте, кидайте, діду, бо вирветься!

— Не галасуй,— тихо сказав дід Мусій і поклав на траву чорноспинного, мовби відлитого з воронуватої сталі, коропа і знову пішов у воду. На тому самому місці він довго щось ворожив, щось наче пришіптував чи за давньою звичкою розмовляв сам з собою, а тільки знову його непорушні плечі здригнулися — раз і вдруге, а потім він, потоптавшись на місці і завалившись на один і на другий бік, мовби заспокоївся і знову повільно рушив до берега.

— А що, Явтуше,— спитав він, поклавши другого коропа поруч з першим,— вистачить?

— Авжеж, авжеж,— говорив дядько Явтух, беручи одного з коропів за зябра, а той бив хвостом, підплигував на траві і не давався.

— Бери другого, хлопче,— сказав дід Мусій, викручуючи підштаники і одвернувшись до ставка. Але взяти коропа ти не міг. Не міг і підняти, коли вдалося схопити його за голову і за хвоста.

Діди сміялися над тим ласкаво й незлобиво, трохи аж ніби хвастовито, а ти не дивувався, бо після цього знав, що дід Мусій може виловити всю рибу в ставку. Якби тільки захотів.

Побачивши таку здоровенну рибу, мама тільки зойкнула і сплеснула в долоні.

— Я такої ще й не бачила, відколи живу тут. Чим же це ви зловили?

— Ось чим,— показав їй свої вузлуваті, посинілі руки дід Мусій.— Така риба не дається сама. Ні на одну вудку не йде, ні павуком її не візьмеш. Тільки руками. Якщо вмієш,— додав він з гордістю.

— Чи слово яке знаєте? — здивувалась мама.

— Яке там слово. Місця знаю. Лежаки такі є,— сказав дід Мусій, розкурюючи люльку.— Знаєш черінь в печі?

— Та знаю.

— Ну то гладеньку і тверду, як черінь, так коропа вибивають таку місцину, і якраз в обідню пору залягають в ній. А я їх, голубчиків, і беру. Ласкаво так, ніжно.

— А тут же біля самісінького ставка вік з своїм проживаю,— жалілася мама, хоч їй тільки-тільки перевалило тоді за тридцять,— а риби й покуштувати не доводиться. Та ні снасті ніякої в хаті...

— Гм,— курив свою люльку дід Мусій.— Ніякої снасті не треба — тільки вміння. Поставлю отак п'ятірню,— він розчепірив пальці і зробив рух, наче запурював їх у мул,— а другою рукою нагоню помаленьку, нагоню, короп мордою тиснеться в розчепірені пальці і замре. Тут я вже його й загнуждаю: рукою, до якої він підійшов, за зябра беру — тільки м'якенько, лагідно так, а другою за хвоста. І тут тільки втримаї його і з води не витаскуй. Веди повільно, обережно, він і незчується, звідкіля й лихо схватилось.

— Так ти той, Хведорко,— сказав мамі дядько Явтух,— а я той...

— Добре,— сказала мама, заходжуючись біля риби, бо мова дядька Явтуха означала: ти рибу смаж, а я в крамницю сходжу.

— А ти, Мусію, покликав би ще когось.

— Та, може б, Луценка покликали?— спитала мама.

— Ет,— махнув рукою дід Мусій.— Нащо ми багачам.

— Та й вони нам ні до чого,— од воріт мовив дядько Явтух.— Сказано: дуки!

— Покличу я Павла Жука,— сказав до матері дід Мусій, бо дядько Явтух був уже далеко.— Хто його, бідного, коли-небудь кликав?

Автострада перегороджена щитом, на якому світиться червона лампа. Від щита вздовж траси тягнеться линва з червоними прапорцями, захоплюючи половину траси по ширині, і їхати доводиться лівою стороною, проти всяких правил. Люди, що працюють тут, підводячи нову залізобетонну плиту, бо стара, мабуть, тріснула і прогнулася, не

звертають на тебе ніякої уваги. Могутній автокран саме опустив кількатонну плиту, і крановщиків помахають: майна, майна! Потім застережливий рух піднятої вгору рукавиці: стоп!

Ні гуку, ні галасу. Кожен знає свою роботу і вміє все збити до пуття, і тому всі незалежні, всі якісь горді і дружні. Робочі люди — найвеличніші люди на твоїй землі! І тобі б завжди і скрізь бути з ними. В усьому.

Але вони залишилися біля своєї роботи, а ти женеш далі, до батька, який теж будував десь дорогу в Ромнах через болото, а ти й досі не знаєш, яку саме дорогу, куди вона веде, яка вона зараз, хоч пройшло ж уже тридцять років! Чи й більше.

А ти не бував у тих місцях і ніколи по тій дорозі не їздив.

Павло Жук був тоді ваш сусіда — кривий швець, у якого щонаочі майже до ранку світилося вікно і який наче ніколи й не вставав із свого триногого шкіряного стільця. Він обшивав півсела чобітьми і черевиками. Був невтомний і бідний через численну свою сім'ю і завжди ходив у якихось шкарбанах, мовби стверджуючи анекдотичну, парадоксальну істину про те, що швець завжди без чобіт, а пекар — без хліба.

Не було більшої насолоди, як сидіти поруч і дивитися, як він працює. Із шматка шкіри, тут-таки викроєної і заготовленої на старезній всюдисущій шевській машині «Зінгер» і тут-таки, при тобі, натягнутої на колодку, народжувалася на твоїх очах просто невимовно прекрасна головка чобота з пристроченою і вже зшитою халявою. Які ото тільки були носки! І які задники. І як гарно в Павлових руках прилягали до них ще не викроєні підошви.

Раз!— з одного боку вбивається одним ударом замашного Жукового молотка цвях у колодку. Бах!— з другого. А потім бере ножа, поточить його об брусок, ще й по штанях своїх, туго натягнутих на колінах, шваркне для порядку разів тричотири, сплуне в одну й другу долоню, поставить на широченну, різану й перерізану дошку, а потім навалиться всім тілом, одбатує зайвий шматок з носка, потім зайвий шматок збоку, потім біля задника. А тоді заходиться вирізати по формі. Ну, як підгонить — наче вік та підошва була викроєна саме під цей, а не під інший чобіт. Саме під цей, один-єдиний на світі.

А потім тут-таки на дошці наробить шпильок з березової поліянки, наструже, натрощить їх ножем, наче локшини на-

ріже, набере в губи з десяток і шилом, шилом по одній пря-
месенькій, наміченій задалегідь лінії, і тут вже починаєть-
ся робота молотком. Та ще яка робота! Вставить шпильку
гострим і трішечки змоченим на губах кінцем у малесеньку
дірочку, проткнуту шилом, а потім з-за плеча сміливим уда-
ром — бац! На місці. Бац!— на місці! І на очах у тебе ви-
будовується білий, рівномірний рядочок шпильок. Потім
другий. А тоді рашпілем, рашпілем. А після того ранти на-
гритим штампиком, вмоченим у віск, загладить, рукавом по-
тре, на стіл поставить і дивиться на той чобіт, немов на дити-
ну,— з любов'ю, з замилюванням. І без перепочинку береть-
ся за другий. Хіба що встигне скрутити цигарку і заку-
рити.

А ти сидиш і не можеш очей одірвати. Десь перед північ-
ною кляті очі твої злипаються, але тебе не змусить піти звід-
си ніяка сила, і часом заснеш на своєму стільці, беркиць-
нешся Павлові під ноги, тоді він бере тебе на руки, кладе
на широкий піл поміж своїми Василями, Мишками, Івана-
ми, накриває якоюсь фуфайкою, і ти спиш серед Павлового
сімейства, немов у себе дома, а він продовжує вистукувати
своїм молотком і шваркати своїм рашпілем, який, здається,
так і не міг ніколи стертися, до ранку.

Оскільки всі без винятку носили в нашому селі взуття,
зроблене чи змайстроване Павлом, а його самого ніхто ні-
коли не запрошував у гості, то найбільшою насолодою для
нього було вийти у свято на вулицю, сісти на тому-таки три-
ногому стільці в палісаднику і дивитися на людей.

Люди проходили, вітались, скидаючи шапки:

— Драстуйте, Павле Івановичу,— кланялися йому. А Жук
милувався своєю роботою на чужих ногах і, навіть відпові-
даючи, дивився на чоботи з любов'ю, а здавалося, що він
милувався людьми. І ще здавалося тобі, малому, що люди
не просто віталися з Павлом, а дякували йому за добру його
роботу і кланялися — за його майстерність.

Цього самого Павла Жука й запросив дід Мусій до нас на
дядькове Явтухове гостювання і на добру рибу, засмажену
мамою в баклажанах. І хто вже цьому найбільше радів, так
це ти. Не встигли ще й домовитися дорослі, як ти вже гайнув
до Жука через вулицю, увірвався в його комірчину, в якій
він вистукував своїм молотком, і, майже осліпнувши в її
темряві після сонячного блиску надворі, крикнув:

— Дядько Павло! Ідіть до нас з дядьком Явтухом і дідом
Мусієм рибу їсти і горілку пити.

— Ти диви, яке скажене,— здригнувся Павло Жук.— Аж злякався, к лихій годині. Думав, пожежа чи що там таке. Хіба ж можна отак репетувати?!

— Ходімте-бо...

— Що-бо, що-бо... Теж мені запрошувач знайшовся! Як це я серед білого дня кину роботу та піду горілку пити?

— Підеш, підеш, сучий сину,— сказав Павлові дід Мусій.— Ану кидай к трясці оце своє майстрування! Доки ти будеш багачів у блискучі штиблети взувати? Кидай та підемо вип'ємо оковитої за наше здоровля. Хоч самі вип'ємо, якщо ніхто за нас не п'є.

Вони тоді таки випили. Стіл довелося перенести, бо сонце вже повернулося, і сісти за хатою, а не в дворі.

— Почаркуємо, брате Явтуше, бо вже один бог знає, коли ми тепер побачимося з тобою. Це ж скільки пройшло відтоді, як ми пили востаннє? Годів з сорок?

— Еге ж, чумакування те пригадується як сон.

— Мені здається, що його й не було. Що ми самі все вигадали. І чумакування, і молодість нашу. Га, Шурко? Хіба ми були колісь молоді? Га, були?

— А то ж як? Люди старими не народжуються,— сказав ти, поцупивши добрячий шмат коропа і розкошуючи з дідами і з Жуком за одним столом.

— Бач, який пуцьверінок,— схвально всміхнувся дід Мусій.— Може, ти й заспіваєш нам?

— А чого ж, ось рибу тільки доїм.

І ти заспівав, стоячи під стіною, про вечірню зорю і тиху розмову, про неволю і веселку над Дніпром. Ти мало що розумів з того, про що співав. Ти тільки добре запам'ятав і слова і мотив пісні діда Мусія і тепер повторював їх. Ти не думав, що пісня твоя справить якесь враження — попросили, а ти й заспівав. Але дядько Явтух раптом взяв тебе за руку і пригорнув до себе. І дід Мусій поклав тобі на голову свою прохолодну руку. А ти співав далі, і голос твій був дзвінкий і юний, чистий, дитячий голос — він щось промовляв до цих старих дідів, ти тільки не знав що.

— Ви плачете, Явтуше?— раптом спитала мама, принісши закуску.— А чого це ви плачете?

— Ат,— махнув рукою дід Мусій,— хто зна й чого плакати,— а сам нагнув голову, ховаючи очі.

Вони обнімали тебе і цілували. Вони ладні були віддати тобі все тільки за те, як ти тоді думав, що ти запам'ятав їхню пісню, бо не міг знати того, що твій юний голос нагадав

їм, що зоря їхня вже звечоріла. І гори, й Дніпро, і веселки, й дощі десь ще були поруч, але мали от-от відлетіти від них назавжди. А тут малий білоголовий хлопчина співав їм саме про це.

Хто його знає, може, через те, а може, й не через те плакали ці сурорі діди, але ще тоді ти зрозумів, що таке пісня, і ставишся до неї й понині з святістю і трепетом, хоч ніколи тепер і не співаєш її, а слухаєш, як співають інші. Але то нічого не значить — пісня та навіки лишилася в твоєму серці і звучить в ньому й понині.

— Павле, поший йому добрі чоботи,— сказав дядько Явтух, віддаючи Павлові гроші.— Поший, хай зносить їх за цю пісню.

— Добре,— сказав Павло, глянувши на твої малі порепані ноги.

І тут приходить батько — відпросився трохи рапніше з роботи. Приходить, сідає за стіл. Веселий такий, жвавий, але коли тебе наперебій починають хвалити, відгортає ті похвали рукою: виставить лікоть наперед, нарівні з плечем, і долоною від себе, ще й головою крутить.

— Не треба, не треба,— каже він переконливо.— Не хвалить, бо ні за що. Кожен, хто живе поруч з дідом Мусієм, навчиться співати. Не можна не навчитись, якщо слух є. А в нас увесь рід співучий.

— Е-е, Санько, то ти не чув,— скрушно хитав головою дядько Явтух.— А от послухав би, а тоді й казав. Ні, з хлопця люди будуть — це неспроста він так співає.

— Ну гаразд, люди так люди,— погоджується батько, щоб тільки припинити цю розмову.— Ви краще спитайте, як він учився верхи кататись.

— У Луценків?— спитав дід Мусій.— Дивно, як то вони його в двір пустили. Мабуть, Буриса старого не було дома.

— Мене дядько Пилип пустив,— устряв ти в розмову, але батько так зиркнув на тебе, що тобі тут же довелося сповзати з стільця і ушиватися з-за столу.

— А що, вредні люди ці Буриси?— спитав дядько Явтух.

— Та куди там!— махнув рукою дід Мусій.— За скільки літ хоч би коли-небудь чашку молока дали мені, старому чоловікові, хоч би коли-небудь за стіл покликали. Як-не-як — сусіди ж. І добре знають, як я живу.

— Е-е,— сказав батько — нелюбитель нарікань позаочі.— Я ось вам краще розкажу, як я в строк найнявся до його зятя у Бармашовій. І як Бурис мене виручив потім.

Міст попереду висвітлюється, немов у місті: гарний, простий, архітектурно витончений. Перекинувся через автостраду і розпустив по обидва боки крила-об'їзди, тримаючи на своїх плечах ще одну, перпендикулярну до осі руху автостраду.

Закруглення для в'їзду на міст якись мовби заспокійливі, темніють навіть вночі малоїждженим асфальтом, на який так і хочеться вихопитись. Але там стоять велетенські стріли, схожі чимось на ракети чи реактивні літаки. Такі стріли мають стояти тільки на аеродромі. На одній з них написано:

НА ЧЕРКАСИ
КІРОВОГРАД

На другій, з протилежного боку —

НА ВІННИЦЮ
ЧЕРНІВЦІ

Дивно, коли його встигли вибудувати? Кілька місяців тому ревли тут бульдозери, нагортаючи землю, екскаватори рили фундаменти під опори, а тепер — стоїть готовий і красивий міст. Наче він тут стояв одвіку. Проїжджати по ньому просторо і зручно. Під ним теж воля і простір, не треба збавляти швидкості, не треба побоювань і напруги, хоч це, можливо, і є найголовніше перехрестя на бетонованій магістральній автостраді.

Хтось над цим думав. І хтось працював. І держава вкладала в це неабиякі кошти, щоб зручно було їздити автострадою людям і тобі. З півночі на південь і з заходу на схід. В такі хвилини відчуваєш причетність до чогось великого і значного, до чогось найголовнішого в житті — до своєї держави, до Батьківщини, що й тут піклується про тебе.

Твій батько найнявся у строк, коли йому було п'ятнадцять років. Він був старшим у сім'ї з трьох дітей і мусив іти у найми, бо дід твій помер молодим, не лишивши родині ні ґрунту, ні коней, ні будь-якого господарства. Щоправда, була якась десятина, на якій ледве-ледве вміщалася царина, з якої якось на хліб і вистачало, але тільки на хліб, і, щоб купити якусь одіж, треба було приробляти.

На тій десятинці косили отаву корові. В останню осінь перед смертю дід Микита лише мантачив і точив брусом косу, а косити вже не міг. Він любив твого батька за те, що

той гарно вчився в церковноприходській школі, а потім і «двокласне» закінчив на державний кошт, і завжди в нього в свідоцтвах була одна оцінка — «прекрасно».

— На той рік куплю тобі, сину, костюм і шеврові ботинки,— казав на тій косовиці сумний і неохочий до розмов дід, якого й дідом не можна назвати, бо йому було лише сорок років.— Я дуже хочу, дитино моя, щоб ти вчився і далі, щоб ти гарно одягнений був — ти цього заслуговуєш.

Але не зносив батько твій ні путнього костюма, ні шеврових черевиків. І не вчився він далі, бо дід Микита тієї ж осені вмер, а батька навесні найняла бабуся в сусіднім селі, в Білозірці, у строк до Борисового зятя — відставного офіцера, крутого й вилощеного панича, що мав дворянські замашки, любив випити і любив гарних жінок і добрих коней.

Білозірка, або Засілля, славилася баянами, страшними запоями і бійками. Білнся там прутами і гірями, різалися бритвами і розмовляли дивною мовою, схожою на білоруську. А звалися білозірці литвинами. Люди вони були чванливі, вередливі, бо поселилися в наших степах на якихось особливих засадах: усі мали багато землі і багаті обійстя і жили багатше від усіх селян по довколишніх селах.

Звичайними вважалися там якісь бандитські закони. Бувало, серед білого дня в жнива приїдуть у двір гарбою двоє чи троє братів, витягнуть з хати ворога свого, уб'ють тут же, в дворі, на очах дітей і дружини, та поїдуть на степ за снопами.

Всю весну, і літо, і осінь працював твій батько на найважчій роботі: орав, сів ярину, вергав з косарки пшениці, ячмені, важке, мов свинець, просо. Гарманував і крутив віялку, орав на зяб і сів озимину, а як настав час розплати в покрову (звідси й термін «строк» — від паски до покрови), поставив його хазяїн на коліна перед стільцем, поклав перед ним аркушик паперу, дав ручку і наказав:

— Пиши: «Я, такий-то, одержав від такого-то за роботу в строку п'ятдесят карбованців».

— Не буду писати,— сказав твій батько, п'ятнадцятирічний, тихий і роботящий хлопець, чорнобровий, ніжний і ласкавий.— Ви ж мені дали тільки двадцять п'ять.

— Пиши, сволоч!— завченим ударом, яким колись бив солдата, вдарив відставний офіцер твого батька в підборіддя. Завалився твій батько на спину, виплюнув кров на блискучу пофарбовану підлогу, підвівся.

— Не буду писати,— сказав глухо і рішуче.— Мати вдома, брат і сестра. З чим я повернуся до них?

— Пиши!— верескнув офіцер, виймаючи з шухляди нагана.

— Льоню, сину мій, що ж ти робиш із хлопцем!— сказала офіцеру з сусідньої кімнати його стара інтелігентна мама.— Побійся бога, він так гарно працював.

— Мовчи, стара відьмо!— похитуючись, офіцер підійшов до дверей, повернув ключ, вийняв і сховав його в кишеню.

Був офіцер, заради покрови, п'яний, прийшов саме від якогось товариша, де чулися співи і де заливався баян.

— Пиши, мразь! Інакше застрелю,— офіцер сторчма вдарив в обличчя наганом.— Стань отут на коліна й пиши, так твою розпротак. Ну!— крикнув він так, що аж шибки в засклених дверях дзеленькнули.

— Льоню, що ти робиш! Опам'ятайся,— плакала стара добра жінка за дверима.— Товариші твої прийшли, кличуть тебе.

— Помалкуй!— рявкнув на неї син. І до батька:— Ну, пиши, або тут тобі вікувати. Пиши, бидло! Уб'ю — ніхто й знати не буде. Вивеземо на кінське кладовище, зарнемо, як стерво. Хто тебе шукати буде?

Шукати й справді нікому було. Хіба ж мати знайде серед цієї білозірської банди, що й своїх не жалує? А батька нема. В ті часи це єдина була заступа і правда — батько.

Став п'ятнадцятилітній роботящий і акуратний хлопчик, твій батько, що працював у тому строку за трьох, став він на коліна, написав ту криваву розписку, бо з обличчя на неї капала кров, і, плачучи, підвівся, пішов до дверей.

— Стій! — гримнув на нього відставний офіцер.— Иди отуди в чулан та вмийся.

Взяв він батькову розписку, прочитав, поклав у кишеню і вийшов у коридор.

— А-а, Василь Остапович,— солоденьким голосом вигукнув до когось.— Я готовий. Ходіте до славної Варвари Петрівни на її гусячі холодці. З задоволенням вип'ю чарку за неї.— «З задоволенням» сказав він уже за порогом, трахнув дверима, і все стихло.

— Крові б ти гарячої спив,— сказала офіцерова мати і заходилася змивати кров з розбитого обличчя твого батька — п'ятнадцятирічного хлопчика, що тільки тим і завинив перед світом, що був бідним і був сиротою в строку.

— Чого ж ти мені тоді не розказував!— здивувався дядько Явтух, вислухавши цю батькову розповідь.

— А що б це дало?— відмахнувся твій батько.— Тільки душею б наболілися.

— Ну, хоча б гроші з нього стребували!

— Гроші мені й так вернули.

— Хто?

— Та Бурис же й вернув. Мама пішли до нього, розказали йому, який рошот дав мені його зятьок. Ну, старий Луценко й розрахувався — двадцять п'ять рублів одвалив. Як не-як — пастухом був колись.

— Е-е, хлопче, забудь! — махнув рукою дід Мусій. — Коли це було, еге-ге!

— А потім і коней дав і пшениці на посів мірок п'ять позичив.

— То колись було, — вів своєї дід Мусій. — Тепер до нього й на козі не під'їдеш.

Серед цих людей ти жив, з ними зводила тебе найперша твоя стежка з батьківського двору і зріднила з тими людьми навіки: з дідом Мусієм, з Павлом Жуком — з усіма, серед кого ти жив.

Посеред автостради стоїть хлопець, підвівши руку. Ти зупиняєшся, помітивши на узбіччі «Москвича» і тоненьку дівчину в світлій сукенці.

— Камери немає? — питають тебе тихо, приглушено, мовби бояться когось розбудити в таку нічну пору.

— Камера є. А що трапилося?

— Ой, яке щастя! — сплескує в долоні дівчица, кидається до твоєї машини і, перехилившись через вікно, цілує тебе в щоку. — Ой, як гарно, що у вас є камера!

— Розумієте, — каже тобі хлопець, — «Москвича» виграли на лотерею і оце ідемо до її батьків у село. А тут планка якась валялася на асфальті. Я наїхав на неї, а там був, мабуть, цвях. Проколов шину.

— А що ж ви зробите з «волгівською» камерою?

— Та нічого, що «волгівська», — стріпнула руками дівчина. — Аби ціла була!

— Натє вам камеру, — кажеш ти, діставши її з багажника. — А допомгти не зможу. Дуже поспішаю. Батько вмирає.

— А-а, — засмутилася дівчина. — Якби знали, то й не зупинили б вас.

— Це не біда, — кажеш їй, — це дрібниці. Якихось двітри хвилини, — і їдеш далі у сумну неминучість. Туди, де всього-на-всього проколені в дорозі камери виглядали б просто щастям.

Вона приводила тебе до школи. Ця друга з безконечної кількості стежок, і ти ніколи її не забудеш.

Звечора тебе ловлять, мов лоша в табуні, десь біля ставка, серед твоєї алалакаючої, меткої, порепаногої братії і, привівши додому, ставлять посеред хати і дивляться на тебе, як на нову картину: допитливо, насторожено, в подиві і мовчанні.

«Що таке?— хочеться тобі спитати.— Що трапилось?»

Бо ти починаєш тривожитись під мовчазними і незвичними очима розглядинами.

— Боже мій!— сплескує в долоні вражена мама.— Які ото тільки в тебе ноги!

Ноги й справді страшні: порепані так, що аж кров цебенить — від постійного цілоденного бродіння в ставку. Чорні — від туриці, що виникає внаслідок одвічного ігнорування такої марудної справи, як миття ніг хоча б перед сном. Такі ноги одмити, та ще за один вечір — справа безнадійна. І мама в розпачі стогне:

— Що ж мені з оцим анциболотом робити?

— А волосся яке в нього!— додає старша сестра, що на цей час стала суворою і неприступною, мов суддя.

— Як кураїна,— спокійно й буденно відзначає бабуся, лишаячись іще більш-менш спокійною.— Ноги — як у дурного чоловіка,— каже вже згодом,— голова — мов гніздо лелеки, руки — наче він дьоготь возив по селах. Не знаю, що ви з ним будете робити.

— Обпатраємо, як курку, і все,— пообіцяла мама, рішуче підводячись і кладучи край цим ярмарковим розглядинам, де всі виступали в ролі покупців, гудили тебе, мов коня, за якого якнайменше воліли заплатити. А той, хто продавав тебе і мав вихваляти й обстоювати, чомусь не прийшов. Десь забарився він, а може, його й взагалі немає, а є лише спроба рідних вперше глянути на тебе збоку.

Після цих односторонніх і тому несправедливих розглядин будуть мити і стригти тебе, як вівцю. Наплачешся ти, мій друже, й намучишся! Бо вода буде нестерпно гарячою, з лугом, а ножечки твої — всі у виразках — терти треба буде добре, бо інакше ж не одмиєш. На це героїчне обмивання піде весь вечір.

Але це ще не все! Мати засвічує лампу і починає шукати ножиці. Їх нема ні в прискринку, ні на кілку вони не висять, бо ними ти щось робив і десь покинув їх, мабуть, в чулані або й на призьбі.

Але ти мовчиш і ніколи нікому про це не скажеш. Ти тільки думаєш: «Хоч би не знайшли! Цур, хоча б не знайшли». Але ножиці з великими трудами знаходять, і мама починає стригти тебе.

Волосся в тебе на голові — дике, найжачене і густе, воно вигоріло на сонці і набрало кольору й вигляду віхтя з конопель. Нічого, що м'яке, стригти його важко, як куделю. І в мамі незабаром з'являються на її натруджених руках криваві мозолі.

— А щоб вони пощезли, такі ножиці,— з серцем лається мама.— Що ви тут ними робили?

— Та то він вирізав пропелер з консервної банки,— каже сестра, тримаючи лампу біля самої твоєї голови.

— О-о-о! — стогне знищена цією звісткою мама і йде до сусідів по ножиці.

До пізньої ночі стрижуть тебе, але ти зносиш це терпеливо, як приречений. Стрижена голова твоя стає прохолодною і бугристою, якщо її погладити рукою, і ти засинаєш з таким відчуттям, наче тобі подарували чужу голову. І чужі ноги і руки — вони незвично білі й чудні.

А ранком вічно зайнятий батько, глянувши на тебе, гукає злякано:

— Федоро, що ти наробила! Бісова душа, спаскудила хлопця.

— А що там? — питає стурбована мама, з'являючись на порозі.

— Он бачиш: суцільні драбини на голові. Хоч на небо лізь! Хіба ж так стрижуть!?

Батько веде тебе до сусіди, у якого є одна на все село машинка, і той, нарешті, робить твою голову круглою.

Тепер ще надівають на тебе якусь розовеньку сорочечку, що пахне крамницею, цупкі і шелестючі штаненята, парусові черевики з шкіряними носками і грубі шкарпетки в рубчик.

Тепер знову ставлять тебе серед хати, а самі сідають на лаві, на отій довгій-предовгій лаві вповдовж усієї стіни, і розглядають тебе мовчки, вмиротворено. Дивляться, зморені й щасливі, що скінчились непосильні труди. Але дивляться тепер і любовно: ти взагалі в цьому незвичному і, можливо, першому вбранні — нічого собі восьмирічний парубійко, якби тільки не облуплений ніс, не вигорілі брови і не таке обвітрене обличчя, що місцями навіть полушилось од сонця і взялось через те білими плямами.

— Добре буде,— скаже батько, підводячись.

— Ну да,— відповідь йому бабуся.— Обновили ж хлопця! Спробував би ти йому ноги одмити, знав би тоді.

Батько усміхається і підморгує тобі.

— Він тепер сам митиме ноги, бо — школяр.

Виходите з двору разом — батько й ти. Він поспішає на роботу, а ти — до школи.

Що не кажіть, а це було здорово! Досі ти був ніхто й ніщо, тебе дражнили і обмазували тебе на ставку кальюю, а тепер ти — школяр! Це звучало. І це радувало тебе і давало тобі гордість. Ти йшов до школи, сповнений самоповаги і відповідальності, і твої товариші були теж у нових сорочках і штанях, всі такі урочисті, такі святкові і такі сковані новим своїм вбранням, наче їх поспутували.

А вулиці були зелені, і синє було небо, і день був сонячний і по-вересневому ласкавий, і, може, тому він запам'ятався на все життя, що не було потім на твоєму віку таких яскравих і погожих днів.

А тут автостраду обступили крислаті дуби — вона увірвалася в темну діброву. І, ніби злякавшись, пішла раптом вниз, униз, так далеко і круто, що зустрічні машини блукають хтосиа-де. Вони в певірному місячному освітленні здаються малесенькими і сумними, і, дивлячись на блукаючі вогники підфаршників, можна подумати, що хтось там, внизу, шукає з свічками загублену долю.

Це якраз там, «де Ятраць круто в'ється». Потім буде рівна її долина і буде крутий підйом, знову ліси, і Південний Буг — ріка Богуна, велика, могутня й сумна. Зараз, щоправда, не видно, але вдень на ній бачиш з лівої руки казковий шестиповерховий млин, який з успіхом міг би бути й замком. Або фортецею.

Все це наші великі ріки, і дивитися на них — все одно, що слухати пісні свого народу. Але зараз ніч, тиша, все спить. Ні пісні, ні гуку, ні розради. Тільки тенькне десь у серці якась сумна мелодія і обірветься. Тенькне і обірветься. А перед очима дорога, і небо, і місяць. І земля, що ніби прислухається до чогось. І думається, що вона справді чує все, знає все і все вміщає. Бо такою народилась. Про твоє горе вона теж знає, твоя земля. Бо чом би була вона отакою врочисто-тихою, задуманою і печальною. Твоя земля! Земля твоїх батьків, дідів і прадідів. Твоє найбільше щастя й багатство, твоя гордість і радість — рідна земля.

Згадай, як її любив батько. Все життя він порався біля неї, пестив її, обробляв, і вона годувала його, і нас усіх,

і ще багатьох людей. Бо все життя батько прожив, думаючи про нас. Навіть у смертний свій час він думав про тебе: в один день з телеграмою прийшов його лист: «За мене будь спокійний». Він не хотів тебе турбувати, він жалів тебе, він думав про тебе і тільки про тебе. Може, й смерті боїться найбільше тому, що це буде удар для тебе. Якщо взагалі боїться.

«Коли буде мені погано, напишу тобі, а якщо не пишу — значить, мені добре». А лист був короткий, бо писати йому було важко і він майже осліп. Це була давня короткозорість. Це ще була не старість — шістдесят вісім років. Лякало надмірно ніжне, не властиве для нього звертання: «Здрастуй, мій голубчик дорогий — Шура!». Це тебе ніби вдарило по серцю: відчув, як йому тяжко насправді, а тут — телеграма. Зараз про все це думається одразу, в голові хаос, серце болить так, що хочеться кричати. А сліз немає. І одна-єдина фраза свердлить мозок: «Жду тебе у відпустку, як бога».

Вибитий і вичовганий ногами бугристій двір, спалена безжалювим сонцем до самого коріння трава, курні дороги за огорожею і зовсім вигорілий степ, і біль, і хвороба, і самотність — «Жду тебе у відпустку, як бога».

Мама вмерла, і сад покинутий стоїть в це засушливе літо, і хата не мазана, і вода псується в закритій басині — все це пов'язано з мамою, а її нема, і нема надії скоро побачити двір, де вона ходила, і вербу, яку вона увіткнула малесенькою гілочкою, а тепер ця верба закриває півдвору і плаче своїми гілками, покинута всіма, — «Жду тебе у відпустку, як бога».

А дощів не було цілу весну і літо, за дорогою починається поле, де вдень і вночі гудуть трактори, здіймаючи немислимі стовпи і шлейфи пилюки, і людям доводиться сіяти золоті зерна в пилюку, а найбільшу й найкращу в моєму саду черешню розчахнула буря, і може, її треба підв'язати та якось іще врятувати, а кому? — «Жду тебе у відпустку, як бога».

Бо і сад гине, як мама, і я помираю, стомлений, слабкий і хворий. Одна ти в мене надія, одна опора, може ж, допоможеш хоч словом чи присутністю своєю — «Жду тебе у відпустку, як бога».

А відпустки нема, і сина нема, і дощів, і полегшення, тільки трактори гудуть день і ніч за лікарнянською огорожею, та тіло гуде від болю, і стоїть під вікном і страшно блимає на мене своїми більмами невидима смерть — залізна наво-

лоч, що вичікує миті, коли можна буде стрибнути на груди і почати душити. «Жду тебе у відпустку, як бога».

Мабуть, твій батько за ці ночі самоти і хвороби, коли тебе не було з ним, передумав усе своє життя.

І ти теж їдеш і згадуєш. Ось тільки обжени цей велетенський оцинкований автопоїзд міжміських транзитних перевозок і все пригадай. Вмикай лівий поворот, прослизни повз оцинковану машину, схожу на амбар чи — цієї місячної ночі — на цілий елеватор, і вже знову просторінь автостради і можливість спокійно згадувати.

Було літо на початку, і трави такі, яких тепер наче й немає, і хліба такі, яких тепер немає насправді і точно: клаптик вівса, потім яра пшениця, а оце — смужечка ячменю, і тут зводиться над усім хлібовим царством важке бундючне жито. Латки, латки — рябіє в очах. Тепер такого у нас не побачиш. Це був останній рік хазяйнування «індусами», і ви з батьком приїхали на свій клопіт дивитись хліба. Вірніше — приїхав батько з другом своїм Василем Лісником, таким же молодим і так само бідним, як він. Повернувся Лісник у неділю з міста і приїшов у гості до батька.

А що ж найперше показати гостеві — звичайно, хліба! Стояли вони того літа буйні й красиві. Все здавалося, що ось ще посунуться трохи, рушать і заллють дороги і цю толоку на вигоні. Було таке враження, що в своєму буянні вони не вмщалися самі в собі і в полі і мали залити село.

Пахло рогачкою — це ти точно пам'ятаєш. Такий, знаєте, гіркуватий приємний запах, і пахло хлібами й вологою після дощу, і землею, і кіньми пахло, і одеколоном — від батька. А на батькові була біла-біла сорочка і блискучі начищені черевики. Смагляве усміхнене обличчя його вигідно і яскраво відтінялося на тлі білої сорочки, і очі його сміялися, а брови чорніли лискучі й важкі — прекрасні брови над прекрасними очима.

І було схоже, що з Таганрога приїхав не Лісник, а він.

Вони ходили вздовж ниви і говорили, говорили, забувши про тебе зовсім, а коняка паслася запряженою, і хомут налазив їй на щелепи і заважав жувати. Коняка змушена була різко підводити голову, щоб відкинути хомута на місце, але він знову зсувався, і тоді було шкода коняки, а допомогти їй ти не вмів.

— Тату, поправте хомут на коняці,— просив ти.

— Нічого, синку, обійдеться. Коні до цього звикають.

Він повернувся і глянув на тебе ласкаво. Очі були глибокі, блискучі, карі, великі, з якоюсь синюватою поволокою. Ніколи не забуду цих очей! І того погляду. І молодого мого батька серед хлібів. Батька мого, батечка, який зараз вмирає...

Назустріч мчить автобус з увімкнутим дальнім світлом фар, і ти мусиш теж вмикати світло на повну силу, щоб примусити цього нахабу бути ввічливішим. А він продовжує світити. Ввімкнув цього разу на довше. Ага, вимикає і він. Отож-то й воно. Так легше нам розійтися.

І ти знову один на трасі. І одна ніч над тобою. Боже, яка довга то була ніч! Довга, тривожна й печальна. І один місяць. «Наче їх буває ще й два»,— подумав ти тут же, відчуваючи знову все, що відчував до зустрічі з тим нахабним автобусом.

Буду думати знову про молодого свого батька в зелених хлібах.

Він розповідав Лісникові про те, що цього року у нашій селі буде колгосп, що вже й збори призначено і що зберуться там усі бідняки.

— Тату, я не хочу, щоб коняка так мучилася. Поправте їй хомута.

— Не заважай, коли я розмовляю,— сказав тобі батько терпеливо, але строго. А глянувши, знову всміхнувся і погладив тебе по голові.— Не дивись на неї, сину, якщо тобі неприємно. А коняці байдуже, я тебе запевняю.

І він знову почав щось гаряче оповідати, ніби переконував Лісника. Але той раптом зупинився серед хлібів, глянув батькові в обличчя і похитав головою:

— Нічого, Сашко, ми не зробимо, доки не порозкуркулюємо багатіїв. Так мені в городі сказали. Ну, зберемося ми, незаможники, ну, усупільнимо землю. А далі? Будемо хазяйнувати, як хазяйнуємо зараз?

— Будь воно прокляте таке хазяйнування,— розсердився батько. Він нагнувся, випростав прим'яті стебла, погладив їх від коріння до колосся, вирівнюючи, і обережно похилив на здорові, міцні стебла.— Ні сівалки, ні молотарки, ні віялки. Хіба ж це хазяйнування?!

— Отож, Сашку, на перших же зборах треба говорити про куркулів, треба одразу настроювати наших людей на розкуркулювання.

— Значить, землю — назад, з хати — геть!

— А як же ти думав? Чи ти вважаєш, що Лобода і Луценко самі нам все принесуть?

Все це тепер, на автостраді, пригадується смутно, майже стерлося з пам'яті, а яскраво з тих десятиліть жевріє в твоїй уяві жива картина про живого твого тридцятирічного батька в зелених хлібах, молоде його прекрасне обличчя, і очі глибокі й сумні, і усмішка, і запах рогачки, сирії після дощу землі, і кінь з хомутом, що все спадав йому на голову і давив вуха й щелепи. Можливо, це перший твій дитячий спогад, бо до цього нічого більше не згадаєш, і тепер здається, що до тої поїздки на степ тебе наче й на світі не було.

Можливо, саме тому ти так добре уявляєш свого батька молодим.

«Батьку мій милий, сільський чоботарю...» — хтось немовби нашіптує тобі.

Батьку мій милий, ти й не був чоботарем, а навертаються сльози від одного цього рядка, бо поетова душа злилася тут з душею народу. Так кажуть критики, ти читав про це, але зараз тобі до цього немає ніякого діла. «Я птицею злину, я вітром прилну... травницею попід ворота». Батьку мій милий, батьку. Якби хто тільки знав, як мені тяжко. Але ніхто не знає, ніхто. Спить земля, міста і села, сплять поля, і ліси, і дороги.

І землі, мабуть, байдуже. Бо, може, й вона, бідна, заснула цієї глупої ночі. Бо хіба ж не заморишся родити хліб і всяку іншу пашницю, носити на собі людей з їхньою колотнечею. А війн, а смертей скільки було! Спить земля. Спить небо. А зорі підморгують, і місяць висить над автострадою, мов ліхтар.

«Батьку мій милий, сільський чоботарю!»

Того самого літа поїхав батько з Лісником та іншими своїми товаришами в далекі Ромни, щоб хоч що-небудь заробити. Ціле літо гатив там болото і будував дорогу, а приїхавши під осінь, привіз звідти маленькі пахучі яблучка в мішку і великі груші в плетеній корзині. У нашому селі не було жодного фруктового дерева — можна уявити, які то гостинці.

Яблука і груші були такі дивні, незвичайні, що коли батько їх привіз, ми з сестрою прокинулись серед ночі від їхнього запаху. Прокинулись і не впізнали нашої хати.

Ніч була місячна-місячна, в хаті видно, як вдень. Ну, ось чорний лакований сундук, на якому ми спимо. Так. Онде під стіною, попід вікнами, лава — від порога до покуття. Так. Он комин біліє і чорніє квадратний отвір печі, он ікони тихо поблискують у кутку (мати їх повісила, як тільки батько виїхав з дому), а он ліжко.

Але хто це так, з присвистом, дихає? Мама завжди спала беззвучно, а, крім неї, ціле довге літо нікого з нами не бувало. І потім що це за пахощі по всій хаті?

Ми потихеньку встаємо, беззвучно ходимо по прохолодній долівці, шукаємо, що ж воно так прекрасно пахне? Так солодко, так ніжно пахне, немов саме життя, — оте справжнісіньке, омріяне і повне щастя. І ми знаходимо біля порога дерев'яні ночви, повні яблук. Хапаємо по одному — і на сундук. Укрились з головами, вкусили по разу. У рот пелилося небо, й повітря, і квіти землі, й тепле сонце, і літні дощі — нічого подібного ми ніколи не їли!

Біганина від сундука до ночов тривала до самого ранку. Тільки бігали ми вже не разом, а по черзі. Вже вдосвіта поза ночвами з яблуками знайшли на розстеленому мішку груші. Груші були великі, м'які, пахли тонше і були солодші за яблука.

То була чи не найщасливіша ніч нашого дитинства. Ніч, напоена пахощами, ароматами, соками і смаком ніколи не бачених яблук і груш. Ніч щасливого чекання зустрічі з батьком, за котрим ми так поскучали за весну і літо і якого так любили за його білі сорочки, ласкаві очі і добрі руки. Його паче давно-давно вже не було дома.

А потім було багато розлук. І щораз вони ставали довші: ми їхали вчитись, воювати, працювати. Заводили сім'ї, кидали його і рідну хату на все життя.

Так і вік людський проходить у розлуках і зустрічах. А тепер ти їдеш назустріч, можливо, вічній розлуці, перед якою всі спогади стають болючими і яскравими...

Але повернімось до тих яблук і груш, як до втілення дитячого нехитрого щастя. Повернімось думками і спогадами до наших батьків — вони, здається, й жили для того, щоб нам добувати й привозити солодкі плоди.

Яблука звались чомусь райськими, і коли твоя бабуся — набожна, як усі наші бабусі, — розповідала тобі про рай і пекло, то після тих яблук, привезених батьком з Ромен, ти уявляв перш за все довгі лави в якомусь підземеллі, а на тих лавах сидять босі люди, махають ногами і їдять яблука. А що такі яблука ростуть у Ромнах, то ото і є рай.

Яблука нам потім давали по одному в день, щоб надовше було. Махати ногами під столом забороняли. А в Ромнах, як і в раю, ти так ніколи й не побував.

У кожного з нас в дитинстві були свої Ромни, і чим їх більше, тим, мабуть, краще, бо в людини з дитинства виникає впевненість, що країна її неосаяжна, багата, щедра — хочеться бути достойним її щедрот.

Батько повернувся з Ромен простудженим. Він жорстоко кашляв, у грудях у нього хрипіло. Ні, не хрипіло. Вигравало на дудках. Співало півнями. Клекотало, як пшоняна каша на вогні. І все це так гучно, що в перші ночі після батькового приїзду ти довго, бувало, не міг заснути. Хрипить і клекоче у нього в грудях і досі, та ти вже звик і навіть не уявляєш свого батька без цього.

Тепер він, напевне, й забув, що простудився в Ромнах. Принаймні ніколи про це не згадує. А того літа це його страшенно турбувало.

Тоді він дуже засмаг — це особливо помітно було через те, що тонке обличчя його різко відтінялося білою-білою сорочкою, вишитою на комірі, на рукавах і внизу чорними квітками. На ногах у нього були блискучі ботинки з крючками вгорі (тебе вони найбільше дивували). А штани були сірі, тернові, нові й напрасовані так, що об них, здавалося, можна було порізатись. Ми ніколи таких штанів не бачили, і батько через них здавався нам чужим.

«УМАНЬ» — написано велетенськими літерами.

Міста тут немає, воно лишилося осторонь, і навіть у місячну ніч небо там палахкотить від його ліхтарів, а тут тільки автозаправна станція, та авторемонтна майстерня, та широка, мов плац, стоянка для попутних машин.

Сонні машини туляться попід стінами, червоніють під навісом сонні бензоколонки. Спить касир за вікном своєї конторки. І ти, як у сні, встромляєш гумовий шланг від бензоколонки в свій бак, розраховуєшся з сонним касиром. Все робиться, як у німому кіно, — без жодного слова. І, не відчуваючи втоми, розвертаєшся, женеш автострадою далі наодинці з дорогою й місяцем...

А потім проїжджаєш повз село, все в темних садах, тільки на пагорку, ближче до траси, біліє тиха й покинута на літо школа. І так хочеться в цій самотині гуку і сміху дитячого, так хочеться людського натовпу, тлуму, перегуків! Тобі було б легше. Але школа промайнула й лишилась позаду, змусила пригадати свою школу і як її будували.

Будували її всі: старі діди і ми, малеча. Ранком на околицю виїжджали організовано, з піснями, всі жителі села, з усіма підводами й кіньми. А яких коней не було в що запрягти, прив'язували до підвід, щоб потім замінити ними потомлених.

Там, плугаючись під ногами, ти вперше зрозумів і відчув, що таке колективна праця. Усі були веселі, добрі, завязані, у всіх сяяли очі тихою радістю, світилися щастям обличчя і сипався сміх. Здається, там ти вперше побачив усіх своїх односельчан і там зазнайомився з ними. У тій колективній роботі вони всі здавалися однаково добрими і однаково молодими, стали великодушними і разом з тим гордими. Ні на якому святі не співалося стільки пісень, як було їх проспівано на будівництві школи.

З ранку до вчора не вщухала робота. Коні стомлювалися, а люди — ні. Про коней казали: «Вороний пристав, треба перепрягти». Перепрягали і знову їхали по камінь, а ти вже кого не питає, що значить «пристав», ніхто тобі посправжньому не з'ясував.

— Пристав? — задумливо схилив голову батько. — Ну, значить, заморився.

— То так би й сказали. А то ж не кажуть?

Весь вкритий кам'яним пилом, немов борошном, з пошперхлими губами і набряклими повіками, батько посміхався:

— Та від тебе так, сплоха, не відчепишся, як я бачу. Виростеш — зрозумієш. А зараз іди, не заважай...

Батькові тоді справді було ніколи, бо він і працював нарівні з усіма, і керував тим будівництвом, бо сам його й затіяв — перше колективне будівництво в селі. Школа виїшла на славу: білокамінна, під цинком, з величезними вікнами і світлими класами. Батька після цього будівництва стали в селі поважати і згодом обрали головою сільради. Але голову незабаром прислали з району, і йому довелося секретарювати. Все це сталося пізніше і якийсь не запам'яталось, а будівництво школи і зараз стоїть перед очима.

Подобалось, як кричала їздовим: «Па-а-ня-ай!». Наче плавно і м'яко покотилась підвода по рівній-рівній дорозі, де ні грудочки, ні вибою. І ще на будівництві казали не «помогай», а «помагай», і оте «ма» робило це гарне слово значущим і сильним.

В той час у нашому селі почалася колективізація. Батько поринув у неї з головою. День і ніч десь пропадав на зборах, на суперечках і повертався додому збуджений, веселий. Гнітили його тільки ікони в кутку нашої хати; вони то

зникали, як він приходив додому і знімав їх, то знову з'являлись надвечір, як поверталася мати і знову вішала їх. Суворо поблискували вони в сутінках, і матір божа, підвівши пальця, погрожувала всім нам якоюсь карою.

— Федоро! — жахався батько. — Ти знову повісила їх?! — хапався він за голову. І знову ліз на лаву знімати ікони.

Суворі боги мовчали як мертвяки, але очей не заплющували і рук не складали.

Як тільки батько йшов на збори, до нас прибігала сусідка Вустя з товстою книгою в чорній палітурці. І, як колись, приходили луценківські дівчата, Маланка й Фросина. Тільки тепер уже Маланка брала на руки не тебе — у неї на руках була крихітна дитинка, що весь час спала. А Фросині, мабуть, не до тебе було: часи пішли тривожні, ходили різні чутки, і частенько котрась із луценківських дівчат, уже виходячи з хати, пошепки питала твою матір:

— Тітко Федоро, а правда, що нас будуть розкуркулювати? Не чули?

Може, вони за тим і приходили, щоб щось вивідати в матері.

А Вустя жила самотньо, носила і влітку чорні хустки. Книгу вона добувала саме з-під такої хустки, ставала в порозі і широко хрестилася на порожню божницю.

— Проходьте, проходьте, Вустонько, — солодко запрошувала її бабуся. — А наш антихрист, бачте, знову познімав ікони.

— Бога й без ікон бачу, — похмуро казала Вустя. При цьому вона зиркала на тебе так, наче ти повбивав тих богів.

Бабуся, пошептавшись з матір'ю, вносила з комірки і вішала ікони на місце, швиденько сідала на ослінчику до теплої печі і просила:

— Читайте, Вусте, одведіть печаль від душі.

За вікном шумів вітер, порошив у шибки дощ, і ніч була як сажа, а Вустя діставала окуляри, схилилась до лампи. Всі замовкали. Вона починала читати після довгої паузи. Мабуть, саме тому кожне слово здавалося важким, як камінь.

Читала Вустя якимось потайним голосом, мовби по секрету сповіщаючи про минуле й прийдешнє. Наче звиряла власну велику таємницю. Все йшло гаразд, аж поки вона не доходила до фрази: «Серебро и злато ваше поржавеет... — Тут Вустин голос запускав півня. Вона втягувала повітря носом, схлипувала і, вже ридуючи, закінчувала: — ...И одежду вашу моль поест».

Вона аж підсакувала на лаві в риданнях, сховавши обличчя у чорній своїй хустці. Плакала беззвучно, хиталася з боку на бік у невимовній тузі і припадала головою до розкритої книги. Фросина й Маланка теж не витримували, підносили кінчики хусток до очей. Під піччю зітхала бабуся, мати шила щось, сидячи на соломі, а ти дивився на Вустині кістляві плечі, на полотняну, темну, як земля, сорочку, на стару хустку і ніяк не міг второпати, яке золото і срібло має поіржавіти і чий одяг має поїсти міль, щоб завдати Вусті стільки горя?

Щоразу на цій фразі читання спинялося. Тут починалися розмови про гнів божий, про всесвітній потоп і про кінець світу. Ти спочатку слухав уважно, а потім все це почало тобі нагадувати уроки або репетиції шкільної вистави, де всі повторювали одні й ті ж рухи, говорили одні й ті ж слова день у день. Це пригнічувало, і ти Вустю незлюбив. Коли вона приходила, ти вилазив на піч і швидко засинав. Незлюбив її ще й тому, що побачив у ній найпершого батькового ворога: це ж Вустя своїми приходами і читаннями повертала з комірки зняті батьком ікони. Бабуся завжди вішала їх, як тільки Вустя з'явиться на порозі. Це викликало гнів у батька, він накричав якомсь на бабусю, і вона пішла від нас у свою хату, забравши ті лики святих.

Колгосп та ікони — це було щось антагоністичне, і боротьба велася в двох напрямках одночасно: за спільну обробку землі і проти релігії. І якомсь так виходило, що цей антагонізм пускав коріння у вашій родині. Та хіба тільки у вашій? В кожній сільській родині. Бо чоловік налігає корову та й поведе в колгосп, а жінка перепиняє його, вмовляє або лає, плаче, показуючи на невеликі віконця, де стоять або сидять напівголі діти і дивляться розумно й серйозно, якомсь мудро й замислено на сімейну оцю баталію. У всіх чоловіків теж краялися серця, але дивилися вони ширше, ніж їхні жінки, відчували, що цей єдино вірний шлях виведе їх із злиднів, і тому були вони непохитні й суворі у своєму рішенні, як древні витязі.

Повернувшись із колгоспу без корови й коняки, вони були похмурі й мовчазні, сиділи мовчки попід печами, зітхали і, не витримавши жіночих сліз та нарікань, надівали шапки та знову йшли до гурту. В гурті було веселіше, все здавалося не таким складним. Вночі чулися по хатах схлипування жінок і тихий шепіт чоловіків:

— Ну, чого ж плакати? Ну, чого? Корова наша ніде не ділася, стоїть у теплій стайні, напоєна, нагодована...

— Так молока ж дітям немає. Ось прокинуться ранком — що я їм дам?

— Випишемо. Обіцяв голова виписувати всім, хто має дітей.

— Щоб він так дихав...— скаже дружина. І знову в сльози.

І так до ранку. А ранком і справді не було молока. Діти плакали, а молока чомусь не виписували. Мабуть, його тоді було дуже мало. Або на нього був великий план. Або комірники в нашій селі були дуже скупі. Принаймні так здавалося багатьом жінкам, і в їхніх лайках та прокльонах коірники займали не останнє місце.

Батька обрали в правління, і йому іноді вдавалося зарадити цьому горю. Згодом він організував «майдан» для дітей, разом з учителями ходив по хатах і вмовляв матерів одвести туди дітей. Матері не хотіли, а батько дивувався: як можна відмовлятися від такого щастя? Щоб розв'язати жінкам руки, він добився відкриття пекарні і сам завідував нею на громадських засадах. Все нове сприймалося тоді важко: жило ще в людях давнє селянське недовір'я і вагання. Але вже восени, зібравши перший колгоспний врожай та одержавши хліб на трудовні, зажили люди гарно.

Малесенька червона цяточка попереду повільно наближається: доганяю якусь машину. Під'їхавши ближче, помічаю в «газоні» з парощеними бортами коней. Стоять тісно, головами врізнобіч: один до кабіни, другий — назад, потім знову один до кабіни, а другий — назад. Щоб більше вмістись.

Вночі коні здаються таємничими. У нашорошених вухах, у очах, завжди запитливих, у зосереджених і непроникних виразах морд — в усій цій великій і стрункій тварині вчуваються тайни. Особливо в лісах чи на пасовиськах. А тут, на великій дорозі, та ще в кузові автомашини коні здаються беззахисними і зворушливими.

Один кінь дивиться на мене, нашорошивши вуха, ніби пізнає.

«Коню мій, коню, нікому я тебе не продам»,— пригадується мені.

Кінь був молодий, стрункий, прекрасний в голубій оцій ночі, просвіченій місяцем, на цій тихій безмежній рівнині. І я не йду одразу на обгін. Пригальмовую і дивлюся на нього. Гнідий, шия мов виточена. Весь так і виблискує під місяцем, а очі печальні і насторожені. Часом фіолетово спа-

лахують, коли машину гойдне на вибої і промінь з фар упаде на коня.

Куди тебе везуть, коню мій, коню?

Мовчиш.

Я ніколи не визнаю, куди тебе везуть, але хочеться, щоб на зелені луки, до таких же красивих коней, як ти. Щоб там і лошиця для тебе знайшлася, молода, і гаряча, й красива, як з пісні.

Тільки б не на бойню тебе везли. Тільки б не на бойню!
«Ой коню мій, коню! Та нікому ж я тебе не продам!»

І тут ти пригадуєш, як коні врятували твою маму. Про них взагалі ходили у нас легенди. Про їхній розум. Про вміння коней знаходити дорогу в найбільшій темряві і вміння втрапляти додому у найбільші снігові бурани, коли світу божого не видно і всі падії залишають людсьї, коли вже й гадки нема вибратися з океану летючих розбурханих снігів, з темряви, що здається вічною і просто густою.

А це була не легенда. Це був випадок, яких у наших степах не рахують. Мама твоя поїхала до міста продати щось: цибулі там клумачок, та маку, та трішечки часнику, щоб купити тобі ботинки.

З самого ранку ти був вдома сам, замкнений і покинутий всіма: батьком заради роботи, сестрою, що ходила в школу, і матір'ю, що пішла на станцію ні світ ні зоря. А меншу твою сестричку одвели до бабусі. Ти сидів на підвіконні, припавши до шибок. Дивився, як на ставку сковзалися хлопчаки, або хтось із дорослих зрідка переходив на той бік, теж невміло і якомсь незграбно посковзуючись. Ще рідше котрась із жінок прийде по воду. Набере відра з ополонки і, плавно похитуючись, понесе на коромислі. І все.

Можна ще було дивитися на курей. Вони понастовбурчували пір'я, побільшали якомсь одразу і стояли, понадувавшись, під скиртою, немов сердились на весь світ, і на холод, і на вітер, що часом зривався, сильніший і сильніший. Налітав з степу і починав кружляти в дворі соломою біля скирти.

Тоскно було курям в таку погоду надворі, тоскно було й тобі, малому, сидіти в хаті. З кожного затіненого кутка і з-під печі на тебе наче зиркало лихо, і оглядатися туди не було ніякої охоти.

А в цей час твоя мама рушала з станції додому — тільки ти про це нічого не знав. Рушала вона сповнена тривоги, бо їти проти ночі сім кілометрів по степу, коли починається буран,— це не жарт.

А тут, на дворі, заходилися битись півні. Їх було двоє. Один, старший, червоний і з сірою шиєю, і другий, молодший, увесь чорний, тільки гострий гребінь палав на голові червоно та сержки, великі, мов п'ятаки, палахкотіли під дзьобом. Спочатку зчепилися вони ніби жартома: налетіли один на одного, поскакали, поскакали, наставляючи один одному в груди розчепірені кігті, а потім розійшлися трохи, почали вдавано щось клювати, позираючи один на одного грізно й насторожено.

Нарешті старший півень, більший і грізніший, просто красунь з своїм шишкастим і товстим гребенем, не витримав такого зухвальства молодого чорного півня і люто кинувся на нього, щоб провчити, щоб утвердити своє непохитне і незаперечне володарювання на півнячому своєму троні, в курячому численному царстві.

Але, мабуть, настав час для чорного півня не коритись, виборювати свої півнячі права, вольність свою і непідлеглість. Він зустрів атаку стійко, з гідністю і був збитий шаленим пасоком так, що перекинувся на спину. Задригав ногами, змахнув крильми і вже знову був на ногах, знову пригнув голову до землі, підмітаючи розкішними своїми сержками полову і сміття під скиртою, а далі — раз! — підлетів угору, вище за сіро-червоного півня і звверху вдарив його кривим своїм дзьобом по тім'ю. Бризнула кров із шишкастого гребеня, заюшилася горда, царствена голова постійного володаря, і стало тепер зрозуміло, що битва буде жорстока.

Сірий знову вдарив грудьми і поверг супротивника на спину. Не зупиняючись, плигнув на нього і вдарив ще раз ногами і дзьобом — у голову. Але в гребінь не влучив: як у нього влучиш, коли він гострий, тоненький, як пелюсток. Чорний півень не розгубився, він сприйняв це мужньо, як і годиться справжньому бійцеві. Звівся на ноги і кинувся й собі. На цей раз вони зчепилися в повітрі і попадали обоє.

Знову схопилися і знову кинулись один на одного. Це тривало довго. Безконечно довго билися вони на однім місці, не поступаючись ні на крок, і що далі, то запеклішою ставала ця бійка.

Кури тулилися в затишку під скиртою, нашорошені і байдужі. А ти вже не був байдужим. Спочатку ти з інтересом спостерігав за бійкою. Це навіть розвеселило тебе попервах, бо, що не кажіть, це було таки видовисько серед нудьги зимового спустошеного подвір'я. Але чим далі, все більша тривога закрадалась у душу: півні сходилися щоразу

лютіше і, відчувалося, намірялись убити один одного. Їхня жорстокість обурювала і лякала тебе, і ти хотів би розборонити їх, але сінешні двері були замкнені знадвору, це ти знав точно, це ти вже встиг перевірити, а у вікнах не було ні кватирки, ні якоїсь іншої шпаринки, і ти не мав ніякої змоги вплинути на цей дикий, варварський двобій, бо на крики твої і на розмахування руками півні не звертали ані-якісінької уваги. Вони билися так, що вже в обох з голів аж кров цебеніла. Уже шиї їхні змокрили і почорніли чи від крові, чи від поту, уже гребені якимось наче пригасли і очі теж були заюшені.

Нарешті молодший чорний півень, промахнувшись у якомусь нападі, перелетів через сірого і не розвернувся, щоб зустріти його, а так по льоту, мовби продовжуючи заданий рух, кинувся бігти. Сірий, метко розвернувшись і побачивши, що ворог тікає, не вдовольнився цим і кинувся доганяти його. Ні, ви тільки подумайте, яка зухвалість! Який нахаба, цей чорний півень: наважився напасти на нього ще й гребеня, такого пишного і недоторканого, розквасив! Покарати злочинця! Убити його зараз же! — ось що промовляв увесь вигляд заюшеного, розлютованого сірого півня, коли він кипувся доганяти зухвалого супротивника.

Той забіг уже за задній причілок — і сірий теж майнув у той бік. Їх довго не було видно. Нарешті чорний півень з'явився з протилежного боку, з переднього причілка. Він пробіг поперед вікон і зник у тебе з-перед очей, коли з'явився слідом за ним сірий: крила розпущені майже до землі, голову пригнув — нападає.

Вони бігали кругом хати, тільки на мить з'являючись перед вікном, в полі зору у тебе, а сніг ішов все густіший, вітер все дужчав, надворі почало смеркати, і кури під скритою все частіше й частіше почали стріпуватись, струшуючи зі спин сніг. І не було видно жодної душі ні на ставку, ні на вулиці. Хоч криком кричи, хоч помирай — все одно ніхто не почує. І ніхто ніколи не знатиме, яке це горе — малому залишатися на цілісінький день зачиненим вдома. Ніхто в світі! Та ще коли надворі завірюха, коли вона починає завивати в комині і в трубі, а надворі все більше смеркає, і кутки в хаті темніють з кожною хвилиною. Всі до одного.

А засніженим полем брела навпростець твоя мама, самотня і мала в степовім безмежжі. Вже нічого не було видно ні попереду, ні позаду. То хоч скирта чорніла і на неї ще можна було тримати напрямок. А це вже й скирти нема

попереду, і станції позаду немає — все втонуло в сніговій каламуті. А вітер все дужчав. Проклятухий східний вітер, що завжди приносить бурани. І сніг все густішав, просто запллював очі, забивав дихання. А йти треба було саме проти вітру, щоб хоч до скирти втрапити, якщо не доведеться дійти до села.

А тут у дворі бігають півні і ганяються один за одним вже добрих дві години. Дзьоби в них поодкривані — що їм хуртовина! — рухи вже стали кволими, і бігають вони начебто нехотя, а зупинитися не можуть або не хочуть. А коли молодший півень і зупинився, то сірий налетів на нього, як вихор, повалив і почав клювати, рвучи пір'я, що летіло за вітром, наче хтось витрушував напірник з подушки. Чорний півень знову підвівся і знову побіг, і на цей раз вони довго не з'являлися перед вікнами.

З'явилися вони раптом з протилежного боку — бігли назад, мовби розкручуючи витки, обмотані досі кругом хати, і, на твоє здивування, півні помінялися ролями: сірий тікав, а чорний гнався. Так вони зробили ще кілька рейсів кругом хати, і раптом сірий півень, досвідчений і мудрий заводник всього кутка, підпустив чорного півня ближче, впав просто під нього і, коли той перелетів і завалився набік, стрибнув, накрив його сильними своїми крильми, вдарив з усієї сили по голові раз і вдруге, і горда голова чорного півня вже не піднялася. Він так і залишився лежати перед вікнами, уткнувшись дзьобом у сніг, а голова його повільно хилилася на тій опорі вниз. Хилилась, хилилась, і, ніби опам'ятавшись, він знову підводив її і тримав прямо кілька секунд, після чого вона знову починала повільно хилитися набік, наче він засинав.

Ти мучився і проклинав своє безсилля. Ти обурювався півнячою жорстокістю і жалів їх обох, особливо чорного. Найбільше жалів ти в цю мить чорного півня, а сірого — переможця — ненавидів. Ти боявся, що чорний півень помре перед вікнами. Його заносило снігом, вітер бив у нього жорстокими наскоками, задував йому пір'я на спині і вивертав крила, а він лежав нерухомо, безсило встромивши дзьоб свій у сніг, і силкувався не зронити голову. Тільки важко-важко дихав та час від часу, коли вітер подував з новою силою, зручніше впирався ногами, щоб його не здуло і не перекинуло набік.

А сірий півень теж довгенько-таки сидів поруч на снігу, потім підвівся, хотів гордо й переможно змахнути крильми і заспівати про свою перемогу, але заточився, мало не

впав і скромненько почимчикував під скирту, забився поміж кури і там вже присів знесилено і покірно.

То для тебе була ціла трагедія, що вразила твоє дитяче серце жорстокістю, глупством, викликала в тобі глибокий жаль, що не пройшов і після того, як чорний півень все-таки підвівся, бо він не пішов до гурту — стояв під скиртою осторонь від курей, самотній, знедолений, втягнув побиту голову з почорнілим, закривавленим гребенем, надув пір'я і просто кричав своїм виглядом про жалість, образу і несправедливість.

Потім його зарізали, бо після тої поразки він уже не міг претендувати на якісь права, і сірий півень зганяв його з двору і просто з світу зживав. Ти довго плакав за ним і не хотів з'їсти з нього й шматочка.

А маму твою валив з ніг вітер у степу, і цілі хмари падали на неї, засипали їй обличчя, не давали розплющити очі. Степ стугонів, і небо й увесь простір, зіткані з снігу, насичені ним, летіли кудись у безвість, і в цій мішанині темряви, снігу і вітру не можна було ступити й кроку. Хустку, пальто, спідницю — все, що було на мамі, вітер просто здирив, шматував, вив і голосив на всі лади, і не було порятунку від нього на цій рівнині, все одно що на морі. Ноги, особливо коліна, давно вже задубіли, були просто дерев'яні, і мама переставляла їх з великими зусиллями, немов не свої. Ревище і свист заколисували, вітер бив так туго маму у груди, що з кожним кроком, подавшись вперед, вона просто лягала на нього, а він її відпихав, от-от мав перекинути на спину і занести снігом. Всі сили були розтрачені, всі надії розвіялись, а темрява окутала степ, і можна було не сумніватися, що погибель прийшла і вже не відступить.

— Еге-гей! — у розпачі крикнула твоя мама. — Ряту-у-уйте, люди добрі-і!

А вітер казився, реготав, вив, заганяв крик назад, у груди, валив з ніг і набивав кожну шпариночку снігом. Спідниця на мамі, набита снігом, тепер задубіла, бо мороз дужчав, і стала цупка і округла, мов дзвін. Вовняна хустка теж перетворилася на заледенілий шолом, замерзла на шиї і не давала поворухнутись, навіть повернути голови. Нарешті вітер збив маму з ніг, вона впала якось набік і, підводячись, мусила впрятися руками в землю, від чого в рукави понабивалося снігу — вітер задував його глибоко-глибоко, десь аж попід пахви, так що груди зсудомило від холоду і тіло одразу залякло.

— Еге-гей! — підводячись, крикнула мама, і сили, витрачені на крик, були розраховані бураном на те, щоб знову жбурнути її в сніг.

— Ой, людо-о-оньки! Рятуйте!!!

Го-го-го! — стугонів буран, заглушаючи все, зриваючи той крик з губів і несучи його в безвість, змішаний з снігом і посвістом вітру. Підвестися не було сили: вітер дужчав і просто зривав тебе з землі, мов листок з дерева. Якось ще можна було повзти, пригинаючись до землі, і мама твоя поповзла, час від часу зупиняючись і посилаючи в розбурханий сніжний океан розпачливий поклик. Тепер вже надії не було і рятунку не було. Це стало ясно. Але мама продовжувала кричати, кликати невідомо кого і якось посувалася хоч плазом вперед.

І раптом до неї долинуло іржання. Вона прислухалась, помовчала і знову почала кричати ще дужче, вже з якоюсь надією, із сподіванням, що хтось почує та й прийде на допомогу.

Потім щось зачорніло в темряві і, закриваючи обличчя од вітру, біля мами зупинився чоловік, нагнувся над нею, спитав з патугою:

— А хто тут є? Агов.

— Це я, дядьку Бурисе.

— А, Хведорка... Як же це ти, небого, вирвалася в таку погоду? На станцію йшла чи як?

— Та ні, з станції,— залилася мама запізнілими слізьми.— Ой спасибі ж вам, дядечку, ріднесенький мій. Ой, зовсім же загнбаю. Так би тут і замерзла до ранку.

— Де той ранок, господи,— сказав Борис, підводячи маму з землі.— Щастя твоє, молодиче, що я Мушку запряг, їдучи на станцію. А так погібати б тобі тут, як пить дачь. Йй дякуй, а не мені,— казав він, ведучи маму під прикриттям свого широченного кожуха і ведучи в поводі коняку, що не пленталась позаду, а просто тягла його на поводі, забираючи все вліво та вліво.— Ми отут в скирті прилаштувалися хугу переждати. Чуємо, наче хтось кричить. Але хіба ж у такому пекельному калабалику почуєш щось? Так Мушка рватися почала. Рве повід, і край. А тоді як заірже, як заб'ється — ну, просто гопки стає. Та й привела оце до тебе.

Вже ж мама й обцілувала ту Мушку, і наплакалась, припавши до її морди, коли вони, нарешті, добилися до скирти. Там було висмикано соломи так, що мовби хата утворилася. Отвір закрили саньми і висмиканною з скирти соломою. До саней у затишку було прив'язано ще двоє коней, а в глибині,

в темряві, сиділа Маланка з дитинчам на руках, загорнута у величезний кожух, і Пилип у картузику, насунутому на самі вуха, в пальтечку своєму міському, поверх якого теж накинута був кожух.

Він налив мамі горілки в склянку, звелів випити і заїсти мерзлим салом з цибулею, а старий Борис Луценко накинув на неї свого дубленого кожуха.

— Скидай к свиням своє мокре дрантя,— сказав він мамі,— та візьми ось ряднину, обгорнися, та шубою закутайся потепліше, та якось воно й буде. Переждемо цей буран, хай йому трясця.

Скирта здригалася під ударами вітру, але злежана і набита снігом солома стояла, мов фортеця, а в кублі тепло було сидіти, і завивання хурделиці чулося десь далеко і наче й не про них, наче десь в іншому світі було все, від чого маму все надійніше і відчутніше відгороджував сон, м'який, солодкий після такого страху і мучеництва. А під ранок буран улігся, все затихло, небо прояснилося і вдарив мороз. По пухкому, досить глибокому і розсипчастому снігу вже на світанку якось добралися до села, і мама, побудивши вас, частувала тебе і сестер ніколи не баченим шербетом і розповідала про свою одіссею, що запам'яталася тобі на все життя.

Перед цією подією бійка півнів якось одразу здрібніла, відсунулася кудись у тінь, і про неї ніяково навіть було згадувати.

Пилип же в цей приїзд щовечора приходив до батька, розповідав йому про завод і про кораблі, які йому доводилося будувати. Він також цікавився подіями села, розпитував батька про колгосп і нарікав на тестя, що ніяк не хотів розлучатися із своїм господарством. Старший син Григорій вибрався від батька, відділившись, і вступив до колгоспу.

Петра і Фросину Пилип забрав до себе в місто, а про Бориса говорив:

— Затявся старий, ніяк не можу його вмовити. Розкуркулять же його, правда?

— Мабуть, розкуркулять,— казав батько і чомусь розмовляли на цю тему з Пилипом не хотів.

— Ну, то й розкуркуляйте, раз він нічого не хоче зрозуміти,— говорив Пилип, прощаючись.— Так йому й треба.

Попереду біліє висока, помпезна в своїй кам'яній заокстенілості арка. Вона важка, масивна і вузька, так що авто-

страда вливається в неї, звужуючись, якомсь мовби входить в отвір пляшки, ледве втискуючись дзвінким настроєним на простір і швидкістю асфальтом в оцю нерозумну і не потрібну нікому перепону.

Під'їжджаєш до неї з якимось острахом: здається, кам'яне многотоннство обов'язково впаде тобі на голову і розчавить. Після руху й простору це відчуття просто гнітить і вражає. А потім на мить відчуваєш, як обценьками стиснули машину з обох боків багатометрові монолітні зацементовані набіччя, от-от схоплять і не випустять більше, розчавлять, розітруть на порошок. Мотор під аркою вие погрозливо і злякано водночас — тут, під кам'яним склепінням, звуки подвоюються. Тінь падає на тебе, і ти мимоволі вмикаєш світло. Хапливо, тривожно вмикаєш, а в цей час камінна потвора випускає тебе на простір асфальту, ти полегшено зітхаєш, вирвавшись із її осоружних обіймів, і мчиш далі, немовби зрадивши, що нічого не трапилось, що тебе не затримали: людина завжди радіє без видимої причини, аби тільки її звідкілясь відпустили.

Але нащо вона? Нащо оця кам'яна потвора на такій прекрасній дзвінкій і рівній автостраді?

Хіба про це питаєш ліс? Чи небо, просвічене місяцем? Чи ріку, що виблискує попереду? Вони все одно нічого не скажуть.

Батька в ті дні майже ніколи не бувало вдома. Скрізь, де б він не працював, у нього знаходилась надурочна робота, а чого в денній сутолоці він і не встигав зробити, то доробляв вечорами. Так було, коли він працював у сільськогосподарському банку. І коли секретарював у сільраді. І коли домучував свої прекрасні короткозорі очі на рахівницькій колгоспній роботі.

Він ніколи не думав про себе, не жалів своїх очей, а частіше жалівся на них: о, якби мені добрий зір... Найбільше туго чулося в його тоні, коли він говорив про міста і про симфонічну музику. Про оперу і про красиво одягнених людей. Великі міста, і квіти, і далекі акорди уявлялись і чулись йому все життя з глухого світу степової задумливої тиші, у якому спливли його небагаточисленні роки.

Мрії ті годувалися книжками, бо кожної хвилини, коли він був дома, ти бачив його за книгою: втупить у неї очі і водить головою від рядка до рядка. А що вільний час був у нього тільки в неділю, то вихідні ставали для нас карою, бо, коли батько читав, від нас вимагали абсолютної тиші.

А хіба ж легко — цілісіпкий день висидіти тихо? Та ще коли тобі всього сім років?

А за вікном видно ставок, замерзлий, воронуватий. І на ньому — повнісінько дівтори. «Чорно», — казала мати. І лід справді здавався чорним від шапок і пальт метушливої малечі. Сковзалися, борюкались, вимахували на ковзанах, аж лід молодий стугонів. А тобі ні в що було взутися, і ти змушений дивитись на це все з печі й ковтати сльози. Ще й розмовляти не дозволяють, бо з ранку й до ночі батько читає книжку. Читає й читає, і це йому ніколи не набридало.

В такі дні батько був гнівний. Ти тільки не розумів, що він гнівався більше на себе за те, що не зміг купити тобі взуття. Але жалощів не зносив, і тільки на все на світі сердився і топив свою злість в читанні, поринаючи в інше красиве життя, яке вічно кликало його кудись в недосяжні далі, малюючи землю й людей такими красивими, як вони уявлялись великим художникам.

— Нічого, синку, — донедавна втішала тебе тихенько мама, коли ти починав схлипувати десь у кутку на печі. — Ось заробить батько грошей, тоді купимо тобі ботинки.

— Купимо, як kota облупимо, — гірко всміхався батько, відкладаючи книгу і зморено потираючи очі.

Але ботинки тобі мама купила. А ковзани ти вже якось сам десь дістав. Тільки погано, що не було упряжі, а мотуззям скільки не прив'язуй — нічого з того не виходить. І тоді ти згадав про батьків новесенький пояс з нікельованою пряжкою. Якщо його розпустити надвоє, слава була б упряж. Та ще дістати б двоє бронзових кілець. Ну, тоді все!

Кільця знайшлися в скрині, а пояс різати було легко. Розпанахуючи його вповодж, ти міркував так: батько все одно не носить його. Коли там одягне на свято. Та й то як тепло буде. А де те в біса тепло! Можна було б в ту мить подумати, що воно взагалі не настане, бо зима була вповні, і бажання зробити упряж було велике.

Розпустивши пояс та прив'язавши до кожного з відтинків кільце, ти вже мав добру упряж. Тому, не гаючи часу, тут-таки під'язав ковзани і почав ходити спочатку по снігах, потім по хаті, поглядаючи у вікна на лід. З заздрістю і хвилюванням позирав ти на лід, бо хату ні на кого покинуть.

Треба було ждати сестру. І ти ждав, походжаючи в ковзанах по хаті, часом ковзаючись, щоб уявити, як це ти їздитимеш. Коли сестра повернулась із школи, ти вже добре

«наїздився». Оскільки мамин сак і якусь шапку ти надів задалегідь, встиг уже добре упріти, і ноги, вкручені збруєю, просто горіли. Проте досить поквапливо прослизнув повз сестру і побіг через город до ставка.

Падав ти на городі і на ставку досхочу, як падали всі ми в дитинстві і як належить падати кожному, хто вперше став на ковзани. В той же вечір ти навчився якось кататись, але тебе все більше й більше гризла тривога за отим батьковим поясом.

Коли прийшов додому, перше, що кинулось тобі в вічі, була велика купа землі при порозі. В хаті стояла курява, і сестра орудувала віником і водою ще й досі.

— Що ти наробив, шибенику! — зустріла вона тебе не дуже ввічливо і зовсім не так, як належало б зустрічати семирічного мужчину, який щойно навчився кататися на ковзанах. Ніяких тобі почестей.— Ти ж зорав своїми коньками всю долівку. Ось прийдуть мама, ось буде тобі, ось я скажу батькові. Ось, ось, ось...— кричала на тебе сестра, і ти зрозумів, що помилювання не буде і що карі тобі на цей раз не уникнути.

Так воно й трапилось. Скинувши ковзани та поклавши їх у снігах в кутку, ти незабаром був викритий і в другому, ще тяжчому своєму злочині, бо, вийшовши з лампою в сніги, щоб і там замести надолубану ковзанами глину, сестра безпомилково визначила твою стратегічну винахідливість.

— Боже! — почув ти з снігів такий нажаханий голос, наче там оплакували загибель якоїсь великої цивілізації.— Боже, він порізав татового пояса! — Це був жах, віроломство, зрада, зневага. Тільки в цю мить всепоглинаючого розкаяння під обурливі вигуки сестри ти зрозумів всю неоправданість зробленого і всі страхіння свого злочину.

Із тієї країни, якою в дитинстві уявляється нам родина, ти був виселений сестрою на острів скарг і відчаю, тобто на піч. Піднятий над понівеченою долівкою і над усією хатою, почував себе точнісінько так, як почували себе ти, що були на Голгофі чи на ешафоті.

На долівку намагався не дивитись, а тривоги свої, каються і менш благородні почуття, як-от страх за содіяне, вирішив утопити в сні. Засну, і все. А будити тебе пожаліють — це вже ти знав точно.

Заснути тобі вдалося одразу — в дитинстві нам це давалося легко. І будити тебе пожаліли: хіба коли-небудь батьки будять своїх дітей? Тепер уже не жаліє ніхто і ніколи будити нас: і служба в армії, і робота, й думки...

Але ранок настав, як настають неблаганно всі ранки на світі, і перша думка, коли ти ще й не прокинувся, була про пояс. Розплющивши очі, побачив, що в хаті, крім батька, немає нікого. Долівка тоненько помазана, чиста, на батькові чиста біла сорочка, сидить собі біля вікна і читає. Добре йому, він пояса на упряж не різав! Тобі тоді увесь світ здався таким далеким і недосяжно чистим, таким благополучно-добрим в порівнянні з тобою, що ти втратив усяку надію повернути до себе бодай прихильність того світу і суворого твого батька.

А на лаві біля самісінької батькової руки лежав розпушений на упряж пояс: дві рівнесенько розрізані смужки червонястого ремня з бронзовими кільцями на кінцях. Що не кажіть, а збруя була добра! І зробив її не хто інший, як ти.

— Ну, сину,— зітхнув батько, відклавши книжку і кладучи край твоїм гордовитим і замилуваним розглядінам.— Іди сюди. Мушу тебе покарати.

На ньому не було червоної сорочки, як на катові, не було ніяких інших ознак служителя закону і держави, але то був перший твій злочин і перша кара — до цього батько тебе ніколи й пальцем не торкнув.

Не вдарив він тебе і того разу. Зітхнувши ще раз, він близько-близько пригорнув тебе і пильно подивився тобі у вічі своїми сумними-сумними, стомленими очима, найпрекраснішими з усіх очей на світі, і, болісно всміхнувшись, спитав:

— Ну, що ти тільки наробив? Як мені важко було на цей ремінь грошей заробити! А ти взяв і порізав. По шию в багнуці все літо пролазив, застудився, к лихій годни.— І він, піби згадавши про все, кашлянув.— Такий пояс! От бісової душі хлопець! — Він пильно розглядав дві смужечки ремня, тримаючи тебе за руку, і раптом усміхнувся: — Ну, що ж з тобою робити, парубійко?

Усміх був болісний і водночас ласкавий, а очі були так само сумні, як і досі, і я тепер думаю, що батько саме прочитав тоді про те, як Гонта порізав, а потім знайшов синів своїх в Умані або як кинулася під поїзд Анна Кареніна.

— Іди гуляй,— сказав він через якийсь час і довго сидів мовчки.

А коли ти вже виходив, не зважившись на свіжій долівці прив'язати коньки, додав:

— Та гляди, нікому не кажи, що в тебе за збруя, бо сміятимуться люди з нас усіх.

Ото і все. Більше в тебе ніколи не було провин перед батьком. Можливо, найбільш через те, що і першу твою провину він розділив порівну і вбив у тобі злочинця на все життя.

Зустрічний таксист підморгує фарами. Швидко, недвозначно підморгує він, ще здалеку попереджаючи про якусь небезпеку. Небо вже посвітлішало, особливо лівий його закрайок на сході, і повітря стало прозорішим, а місяць блідшим. І в цьому розсіяному, мовби нереальному океані змішаних кольорів і відтінків зустрічна «Волга» — таксі — здається заклопотаною вкрай. Іде вона швидко. Притислась до самісінького асфальту і, знай, моргає, наче якийсь маяк на замінованому фарватері.

Ти знаєш, небезпека чигає не на тебе, а на такого ж брата-таксиста, як цей підморгувач, але стає якось тепліше на душі від отого підморгування на спустілій нічній автостраді, бо воно свідчить про те, що хтось турбується про тебе, думає про тебе, бажає тобі добра. І ти з радістю приймаєш те не потрібне тобі підморгування, те попередження про чужу небезпеку і, приймаючи цей жест неписаного і благородного шоферського братерства, підморгуєш йому у відповідь — мовляв, тебе зрозумів, спасибі — і їдеш далі, вже мовби лишивши половину своєї самотності десь позаду.

І як тільки вихоплюєшся з балки, бачиш біля автобусної станції мотоцикл з люлькою і високого стрункого автоінспектора, що величаво й повільно переходить автостраду впоперек. Коротким неквапливим жестом своєї смугастої всесильної палички він наказує тобі зупинитись і стати на узбіччі перед його мотоциклом.

Доки зупиняєшся, вимикаєш мотор і ставиш машину на ручне гальмо, стоїть і жде. Зробивши все, що треба, виходиш з машини і йдеш до нього. Він стоїть. Підтягнутий і суворий молодий капітан в бездоганно випрасуваному кітелі і бриджах, у м'яких і блискучих, пошитих на замовлення чоботях. Від нього тонко пахне дорогими парфумами. Віддавши йому документи, милуєшся його свіжовиголеним рожевим обличчям, чудесною виправкою і повним ігноруванням сонливості в таку, сказати б, непевну пору, коли ще й чорти навкулачки не б'ються, і треті півні не співають, і виспатися ну ніяк неможливо.

Щось тепле ворухнулося в грудях, бо оця свіжість і неохитність капітанова щодо сну нагадала тобі твоїх фрон-

тових командирів-мучеників, котрі, здається, не знали, що таке сон. У боях з фашистами і безконечних оборонах і маршах вони день і ніч були підтягнутими, суворими і бадьорими, і ніхто не знав, коли вони сплять.

— З Києва? — тихо питає капітан, не глянувши на тебе, а в голосі чується якийсь співчуття, і ти починаєш за постійною звичкою думати, що в таку пору на трасі він з'явився тому... тому... Ну, мабуть, тому, що його покинула дружина. А може, її немає дома, може, десь відпочиває на південному фешенебельному курорті, і капітан хвилюється: де там вона, з ким там вона? Бо в такого капітана має бути красива дружина, і такий капітан оженився, тільки закохавшись донестями.

Ти чомусь думаєш про це, доки він розглядає твої права. Може, через те думаєш, що на модерній легкій будівлі автозупинки стоїть коротка і утаємничена назва «Одайя». Слово невідоме, сповнене туги і якогось моління. Наче ім'я жінки, яка судилась тобі від народження і яку ти не зустрів досі і вже не зустрінеш ніколи...

Дивно, мій батько любив вимовляти такі утаємничені назви й слова, частенько роблячи помилку в наголосі.

Сидимо десь із ним під копицею або в будці-палубі, коли він сторожував на тракторній бригаді, мовчимо або куримо. Чути, як він дихає, видно, як б'ється жилка на високому його лобі, і, не підводячи очей і не міняючи виразу обличчя, він раптом скаже:

— Сен-Жерменське передмістя — яка красива назва! Або Мюнмартр. Сірано де Бержерак. Куди там к чорту — музика, і все. От бісової душі французи! Цікава нація.

І знову мовчить, дихає глибоко й важко, так, що аж плечі здіймаються і жилка пульсує на лобі. На чистому, смаглявому, ніжному лобі... І знову затагується, жадібно вбираючи дим.

— Ви чимсь стривожені? — питає хтось тебе зненацька, наче вже й не тут, а на далекім степовім таборі.

— Та... батько вмирає, — кажеш, якось одразу вернувшись на трасу.

— Я просив би вас, — твердо каже капітан отут, біля зупинки «Одайя», — я просив би вас не їхати дуже швидко. Єдине, про що я можу вас просити, — додав він, мовби перепрошуючи. — Така, знаєте, підступна пора: незчуєшся, як засинаєш. Об цій порі найбільше буває аварій.

Сідаєш за руль, але дверці не зачиняєш, дослухуючи капітана.

— Спасибі, капітане,— кажеш йому розчулено.— А я думаю, чого це ви на трасі в такий час?

— Може ж, когось попереджу. Та, може, ще ж і вбережу,— зізнається капітан, ніяково посміхаючись.

І усмішка та довго стоїть у тебе перед очима. І під рев мотора схлипує над самим вухом сумна і не наша назва: «Одайя! Одайя! Одайя!»

Наче мука або благання невідомо кого і невідомо за чим.

Батько саме зібрався на роботу. Він одягнув шапку й пальто, потім виявилось, що ключа від його сільрадівського кабінету немає. Де ключ? Шукають усі. У прискринку, на миснику, десь під лавою, під отою довгою лавою вповдовж усієї стіни, на столі й під столом, і на вікнах, і під ліжком. Навіть на комині мама помацала рукою — нема. В нашій хаті ніколи нічого не пропадало, але завжди в ній щось шукали. І саме тоді, коли воно було найнеобхідніше. Це найдуже злило батька. Єдине, що могло його вивести з себе,— це оте шукання. Він уже почав гніватися, вже накалялись відчутно його нетерплячі запитання:

— Ну, де він міг подітися? Де ключ, я тебе питаю? — час від часу обертався він до мами, яка вже й без того була розгублена і просто не знала, що й робити, де й шукати того осоружного ключа.

Хіба ж вона могла знати, що той ключ із пахучого батькового піджака був украдений ще в суботу звечора, прив'язаний до міцної мотузки, а до другого кінця тієї мотузки був прив'язаний здоровенний цвях. Вкришеш в той ключ з десяток сірників, притопчеш сірку, щоб не висипалася, а нотім вставиш затуплений цвях, розмахнешся і як улупиш головою цвяха об вкопаний на провулку гранітний коток, так воно як бабахне, то до самого вечора у правому вусі б'ють дзвони, наче на сполох, і люди повибігають з дворів, і собаки здіймуть такий лемент, наче в село входять денікці.

Якби ви тільки знали, який то був чудесний ключ,— товстий, пукатий, з широким отвором,— ви б самі його вкрали у батька.

Зараз він був у хаті, не турбуйтеся, лежав у моїй кишені, але не в чистому вигляді, а «с приложением» цвяха і отого міцніючого мотузка, якого, брат, ні розв'язати, ні перегризти навіть і не пробуй. А щоб розрізати, потрібен час і ніж.

Часу не було — батько квапився, бо любив на роботу приходити першим. А ножа ще треба знайти, бо, може, ти

його десь забув у конюшні, як ото вчора майстрував самопала.

Становище було просто безвихідне, батько сердився все більше, не знаходячи ключа, а ти б нізачо йому не віддав свого геніального винаходу, бо розплачуватися за нього довелось б так само, як Джордано Бруно за свою гіпотезу. Принаймні так тобі тоді здавалося.

І тут приходять батькові товариші і рятують тебе від мученицької загибелі на кострищі.

— Сашо, підемо розкуркулювати Буриса,— весело каже ще від порога батьків найліпший друг, Лісник.— Ох і покаче він сьогодні у нас.

— Не піду,— тихо і твердо, по складах проказав батько.— Не можу я йти до Буриса, Василю. Не можу,— батько розвів руками і сів на лаву, як був, у пальті і в шапці, і тому одразу став якимсь чужим.

— Як же це так, Олександрє Микитовичу? — здивовано ступив од порога молоденький секретар комсомольської ячейки Ваня Федорюк.— Досі ви були таким принциповим і рішучим, як і належить секретареві сільради, а це що ж? Розгубились?

— І Степків розкуркулював. І Ведмедів. І Мусієнка. Це вірно. А до Бориса Луценка не піду. Все. Ідіть без мене.

Борис Луценко в нашому селі постать майже легендарна. З діда-прадіда Луценки пасли череду і невтомно шукали скарби. Пішло це, мабуть, з тих часів, коли почали кмітливі люди розкопувати могили і знаходити там великі скарби.

Очевидно, хтось із Борисових пращурів-пастухів побачив те на власні очі і теж почав копати, бо видовисько виїнятих із землі скарбів уразило його мужицьке серце навіки. Череди собі пасеться, а пастись було де — толока на казенних землях несходима,— а чередник копає. То на могилі. То на розвилці двох балок. То на якійсь межі. Копали Луценки років з п'ятдесят. І все безрезультатно. Але, вмираючи в нужді, чередник передавав своєму синові разом з гарапником і бичем суворий наказ: шукати скарби, невтомно копати землю в місцях, які щось обіцяли.

І от на початку нашого століття (ну, хіба ж не легенда?!) Борис, що був пастухом не гіршим і не кращим за своїх предків, серед білого дня у неглибокому вибалку викопав «чавунчик» — добрячий-таки казанок, залитий оловом чи свинцем. Обчистивши якомсь той казанок від землі та іржі, вкинув його Борис у свою бездонну полотняну торбу, гукнув

підпaska і наказав йому пильнувати череду. А сам майнув навпростець на Миколаїв.

Прийшов він туди надвечір, коли банк був уже зачинений. Переночувавши десь у сквері чи на бульварі, ховаючись з своєю торбою від злодіїв і городових, прийшов «Бурис» — як його звали в селі — ще задовго до відкриття банку на фешенебельну Велику Морську вулицю, де жили адміранти, морські офіцери та інша місцева аристократія, сів із своєю засмальцьованою торбою на гранітних банкових сходах і за звичкою спльовував собі під ноги, під порепані, зроду і звіку не миті, здоровенні, як у мамонта, ноги, смалючи самосад. Пани з міської управи та слухачки маріїнської гімназії, проходячи повз Бориса, затуляли носи пахучими мережаними хустками, а морські офіцери, не розціплюючи зубів, цідили:

— Прибери ратиці з тротуару, свиня!

Та Борис не зважав. Терпеливо чекав, коли відчиниться банк, і щиро дивувався, як можуть люди так допізна спати. Вже й сонце підбилося височенько, вже й припикати стало, хоч сорочку свою просмолену скидай, а вони не йдуть, і край.

Нарешті таки відчинили. Одним з перших зайшов у величезні товсті двері Борис. Він ішов, наступаючи на лаковані штаблети, а наступивши — сахався і мало не валив миршаве панство скопом на розмальовану світло-жовту кахляну підлогу. Підлога під Борисовою ногою була гладенька, холодна, як у церкві. У високому залі теж стояла прохолода й півтемрява, а на голубій і високій, мов небо, стелі летіли білі янголи. Це вразило Бориса найбільше. Він зупинився посеред зали, задерши голову, довго дивився на янголів і, спохватившись, швидко захрестився, знявши заяложеного свого картуза. Хрестився широко, величаво, згинався в поклонах і шепотів молитву, і люди дивилися на нього із здивуванням і навіть з жахом.

Помолившись, він ступив до віконця, потягнув із-за спини довжелезну свою торбу і, зануривши в неї руку до саміснього плеча, довго ловив там своїми заскорубленими пальцями казанок і ніяк не міг спіймати, наче рибину в павуці: казанок був круглий і щоразу вислизав з руки і громохко стукався об кахляну підлогу, аж луна йшла по високому залу.

— Що там у вас? — спитали у Бориса з віконця.

— Та подождіть, ось я зараз, — невдоволено буркнув він. Потім розсердився, скинув з шиї лямку своєї торби, немов

хомут, і все це зібгав до купи.— Ось, приймайте,— гахнув він казанком об скляну полицю перед віконцем.

— Що це? — відсахнувся від нього банковий чиновник.

— Подивіться та й узнаєте.

— Ви мені даєте ката в мішку. І взагалі я не дозволю...

— Дозволите...— Борис поклав кисета в кишеню (саме крутив цигарку), вийняв кресало і, викресавши вогню та прикуривши, нахилився до віконця.— Тут скарб, чоловіче. Ну, отут, в торбі,— кричав він, наче глухому,— от ти, слиж, подивись, що воно таке, порахуй, а я тоді й тобі щось підкину. Ну, якогось там персня, чи що. Ви ж, городські, на це, я чував, охочі.

Але «персня» там не було. Було золото. В якихсь монетах. В яких, того ніхто в селі не знає й досі, а Борис хвастався, що в аглицьких. Але, мабуть, брехав, бо чого б то аж під Олександрівкою були англійські монети?

Видали Борисові якусь суму грошей. Невелику. Коли його спитали, скільки він хоче взяти, він сказав:

— Сто,— бо ніколи більшої цифри не чув і не знав.

Тоді йому порадили взяти тисячу, але він побоявся.

Прийшов Борис на вокзал, а поїзда нема і вже сьогодні й не буде.

— Ну й порядки ж у вас тут,— плюнув він перед віконцем чергового.

— Ей ти, чого плюєшся, одоробло,— визвірився на Бориса черговий.

— А чого ж ви посідали за якимись дурацькими віконцями так, що й плюнути на вас ніяк?

— Я тебе плюну! — погрозився черговий.

— А оце ось ти бачив? — показав йому Борис сто карбованців в одній купюрі. Це було так несподівано й дико, так не пасувало до його небритого виду, засмальцьованої сорочки, латаних штанів і босих порепаних ніг, що черговий трахнув своїм віконцем, вискочив із кімнати і за кілька хвилин з'явився перед Борисом із залізничним жандармом.

— Вор і бродяга?! — ревноу на Бориса товстомордий блюститель.

Не виймаючи з зубів цигарки, Луценко під самий ніс червоній пиці підніс чекову книжку і ще якісь банківські документи.

— Пробачте,— взяв під козирок жандарм.— Толстого, графа, сам читаю, навіть співчуваю, але... толстовців не розумію.

— А як мені на Лощкине потрапити? До зарізу треба сьогодні ж повернутися.

— Зараз буде зроблено.

На степовім полустанку, що звався чомусь Лощкине, зібрався ярмарок. Такий собі, невеличкий, дуже місцевий, бо сіл тоді було мало і відстані між ними були, як на морі: по 25—30 кілометрів одне від одного. І раптом пішла чутка, що сюди прибуває спецпоїзд. У таку глушину? Чого раптом?

Як завжди в таких випадках, знаходяться вигадливі поважні люди. Таким чоловіком виявився Фанасій Лобода — найосвіченіший і найкультурніший з усіх новоолександрівських багатіїв.

— Член царської фамілії їде, не інакше,— сказав він.

Лободі вірили, бо він був чесною людиною, їв з наймитами за одним столом, працював з ними нарівні, а синів учив по університетах.

І тоді всі поспішали на перон. Станційне начальство уже все було там, понадівавши парадні свої картузи.

І спецпоїзд підійшов. Паровоз і один вагон із зачиненими дверима. Нарешті двері відчинилися, і на очах ошелешеної публіки в них з'явився Борис Луценко. Тепер він стояв над усіма, на високій площадці тамбура, і всі жажнулися, які в нього страшні ноги, яке на ньому дрантя, яка в нього нестрижена, зачухана голова і неголене, просто дике обличчя. Взагалі вигляд він мав первісний і здичавілий. Мабуть, тому, що всі сподівались побачити когось іншого, небаченого, а з'явився Борис, та ще в такому просто лакованому вагоні.

— Та ти здурів, Бурисе, в спеціальних поїздах роз'їжджати? — з докором і заздрістю сказав Луценкові Лобода.

Борис урочисто зійшов по приступцях, безцеремонно повернувшись до публіки своїм латаним-перелатаним задом, бо вперше в житті їхав у вагоні і вперше в житті виходив з вагона, а клята драбина здавалася досить-таки високою.

— Чоловік скарб знайшов,— сказав хтось з пошаною.— Може і поїздом проїхатися. Чого ж.

А Борис підійшов до Лободи і подав йому руку, як рівному.

— Здоров, Хванасію. Віднині я твій сусіда. Город з городом житиму, хоч би там що, бо дуже тебе поважаю. А зараз вези мене, як сусіду, в село, там будемо міркувати, що, як і до чого.

Борис Луценко і справді побудував навпроти Лободиного багатого обійстя кам'яну довжелезну хату під залізом. Поставив кам'яні стайні і комори, накупив собі коней, свиней і корів. Молотарку, локомотива, віялок, сівалок, плугів купив також. Всього за один рік. І щоб бути повним хазяїном, поставив ще й кам'яного вітряка. Не дерев'яного, як у всіх, а кам'яного, бо будував усе мовби навіки. А що вже й до цього між хазяями вітряків йшла конкуренція, довелося Борисові добре подумати, як же повернути до свого млина побільше помольців?

І той же Лобода порадив Борисові взяти на мірошникування Микиту Івановича.

— Прийде в млин Микита — прийде до тебе, Бурисе, півсела. Бо до Микити й зараз усі ходять. Нащо вже ми, заможні та грамотні люди, і то йдемо до нього щонеділі. Раз підеш до нього, більше вже не втримаєшся. Ну, чисто все знає. Газет до біса випикує, журнал «Ниву». Розумний, чорт. І акуратний який. Буває, весною все плавом пливе, розтане так, що й ноги не витягнеш, а він у церкву прийде і — ранти на чоботях сухі.

— Бувалий, — вставив і своє Борис. — Всю японську війну пройшов. Офіцером повернувся й повним Єгорієм.

— Ну, не офіцером, старшим вахмістром. Так ти думаєш, мало серед них дурнів? Хоч греблю гати. А цей, диявол, башковитий. Тільки бідує здорово.

Узяв Микиту Борис. І хоч взяв він його заради власної вигоди, заради того, щоб одвоювати помольців у своїх конкурентів, але й Микиті поміг вибратися із злиднів.

— Ні, не можу, Василю, іти до Луценка, — сказав батько, пригадавши все це. — Ідуть без мене.

— Аякже! Ти після цього в підкуркульники запишешся, чи як?

— Який я підкуркульник, ти знаєш.

— Та знаю. Але й відступати тобі наче не з руки. «Чого Сашко не пішов розкуркулювати Луценка?» — питають люди. — Як чого? Та батька його з нужди вивів Бурис. Хліб за сіль, зпачить? Атож, хліб за сіль. І нема твого партійного принципу, Сашо. Нема! Як корова язиком злизала.

Довго сидить на лаві батько, забувши про ключ і про сільраду. Сидить, думає, вирішує.

— Чого ж все-таки помер твій батько в сорок два роки у злиднях? — допитувався Лісник, переконуючи його. — Ото так помагав йому Луценко з нужди вибратись?

— Різні були причини,— зітхає батько.— Луценко тут, може, й ні при чому.

— А хто ж? Я чи ось він, Іван? І потім він же покинув Бурисового млина. Що це — з добра, чи як?

— Нічого ти, Василю, не знаєш,— зітхає батько.— Він не покинув. Він тоді тільки жити почав: хату побудував, коней купив, кабана щороку колов. І корова з'явилась. А тут батько його з двома іншими синами Федотом та Митрофаном зустріли вночі за селом, як ішов Микита з млина, і вдерли в нього ключі, і стали володарювати в млині, багатіти, а батько ходив по заробітках у чужі села, простудився і вмер...

І тут я мушу перерватися, бо на дороговказі з'являється напис «Криве озеро», в якому мені повертати наліво, на Первомайськ, і прощатися з автострадою та переходити на вужчу дорогу, з гіршим асфальтом, з поворотами і вибоями. Ото тільки й переваги, що на такій дорозі не заснеш, бо кожної секунди перебуваєш у великій напрузі.

Вже небо на сході помітно посвітлішало: синява почала мовби встоюватися, осідати до пругу землі, і ніжне-ніжне рожевіння проклюнулось там. А вгорі ще панує нічний володар — місяць, зеленавить небесні простори, робить їх просто безмежними, якимись тремтливими й звабними — так що мимоволі починаєш думати і відчувати по-справжньому, який дивний і прекрасний світ, як любо жити у ньому і як безмірно важко і сумно розлучатися з усім цим.

Про діда мого Микиту я хочу розповісти сам, бо все життя переслідує мене і хвилює його дивне життя і найдивніша в тому житті історія з ключами від чужого млина.

Розповідь про Микиту починається здалеку, аж із Маньчжурії, де під час російсько-японської війни мій дід служив у кінній розвідці четвертого кавалерійського корпусу генерала Міщенко. Облога Порт-Артура лишила в руках японців цілу ескадру і весь гарнізон далекого порту без зв'язку і без постачання. Щоб зв'язатися з оборонцями цього славетного форту, існував один-єдиний зв'язок: посилати лазутчиків. Радіостанцій в нашій армії тоді не було. Не було, як відомо, і літаків. А шанці японської армії були безпервними і лазутчиків хапали всіх до одного.

І тоді командир кінних розвідників вирішив прорватися через позиції. Це було відчайдушно і неймовірно. Але виходу не було, і начальство погодилося на цю ризиковану опе-

рацію, вилучивши з неї офіцера-зачинщика і покладаючись на те, що взяття в полон ще одного рядового солдата не буде великим набутком для японців і великою втратою для росіян.

Кінний роз'їзд з п'яти чоловік доручили вести на це діло дідові Микиті, який багато разів ходив у розвідку і добре знав японську оборону на тій ділянці фронту. Це була найзатишніша ділянка, вздовж берега міленької річки, порослої осокою. До осоки припадало по схилу чимале поле гаюляну. Через поле вела дорога, що не була навіть пристріляна. Це місце і вибрав мій дід.

Серед темної ночі вартовий в японській обороні почув навальний тупіт, потім він чув, як шубовснуло в воду щось велике, і побачив незабаром шість крилатих тіней. Знизу, з траншеї, та ще в таку пізню пору все це здавалося жахливим, і можна було подумати, що палетіли якісь страхітливі величезні птахи. Вони летіли просто на нього з тупотом, хеканням, і в одну страшну мить він зрозумів, що зупинити ці тіні на такій швидкості немислимо. Тому японець присів у траншеї, навіть забувши про свою безпорадну і непотрібну гвинтівку, і чорні розпростерті тіні шугали над ним і повз нього, маяли крилами бурок, з сапанням, з блисками підків над його головою, обдавали його віялом бризок, землею і запахом кінського поту і амуніції.

Він тільки і спромігся вистрілити вслід.

За секунду вони зникли в темряві, та тим все й скінчилось. Щоб не компрометувати себе, японський командир не став доповідати про цей випадок начальству, тільки підсилив на одну чи дві ночі караули. А потім і вони були зняті по тій прийнятій на війні системі припущень, що ворог ніколи не ходить тим самим шляхом, як снаряд чи бомба не падають в одну й ту ж воронку. А цього кіннотникам генерала Міщенка тільки й треба було: з Порт-Артура вони прорвалися тим самим шляхом. Хоча під час зчиненої японцями стрілянини був убитий односельчанин і друг діда Микити Іван Шпунт.

За цю відчайдушну операцію дідові моему було присвоєно звання унтер-офіцера і почеплено на груди першого Георгія. За другу таку ж саму акцію — другого Георгія і звання вахмістра. За третю — третього Георгія і старшого вахмістра. Про нього писали газети. Він став мало не героєм і повернувся з війни у село з почестями, в повній уніформі і повним георгіївським кавалером.

Тамуючи народне невдоволення програною війною, царська величність пожалувала з своїх фондів якісь клапті всім учасникам маньчжурської кампанії, включаючи мертвих і живих, калік і незайманих, виявивши щедрю милість при цьому і несподівано велику схильність до рівності.

Микитин батько Іван Григорович, невисокий на зріст, присадкуватий і мов натоптаний чоловік, хазяйнував завзято і пнувся з усіх сил розбагатіти. Він купив на графській конюшні в селі Христофорівці породисте лоша, витративши на нього майже всі гроші, виручені за річний врожай, а поїхавши в Бессарабію, забрав у циган напівдохлого жеребчика, годував його в дорозі соскою з пляшечки, мов дитину, і, як не глузували односельчани, майже на собі приволік його з далекої Бессарабії, виходив, вигодував і до приїзду Микити мав найкращих у селі коней. Напівдохлий циганський жеребчик виявився чистокровним арабським скакуном, прашури якого були, очевидно, викрадені з якоїсь боярської стайні непосидючим і гарячим на руку циганським племенем.

Такого жеребця в селі ще ніколи не було, і коли Іван Григорович проїздив по селу, дорослі й малеча висипали з хат, висли на обабочах і довго дивилися йому вслід, як зачаровані. Саме ці коні наблизили бідного й непомітного Івана Григоровича до багатіїв, і навіть у церкві вони потовпились і дали йому місце перед криласом.

Іван Григорович частенько тепер кумував у них, гуляв на хрестинах, возив на весіллях до церкви своїми кіньми і, хоч землі від цього в господарстві не прибавлялось, ставав на підпитку поровистим. Заходячи на подвір'я, гукав грізно:

— Жінко, хто це йде?!

Жінка мала вибігати назустріч і відповідати:

— Іван Григорович.

Він, вдоволений, пхикав, заходив у сіни і, знявши з кілка решето, клав на долівку, милостиво дозволяв:

— Танцюй!

І сива, як голубка, добра, тиха і ніжна бабуся починала дріботіти в решеті, аби тільки Іван Григорович вгомонився. Вона слала йому під боки й під голови подушки, а сама лягала на голий піл, клала під суху щоку натрудженій кулачок, засинала, тихо й беззвучно, на якусь годину, бо треба було й хліб пекти, і за свиньми дивитись, і коровам серед ночі сіна покласти. Тільки до коней Іван Григорович нікого не підпускав. Сам їх чистив, напував, годував і тільки сам запрягав їх.

Було вдома ще два сини: середульший Федот і найменший — Митрофан. Але синів бабуся жаліла — нехай діти посплять, а тому все по господарству робила сама.

Приїзд Микити був справжнім святом. Зустріч георгіївському кавалерові Іван Григорович влаштував бучну. А була зима на початку, саме коли колють кабанів по селах і достаток у хліборобів найбільший. Столи зносили з усього кутка, мов на весілля, і запрошені були найбагатші люди, яких до цього Іван Григорович запросити ніколи б не зважився.

Запрігши своїх коней-зміїв у тавричанський фургон з коляскою, Іван Григорович посадовив по боках Микиту та Митрофана, намотав віжки на руки і полетів до церкви на утреню. Сам маленький, присадкуватий, він сидів між синами-велетнями, розпустивши бороду так, що вона виляся, розвіяна вітром швидкої їзди надвое, десь аж за його плечима. То був гоноровитий виїзд, сповнений самоповаги і бундючних гордощів. Новий зелений фургон, розписаний рожевими яблуками і квітками, мелодійно подзвонював тарілками чорних лакованих коліс, і гривасті коні несли його чвалом по вибоїстих вулицях на задрість усім односельчанам. Чудо-коні просто стелилися над землею, і, завалюючись назад, Іван Григорович ледве втримував їх, загнуданих, на ремінних віжках. Він розчервонівся від швидкої їзди, а може, з гордощів чи від дошкульного вітру. Шоки його гаряче пашіли, червоно жевріли з-поміж сивої пишноти вусів і бороди. Перш ніж під'їхати до церкви, він одвідав усіх багатців, запрошував їх од воріт, сидячи в колясці поміж синами та ледве втримуючи коней.

— Милості прошу пожалувати на обід, — кричав він на всю вулицю, — на честь повернення сина-героя з війни.

Коні по-лебединому вигинали шиї, гризли вудила, били копитами і рвалися з місця, як чорти.

Встояти перед такими запросинами, перед такими кінсьми й синами і перед захопленням самоповагою Іваном Григоровичем було майже неможливо. Тим більше, що син — повний георгіївський кавалер у формі старшого вахмістра — виглядав як пристав або губернатор.

За цим бучним обідом виникла розмова про царський наділ землі. Фондові землі одвіку не оброблялися. Сільська громада косила там сіно з половини і випасала коней в оренду. Тому шмат тієї землі був ласим і для Івана Григоровича давно омріяним. Микиті за Георгія та вахмістрівські личка належала ще й надбавка. І неабияка. Але невга-

мовному і одвіку малоземельному Іванові Григоровичу було мало. Він запросив на обід Шпунта, син якого, Іван, загнув, прориваючись з Микитою в Порт-Артур.

Улесливо і м'яко крутий Іван Григорович почав умовляти безземельного і непридатного до роботи Шпунта продати наділ покійного воїна Івана. Мовляв, при місці, як одріжуть, добре хазяйнувати на такій землі.

Багатії, роздобрілі від горілки і смачних страв та від споглядання георгіївських хрестів на бравому френчі з погонями старшого вахмістра, теж почали вмовляти Шпунта.

— Все одно ти, чоловіче, до землі не звик. Душа в тебе до неї не лежить. А грошей одхватиш ого-го! Поміркуй, наскільки вистачить тих грошей, щоб хліба купувати? На п'ятнадцять літ. А проживеш ти стільки? Не відомо. Дітей у тебе нема. Будеш собі полювати та в стелю попльовувати. Вигода ж! — казав йому Борис Луценко.

— Та вигода,— шепнув худючий, жилуватий Шпунт, що пив не п'яніючи і їв спроквола, а більше курив. Хоч, можливо, за весь свій вік не сидів за таким столом.

Поклавши ногу на ногу, він смалив самосад з таким незалежним виглядом, немов те й робив усе життя, що обідав за отаким столом з багачами.

— Гроші добрі одержить і надовго їх вистачить,— зауважив Фанасій Лобода,— якщо тільки не найматиме людей паслін рвать.

За столом зареготали, пригадавши недавню історію з тим пасльоном, єдиною дикоростучою і недикоростучою ягодою степової України. Це були ласощі для літа й зими. Влітку просто з куша добре попоїсти пасльону з хлібом або з коржем.

А взимку, сушеним, хороший паслін буває в плачиндах і в пирогах з гарбузом. Ціле літо його рвуть діти й дорослі по городах. І вареники з ним варять, і сушать на дошках і на розстелених мішках, бо фруктів віками в селі не було. Ніхто їх не бачив інакше, як у місті на базарі. Та не накупишся ж.

І от якось біля крамниці зібрав Шпунт підпилих багатіїв, скупих і жадних, і найняв їх збирати паслін на своєму городі.

— Нарвете пасльону троє відер, дам вам на три пляшки.

— Справді? — не повірили захмелілі багатії.

— Точно. Роцот на місці: ви мені — три відра пасльону, я вам — руб, на три пляшки.

Пішли багатії, які тримали батраків і самі вже майже не працювали в своїх розбагатілих господарствах, пішли вони на город до Шпунта — найбільшого в селі чоловіка — рвати паслін. Рачкують по городу, товстозаді, огрядні, червонолиці, в білих сорочках і касторових жилетах, а Шпунт в холодку лежить, газету читає.

Півсела прийшло дивитися той небувалий спектакль. А Шпунт віниччям мухи одганяє, втупив очі в газету, валяється на розісланому кожусі і вдає, ніби він нікого й не помічає.

— Що ти ото затіяв, Іване? — скаже йому старий Лісник, його ровесник і товариш.— Краще б штани нові купив на ті гроші.

Не одриваючись від газети, помахуючи ногою, перекинутою через другу ногу, зігнуто в коліні, Шпунт якийсь час мовчить, а потім спроквола, як він все звик робити, відповість:

— Хай і вони на нас попрацюють, Федоре. Не все ж і нам у них батракувати. А штани що ж? Можна і в старих походити. Це для нас звично.

Чорножилетники, розпарені спекою і постійним багатогодинним повзанням на Шпунтовому городі, приносять йому в холодок троє відер пасльону. Брязнувши дужками, ставлять їх на траву.

— Маеш.

Шпунт, не підводячись, скосить очі з-під окулярів на відрі, не удостоївши поглядом спітнілих заробітчан, знову занурюється в читання.

— Не повні,— констатує він.— Нарвіть ущерть, з горою.— І більше не скаже й слова, аж доки поважні й статечні хазяї, клянучи в думках, а то і вголос свого каверзного господаря на час, не заберуть ті відра і не підуть доривати паслін.

Доки вони завершують ту осоружну операцію, Шпунт виносить з хати низенький круглий столик і ще нижчий стілець і гогується до виплати заробітної плати. Всіх, хто рвав паслін, він заставляє ставати в чергу і з кожним веде свою розмову.

— Тобі, Бурисе, належить тридцять дві копійки. Так?

— Так.

— Ось вони,— відгортає він з кучки дрібних грошей Борисову частку і накриває її долонею.— Але оскільки ти зволив виляти мене, накладаю штраф на тебе.— Шпунт забирає з Борисової зарплати дві копійки.

— Е-е,— рокоче Борис Луценко,— це не діло. Тут і на пляшку не вистачить.

— Побалакай, то я й цього не дам,— погрожує Шпунт.— Адаже сам вираховував з мене, як я строк відробив у тебе? Відраховував? Отож. Слідуючий!

— Ага, це ти, Ведмедю. Коли я возив твою хуру в Миколаїв, ти недодав мені гривеника, на якого мені довелося купити твоїм коням вівса. Вираховую цей гривеник. Бери свої двадцять дві копійки.

Ведмідь поважно і мовчки згрібає зароблені у Шпунта гроші і відходить, високий, рівний, з могутніми плечима.

У натовпі чується сміх.

— Ти, Степко, мориш наймитів голодом,— продовжує Шпунт, звертаючись до благообразного, рожевощогого і, через клинцювату свою борідку, схожого на цапа Опанаса Степка.

— Та як ти можеш отаке говорити? — ще дужче багровіє впрідий Степко.

— Не я один. Всі люди говорять. Всі знають, що ти наймитів годуєш погано: хліб у тебе завжди черствий, а борщ — пісний. Я обідом вас не годує, тому за оцю твою скряжність відраховую п'ятачка.

Натовп сміється дужче, аж виляски йдуть. «Молодчина, Шпунт!» — гукає хтось звідти. Але Шпунт лишається незворушним.

— Подавись ти своїми грішми, голодранцю,— Степко плює собі під ноги і йде геть.

В натовпі — регіт.

— Опанасе,— зупиняє його Лобода.— Опанасе, не сміши людей. Підожди, Опанасе, нам же додому разом іти.

— Ждатиму біля крамниці,— зупиняється Степко.

— І то краще,— потішається Шпунт.— А вам, Петре Івановичу, я доручаю розплатитися з Степком.— Шпунт підсуває Лободі гроші.— І зарплату виплачую повністю, бо ви працювали чесно, а головне — до людей ставитеся по-людському: обідаєте за одним столом, працюєте разом. Я й досі згадую ваші блини, та вареники, та борщі, які мені довелося їсти у вас на молотьбі. Прийду і цього разу найматися, бо фінанси вийшли. Візьмете?

— А чого ж,— здвигує плечима явно вдоволений Лобода.— Ти мене взяв сьогодні, а я тебе — завтра.

— От і добре. Спасибі вам за паслін і за те, що на роботу візьмете.

є — Спасибі й вам,— знімає Лобода білого свого картуза і сміється, церемонно вклоняючись.

— А тобі, Мусієнко, ось зарплата: сімнадцять копійок. Бо в своєму млині ти береш дуже великий мірчук.

— Так у мене ж найкращий помол. На паски і на блини мелють тільки в мене.

— Ну то й що? Треба дерти з людей шкуру?

— А хто ти такий, щоб вести з нами таку розмову? І як ти смієш платити мені сімнадцять копійок? Це що — на-смійка?

— Не насмішка, а серйозна розмова. Бо коли і де ми з вами ще побалакаємо по щирості, як не тут. Коли до вас прийдеш найматися чи молоти, ви ж нас не слухаєте. Ми вас слухаємо. А сьогодні ви мене.

— А хто ти такий, Шпунт? Я тебе питаю, хто ти такий?— підступає до Шпунта рознашілий Мусієнко, відомий в окрузі забіяка.

— Я? — задумується Шпунт.— Я — народ,— каже він якимось гордо і перекопиво.— Я і вони,— показує на людей, що товпляться в холодку,— одне ціле. Що кажу я, те скажуть і вони.

— А я? — мружиться презирливо Мусієнко.

— А ти? — задумується Шпунт.— Глитай, або ж павук.

— Дурний ти, Шпунт. Це п'єса така є. Я сам бачив.

— І я бачив. Через те й кажу.

— Видать, ти дуже грамотний, Шпунт. Якби люди з другого села, то й повірили б. А я ж знаю, що ти й газету не прочитаєш.

— Знаєш ти те, що їдять, та тобі не дають. Бери ось свої гроші та йди собі з богом.

— Оце гроші? — кривиться Мусієнко.— Це один глум.— Але гроші зі столу згрібає у свою широченну долоню.

— А скільки ж ти хотів? Скільки? — підводиться Шпунт.— Хіба ти не знаєш, що за три відра пасльону й сімнадцяти копійок не вторгуєш?

— Знаю, але уговор...

— Усі ви знаєте. Всі! І я над вами поглумитися хочу. Хоч раз на віку. І це ви знаєте. Але йдете, бо жадні. Бо за дурну копійку в церкві... готові. От я вам і виказую все, що є на душі в мене, у нього, у всіх нас. Пойняв? Ну, отож...

Оскільки крамниця поруч, через дорогу, то «заробітчани», купивши горілки, сходяться знову до Шпунта в холодок. Він виносить хліба, солі і якусь цибулину, п'є разом з ними,

і розмови продовжуються. Ті п'яні розмови, в яких найчастіше всі рівні, всі добрі і всі поступливі.

А другого дня все знову стає на свої місця, і бідний стає бідним, а багатий лишається багатим. І все, про що говорилося, забувається.

Тільки й досі в нашому селі лишилася приказка: «Пишається, як Шпунт у пасльоні». Як висока оцінка і приємна згадка про Шпунтові дивні витівки.

Тепер Шпунт сидить поміж усіма тими багатіями у чистій сорочці, п'є з ними горілку і тому знову має можливість відчутти себе рівним серед них, забути про свою бідну хату, занедбане обійстя, і тільки сина стає нестерпно жаль: гляне Шпунт на Микиту — і обіллється нишком сльозами. Цього ні горілкою не заллеш, ні гучною бесідою не заглушиш, ні доброю піснею.

Розмова про той синів наділ землі здається йому чимсь далеким і вкрай невчасним, хоча вмовляють його дружно і переконливо. Всі, крім Лободи.

— Дивись, Іване, сам, що й до чого, — сказав він. — То таки вірно говорять, що й коней у тебе нема, і обробляти землю ту нічим...

— А що ж вона, гулятиме? — спитав Борис Луценко.

— Хай і погуляє. Аякже. Як не кажіть, це якась пам'ять про Івана, — вставив Микита.

— Помовч, — тихо і владно сказав синові Іван Григорович, — дай сказати розумному чоловікові.

— Так ото ж я й кажу, — продовжує Лобода. — Може, продавати землю й не слід. А здати її Івану Григоровичу в оренду. З половини чи за третю частину врожаю.

— Балакай! — втрутився цапуватий Степко. — Чоловікові гроші до зарізу потрібні. Так чи ні? — обертається він до сп'янілого Шпунта.

— А кому ж вони не потрібні? Може, тобі?

— Ну, от. Я й кажу про це. Іване Григоровичу, неси гроші.

Вони лежать перед Шпунтом величенькою купою — стільки грошей він, можливо, бачив вперше в житті.

— Як у лавці, — каже він і раптом починає плакати.

— Не беріть грошей, дядьку, — спалахує Микита.

— Цить! — верескнув Іван Григорович, який досі не дозволяв нікому в сім'ї перечити своїй волі. — Мовчи, коли старші говорять!

Шпунт рішуче відгортає гроші від себе; поставивши долоню руба, відгортає їх тильною стороною руки так, наче вони його сліплять.

— Краще б коней дали навесні дядькові Іванові, зорали та засіяли лан,— каже Микита, вперше ігноруючи батьківський гнів.

— Хто дасть? — усміхається крізь сльози Шпунт.— Хто дасть коней, Микито? Хто мені дасть? Вони? В обидві жмені дадуть.

— Геть з моєї хати! — багровіючи, півнем підскакує до сина Іван Григорович.— Щоб і духу твого не було! Ач, чога навчився в тій Маньчжурії — батькові перечити!

— Зараз,— важко підводиться на другім кінці столу Шпунт.— Зараз підемо.

— Я не на вас,— кидається до нього Іван Григорович.

— Ну, на мою заступу. Хіба не все одно?

Пішов старший вахмістр і георгіївський кавалер поневірятися по чужих хатах. Ні землі, ні господарства. Батько нічого йому не дав, а судитися з рідним батьком він і на думці не мав. Приєднавши до свого клаптя синів «японський» наділ, Іван Григорович почав входити в силу, а Микита помагав-помагав Шпунтові, а далі й покинув, бо несила була. Продав-таки Іванову землю старий Шпунт.

Невідомо, як би воно обернулося далі, якби поліція не приставила в село Микиту Івановича під конвоєм. Кажуть, працюючи на заводі, встряв у якусь організацію. Прокламації якісь роздавав — його й схопили. Тільки бойові заслуги і врятували.

Заборонили георгіївському кавалерові виїздити з села. Ще кудись по сусідству і можна було поїхати, а вже в город — ні. Ходив він по сусідніх селах, наймитував у багатіїв біля паровика і молотарки, бо розбирався у цьому, а взимку читав «Ниву», газети. Кажуть, приходили йому з міста через сільського вчителя Івана Тимофійовича якісь таємні пакети, але все це залишилося тільки слабеньким натяком, як усе по-справжньому законспіроване.

Відомо тільки те, що Борис Луценко таки взяв його на свій млин мірошникувати і те мірошникування пішло Микиті Івановичу на користь.

Але Іван Григорович не міг на те дивитись спокійно: він дуже любив Микиту і хотів, щоб той прийшов до нього з повинною і жив з ним. Ночами плакав за сином, а вдень був неприступний, сердитий, гримав на всіх і ладен був усіх розігнати. Хазяйнував як чорт і багатів на очах. А Микита все не йшов і не йшов.

— Видать, наскочила коса на камінь,— жалівся Іван Григорович товаришам.

— Та ну да ж, яблуко, як кажуть, від яблуні...

І тут я мушу розповісти те, що мене все життя переслідує і не дає спокою.

Про ніч оту розкажу. Про глуху осінню ніч за селом, коли мого розумного й доброго діда Микиту зустріли біля млина рідний батько і двоє рідних братів. Мовчки накинулися вони на нього, звалили на землю і почали видирати ключі. Не знаю, чи він опирався. Мабуть, що ні. Бо ключі в нього видерли. Але не дає спокою уява про те, що він думав у ті хвилини... І відчував.

Мабуть, думав про те, якими жорстокими й дикими бувають люди. Мабуть, згадував, як на толоці шукав вошей у голові малого Митрофана, поки паслися телята та не йшли в царпну, як мив йому ноги і прав сорочечку в жнива, коли мати й батько ночували тижнями в степу. Як батько гerdився ним, як возив його до церкви, коли він повернувся з війни героєм.

Хто ж його знає, про що він думав. Але після того Іван Григорович з синами почав хазяйнувати в Борисовому млині, а Микита Іванович знову почав бідувати. Він запріг пару своїх коненят, на які тільки-тільки стягнувся, поїхав кудись, мабуть, до міста, і пропадав цілий місяць. Повернувся зарслий, худий, з одним батіжком у руках. Кажуть, пропив з горя коней і воза, а невдовзі захворів і помер у сорок два роки, лишивши дружину з трьома дітьми. Красиву, ще молоду, чорнооку мою бабусю Гашку. І батька мого, найстаршого — п'ятнадцятирічного хлопця. І тітку Полю, ще зовсім дівчинку... і малого розбишакуватого дядька Федота. Як вони жили після цього, можна собі уявити.

І Борис Луценко, спасибі йому, якось їм помагав. Орав нивку за те, що мій п'ятнадцятилітній батько працював у нього в строку. З ранньої весни до пізньої осені. В голодні роки і в скруту помагав зерном чи мукою, і розкуркулювати його було важко моему бідному батькові.

Про все це подумаєш і все це згадаєш, їдучи до нього вночі через усю Україну. Не в гості, а в лікарню. Особливо коли не знаєш, чи застанеш його, чи, може, він піде від тебе назавжди. Твій батько — мученик і добряк. Совість твоя і порада.

Небо на сході рожевіє все більше, але коли глянеш на захід, по праву руку, там ще володарює ніч і місяць. І велика ріка, що видніється в тій стороні десь немислимо далеко, внизу, все виблискує, й міниться, і здається таємничою і сумною, може, тому, що ближній берег її низький і порожній, а правий губиться десь в імлі, мовби в іншому світі.

Скло опущене, і в машину вривається ранкова свіжість разом з запахами відволожених скошених хлібів, і пахне водою, і пилом, і прив'ялими квітами чи полином. А їхати тобі ще довго й далеко.

— І ти, Сашко, прийшов,— сказав Борис Луценко, зустрівши їх у дворі.

Був він неголений і, мабуть, невмитий. Обличчя мав пом'яте, страдницьке, очі — червоні від безсоння, пальто, все у полові і пилюці, здавалося древнім, чоботи порозсідалися у вічному бродінні в гною, тільки висока шапка з сірого смушка була нова, свіжа, якась мовби чужа. Наче він її вкрав у когось.

— Прийшли вас розкуркулювати,— сказав Борисові Василь Лісник.

— Я сам себе розкуркулив,— без всякого виразу на стомленому і пожованому обличчі сказав Борис.

— Що? Розпродались? Ми вам цього...— похопився Ваня Федорюк.

— Ні,— обірвав його Борис.— Ні, просто приготувався до вашого приходу. Що ж ти думаєш, я не бачу, до чого воно йдеться? Бачу все. Все бачу. Все чисто.— Він обома руками довго тер обличчя, зітхав і постогнував, і шапка його підбилася високо, але з голови не падала.

— Коні, корови, рсманент — все ціле? — спитав Лісник, розгортаючи теку.

— Все до крихти,— сказав Борис,— ось вам ключі від комори, від погреба, від амбара. Недарма ж я працював, як проклятий, від зорі до зорі. І ходив у постолах. І не пив, не курив. Зібралось добра чимало.

— Ну, ходіміте,— сказав йому Василь Лісник, взявши ключі і прямуючи до ганку.

— Ні,— сказав Борис різко.— Не піду! Он Сашків батько, Микита Іванович, царство йому небесне, тікав з двору, як кололи кабана. Вірно? Правду кажу, Сашко? От бачите. А тут, брат, не кабаном пахне. Тут всю твою життя...— він повернувся і пішов до воріт, великий, незграбний, стомлений.

У воротах спіткнувся І, так само виставивши натруджену спину до них, постояв якусь мить. Потім повернув голову через плече і сказав хрипко:

— Хазяйнуйте тут самі. Я на станцію йду. Якщо здумаєте в Соловки висилати, знайдете мене в городі, в сина. Привозна, тридцять два.

І пішов через городи просто на станцію. Довго він чорнів на білому тлі засніженого простору. Довго бовванів, спочатку як реальний Борис Луценко, а далі як темна маленька цяточка в холоднім безмежжі. А потім зник. Назавжди.

Важко було моєму батькові розкуркулювати Бориса.

В передсвітанковій імлі шлагбаума майже не видно. І смугастість, якою його розписують для помітності і перестороги, тут перетворюється на свою протилежність: вона створює сірість, щоб розчинити шлагбаум у ранковій імлі.

Гальмуєш в кількох кроках від нього, несподівано для самого себе, обмацуєш поглядом непохитний гранчастий брус, що нагадує тобі одразу борисівські ворота, об верх яких не раз довелось стукатись головою, сидячи на коні. Це ще тоді, коли ти не вмів їздити верхи, не вмів маневрувати і, пригнувшись, міг від одного цього руху ляпнутися на далеку землю, що пливла десь вниз під міцними й прудкими Мушчиними копитами.

А тепер ти терпеливо ждатимеш поїзда, і хвилини здадуться тобі годинами, а нерухомість — мукою. Бо сіріти починає все дужче, а відстані попереду великі, хоча ти вже кілька годин мчиш автострадою. І якщо за ці кілька годин — сім чи вісім — щось і сталося з батьком, то ти все одно нічого не знаєш, бо одірвався від пошти, від телеграфу і від телефону.

Людина в дорозі завжди набуває волі з усіма вадами і достоїнствами її. Опинившись у самотині й одірваності, вона втрачає зв'язок з навколишнім світом, хоч і мчить по ньому, хоч бачить усе навкруги, але між подорожнім і світом існує невидимий бар'єр руху і непостійності, і світ живе собі іншим життям, без тебе. Бо ти ще відсутній там, куди їдеш, і там, де живеш, звідки виїхав. Ти перебуваєш у іншому, мінливому, невловимому і майже вільному від усіх законів світі — в дорозі живеш ти. В дорозі, на якій губишся в потоці машин і людей так, що ніколи й ніхто не розшукає тебе, аж доки ти не доїдеш туди, куди маєш доїхати і де тебе розшукати спроможні тільки ті, хто знав твої наміри.

Єдиний зв'язок з великим світом — радіо. Але по ньому не буде повідомлень про смерть твого батька. Він не був ні державним, ні політичним діячем. Не був ні делегатом, ні депутатом, ні героєм. Орденів він не мав і слави не нажив. І все ж він не був гіршим за тих, про кого пишуть у газетах і передають по радіо. Він прожив якось скромно, і це зараз здається неабияким благом. Він воював проти всього поганого, він обстоював чесність і правду, але зараз, коли поїзда довго не видно, коли смуги шлагбаума проступають все виразніше й виразніше, а ти мусиш стояти і чекати, уявляєш палату, хворого батька, що, може, вмирає якраз у цю саму хвилину, і єдине, про що думається зараз і що можна було б сказати про нього: «І не сказав ні єдиного слова...»

А шлагбаум нерухоміє й далі, а з будки, такої ж смугастої, як він, визирає дівчина в залізничній уніформі, заперечливо хитає головою у відповідь на нетерпеливі твої жести, і ти пізнаєш її — це ж та сама дівчина, яка весною вернула тебе від закритого шлагбаума назад: вона сказала тобі, що міст через Буг у Вознесенську прорваний повинню і проїхати на Київ цією дорогою неможливо.

Як ти тоді болів душею за втраченим часом і за марно проїханими сотнями кілометрів, які треба було подвоїти, вертаючись на Одесу, щоб розпочати подорож заново, вже по новій трасі.

А тепер треба тільки діждатися поїзда і їхати далі, не вертаючись і не об'їжджаючи.

Та ось поїзд, нарешті, промчався, дівчина підняла шлагбаум, і дорога на південь знову відкрилась. Пряма і чорна дорога, сповнена тривоги за батька й печалі за ним.

А ви знаєте, що таке справжні ласощі?

Мабуть, що ні, коли маєте їх щодня. Спробували б ви на десятому році, вперше в житті, цукор. Яким би він вам здався?

І, може, не осуду, а хвали достойні закони стриманості і суворой норми, що одвіку панували серед наших батьків. І через нелегке життя. І через цнотливість і стриманість натур.

Увечері зникла важка латунна кружка, якою ми всі пили воду і яку нелегко було підняти в дитинстві. Завжди стояла на лаві біля відра, а це — немає. Дивина! А тобі саме хотілося пити. Шукаєш її по всій хаті, пильно заглядаєш в

усі кутки, бо хата миготливо освітлюється лише відблисками полум'я в кабиці. А мати:

— Не шукай, кружка зайнята.

Чим зайнята — про те у вашій родині батьків не питали. А тут на столі з'явилися дивні страви, позичені мамою в сусідів: м'ясо, і оселедець, і ковбаса. І від кабиці йдуть якісь до того смачні — ну просто запаморочливі пахощі. І, прийшовши з кооперації, мама вийняла з-під великої хустки, якою вона була напнута поверх пальта, прозору пляшку і поставила в скриню.

Ти відчув: щось готується. І не помилився.

— А я не сам,— сказав батько з порога.

Він привів з собою якогось чоловіка, одягненого в жовте шкіряне пальто, блискуче й м'яке. Заходячи в хату, незнайомець мусив пригнути голову в дверях, щоб не вдаритись об одвірок. Випростався, зняв картуза, з-під якого зараз же гайнули на два боки буйні біляві кучері, усміхнувся більше сірими очима, ніж ротом, весело привітався.

— Добрий вечір,— і подав мамі руку.— Андрєєв,— назвав він себе зніяковілій і трохи розгубленій мамі, а батько, вішаючи своє пальто в порозі на кілок, сказав, мовби жартома:

— Чому так офіційно? Простіше: Степан Гаврилович. Приймай, мати, гостя.

— Ну, не так урочисто, не так бучно,— засміявся Андрєєв.— Мені що треба? Шматок хліба та миску борщу десь в обідню пору. А вранці — води, щоб умитися. І все. Спати можна й на лаві чи на солomé під піччю — ми люди не горді. Правда, козаче? — звернувся він до тебе, поклавши тобі на голову велику, але м'яку і легку, сухувату руку.

Чи тим жестом, чи простотою і привітністю своєю, чи вмінням розмовляти широко й безпосередньо, але чомусь він тобі сподобався одразу, і ти завжди зустрічав його з радістю. Все наче ждав чогось гарного від нього, чого в тебе досі не було.

Він запротестував, коли тебе спробували були відсадити від столу, і ти їв з усіма нарівні і ковбасу, і сало, не відомо де взяті і незвично тонко накрішені мамою, і Степан Гаврилович підкладав тобі найласіші шматочки і взагалі поведився з тобою так, наче за столом нікого головнішого за тебе не було. А потім з'явилася на столі кружка, повна вщерть цукру, і ти не витримав — ти просто крикнув:

— Ага, аж ось де вона! — чим немало засоромив свою маму, ніби видав щось таке, про що й говорити не дозволено і згадувати ніяково.

І це, може, була одна-єдина зайва фраза, сказана тобою в той вечір. Бо ти, на мамину радість, весь час мовчав і в розмову не втручався. Чай тобі здався просто царським напоєм, такий він був ароматний і такий солодкий. Ти його досі ніколи не пробував, бо чаю у нас на півдні майже ніхто не пив і цукор, здається, в хаті у вас був уперше.

Батько з Андреевим сиділи майже до ранку, обговорювали якісь списки, весь час згадуючи якийсь план до двору і кількість пудів зерна, а ранком, коли ти ще і в школу не йшов, з'явилися у вашій хаті виконавці з сільради, і Андреев давав їм завдання, кого і на який час викликати до нього.

— Я викликатиму і розмовлятиму з усіма середняками, котрі ще не вступили до колгоспу і котрим доведено план до двору,— сказав він батькові,— а ви ідіть в сільраду, запросіть правління колгоспу і прикиньте, скільки і в кого з колгоспників треба взяти хліба. В основному пшениці. Це треба пам'ятати: пшениця і тільки пшениця. За неї ми купимо за кордоном верстати й машини, які країні потрібні зараз і яких ми ще не навчилися будувати.

— А хто поїде збирати хліб по хатах? — спитав батько, що сидів на лаві задуманий-задуманий, потирав чоло і дивився собі під ноги.— Як ви думаєте, кого зручніше послати?

— Я думаю, жінок. Федоро Дмитрівно,— звернувся він до твоєї мами,— поїдете?

— А чого ж. Раз це державне діло, раз державі хліб потрібен, як не поїхати.

— Чудово,— сказав Андреев.— Бачте, Олександрє Микитовичу, який у вас помічник. Кадри які!

— Ці кадри у мене вже в печінках сидять,— сказав батько, підводячись.

— Ой, горе мое! — незлобиво прикрикнула мама.— Люди з чужого села ще й повірять, що я в тебе в печінках сиджу. Ви знаєте,— звернулася вона до Андреева,— все, чисто все йому помагаю робити. Так дірки мною і затикає, відколи й колгосп у нас.

— А кого ж у найтяжчу роботу впрягати, як не власну дружину,— сказав батько.

— Що ж,— сказав Андреев,— така наша доля — все найважче брати на себе.

— Чого там найважче,— відмахнулась мама, запинаючись і надіваючи пальто.— Піду в бригаду. А потім що? — спитала вона батька.— Приїжджати підводами до тебе в сільраду, чи як?

— Під'їздить до сільради, там розподілимо, кому куди їхати. А ти,— сказав він тобі,— йди вже до школи. Нічого тут прислухатися. Нічого хорошого тут немає. Державі потрібен хліб — значить, треба його зібрати. І все. Більш нічого. Іди, бо запізнишся.

Він зник до цього — все тобі пояснювати, і ти побіг у школу з легким серцем. А то просто нестерпно дивитись на нього, коли він сумує або задумується. Цілісінький день потім ходиш як неприкаяний, все думаєш про нього, все турбуєшся, що йому важко, і не знаєш, як там він. Змалечку він привчив тебе до цього — все знати про нього. Ніколи нічим не крився від тебе. За те, мабуть, ти його й любив так, як ніхто з твоїх товаришів, може, не любив своїх батьків. І тобі завжди було легко з ним.

Повертаючись із школи, ти побачив на вулиці підводу, що стала проти вашого двору. В ній було трохи пшениці — так, на самому дні. На зерні валявся батіг, а туго натягнуті віжки були накручені на ручицю. Назустріч тобі вийшла стурбована мама.

— Ой, сплючку,— сказала вона майже шепотом,— важко в людей одбирати хліб.

— А ви не одбирайте.

— Мало чого, не одбирайте. А як треба! Ти ж чув, що сказав Степан Гаврилович?

— Та чув...

— Думаєш, йому легко? Чи батькові? Чи нам буде легко після того, як сьогодні одвезли увесь хліб? Що ми їсти-мемо взимку?

— А обідати є що? — спитав ти, не маючи схильності міркувати над такими складними проблемами, як хлібозаготівля і майбутнє.— Хочу їсти.

— Борщ і каша в запічку. Та, гляди, Баласа не випускай, бо охотники їздять по селу, стріляють собак.

— Добре,— сказав ти і зайшов у сіни. В передній темній хаті, в якій не було вікон і не було нічого, білів Балас — чудесний пес, з яким ти виростав разом і якого вміло ховав від мисливців, що тієї осені дуже настійливо і ретельно за полювали раптом на собак. І білів під стіною осиротілий, один-єдиний мішечок ячменю, бо пшеницю з самого ранку батьки одвезли на зсипний пункт, у колгоспну комору.

Кілька днів підряд тобі ніяк було навіть уроки приготувати — стільки людей товпилося у вашій хаті. То сиділи мовчки на лаві, поскидавши шапки і попихкуючи самосадам, уперті середняки — «індуси», які нізащо не хотіли йти в колгосп і надріз відмовлялися вивозити хліб. Та що там хліб — говорити не хотіли. Тільки смалили й смалили свої грубезні, скручені з газети цигарки. Говорив Андреев, а вони мовчали, й край.

Що вже він не малював перед ними: і про потреби робітників на будовах і на заводах, і про машини, без яких і в цеху і в полі не обійдешся і які треба було купити в далекій Англії чи Німеччині.

— Нащо нам ті машини? — скаже котрийсь з них. — Обробимося й кіньми. Батьки й діди кіньми орали, сіяли й молотили — якось і ми кіньми обійдемося.

І Андрееву доводилося знову вмовляти їх і доводити їм потреби держави. Але це було таке далеке для них, оцих мовчазних, впертих дядьків, що навіть ти починав розуміти марність намагань Степана Гавриловича згодом довести цим людям і незлюбив їх, тих «індусів», що взагалі в селі, навіть серед вас, хлопчаків, не мали прихильників.

А то чималим гуртом з'являться балакучі вдови. Ще й дітей своїх поприводять. І тоді Андрееву доводилося вже мовчати, бо переговорити їх не було ніякої сили. Аж поки вони не накричаться.

А плану все не було і викачування хліба тривало. На допомогу Андрееву приїхали «буксирні бригади» з міста. Члени буксирних бригад мали спеціально виготовлені щупи, якими шукали хліб у землі і в скиртах та в стінах. Попервах і справді знайшли у середняків-«індусів» кілька ям з пшеницею та ячменем. І коли вже план, з яким приїхав Андреев, був майже цілком вивезений, з'явився в село Пилип — Борисів зять — з повноваженнями від обкому і привіз новий план, значно більший, ніж той, привезений Андреевим з Києва.

Батько жажнувся, як тільки глянув на нього.

— Не жахайтесь, — сказав йому Андреев. — Не жахайтесь, а краще підрахуйте реальність цього плану.

— Ну, це вже вас, мабуть, не стосується, — з полегшенням сказав батько. — Ви свою місію виконали і можете їхати.

— Помиляєтесь. Сьогодні одержав телеграму. Мушу залишитись і допомогти в завершенні і цього плану. Так що підрахуйте і скажіть мені, що за картина вимальовується.

По селу валували собаки, що ніяк не могли звикнути до виконавців з довжелезними палицями в руках, до буксирних бригад, зате швидко привичаїлись до мисливських роз'їздів, що мали перестріляти їх, але поки що не могли: собаки тікали в степ або ж ховалися по конюшнях, щоб ночами знову здійсмати отакий скажений гавкіт. А ночі залягли темні. Довгі ночі гупої осені, що вже переходила у тривожну зиму, і вогники в хатах блимали де-не-де, і тому було тоскно й печально в селі.

...Взяв батько той план, посидів над ним до вечора, не випускаючи голови з рук. Не обідав, ні на кого не глянув, а увечері попросив скликати перед загальними зборами засідання партосередку.

Андреев погодився — це збігалося з його власними планами: на виконання нового підвищеного плану партосередок повинен виступати підготовленим, з своїм власним рішенням. Але те, що сказав батько, зовсім не пасувало до того, що хотів і сподівався почути Андреев.

— Якби весь урожай минулого року залишився цілим та додати до нього все, що ми зібрали на полях цього літа, тоді б ми викопали процентів на сімдесят оцей підвищений план. Хто підписав цей план? — спитав батько представника обкому. — Такі плани колгоспам не може давати партія. Такі плани можна було давати куркулям, коли ми йшли на знищення куркульства як класу. А колгоспам?! Я не розумію. Не можу зрозуміти, і я буду голосувати проти такого плану. Бо це — злочин перед людьми.

— Ви збираєтесь виступати на зборах? — спитав Андреев.

— Так. Мовчати — значить потурати злочинну. Я б хотів, щоб про це знали члени партосередку. І представники району, які добре знають наші ресурси.

— Це не від нас залежить, — сказав представник з району. — Це директива обкому. Потрібен хліб. І не хліб взагалі, а пшениця. Щоб купити в Німеччині верстати.

— А якщо дати німцям пшеницю через півроку? — спитав батько, і видно було, що він усе це знає і про все встиг подумати. Болісно і тяжко.

— Правильно! — загукали члени осередку. — Півроку всього.

— Що правильно? — підскакував за столом ледве видний з-за нього Шнирьов, представник району.

Голоси вмовкли, а Шнирьов посмілішав:

— Секретаря сільради за панічні настрої, за дискредитацію уповноваженого обкому товариша Пилипа Вухатого і

ворожу лінію в часті хлібозаготівель пропоную з партії виключити і від роботи усунути.

— Кого? — скрикнув Лісник. — Найпершого активіста в селі? Людину, що організувала колгосп і провела розкуркулювання?

Він підійшов до столу і впритул запитав Шнирьова:

— Хто ви такий? Може, теж куркуль?

— Я більшовик! Я представник райкому! Я на фронтах громадянської...

— Тоді ви нізащо не поставите це на голосування.

— Поставлю! — верескнув Шнир'єв, стукнувши кулаком по столу.

— Брешеш, не поставиш, бо це не в твоїх правах.

— Товариші, хто за те, щоб виключити з членів партії... — гукав у зал через голову Лісника Шнир'єв.

— Він кандидат, — підказав хтось із залу.

— ...з кандидатів партії.

— Стоп! — зупинив його Лісник, випроставши руку. — Тоді й мене... — він вийняв свого партквитка і поклав його на стіл перед Шнир'євим, представником райкому.

— І мене теж виключайте, — сказав секретар комсомольського осередку Ваня Федорюк, пробираючись до столу.

І тут підводиться Андреев, зупиняє всіх:

— Оскільки товариш Шнир'єв перевищив свої повноваження, все, що тут відбулося, прошу вважати непорозумінням. Заяву секретаря сільради треба попередньо обговорити. Для цього прошу залишитись секретаря парт'ячейки і голову колгоспу. Пропшу також залишитись товаришів Лісника, Федорюка. Решта комуністів — вільні.

Особливо лютував при цій розмові голова колгоспу Петро Капуста — батьків шкільний товариш.

— Ви переродженці, — кричав він на батька і на Лісника. — А Федорюк, як молодий і політично не підкований, потрапив під ваш вплив. Як ви могли виявити недовіря товаришеві Вухатому, заводському комуністові і представнику обкому! Він чесно проводить лінію партії, а ви її викривляєте. Ви зриваєте хлібозаготівлі. Тому ви — вороги. А з ворогами у нас розмова коротка: виключити з партії, і все. Я підтримую товариша Шнир'єва, хоч він, можливо, й перевищив свої права.

Батько, Лісник і Федорюк переконливо і настійливо доводили усім представникам нереальність плану, вмовляли їх подзвонити, передати їхні доводи вище, щоб якимось скорегувати план, але ті боялися турбувати вище начальство і

тому налітали на них завзято і гнівно — адже здавна відомо, що гнівом легко забити здоровий глузд. Цілу ніч продовжувалась ця суперечка, в якій Степан Гаврилович мало говорив — він більше курих і слухав. Ваня Федорюк десь під ранок не витримав: вдарив картузом об землю, — будь воно прокляте, отаке життя, — і пішов просто на станцію, щоб добитися правди в обкомі. Там він нічого не добився і найнявся працювати на завод, звідки незабаром пішов в армію і тепер став генералом.

Лісникові дали в райкомі догану, а батька, що не відмовився від своїх переконань, виключили з кандидатів у члени партії, зняли з роботи.

Наша хата спустіла. Не товклися вже в ній день і ніч люди, і Андреев тепер приходив тільки вечорами, мовчазний і задумливий, перекинувши всі клопоти хлібозаготівель на буксирну бригаду, а мама з ранку до вечора їздила з підводою за ними. У тих поїздках вона наслухалася і плачу і прокльонів, а повертаючись додому, сама плакала і проклинала долю. Покинути роботу вона не могла: батько не дозволяв.

Мисливці все ще їздили по селу, і ти щоразу, йдучи до школи, підкликав Баласа, брав його за передні лапи і заводив у сіни, щоб замкнути і врятувати від загибелі. Тільки він тебе не розумів, ув'язнення цього не зносив.

На другий день ти йшов із школи хоча й голодний, а проте веселий: випав сніг. В дитинстві це завжди приносило радість і якість святкове відчуття. Тут починалися битви сніжками, ліпилися снігові баби, точилися ковзани, хоча лід іще стояв тонесенький, як пелюсточка.

Але радість твоя затьмарилась у першому ж провулку: школярі, що поспішали на другу зміну, сказали тобі, що Баласа вбито.

— Як?! — ти не повірив. Блискавично пролетіла згадка про те, що цього разу ти не завів його в сіни, бо навіть мама сказала тобі, що цього робити не треба: Балас все розумів. І до чого ж, скажіть, розумний собака: сам ховався, як тільки помітить десь на початку вулиці підводу і мисливців, що йшли за нею. З рушницями чи й без рушниць. Все одно він одразу їх пізнавав і ховався.

Мисливці в твоєму селі були добрі. Вони вміли перехитрити лиса. Перехитрили й твого Баласа: підвода проїхала, а один з них засів у сусіднім дворі. І коли Балас виглянув з-за рогу, щоб пересвідчитися, що небезпека минула, тут

Його і вдарили з тридцяти кроків. Просто в груди і в голову. Так що коли ти добіг до двору, одразу кинулася у вічі кривава борозна в пухкому снігу, що тяглася від переднього причілка, де впав Балас після пострілу, скривавивши призьбу і білу-білу стіну, підведену чорною смугою сажі.

Вона тяглася, та страшна борозна — глибока, мерзenna, темно-червона — аж на вулицю. Аж до саней, які тут же й стояли, очікуючи Баласової смерті, і на які його й кинули, дотягнувши по снігу, жорстокі і найспокійніші в світі люди — мисливці твого села, що вміють і зараз обдурити лиса, добре стріляють, викликаючи гордість і повагу твою. А тоді ти проклинав їх і ненавидів, як чужинців, що прийшли в твою незайману країну дитинства вбивати.

Це було перше горе і перша смерть у твоєму житті. А потім їх було багато.

У хаті нікого з ваших не було. Тільки Степан Гаврилович стояв біля вікна, заклавши руки за спину. Він повернув голову, коли ти одчинив двері, і якимось сумно-сумно подивився на тебе і зітхнув. І потім, коли ти сів у порозі, не роздгаючись, на лаву і тихо заплакав, давлячись сльозами, він сказав:

— Ну, ти тільки не плач. Не плач, хлопче, не треба...

А ти все одно плакав ще дужче. Ти уявляв, як виманили Баласа і як його тягли мертвого по снігу. І ще пригадалося, як він зустрічав тебе, коли ти ішов з школи, і як зустрічав батька пайтемнішої ночі, коли вже й зовсім не можна йти, коли ступаєш, наче в бездонну яму. А тут кинеться тобі під ноги білий клубок, підкотиться, лизне руку, обтруситься на radoшах, б'ючи себе хвостом, і вже пішов, пішов, оглядаючись: біліє, мов маяк в темряві.

— А батька забрали,— сказав Андреев, і до тебе це не дійшло чи, може, не справило ніякого враження.

— Ти чуєш? Приїхали сьогодні машиною, з району, ще як снігу не було, зранку, і забрали.

— Хто забрав? — спитав ти, переставши плакати. А піч, роззявивши пащу, кудись попливла-попливла, наче хотіла виїхати з хати, і по грудях ніби жаром хто сипонув. Це було дивно і страшно чути, що хтось у тебе міг забрати батька.

Андреев не обертався.

Що він там бачив за вікном? Тільки сніг біліє та темніє вода в незамерзломому ставку. А він все дивиться, й дивиться, і мовчить, цей веселоокий, цей високий чоловік, од якого ти завжди ждав чогось доброго і святкового. Тепер він мовчав,

одвернувшись до вікна і майже закривши його широкою своєю спиною, і ти теж підійшов і глянув на холодний засніжений простір, в якому дико чорніла вода, поморщена повільними хвилями.

— А нащо його забрали? — спитав ти. — Коли він приїде? Не казав?

Степан Гаврилович не відповів нічого. Степан Гаврилович тільки простягнув руку назад і поклав тобі на голову, як у той перший вечір, коли він тільки приїхав.

З провулка вихопилися сани.

— Ага, нарешті, — сказав Андреев і почав одягатися.

Надів своє шкіряне пальто, поглибше насунув шапку на самі брови, взяв свого легенького чемодана.

— Ну, — сказав він тобі суворо. — Будь здоровий, — і подав руку, як рівному. — Може, вже й не побачимось, то ти ніколи не плач. Запам'ятаєш? Ніколи! Що б там не трапилось.

— Та я не плачу. Тато як були в Ромнах ціле літо, то я ні разу не плакав.

— Е-е, Баштанка — це тобі не Ромни, — сказав Степан Гаврилович і вийшов, бо сани зупинилися проти вашого двору, і його вже гукнули.

Він не оглянувся. Підійшов до саней, обкутався полами свого блискучого пальта і як сів, так уже й не обернувся, поки й за село не виїхали. Сидів, похиливши голову, і все меншав, меншав на твоїх очах. А потім сани спустились у балку, і Андреева не стало. Більше ти його в селі не бачив. Але добре запам'ятав його слова, і завжди згадував їх у найтруднішу хвилину. Коли вже й втриматися важко бувало, ти згадував ту вашу далеку і не дуже зрозумілу тобі розмову і ніколи не плакав. Ні на війні, коли доводилося хоронити друзів за чужими ріками, ні в найбільших образах і несправедливостях, що випадали на твою долю щедро і часто, — ти не плакав.

А батько тебе здивував. Він повернувся з Баштанки через кілька тижнів. Повернувся вдосвіта, бо там, де він був, працювали ночами. Вночі його й випустили, і він одразу ж пішки пішов у село, йшов усю ніч по грязюці і прийшов додому якийсь дуже змінений, просто чужий — так що й пізнати його було важко.

Таким він нам здався, коли ми прокинулися, того пам'ятного похмурого ранку. Він сидів на ліжку задуманий. Помітивши, що ми попрોકидалися, він повільно й ласкаво посміхнувся і тихо сказав:

— Ідіть сюди, дітки.— Помовчав, похилив голову.— Я ж вас так давно не бачив.

І ми підійшли до нього. Поставали. Батько обняв нас і чогось заплакав. Довго плакав він у той холодний далекий ранок, і його сльози капали нам на тім'я, на руки.

Ми мовчали, налякані, здивовані, слухали, як хрипіло у нього в грудях і як давився він своїми сльозами.

У хаті нікого не було, крізь розчинені навстіж двері видно залите водою подвір'я. На селі співали півні і погавкували собаки — їх все ще не побили мисливці,— все було, як завжди, а батько обнімав нас і плакав. І мама, внісши солому і зачинивши двері, нічого не сказала. Ні слова не сказала йому. Ні єдиного слова. І батько плакав мовчки, бо щось мучило його і не давало говорити.

Чому виплакував він оте «щось», що гнітило й мучило його тоді, тільки малим своїм дітям? Ви не вміли спитати тоді про це. Не міг ти питати й дорослим про давні його сльози. А тепер, може, вже й ніколи не доведеться спитати.

А ще раз ти побачив, як він плаче, у війну. Це було напочатку, коли фашисти насунули на нашу землю і окупували міста наші, села й поля.

Сонце вже заходило, коли батько повернувся з радгоспною колоною, перехопленою німцями десь біля Дніпра, під час невдалої, запізнилої евакуації. Повертаючись, вони проїжджали через Єгорівку. Батько був — саме горе. Став посеред хати, запорошений, зарослий, худий і смертельно втомлений. Не привітавшись, стояв і похитувався в тузі. Обличчя його перекосялося, і здавлені ридання розітнули пришикнулу тишу нашої хати.

— Що трапилось? — зойкнула мама.— Ой боже ж мій! Що сталося?

— У Єгорівці розстріляно всіх євреїв.— Він говорив так, наче його схопили за горлянку. Ридання тислося десь у грудях, здіймаючись з самого дна серця.

— Усіх,— давлячись плачем, продовжував батько, закривши обличчя руками.— Дітей грудних і глибоких стариків. Усіх постріляли, звалили в протитанковий рів і зарили. Земля, кажуть, ворушиться. О, банда! Яка банда! Будьте ви прокляті! — видавлював він з себе, а за вікном гарчали німецькі танки, сунули машини, набиті автоматниками, прудко пролітали, обганяючи все, мотоциклісти в касках, у зелених френчах, з автоматами на грудях і за спиною.

І втретє він плакав, дізнавшись про те, що в колоні військовополонених один наш солдат, поранений чи притомлений, був убитий прикладом за те, що відстав.

Ти ніколи не чув і не бачив, щоб хто-небудь так плакав за незнайомими нашими людьми, як він.

Вони лежали, розметавшись на зеленому схилі, всі до одного в білих сорочках — постріляні в балці цигани. Їх догнали дощовим надвечір'ям есесівці зондеркоманди і поклали всіх з автоматів на зеленому схилі. Так вони й лежали на вологій траві, коли їх випадково знайшов батько: оливкові обличчя, соболині брови, тонкі римські носи, стрункі, мов у глadiatorів, тіла. А трава зеленіла в тій балці після дощу, наче спеціально для їхніх коней, щоб вони паслися тут. Щоб вільно розкинулись на цих травах білі шатра.

Але вони не розкинуться більше ніколи. І коні циганські не пастимуться — їх забрали в обози. І гітари не звучатимуть. І пісні. Тільки білі хмари промайнуть понад степом, зронять нові дощі — і знову все забудеться, щоб пригадатися тільки тоді, коли почувеш їхню незвичайну музику: тоскню, сповнену туги за якимсь щастям, що завжди у мандрах і кочовиськах виявляється віддаленим і недосяжним...

Тужно було дивитися на них, постріляних у тій балці, на зеленій траві. Сумно вони там лежали, чорняві, обличчям до блукаючих хмар і легкої синяви. Світили своїми білими сорочками до сонця і були красиві й печальні, як їхні пісні.

Було це на цій же дорозі, у вибалку, що тепер обмілів і став звичайним, наче на ньому ніхто й не лежав мертвий ніколи.

— Здоров, Сашко,— сказав Петро Капуста, зайшовши до хати і зупинившись у порозі.

— Здоров,— відповів батько, тільки на мить опустивши книжку і тут же знову вп'явшись у неї короткозорими своїми очима.

Капуста переступив з ноги на ногу, зняв шапку й пальто.

— А ти знаєш, буксирів випровадив,— сказав він, пригладжуючи цупке й непокірне на тім'ї волосся.

Батько читав.

Петро Капуста сів на лаві поруч, дістав газету, одірвав шмат, немов галушку з коржа, сипонув жменю махри, закурив. Курив він знаменито. Цигарка — товста, мов держак з рогача,— шкварчала в його губах — так шмально він тяг-

нув її, а потім зірве цигарку з губи, рота роззявить і як затагнеться.

— Гі-іп! — і не дихає. Довго потім з ніздрів і з рота вистрілюється дим, доки Капуста говорить. За кожним словом так і б'є фонтанчик диму, так і б'є. Аж дивитись заморишся, а дим все йде і йде з його рота, наче там розклали багаття.

— Гі-іп! — затагнувся він і цього разу, розкуривши велетенську свою цигарку. — Викачали, гад, все чисто. Ти скажи, як мітлюю пройшлися.

— А я що тобі казав? — продовжуючи читання, десь із-за книги спитав батько. — Що я вам говорив? Не послухали?

— Тобі ще нічого, — сказав Капуста, — ти вільна птиця, знімешся та й полетиш на Донбас. У шахті хліба дають.

— Не поїду в Донбас. Куди мені до шахти, — кашлянув батько і нехотя відклав книжку. — Не з моїм здоров'ям вугіль рубати.

— Гі-іп! — затагнувся знову Капуста, випустивши, на решті, весь дим. — Значить, ще кудись подасися. Грамотний ти здорово, роботу і в городі знайдеш. А мені, брат, податися нікуди. Мені за все відповідати перед людьми доведеться. І вмирати з усіма — така моя служба. І доля.

— Треба було про це раніше думати, — сказав батько. — Ще тоді, як цей план привезли. А ви всі на мене навалились, наче я ворог.

— Ти не ворог. Ти правий на всі сто. А чого ти домігся? Що тобі в Баштанці сказали?

— Те я тобі не скажу.

— Що? Розписку взяли?

— Та й розписку і взагалі казати, Петре, нічого.

— Це вірно. Гі-іп! — затагнувся Капуста.

— А якби всі разом тоді піднялися, може, щось би і відстояли.

— Е-е, балакай! Відстояли б! Що там ми відстояли б — два білі, а третій як сніг? Я вже пізніше не раз тебе згадував. Та мусив мовчати. А сьогодні оце випровадив їх з підводами на станцію, зняв шапку, перехрестився та й кажу своїм хлопцям: «Ну, слава тобі господи, здихалися». Йй-богу, правда.

— А чого ж то ти хрестився? Бога згадав?

— Та якого там бога згадувати? Хіба не разом з тобою ікони знімали і церкву закривали? Так просто, для годиться перехрестився, бо — прийнято.

— Ну, то більше цього не роби. Оце мені розповів і більше не розповідай нікому.

— Чому? Страшно, думаєш? Гірше вже не буде.

— Буде чи не буде, ми цього не знаємо. Але ти, Петре, в партії лишвся. Не пороч себе. Все це пройде і колись виясниться, хто наробив біди з цими хлібозаготівлями...

— Е-е, коли це буде!

— Буде колись. Партія, вона так цього не простить. І ти язика не розпускай,— сказав батько, підводячись.— А до мене чого прийшов?

— Миритися. Гі-іп! — зтягнувся Капуста.— Як побита собака, прийшов до тебе.

Капуста вийняв з кишені пляшку горілки, з-під поли — окраець хліба і цибулину, поклав усе це на стіл і, одійшовши до порога, сів біля дверей навпочіпки, докурював свою знамениту цигарку.

— Розлий у стакани,— сказав він батькові, коли той поліз у мисник за чарками.— Це тобі не до буксирів пити, коли ми могли закушувати після кожної чарки. Тепер хоч би по разі вистачило.

Батько розлив. З пляшки вийшло якраз по повній склянці. Випили не чокнувшись, як на похороні. Розламали дорогоцінний крайчик надвоє. Капуста розбив цибулину міцним своїм кулаком. Закусили.

— Ти, Сашку, серця на мене не май. Хоча й завинив я перед тобою: кидався на тебе, мов цепний собака. Не від добра і не від великого розуму все це. Я тепер переконався в цьому і прийшов тобі про це сказати.

— Пусте,— махнув батько рукою.

— Не пусте,— сказав Капуста похмуро.— Життя тобі, можна сказати, скалічили. І за що? За правду. Виключений з партії — це зовсім не безпартійний. Це гірше! Людина з плямою, от що! Я це розумію.

— Ну й розумій собі на здоров'я. А я ніякої плями не визнаю. Чистий я перед усіма. І перед людьми, і перед партією. А там якось буде: мене оце лихоліття, зостанемось живими — подам заяву та й поновлюсь.

— Е-е, в нас аби пришили щось людині — з шкірою не оддереш.

— Ти знову своєї. Візьмися за розум, Петре. Не доведе тебе язик до добра...

Батькові тоді не вдалося поновитися в партії, а Капуста таким і лишився: у нього, як у п'яного, що на умі, те й на язиці.

А потім колгосп пішов багатіти. З'явилися в ньому трактори і комбайни, п'ять автомашин, і Капуста інакше не називав свій колгосп, як «Агрегат». Бо мав господарство велике і землі багато, не те що сусідні, дрібніші колгоспи.

Все змінилось, тільки сам Капуста лишався таким же безпосереднім, лайливим і язикатим. Якось проводив він колгоспні збори. Відкривав їх, як завжди, з цигаркою в зубах, тільки говорив на зборах інакше, ніж завжди: виступав мовою, якої взагалі не можна було зрозуміти.

— Гі-іп! — затягнувся він, вийшовши наперед.— Весень-посень-компанія під загрозою, гад! — крикнув він, немов на пожежу.— А Хведька Бень, як сонце з гобіду — закриває кузню. Чого ти закриваєш? Скільки там того дня, а ти закриваєш.

— Олова не стало,— громоподібно виправдується височенний коваль.— Пішов у кладову — закрито. Що ж я, буду кукурікати у порожній кузні?

— Я тебе покукурікаю! Гі-іп! Я тобі індустрію наведу! А ти, Полько,— звернувся він до комірниці,— чому комору зачинила серед білого дня? Відповідай! Чого сидиш, закутавшись, як песголовець з одним оком?

В цей час до клубу зайшов інструктор райкому Турченко. Помітивши його, Капуста міняє тон:

— Товариші, до нас прибув дорогий товариш Турченко. Запросимо його в президію,— і сам ляскає в долоні. Люди — теж. Запросили. Все йшло нормально. Аж доки Турченко не взяв слова та не почав говорити про недоліки в підготовці до посівної. Капуста сидів-сидів, курив-курив, дивлячись на Турченка примруженим оком, та враз, як з кілочка:

— А ти не стрибай, гад, бо барки об...

Збори вибухнули реготом, а Турченка з трибуни наче вітром здуло. І поставили на бюро райкому питання про виключення Петра Капусти з партії. Вже як він не визнавав своєї провини, як не викручувався та не вибачався перед Турченком, і клявся, і божився, що ніколи більше такого з ним не буде,— затялися райкомівці, й край. Перейшли до другого питання, щоб звільнити людей, скликаних з усього району, а Капусті веліли залишитися до голосування. Колгосп у нього був добрячий, показники — найкращі в районі, люди його поважали, бо, незалежно від малоосвіченості своєї, був він добрим організатором і хазяїном. Віддали йому партквиток, тільки вліпили догану.

А як почалася війна, відправив Капуста на схід свої трактори і комбайни, вигнав худобу — корів, і свиней, і коней,

а тоді підпер коромислом двері сільради, бо нікого з чоловіків у селі не лишилося на той час, і, не заходячи додому, вдарився на переправу. Як йому пощастило втекти на своїй Лисці просто з-під носа в німців, ніхто того не знає.

Провоював він усю війну, був на Волзі і на Курській дузі, і не минула його ворожа куля, вцілила Петра Капусту в голову. Але здоров'я в нього було могутнє, вижив він, тільки латана голова його все ще непокоїла воєнних хірургів, і вони його не виписували з госпіталю, доки й село наше не звільнили. Прочитавши в газетах про те, що вся Україна навесні 1944 року стала вільною, засумував Капуста, забився на своєму госпітальному ліжку.

— Сіяти треба! — вмовляв він своїх лікарів.— Сіяти і орати! Як же там мій колгосп без мене. Ви ж не розумієте, що значить прогавити весну! Випишіть! Відпустіть!

Його не слухали. І він не витримав цього. Вмер від крововиливу в мозок. А серед речей, що були в каптьорці, знайшли в нього в'язку ключів од сільради і від колгоспних приміщень. Може, йому в ту ніч уявлялися рідні поля? Може, він думав про те, що там і орати й сіяти нічим, а сіяти ж треба — Капуста це знав добре. Може, він і ставок бачив у тих своїх уявленнях, і підперті коромислом двері сільради? Може, згадував дітей своїх, і жінку, і односельчан, з якими стільки лаявся, але жив душа в душу, ділячи з ними все? Хто його знає. Не дано нам знати, про що думає людина в смертну хвилину, і ми, тільки розуміючи неминучість, намагаємося сприймати людські смерті як щось звичайне. А насправді це незвичайне і найтаємничіше з усього — людська смерть, яка все підсумовує і мовби визначає, чи варто було цій людині родитися.

Про це думаєш, коли у самого щось трапиться. Та ще — коли слухаєш музику. Величну і печальну музику, що лишили людям геніальні композитори, встигнувши подумати про все і все за людей відчути. Музика воскрешає в уяві убитих і загублених у житті людей, з якими вічно доводилося розлучатись і яких носиш у серці повік, хоч іноді й здається, що ти їх забув.

Ні, так їхати далі не можна — очі самі злипаються, коли ти, здається, все усвідомлюєш і ще бачиш якісь предмети на узбіччях чи далеке бузкове село — воно бузкове тому, що вже небо й повітря набрали дивного кольору, як буває перед самим сходом сонця.

Стріпуеш головою, зітхаєш з якимсь лоскiтливим відчуттям остраху і млості і виринаєш з наглого сну, немов з глибокої води, де вже й дихати нічим було. Якусь мить голова в тебе ясна, але все навкруги перебуває в такому заціпенінні, все таке хистке і непевне, що ти знову занурюєшся непомітно для себе в ту феєричну сферу мінливості довколишнього світу кольорів і відтінків, яка мовби спеціально створена для сну і заціпеніння.

«Ні, так не можна, — кажеш собі. — Так не довго й розбитися». І вітровичок біля себе зліва, і той, дальній — по праву руку, розвертаєш так, щоб тебе з усіх боків обдувало повітрям. Повітря свіже, мов викупане в бузковій синяві ночі і неба, і в світанковому очікуванні б'є тобі в лице і в груди, набивається у вуха і під сорочку, бадьорить і розбуркує сон. Воно пахне степом твоїм, і асфальтом, і вранішніми росами. А тут виринає назустріч білокамінна будка шляхового майстра під червоною черепицею.

Ти вже десь бачив таку самісіньку будку. Десь далеко-далеко ти бачив її. Як уві сні. І будка була така, і повітря так само пахло, і асфальт лиснів в передсвітанковій млі, і поля зеленіли так привітно і весело, наче це було не в Німеччині, а на Україні.

Ми вже дванадцятий день рвалися з боями від Кюстріна до Берліна в тому останньому весняному наступі останньої війни і не спали ні вдень, ні вночі, а дримали, де доведеться: то під деревом під час затишшя, то в якомусь підвалі після того, як одіб'єш контратаку, а там знову вперед і вперед — по лісах, по гаях, по садочках чудової дачної зони Берліна.

І все бої, та бої, та окопи, з яких доводилося вискакувати, так і не довершивши їх. А потім всю ніч ішли на іншу ділянку, щоб вийти до Темпельгофського аеродрому.

Усі так стомилися, що, коли начальник штабу полка молодий і високий майор Кавун зайшов перед світом у будку шляхового майстра, щоб звірити маршрут по карті, весь полк влігся покотом на траві, «приймаючи вправо» за звичною командою, і заснув в одну мить. Двадцятидвохрічний Кавун, хоч який був високий, дужий і терплячий, теж вронив чубату свою голову на розстелену карту і, по-дитячому солодко зітхнувши, поринув у сон.

— Кавун! — гукнув йому командир полку, прискакавши з штабу дивізії. — Що ж ти наробив, Кавун?

А Кавун стояв перед ним, тонко затянутий ременем, в застібнутій на всі гудзички гімнастерці, і не міг розплющити очей — стояв і погойднувся, готовий от-от втратити рівновагу і впасти своєму командирові під ноги. Не з каяттям, а з невиспаними ночами своєї юності, принесеними сюди, під Берлін, з Волги й Дніпра, з усіх боїв у відступах і наступках на своїй, не чужій землі, яку треба було боронити.

— Ех ти, Кавун, Кавун, — незлобно й тихо говорив йому підполковник Коновалов. — Проспись, нарешті, дитя моє. Ну, будь же мужчиною, майоре Кавун!

А майор Кавун гойдався перед ним, борючись зі сном, видряпувався з нього, як у дитинстві з материних обіймів, і кучерява голова його хилилася, і він ніяк не міг втримати її, щоб встояти струнко перед своїм командиром, що дивився на нього ласкаво, і співчутливо, і трохи насмішкувато.

Потім вони вийшли з тієї шляхової будки і пішли між рядами посунулих воїнів, а за ними по п'ятах ішов коновалівський кінь, обнюхував сошних бійців, що розметалися під чужим небом, на чужій траві, біля чужої автостради, і навіть дотики кінської морди не могли їх вирвати з міцних обіймів молодечого сну.

І тоді над автострадою займався світанок, як зараз, і обличчя посунулих починали світитися над шляхом все більше, і командир полку думав, мабуть, про своїх бійців щось сокровенне і ніжне.

Бо довго стояв він над ними, дивився на них і всміхався, а потім приглушеним голосом, майже пошепки сказав Каунові:

— Ну, нехай посплять. Тільки зброю прикрийте плащпалатками, щоб не так кидалася у вічі.

— Літаків не буде, — впевнено сказав Кавун.

— Може, й не буде, — погодився Коновалов. — А кухні ждатимуть у містечку. Це отам он, за лісом, на третьому кілометрі. І я вас ждатиму там.

Де вони тільки не ждали нас, наші командири! І куди тільки не вдили нас за своїми триверстками, що зеленіють нам з далини вогнених літ так само, як зоріють прапори наших полків і дивізій.

Тільки батько мій не знає про це, і я, мабуть, так і не розкажу йому всього, що треба було б про це розказати.

Ольвінополь, Богополь і Голта. Колись це були окремі селища. Тепер вони злилися, і навіть дві ріки — Буг і Синю-

ха — не можуть роз'єднати їх і хоч би в контурах визначити, як вони були розташовані. Тепер це — Первомайськ. Тихе, гарне, прохолодне містечко. Спить воно в цю ранню пору глибоким сном і в неясному освітленні місячного сйва і передранкової імлі здається нереальним. Їдеш через нього повільно і довго.

Бруковані вулиці, обсажені кленами та акаціями, і кам'яні будинки здаються потомленими. Обидва мости — дерев'яний і хисткий — через Спнюху, і залізобетонний, новітній — через Буг — порожні, покинуті і мовби забуті, теж, мабуть, сплять. І тільки на площі перед міськрадою повільно походжає черговий міліціонер. Почувши шум машини, обертається, пильно дивиться на номери і, розставивши ноги, широко й смачно позіхає.

«Позіхає міліція», — пригадується колись прочитаний рядок чиєїсь поезії. Позіхай, позіхай. Хай ніколи не буде в тебе приводу хвилюватися на посту. Краще позіхати, ніж стріляти. Краще нести свою службу, ніж їхати всю ніч до вмираючого батька. Позіхай.

А дорога виводить тебе за Первомайськ, знову перетворюється на асфальтову автостраду і вистрілюється просто в сонце, що тільки-тільки виткнулося з-за обрію і ріже по очах, як бритвою. На якийсь час сплнеш від нього і мусиш збавляти швидкість та опускати світлозахисний щиток.

Праворуч, унизу, в широкій зеленій заплаві могутньо синіє Буг. Над ним легеньким серпанком виснуть нічні випари, він поки що лишається затіненим і тому здається прохолодним і свіжим. А протилежний берег, скелястий і крутий, вже залитий сонцем, вже пахне спекою, депним песпокою. За ним видніється степ, спалений і пустий, мовби спеціально призначений для того, щоб по ньому чвалом неслися до річки ординці у вивернутих кожухах, лементуючи та озираючись на всі боки, або величаво і гордо похитувалися козацькі списи й бунчуки вдалині, наближаючись грізно і тихо. Цей степ за рікою годився на все. І в минулому, і зараз.

Тепер він не скінчиться до самого моря. Лежатиме, великий і мудрий, під сонцем і прагнутиме чогось героїчного й доброго, як народна пісня чи дума. І ріка супроводити буде тебе всю дорогу, нагадуючи про щось вічне й прекрасне, що існувало до нас, існуватиме й після, як вітер, і сонце, й земля, і ріка, і небо над степом. І ніколи цьому не буде кінця. Бо «рід приходить і рід відходить, а земля перебуває вовіки». Це відчуваєш найліпше, потрапляючи в степові простори.

І про смерть, яка чигає на батька і яка не раз заглядала тобі у вічі, думається тут не лячно, без метушні і тривоги. Тут знаєш, що вона неодмінно приходиться до кожного в свій час. Тільки б не зараз. Тільки б не тепер, не тепер. Бо нічого ж іще не зроблено з того, що хотілось зробити. І мій батько не досадив свій сад. І я йому не сказав чогось найголовнішого: все якось було ніколи, все недоречно. Та й спитати не встиг його багато чого... Хіба мало про що не встигаємо ми розпитати своїх батьків? А потім того вже нам ніхто не розповість довіку. Тільки б не тепер він умер, не зараз.

Ви чуєте,— степа мій милий, і ти, велика й сумна річко, і ти, сине небо над нами! Нехай поживе ще мій батько! Як я ще живу й досі, хоч міг вже давно не жити, як мої товариші, що лежать тепер по степах, по ярах, по чужих і не чужих містах і селах. Я ж йому не все розповів про них. Про мертвих і живих друзів. Про Ваню, наприклад.

Ваня... Скільки цих Вань по світу! Цих чудесних хлопців, твоїх ровесників, які були на початку війни добрими і найвніше дітьми. Не багатьом з них довелося повернутися з війни, але коли ті, що лишилися живими, роз'їхались по домах,— зникли армії, дивізії, полки і батальйони, наче й не було нічого. І в полях не лишилося ні бліндажів, ні траншей, ні нейтральних смуг у довготривалих оборонах, де росли трави, мов при палеоліті, де бур'яни і тирса надивовижу швидко виростали над вбитими розвідниками, нашими і їхніми. І коли потім, взимку, під час наступу, доводилося бігти під кулеметним вогнем, трупи були сухі й розсипчасті. Тільки френчі або гімнастерки, пошиті державами для своїх солдатів, лишалися цілими: дрантя завжди довговічніше за людину, якій дали автомата, гвинтівку чи кулемет. І це вражало живих і звеличувало мертвих.

Ваня... Він був кучерявий, невеличкий і завжди усміхнений. Він був якийсь непомітний і милий. І коли в першому оточенні, пробираючись до своїх, нам довелося нарватись на німців, Ваню навіть у полон не взяли: крикнули «Raus!»¹ і погнали до лісу.

А тебе взяли, тебе схопили одразу...

Пригадується машина — сіра, низенька, довга. Відкрита машина з беззвучним потужним мотором і м'якою амортизацією. Пахло в ній добре виробленою шкірою пухких си-

¹ Геть! (Нім.) (Тут і далі у двотомнику прим. автора).

діль, пахло сигаретами, і чужим одеколоном, і чужим бензином.

Молодий худорлявий майор сидів поруч із шофером. Сидів простоволосий, у світлозахисних окулярах, мовчазний і до всього на світі байдужий. Ззаду видно було акуратно підстрижену засмаглу потилицю, плетений погон і руку з сигаретою. На середньому пальці — масивний перстень: череп і кістки. Це найдужче вразило і найбільше запам'яталось.

А ті двоє, що сиділи поруч, взагалі не мали облич. Коли тебе хапають без всяких запитань і пояснень, тягнуть у машину і везуть невідомо куди, обличчя людей, що сидять поруч з тобою, здаються дуже далекими, просто недосяжними і не цікавлять тебе зовсім.

Біля зеленого кукурудзяного поля майор щось сказав, і машина спинилась. Коли тебе виштовхнули з машини, тицьнули дулом автомата в спину і повели в кукурудзу, вона тобі здавалася жовтою. І жовте було небо. Сліпуче небо, мовби встелене тисячами сонць. І ти подумав, що життя твоє кінчається надзвичайно просто, якось так просто, як не могло скінчитися навіть у вигадці чи казці. І ти чув, що за тобою ідуть двоє, і оглянувся. Машини стояла на дорозі, довга, низька і красива, і майор сидів у ній, все такий же незворушний, і навіть не дивився в цей бік. Він підніс до губів сигарету, і перстень рельєфно виділявся навіть на такій відстані.

— Біжи,— сказали тобі. І ти побіг, думаючи, що навіть глянути, як ти вмираєш, той майор не схотів.

У цьому було щось образливе. Таке образливе, що в ту мить ти зненавидів увесь світ, і готовий був померти на зло цьому безжальному, байдужому світові з тисячами сонць на небі і з такими бездушними людьми, як отой у машині. З людьми, які курять і не дивляться на людську смерть, навіть не повернуть голови.

«Він гляне, коли пролунає постріл»,— подумав ти.

І постріли гримнули. Найсильніші у світі постріли. Одна черга і друга. А ти продовжував бігти. Дивувався. Біг наче в іншому світі. І все-таки біг. І тобі нічого не заважало, окрім кукурудзи. Високої кукурудзи, що обступила тебе й сховала від усього світу. Біла тебе по обличчю м'яким волоттям. Воно було м'яке, немов з шовку, і, немов шовк, вологе.

І зараз, на автостраді, пригадавши все це, ти здивувався, що тоді тебе не вбили. Не можна ж припустити, що вони

не схотіли тебе вбивати. Обое. Хіба ж могли не влучити в тебе? Але вони не влучили. Чому? Може, були п'яні?

Але найдивнішим було те, що ти прибіг до Вані. Біг отак кукурудзою, потім чистим полем, потім скотився у якийсь яр і побачив Ваню, що сидів біля струмка.

— Ваню! — скрикнув ти. — Ванюшо!

— А я тебе жду, — спокійно сказав Ваня, наче це було єдине місце, куди повертаються розстріляні.

Ми побігли тоді далі понад струмком. Бігли довго, невідомо куди і раптом побачили коняку.

То була кавалерійська гніда кобила з чудесною голівкою на стрункій і довгій шії. Вона лежала біля води, ганяла боками і дивилася на нас темно-синіми прекрасними очима, з яких котилися сльози.

Коняка плакала, бо передні ноги її були перебиті, і видно було білі і дірчасті, мов цукор, кістки. Ми зупинилися вражені. Не знали, що нам робити, не вміли допомогти. Мовчали, дивились. Мовчки пішли ярем далі і коли за якимось поворотом зникли, коняка заіржала жалібно і благально. Ми довго чули те іржання. Тихе і приглушене відстанню, воно тужно лунало в яру, наздоганяло нас, як завжди наздоганяє людину в її житті жаль, розпач, горе.

Іржання було якесь ніжне, дзвінке, юне. І в ньому було стільки жалю і розпачу, що, здається, поранена коняка оплакувала весь розбитий і понівечений світ і все людство.

А було це тут, десь у цих місцях, по той бік річки. Здається, он у тому яру, що, добігши до Бугу, роздався вшир і тільки далеко-далеко звужується і темніє тим гаєм, де сидів Ваня і де лежала та поранена коняка.

Може, саме тому і любимо рідну землю такою любов'ю, що доводилося вмирати на ній або залишатись живими при видимій смерті, хоронити або рятувати від смерті товаришів і коней? Хто знає?

Усі ми однакові в цьому. Всі, хто був на війні. А може, й неправда, що тільки тим, хто воював разом з тобою, можна вірити беззастережно. Але ти чомусь віриш їм і тільки їх любиш по-справжньому: вони ніколи не зрадять тебе. Ці поранені, ці суворі і прямодушні люди. І хочеться, щоб ніколи їм не випало більш чути, як іржуть коні з перебитими ногами.

Хоча вони все одно іржатимуть ночами у снах, раз вони траплялися з перебитими ногами на нашій путі...

ЧАСТИНА ДРУГА

Край безмежних рівнин, тихоплинних річок, чорноземів, найкращої в світі пшениці і кавунів. Колишне Дике поле, з сторожовими курганами і козацькими могилами. На могилах тригонометричні позначки — дерев'яні вежі, на яких у найбільшу спеку спочивають притомлені орли, хоча у переказах і піснях вони начебто й не стомлюються ніколи.

З курганів видно далеко-далеко, як на морі. Бачиш з них тихі села й прудкі машини на курних дорогах. І елеватори на далеких станціях синіють, мов айсберги, наче вони стоять одвіку.

А, по суті, все тут виникло не дуже й давно — яких-небудь сто років тому. Тільки запорозькі зимівники стали селищами раніше. Зимівник «Соколи» на кордоні з шляхтою став Вознесенськом, а «Голта» — Первомайськом.

Поселенці з Київщини і Полтавщини були вражені рівнинним безмежжям і багатством незайманої землі, що під могутнім сонцем щедро родила хліб і кавуни. Тому-то й села звуться: Пшеничне, Арбузинка і станція — Кавуни.

Баштани були далеко, і кавуни привозили мовби з чужих країн.

То було свято. Свято, на якому мало було людей, бо баштани звозили, коли ще у полі багато було роботи, і в селі залишалися тільки ми, діти. Та ще — собаки. Та півні, що оспівували тихе й порожнє село, немов найнялися в строк.

Сидиш на призьбі й куняєш під ті співи у холодку. У дитячій самотності своїй і в скучанні за мамою й сестрами. За суворим своїм батьком. За розмовами, в які, однак, нас ніколи не пускали, якщо не було шкоди і не було за що карати.

Інокли, зібравшись громадою, ми вирушали в степ. Він завжди манив нас, заглядаючи з усіх боків у село і в наші душі. І ми не втримувались від спокуси — вирушали. Людніні завжди кудись треба йти, навіть змалечку: вона не може сидіти без руху.

Ми доходили тільки до першої балки. Спустимось в неї, оглянемось, а села немає. Зникли дерева й стріхи, теплі стіни з дверима і вікнами. І теплі печі, в яких нам пекли хліб матері і на яких вечорами казали казок наші ласкаві і затишні бабусі.

Вражені, ми, презирнувшись, бачили острах на обличчях товаришів, чули його в собі і, не змовляючись, повертали назад: тож, чого доброго, села взагалі не стане. І не стане бабусь, матерів і батьків — не стане цілого світу, в якому ми народилися й жили досі. Вибігши з балки, ми бачили, що все було на місці, веселішали одразу, але довго потім не могли забути, як страшно лишатися без села, і в балку ходити більше не наважувалися.

І от з тої самої балки, в якій був для нас кінець мандрів і кінець наших дитячих уявлень, з'являється віз. Не гарба з снопами чи з соломою, а саме віз. І котиться він плавно, обережно, і весь — з примореними кіньми, із згорбленим погоничем — весь якийсь урочистий. Рябіють ще здалеку, мокро виплискують під сонцем округлі, омріяні кавуни — найбільші ласощі степового дитинства. Віз порипує колесами — він добре-таки навантажений і котиться плавно не тільки через хазяїнову обережність і тендітність цього вантажу, а й через те, що коням важко.

«Трап-трап»,— глухо тупають копита в глибокій пилюці, розбризкуючи її м'якими фонтанами. «Трап-трап»,— все ближче та ближче. І ти мимоволі підводишся з призьби, настороженій і зраділій. Коні задумано кивають головами в такт своїм крокам, нехотя помахують віями хвостів, відганяючи настирливих сирішевих мух. І гойдається стиха батіг за плечима візничі, і риплять колеса, перемелюючи вже й без того дрібний пил. І ти нічого не бачиш. Нічого, крім тих коліс і тих кавунів, що сміються під сонцем і непереможно ваблять до себе.

— Дядьку, дайте кавуна! — одчайдушно кричиш, напружений і сповнений бажання.

Ти навіть і не примітив, коли опинився на краю дороги. По кісточки в пилюці стоїш замурзаний, нестрижений, голубоокий і білочубий.

— В тебе батька нема,— кажуть тобі з воза усміхнено і лукаво. Дивляться на тебе з прихованою ніжністю, як на теля або на лошатко. Ждуть, що буде далі.

Ти йдеш за возом поряд з колесом. Тобі, малому, воно видається величезним. Ти бачиш, як по дерев'яному ободі сиплется пил, як спадає він знову на землю, чіпляючись за спиці. Бачиш блискучу шину, біласту, суху, навіть на вигляд тверду й прохолодну, і намагаєшся не потрапити під неї.

В степовому дитинстві нашому багато було витрачено зусиль на те, щоб не потрапити під колеса. І все-таки потрап-

ляли. Майже всі. Ми, сільські діти, не могли уникнути цього, бо коліс було дуже багато: в гарбах, возах, пукарях, сіялках, жатках. Куди не глянь — скрізь колеса. А чіплятися ж треба, бо — охота. Як тут не потрапити.

Велике колесо воза крутиться біля самого твого носа, обсипає пилюкою, а відстати тебе не заставить ніяка сила, бо мовчазні люди шлють тобі з воза усмішку, сувору й лукаву, бо кавуни, такі красиві і такі близькі, просто пнуться тобі у вічі.

Підсмикуючи штанці, підкидаєш рукою підтяжку: вона, клята, в найвідповідальніші моменти має властивість спадати з плеча. Та одна-єдина підтяжечка на твоєму голому тілі.

— Дайте кавуна,— кажеш вже тихше і якимось благально.

Якщо на возі, крім господаря, сидить ще хтось із твоїх ровесників, то батько, не обертаючись, скаже коротко:

— Дай йому.

Твій ровесник чи ровесниця подадуть тобі найменшого кавунчика. Вони довго пишпорять, перекладають і парешті знаходять — ну, отакісінький, як кулачок! І тобі хочеться плакати від образи, від ошукання найкращих твоїх бажань. Але суворий батько помітив цю несправедливість. На превелику твою радість, він зупиняє сина чи дочку:

— Не того даєш. Дай йому оцього,— підкочує він найбільшого «рябка» чи «тумана».

Якщо ж на возі немає нікого, крім господаря, тоді тобі одразу вибирають найбільшого кавуна і подають. При цьому в одній руці затиснуто батіг — найстрашнішу зброю хлопчачої кари. Але він тепер не страшний, той батіг. Він здіймається над кавуном свічкою доброти й щедроти людської. Він погойдується на пужалні в такт погойдування воза на вибоях, часом шершаво лоскотне тебе по щоці, і ти навіть вловиш його запах: пахне він сирицею, кінським потом і пилюкою.

— Гляди під колесо не попади,— кажуть тобі якимось інтимно і строго, перехиляються і просто на голову здоровими, засмаглими руками подають круглого, слизького, прохолодного кавуна.

Ти приймаєш його, немов з неба, в свої малі долоні. Ти не можеш втримати його навесу, і кавун лягає тобі на обличчя. Але й там тримається недовго — скочується, і ти вигнаєш груди і обнімаєш його, мов найбільше щастя, що випало тобі за літо. За палюче, просякнуте сонцем, пилом і запахом трав літо.

І потім все життя, вже дорослим, коли тобі випадає щастя вийти невбитим із бою, або обняти кохану, або зробити добру роботу, або випадає щастя успіху чи просто удачі,— ти згадуєш ті кавуни, що привіз їх хтось з немислимого степового далека, з омріяного баштану людського буття і подав тобі добрими сильними руками з високого воза, десь аж з-під самого неба.

Бо щастя завжди таке ж велике, таке ж округле й слизьке, як ті кавуни твого дитинства, подаровані тобі добрими людьми з рипучого воза.

І тут тільки б втримати його.

І не потрапити під колеса.

Баштанка... Вона тобі дорога не тільки тим, що тут починався твій рід, що жив тут дядько Явтух і пройшла тут батькова юність. І що твій батько зустрів тут твою маму. І що дядько Явтух благословив їх, на диво молодих і на диво красивих. І що ти кінчав тут десятирічку. І тут став солдатом на очах суворого і по-солдатському грубуватого батальйонного комісара Лисенка — баштанського райвоенкома.

Про все це подумалося і все це згадалося, коли з асфальтової автостради, піднятої над рівниною, стало видно ставок, і греблю, і парк за нею, і гарній Будинок культури в гущавні парку. А там вибоїста дорога все вгору та вгору по тихій вулиці, а потім за селом круто звертаєш ліворуч, і ось вона — районна лікарня, де так багато відбувається радісного для мовчазних і терпеливих твоїх земляків і багато трагічного для них.

І ти шкодуєш, що дядька Явтуха немає, і старших за тебе нема в вашім роду, і тобі самому наодинці треба стрічатись із тим, що тебе жде. І, може, саме тому батько уявляється страшенно самотнім, просто неприродно самотнім уявляється він зараз, бо немає ні матері його, ні дружини, ні товаришів, а є тільки ти, і тільки ти мусиш щось сказати йому в цю тяжку смертну хвилину і якось захистити, допомогти або хоч потішити його. Але хіба ти один годен на це?

Де ви, мої добрі і милі? Чом покинули мене і батька в таку хвилину? Ваші очі, що дивились на нас із любов'ю, вже закрились давно, і руки, що все життя піклувались про нас, вже згорнулись навіки.

Тихо, самотньо і страшно тобі одному заїжджати в цей двір.

Але заїжджаєш. На це вибите, мов плац, нещадно випалене сонцем подвір'я. І, вийшовши з машини, почуваєш себе якимсь дерев'яним. Може, від безсонної ночі. А може, від далекої дороги. А може, від хвилювання.

Люди в синіх байкових халатах і смугастих піжамах, чоловіки й жінки, дивляться на тебе пильно, насторожено і, доки ти йдеш до них, мовчать.

— Добрий день,— кажеш якимось так, наче й не чуєш свого голосу.

— Драстуйте,— кивають вони головами і дивитися не перестають.

І ти починаєш їх пізнавати, бо всі вони були й тоді, коли ти приїжджав до батька минулого разу. Тільки тоді й він був серед них, отут сидів на лаві, в холодку під кленом. А тепер його немає. Ножечки, мабуть, не носять. А посили! Скільки вони його послали по світу. І куди тільки не послали.

Зараз все стане ясно. Зараз, бо до тебе підходить той дідок, той дядя Ваня, що так охоче розмовляв з батьком минулого разу, залюбки смалячи городські твої сигарети, а тебе частуючи махрою, однаковою у війну, в лікарні чи й у чистому полі. Він поправився, цей дядько Іван, з свими вусами і голубими очима. Він просто герой: рожеві щоки, рожеві вуста, гладко виголений, помолоділий. Дивиться на тебе ласкаво й печально і посміхається якимось ніяково і співчутливо.

Подає паперу на цигарку, всипає махри.

— Плохий ваш батько,— каже він тихо й довірливо.— То розмовляв зі мною, а тепер мовчить. Зайду, посиджу, щось скажу йому, а він мовчить. Не балакає. Мабуть, важко йому. Мабуть, не до балачок. А ви оце прямо з Києва?

Ти мовби й чуєш і не чуєш його, і відповідати несила, бо вже випурхнула з дверей медсестра, війнула повз тебе білим своїм халатом, встигла тільки сказати на бігу:

— Зараз покличу Олену Микитівну,— і побігла до головного корпусу так, наче боялась, що ти зупиниш її і щось запитаєш.

І всі, хто сидить тут, у холодку, не зводять з тебе очей, і під тими співчутливими поглядами стає важко дихати та й важко стояти.

Зоране поле через дорогу чорніє, пuste й покинуте. Над ним струмує марево, і коли-не-ксли війне вітерець, і віялом кружляє пил над засіяною цією нивою. Безрадісний, тоскний пейзаж засушливого літа, що ніяк не перейде в

осінь, хоча вже й пора: вересень. Небо тьмяне, засноване безсилим павутинням розвіяних хмар. Трави спалені, дерева пожовкли, а поміж стернею, що починається одразу ж за цією ріллею, не проклонулось жодне стебельце отави. А тут, в холодку, зранку сидять хворі люди і не зводять з тебе очей.

— Хіба так ждав сина,— каже тихо котрась із жінок.— Кожної суботи до півночі просиджував, думав: над'їде. А сина нема й нема.

— Служба,— відповідає за тебе дядько Іван.— Не вирвешся сплоха.

Мовчите, курите, а ти вже й диму не відчуваєш ні на смак, ні на запах та все поглядаєш туди, на двері. Дерев'яний ганок поред ними шойно вимитий, вологий. В отворі дверей повільно гойдається біла завіса, мов парус. То увігнеться під напором вітру і відпливе в глибінь коридора, і тоді стає видно прохолодну напівтемряву за порогом, сиру і біласту після миття підлогу. То знову розслабиться і повисне, закривши отвір дверей так, що не лишиться й шпаринки.

Сестри все нема, і ждати тобі несила. Йдеш в ординаторську, хапаєш перший-ліпший халат.

— Ви б не ходили,— зупиняє дядько Іван.— Без сестри воно якось не той...

В палаті напівтемно і прохолодно. Пахне свіжовимитою підлогою і вітамінами. Пахне яблуками й динями. Першою від дверей стоїть дитяча люлька з сітчастими стінками по боках (хвороба не жаліє найменших дитинчат), а за нею залізне ліжко — довге ординарне лікарняне ліжко, на якому однаково і видужують, і вмирають. Батько лежить на цьому ліжку. А під стіною ще двоє порожніх ліжок — все це біле, незаймане, чисте. І чуже.

Батько лежить на лівому боці. Одна рука під щокою, другою він накрив чоло — жест одвіку розпачливий і сумний. Синенька смугаста піжама облягає худі маслакуваті плечі, і на обличчі сива щетина — густа, дика, наїжачена. І в ній вгадується провал схудлої щоки, гостро випнута скроня — те, чого ти найбільше боявся всю дорогу. З-під руки, що накрила високе жовтаве чоло, виповз кінчик брови — лискучої, густої, мовби відлитої з воронованої сталі. На змученому зарослому обличчі брова здається юною і чужою. Вона пасує тільки до батькового носа — рівного, гладенького і тонкого. Чудесна брова і чудесний ніс — все, що лишилось від красивого твого батька. Та ще — смаглява рука. Смаглява, з довгими пальцями і красивими нігтями. Рука,

яка тебе так і не покарала ні разу за все життя. Натруджена батькова ручечка, що робила завжди добро, а тепер так жалібно й тоскно прикриває цю рідну, розумну голову.

Дихає він глибоко, повільно, як дихають у сні, і ти стоїш над ним, дивисься на нього з жалем і ніжністю і будити не наважуєшся.

І тут в палату вбігає сестра — маленька, шустра, веселюка. Дивно бачити тут таку людину. Дивно чути її вільний, нестримний голос і слова, звернені до батька.

— Дідуню, просніться,— гукає вона майже весело.— Погляньте, хто до вас приїхав.

І рухи в неї рішучі, швидкі, якісь мовби надто вже нестримні, і вся вона сповнена енергії, дії. Мабуть, їй не звикати і до таких хворих, і до всього, що тут відбувається і може відбутися.

Батько довго лежить, розплющивши очі і не міняючи пози. Очі розплющені широко, в них ще, мабуть, блукає сон, а коли він знімає руку з чола і повертається на спину, коли переводить погляд з палатної порожнечі на тебе, очі враз наливаються таким нетутешнім сумом, такою печаллю, що тобі хочеться кричати. Але ти не кричиш. Стоїш, дивисься на нього і відчуваєш раптом нездоланне бажання сісти. Хоча б на підлогу. Бо на ці незаймані, білосніжні ліжка сісти неможливо.

Підходиш ближче, нахилиєшся над ним, а сестра не вгає:

— Ну, ви бачите, хто приїхав? — питає вона батька не природно гучним голосом, від якого в тебе аж у вухах лящуть.

— Не бачу,— кволим, якимсь жалібним голосом каже батько. Повільно і мовби урочисто.

Ти одсовуєш фіранку на вікні і повертаєшся до нього.

— А тепер? — питаєш батька.

— Товаришу лікар,— каже він до тебе так само тихо і так само повільно, мовби по складах читає.— У мене дев'яносто процентів температури...

Одвернув голову до стіни, мовчить батько.

Стоїш над ним ти, дерев'яніючи. Киває тобі для чогось сестра.

Батько швидко повертає голову, дивиться на тебе широко-широко відкритими очима.

— Дев'яносто процентів втрати зору,— каже він спокійніше і опускає погляд на білий халат.— Там десь окуляри,— показує на вікно.

— А по голосу,— кажеш йому тихо,— по голосу не впізнаєте?

— Що ж голос,— каже він роздумливо.— Знайомий голос...

— Ось ваші окуляри.— Сестра спритно і швидко надіває йому окуляри, і батько довго і пильно придивляється до тебе.

— А-я-яй, таке знайоме обличчя,— каже він, не одводячи погляду.

Важко, мов переморена коняка, зітхає і знову:

— Таке знайоме обличчя. Таке близьке і біле. Когось воно мені нагадує. Боюся й казати кого...

І тут ти не витримуєш. Хапаєш себе рукою за обличчя, закриваєш зразу і очі, і рота і несподівано для себе схлипуєш замість того, щоб кричати.

Почувши оте одне-єдине хлипання, батько похмурніє, одвертається. Довго мовчить.

— Важко тобі, я знаю,— каже він довірливо й ніжно...— Ну, нічим не могу допомогти...

Обнімаєш і цілуєш його, а він все ще одвертається, ховає губи і підставляє тобі колючу, іжакувату щоку.

— Така гидота,— каже він,— ще перейде на тебе. Не цілуй. І не плач. У мене нічого не болить. Оце така хвороба Боткіна. Бачиш, пройшло два місяці, а віз і нині там. Бережись. Ні до чого тут не торкайся, бо й ти захворієш.

Сестра, ця весела і жвава дівчина, вибігає в коридор, і чути, як вона схлипує і кашляє там.

— Ждав, ждав та й діждався,— каже батько невідомо про кого: про себе чи про тебе.— Хочу поголитися.

— Зараз я піду наберу гарячої води...

— Атож, побрий мене. Може, на перви воно подіє, та я підведусь?

Мало тобі доводилося голити батька. Може, раз, а може, двічі. Волосся він мав цупке, як дріт. Особливо на підборідді. На крутому впертому підборідді з прекрасною, по-дитячому глибокою ямочкою посередні. І вуса були цупкі. А в лівому кутику над верхньою губою темна велика родинка ніяк не давалась голити. Але ти завжди це робив делікатно, і батько дуже любив, як ти голив його.

Поголений і вимитий, він якось одразу змінився і посвіжив, і ви з сестрою вивели його надвір і поклали на зручному ліжку, яке можна було регулювати. Тінь від клена лежала на його обличчі, грала й переливалась, і смерть одразу кудись відсунулась, і настрої у батька покращав.

Може, від твого приїзду, а може, від уколу, який йому тут же й зробили.

Він навіть пообідав. З'їв бульйон, що йому принесла все та ж сестра Надя. Добрий шмат кавуна, який ти різав шматочками і давав йому з ножа. Легенький вітерець обдував йому обличчя й голову, і сонце не пекло в холодку, а гріло.

— До мене приїздив професор з Києва,— сказав батько.— Ти прислав? — Він навіть посміхнувся.

А ти мовчав, бо професора прислав хтось інший.

Мабуть, хтось із твоїх друзів. З добрих друзів твоїх, і ти навіть не знав хто.

— Дивився мене години дві. Сказав, що лікування правильне і що все буде гаразд, коли мине криза. А вона не минає ніяк, хоч пройшло вже два тижні. Страшна хвороба, Шуро. Такої ще не було. Ні голова, ні серце, ні печінка — ніщо не болить. А слабкість просто смертельна. І головне, бісова душа, розум одбирає. Одне слово згадую, а друге забуваю. Одне згадую, а друге забуваю. Якби ти тільки знав, як це страшно.

До вас підходили люди, вітались з батьком, говорили, що він краще виглядає, зітхали: «Що-то син приїхав!» І з цього можна було догадатися, що синів у них немає або давно ніхто не приїздить до них. І Надя бігала від батька до ординаторської, наче маятник. Сонце вже звернуло з обіду, а лікарка все не йшла.

— Олена Микитівна на операції,— сказала Надя.— Просила пробачення, що не може прийти.

— Нічого,— заспокоїв її батько.— Мені зараз краще. А вона, бідна, не може ж сидіти вічно біля мене. І так по десять разів на день прибігає. Мало в неї тої роботи. Нехай. До мене ось мій найголовніший лікар приїхав. Ти ж як,— звернувся він до тебе,— машиною? Бо я й забув спитати.

— Та машиною...

— Всю ніч їхав?

— Та не всю. Що ви про це турбуєтесь.

— А-я-я, мало це ти намучився.

— Яка там мука,— кажеш йому, взявши його прохолодну руку в свої.— Тут якби тільки з вами було все гаразд.

— Та тепер мені краще... Нічого б я не хотів, моя дитино, щоб ти оце відпочив та заснув. Шутка сказати, всю ніч у дорозі. Та й тут... Мало ти настраждався, дивлячись на мене. Прошу тебе, їдь, синочку, додому та відпочинь. А на вечір приїдеш, Віру привезеш. Вона вже давно не була в мене. Робота, знаєш, тепер така, що день рік годує... Їдь...

— Та ні. Підожду Олену Микитівну.

— Ну, підожди. А я спатиму. Бо щось мене дуже в сон хилить.

Він заснув одразу, а ти довго сидів над ним, дивився на його миле обличчя, спокійне і мудре у сні і справді якесь посвіжіле... І що довше дивився на його соболині брови, на смагляве чоло і щокі, на яких мало було зморщок, то більша надія росла в тобі. Надія, що все минеться, і батько видужає, і ми ще походимо з ним по степу і по саду, а там і по чарці вип'ємо і заспіваєм, як завжди.

Олена Микитівна прибігла нескоро, стурбована, заклопотана, і одразу ж покликала тебе в ординаторську.

— Ніякої надії,— сказала вона без усякого вступу. І ще говорила щось, чого ти наче й не чув або не хотів чути.

Ти не знав, що їй сказати. Щось би й треба було говорити, але що? Заперечувати лікареві, що понад два місяці лікує твого батька, було б просто смішно. Але ти їй не повірив і тому додому їхав не таким розгубленим і схвильованим, як з Києва в Баштанку.

Так, це твій дім. Що б з тобою не трапилось і куди б не занесла тебе доля, твої успіхи чи невдачі — все одно домою твоїм була і залишається Новоолександрівка. Степове село, в якому ці сади, ці річки, в якому й ставок стояв добрих п'ятнадцять років висохлим, так що його вже й переорали плантажними плугами, і, де колись топилися люди і коні, водилися коропи, лини і карасі,— вирощувати почали капусту, помідори, сині баклажани і гарбузи.

І все ж воно наймиліше у світі, це непоказне село на великій рівнині. У найбільших столицях Європи, які доводилося брати у війну, ти згадував це село, що випадково носило ім'я твого батька. Як Аркадію, як заповідну землю щастя твого і радості. Тут жили твої батьки. Тут пройшло твоє голодране дитинство. Тут учився ти в школі. Тут привчали тебе до роботи. Тут навчився любити світ, і людей, і музику, і літературу. Небо, і зорі, і місяць, і перші радощі, і перші печалі — все для тебе почалося тут, все увійшло і лишилось в тобі навіки. Все, з чого складається людське життя і сама людина.

Благословенний і щасливий будь, мій рідний дім — моя багатостраждальна Новоолександрівка, голубко моя степова, непоказна і мила. Я тебе люблю великою синівською любов'ю, і почуття цього вистачить мені на весь вік. І скільки я любитиму тебе, стільки я й буду людиною. А інші хай як

собі хочуть, хоч ніколи не вартій поваги той, хто забуває землю, яка його породила, і хто нехтує тими людьми і місцями, в яких він виріс.

А тепер ставок налито. В широкому вітровому склі машини не вмщається його широке плесо. Воно все сяє, і тріпотить, і міниться, мовби встелене тисячами сонць, бо сонце якраз над ставком і десь далеко попереду ледве бовваніє низесенька гребля. Вона ледве вгадується, та й то тільки через те, що ти знаєш, що вона там є.

А дорога тепер біжить понад самісінькою водою. Її відділяє тільки смуга високої трави. А по другий бік до самісінької дороги припадає свіжий лан озимої пшениці, що зійшла дружно, густо, радісно, і серед цієї посушливої, вкрай гнітючої картини степу вона, здається, звучить, мов зелені фанфари, якщо тільки домовитися, що кольори можуть звучати.

На ставку білють череди гусей і качок. І темніють табунці чирків і крижнів, а по берегах прудко перебігають голінасті кулики і бекаси. І чаплі, задумливі, поважні, стоять на одній нозі то тут, то там, сірі і довгошії.

За клинчастим полем озимини починається гряда з важкими валками помідорної огудини, опецькуватою капустою і червоними рядами сердитого перцю. А потім, трохи праворуч, в об'їзд гряди, ще один поворот, і дорога вбігає у вибалок, за яким одразу ж починається село. Перші хати з палісадниками і скляними верандами, а далі провулок, ще ось кілька хат і нарешті — наша хата.

Вона ховається за деревами, і її одразу й не помітиш. Невисока, тиха, під білим шифером, дивиться вона на вулицю двома вікнами і неначе посміхається тобі матерниною усмішкою. Коли ти під'їжджаєш до неї, завжди здається, що хата радіє і посміхається тобі назустріч. Може, тому, що тут беззмінно раділи твоєму приїздові. Раділи до сліз, до розгубленості, до самозабуття.

Так, стрічали тут усіх нас радо, а проводжали з слізьми. Частіше — взагалі не проводжали: не любили цієї процедури. Або, за якоюсь старою і доброю традицією, нехтували зайвим опікуванням та атрибутами розставань.

Закінчив ти сьомий клас, відпрацював літо в колгоспі, а перед першим вересня батько сказав тобі йти в сусіднє село Бармашове у восьмий клас. Ні довідки тобі не поміг добути, ні напучувань не виголосив. А мати:

— Ликсандре, може б, ти одвів хлопця та з директором побалакав?

— Про що? — різко спитав батько. І вже тихше, заспокійливо: — Про що мені з ним говорити?

— Ну, там... про школу. Бо, може, ще й не приймуть. Може, місць немає.

— Не піду. Хай сам привчається все робити. Не буду ж я водити п'ятнадцятилітнього парубка за руку. Вірно? — звернувся він до тебе, всміхаючись. — Все роби сам. Завжди все роби сам, бо няньок в нас не було й не буде.

І правда — не було. Ти в цьому пересвідчився потім не раз.

І на війну тебе не проводжали. Навіть мама не вийшла за ворота, бо ти не схотів. І одразу стало легше: мішечок закинув повніше, відчув себе вільним, юним — пішов! Як у дим. Великі відстані лежали перед тобою, насичені боями, атаками, маршами і смертями, але ти все це пройшов, відчуваючи себе вільним від сліз, від проводжань, від якоїсь опіки і туги. У вісімнадцять літ це було найголовніше — воля.

Додому ти повернувся зовсім іншою людиною. Став на тих самих воротах і оглянувся. Несходимі дороги лежали за тобою, цілі країни і армії, наступаючі й відступаючі, юрмились на просторах, пройдених тобою. І звільнені люди, і відвойовані міста, і вбиті товариші під тими палаючими містами, і задимлений Берлін, де тебе самого майже убили.

— Владелец, Владелец! — чується й досі тобі захриплий голос смертельно втомленого радиста. — Владелец, Владелец! — викликав він вже третю годину підряд штаб полку, доки ви кирками-мотигами проломлювали стіну якогось універмагу, щоб увірватися через пролом і захопити іншу, наступну кімнату: це був єдиний шлях і єдиний засіб просунутися хоч трохи вперед, до Александер-плац в центрі Берліна. Бо на вулицю не можна було показати носа. На вулиці була суцільна повінь кинджального вогню від рейхстагу, гармати тяжкої зенітної і протитанкової артилерії били без угаву, і танки горіли, мов сірникові коробки.

— Владелец, Владелец! Я — Холодний — прийом! — повторював радист уперто. Якось мовби механічно повторював він ці дивні позивні, а відповіді не було, і незияті порт'єри горіли, мов смолоскипи, і дихати було нічим, а клята стіна була товста і міцна, як кістка, а саперів не вистачало, і кирки-мотиги, нащо вже міцні, розліталися вдрузки.

— Владелец, Владелец... — благав когось радист. — Я — Холодний — прийом.

Стіну все-таки проломили, хоч це здавалося неприпустимим, неможливим і немислимим,— на війні люди завжди роблять все неможливе й немислиме, і не дивуються, і не хизуються цим ніколи,— а радист після того, як отвір розширили і пустили в нього вогнетний струмінь, щоб спалити фашистів, що могли засісти в сусідньому приміщенні за стіною, радист вслід за нами теж приволік свою рацію, сів з нею тут у кутку, викинув антену в розбите вікно і знову:

— Владелец, Владелец! Я — Холодний. Прийом...

А в кімнаті повно диму і пилу, і за вікнами, цілими і розбитими, теж дим, і полум'я, і ревище моторів, і гармати стріляють не вгаваючи — світ клекоче й кипить у останній битві грандіозної війни, тільки радист весь час викликає якогось «Владельца» — на біса він йому здався, коли ми й так проламаєм стіну, а потім ще одну, ще, обов'язково вийдемо на Александер-плац і без «Владельца». А він викликає його. Викликає і каже, що він — холодний. Серед полум'я, диму, кулеметного вогню, бомбардування, серед гарматної стрілянини і снарядних розривів не можна було уявити холодної людини.

— Я — Холодний. Я — Холодний. Прийом,— не вгавав радист.— Я — Холодний, прийом.

Було дивно, що ми — ще живі, а живим треба було йти вперед, ломитися хоч через двометрові стіни непохитної цементно-цегельної кладки. Все вперед, все вперед, в останнім, найстрашнішим зусиллі — в серце, в центр страшної фашистської держави, що боронилася до останнього скону, до останнього дихання, на останній п'яді своєї столиці, коли вже не було, здається, ні держави, ні армії, ні країни. А вона таки боронилася, мужньо й завзято, знаючи, що нас уже зупинити не зможе ніщо.

Після вогнетного струменя горіло все, навіть стіни, навіть та стіна, яку ми довбали кирками-мотигами. А ми не горіли. Ми ломилися, хоч би що там не було, вперед, виконуючи наказ, якого, здається, ніхто нам і не давав. Ми самі це знали, ми знали, що живемо для того, щоб іти вперед. Для того й жили, щоб іти вперед і вперед, доки не вмеремо, доки не переможемо, а радист все ще викликав «Владельца», казав, що він «Холодний», і благав прийому. А прийому не було, рація мовчала, і ми брали одну за одною палаючі кімнати і в полум'ї схожі були на чортів чи на витязів, які не горять.

І тут приходить звістка, що штаб полку, якого радист називав «Владельцем», потрапив у безвихідне становище: есеївці проникли через парк Тіргартен в будинок, де був штаб, захопили два нижніх поверхи і вели бій на сходах. Атака була незвичайна: знизу вгору, з поверху на поверх, наче вони вибиралися з своєї палаючої столиці в небо.

— Владелец! Владелец! Я — Холодний. Прийом, — благав молоденький радист стомленим голосом в задимленому кутку, а в штабі полку не було кому відгукнутись, бо й рацію довелося кинути: автомат в руках ще одного солдата був у тому бою дорожчий за сотню рацій.

Боронили прапор, боронили документи. Боронилися самі. Командир полку, начальник штабу і п'ять його помічників. Закріпившись на третьому поверсі, вони ждали підмоги.

Як про це стало відомо в батальйоні, якщо радіозв'язку не вдавалося встановити? Про це ти тоді не встиг дізнатися. Та, мабуть, і подумати не встиг. Бо капітан Ахмистов, грубуватий і крикливий, що замінив убитого нашого комбата нещодавно, уже в Берліні, прибіг стривожений, закіптужений і сердитий.

— Командира штурмової групи до мене! — гукнув він, наче на плацу, і карту вийняв. Це був план Берліна. — Отут, — показав він тобі на карті.

— На протилежному боці вулиці? — спитав ти. — Так її ж видно й так. Тут вітрина.

Вітрина універмагу серед цього вогненного пекла лишилася ціла. Величезна, на всю стіну, так що в ній вміщалась ціла панорама війни: п'ять чи шість палаючих танків, три дев'ятиповерхових будинки навпроти, що димували, вергали вогонь із своїх вікон і нагадували трьох лінкорів під час бою. В цю панораму влетіла саме ескадрилья «Петлякових», що йшли попад темними і світлими димами боїв і пожарищ якимось урочисто й плавно. Може, тому, що летіли вони в ясному й чистому небі. Такі, знаєте, стрункі, такі елегантні і бистрі бомбардувальники. Їм хоч би що — летять собі.

А ти мусиш з своєю штурмовою групою перейти вулицю, на якій навіть танки горять до одного, скільки б їх не з'явилось.

— Отам штаб полка, — сказав тобі Ахмистов, стоячи перед вітриною, немов перед живим екраном неповторного і ніколи не баченого кіно. — Доведеться повернутися, щоб шлях через вулицю став найкоротшим. Там якраз і танки горять. Прикриття, правда ж?

Танки горіли позаду, майже в кінці кварталу, і вертатись туди довелося б через усі проломлені вами стіни. Але не довелося: з гуркотом і тріском завалився сусідній палаючий будинок і завалив навіть пробоїну в стіні. Так що назад шляху не було. Не було його і вперед, бо стіну все ще не вдавалось пробити. Кімната палахкотіла: горіли підлога, штори, меблі і стойки магазинні, а товстій стіні не було кінця, і хлопці падали від втоми, але довбали, довбали ці найупертіші в світі каменярі берлінського штурму. Тільки це вже тебе не обходило.

— Тоді тут перейдете вулицю,— сказав Ахмистов, ковтаючи дим і закриваючи руками обличчя від вогню.— Вперед! — крикнув він, наче мав підняти батальйон.

Вас було всього семеро. Шинелі ви поскидали і, гарненько загорнувши, склали їх під колоною. Автомати — на груди, клацнули затворами, поправили ремінь касок на підборіддях, підійшли до дверей. Вася Акимов, спокійний, лагідний і невисокий хлопчина з Кам'янки на Дніпрі, підійшов до дверей і штовхнув їх ногою, привалившись до стіни. З дверей полетіли друзки, і вони в одну мить стали рябі від великих пробоїн і колючі від щепок, мов їжаки.

— Розривними, гад, лупить,— сказав Вася, і карі очі його потемніли.— Димову б шашку кинути...

— Вперед! — загорлав на нього Ахмистов, вихопивши пістолета.— Де командир групи?! — крикнув він, хоч ти й стояв у нього перед очима.— Я наказую вперед! — махнув він тобі пістолетом.— Ну!!

— Прикрийте нас,— сказав ти.

— Ніяких розмов, вперед!

Ти стрибнув на низеньку лутку вітрини головою вперед і вдарив по склу автоматом, що висів у тебе на грудях, і каскою одночасно. Скло берлінської вітрини луснуло, як ставковий лід в Новоолександрівці, і ти опинився на вулиці. Ти не відчув її під ногами. Ти летів, наче й не торкаючись бруку. Бачив перед собою дев'ять довгих темних рядів, знав, що це вікна дев'яти поверхів, звідки летить в тебе смерть. Тисячі вікон і тисячі смертей! І ти летів, не чуючи себе, і ні разу не оглянувся, бо знав, що твої товариші біжать за тобою.

Вони й справді бігли. Всі до одного. А добігли не всі. Блинніков упав одразу, як тільки виплигнув з вітрини, і лежав тепер під стіною нерухомо. Ницьма лежав він, наче в степу, як ото пасеш коней, а тоді ляжеш, покладеш голову на руки і задрімаєш. Посеред широченної вулиці, якраз на

білій осьовій лінії, лежав ще хтось, великий і незнайомий. Він підвів голову на якусь мить, і ти пізнав монгольське обличчя Ахмистова.

— А-а-а! — кричав він протяжно.

— Ага, значить і він пішов за нами,— сказав Вася Акимов, переставши на мить стріляти.— Треба б його витягнути.— Він стріляв по вікнах верхніх поверхів будинку, з якого ми вискочили.— Он вони, гади, звідки били по нас.

— Ми самі не виберемося з цього пекла,— сказав немолодий вже вусатий Манько.— А його як ти витягнеш? Перестріляють, як курчат.

— Не думайте про це,— сказав ти.— Краще ведіть вогонь. бо ще не всі наші перебігли вулицю.

— Ну й Фрідріхштрасе,— сказав Корницький крізь зуби, прилаштувавши до автомата новий диск.— Запам'ятаємо тебе на все життя.

Ахмистов там, посеред вулиці, знову на мить підняв голову і зробив рух, щоб підповзти. Навколо нього асфальт побілів і полужився тієї ж миті, подзьобаний кулями. На тридцятиметрову смугу вулиці полетіли з вікон палаючого будинку гранати і димові шашки,— нарешті наші наважувалися це зробити хоч тепер, щоб урятувати Ахмистова, який не подумав про це, посилаючи нас.

Його вніс у під'їзд і поклав на цементну підлогу Юнусов. Став на коліна, почав перев'язувати. А хлопців тепер було тут багато, вогонь підсилили, і під прикриттям цього вогню і димової завіси вулицю перебігли всі, хто був на тому боці, бо нижній поверх догорав і мав от-от завалитися.

Тепер треба було добутися до будинку, заблокованого есеівцями.

— Командир групи, вперед! — кволим голосом сказав Ахмистов.— Там прапор. А-а-а!

Юнусов бинтував йому груди. Корницький підтримував капітана. Ти не став ждати, коли вони закінчать, і сказав усім, уже й не своїм бійцям:

— З вулиці взяти будинок не можна. Будемо брати його з двору. Перебігати групами по три чоловіка. Пораних підбирає наступна група. За мною!

З дверей наскрізного під'їзду ти вискочив першим і круто звернув праворуч. Акимов — ліворуч. Володя Титов — прямо. Ривок, в під'їзд сусіднього будинку, звідки по вас хтось все-таки встиг вистрілити. Протитанкову гранату туди — і вже в пилюці й димуванні вибуху вскакуєте в під-

їзд, стріляючи навмання, займає позицію і ждете товаришів.

— Вгорі стріляють, ви чуєте? — скрикнув Корницький.

— Правда, стріляють,— сказав спокійно, як завжди, Вася Акимов.— Пішли,— і рушив до сходів.

В цей час у під'їзд влетіло ще троє наших бійців. Потім ще троє. А потім, перебігаючи, упав Манько посеред двору. Його підхопила наступна група, що бігла знову вже в диму — десь розшукали ще одну-єдину шашку і кинули, щоб хоч як-небудь прикрити ці перебіжки по рівному, як плац, заасфальтованому подвір'ю. Манька втягли бігом, попід руки. Ноги його волоклися по землі.

— Командир! — крикнув він, як тільки його втягли.— Шуро! — гукнув він, наче вже й не на війні.— Пече мені в грудях. Вогнем пече! Поможіть!

— Санітари тут є? Пемає? Юнусов! — гукнув ти.

— Я тут,— сказав башкир Юнусов, ще старіший за Манька чоловік, дивлячись на тебе таким відданим, таким печальними очима, що ти не витримав, одвернувся.

— Перев'яжіть,— сказав ти Юнусову, а Манька поцілував у жовтуватий мокрий лоб.— Потерпіть, дядьку, потерпіть.

— Ой, пече мені в грудях! Пече!

— Не кричи,— сказав йому Юнусов.— Не розстроюй людей. Вони йдуть на діло.

На сходах було тихо. На площадці другого поверху — теж тихо. Стрілянина йшла десь вгорі, і постріли звучали, мов у бочці, приглушено, м'яко і разом з тим могутньо. Особливо кулемети. Вони строчили певшипно, і будинок, здається, мав от-от розвалитись од їхніх несамовитих черг.

Ми бігли по сходах на ту стрілянину, і тільки на третьому поверсі нас обстріляли. В темряві коридора шугнули світлячки трасуючих куль, диркнув десь в кінці коридора автомат, а потім — фру-у-у! — скажена черга з кулемета. В одсвігах куль і стрілянини ти помітив двері якоїсь кімнати, переждав, доки скінчиться черга, і стрибнув туди, як доводилося стрибати на м'яч, коли стояв воротарем або грав у шкільній волейбольній команді.

Ти в тому відчайдушному стрибку сильно вдарився плечем і скронею об двері. Вони розчинилися з гуркотом і тріском. Це єдине, що ти відчув і запам'ятав на все життя ясно і свідомо. І тут ти мав би стати на ноги, зупинитись нарешті. Але ти не став і не зупинився. Тебе щось рвонуло праворуч, чи тобі здалося, що кімната раптом крутнулася

вліво, потім шугнула вгору, цілячись підлогою тобі просто в лице. Брязь! — засвітилися в очах свічки, і щось нестерпно тарабанило у вухо і немилосердно пекло тобі шию. А потім припинилось. І коли припинилось, ти встиг зрозуміти, що лежиш і що автомат твій строчить.

І як тільки ти встиг це зрозуміти, як щось неподалік від тебе глухо впало на підлогу, а частина його відлетіла і з дзенькотом покотилася кудись до вікна, трахнулась об батарею центрального опалення і відскочила знову до тебе, кругла, дивно схожа на м'яч.

Це була каска. Німецька каска, що, обертаючись, якомсь конвульсивно, спіралями наближалась до тебе. А з чого вона падала, ти так і не зрозумів. Обернувшись в той куток, де щось упало і звідки каска відлетіла до батареї, ти тепер побачив есесівця, що лежав на спині, незручно підвернувши руку з автоматом. Він лежав головою до тебе, розстеливши по підлозі біле, мов сметана, довге волосся.

У відблисках пожежі, що падали в кімнату з вікна, ти помітив есесівську емблему у нього на комірці і ліве око, що швидко темніло і збільшувалось, наповнюючись кров'ю. Потім вона перелилася і блискучою широкою цівкою залила щоку і потекла по підлозі, повільно наближаючись до тебе. В ній витанцьовували відблиски, що падали з вікна від величезного берлінського пожарища, і ти мусив відсуватись, щоб та кров не торкнулась тебе.

Підвівшись на руках, ти раптом побачив під собою свою власну ногу. Ти лежав на ній плечем. Спочатку майнула думка про те, що чобіт злетів з ноги при тому відчайдушному стрибку. Але чоботи на тобі були припадисті, а підйом в тебе високий — так що ти ледве взув їх іще на Одері і не роззувався й досі, бо то була мука. Так що ця версія одразу ж відпала. Тим більше, що й маскхалат над чоботом, коліно, й стегно, й все було твоє.

— Поранений? — сказав ти сам собі. — Ногу одбило?

Але тобі ж було не боляче, і нога, коли ти перевернувся на бік, не відділялась від тебе. Ти весь підплив кров'ю і, не гаючи й хвилини, поповз із цієї страшної кімнати. Повз ти довго, весь якийсь порожній і знесилений, і все ще не відчував болю. Тільки щось починало там пекти. Немилосердно пекло воно щодалі дужче, а в коридорі гриміли постріли і черги, чулася німецька і наша лайка. Але це тебе не зупинило, і ніяка сила не змусила б тебе лишитися в одній кімнаті з есесівцем, якого ти убив випадково, навіть сам не знаєш як: на війні це робилося мало не автоматично.

Через тебе стрибали, спотикалися й падали. А падаючи, матюкались, підхоплювались і бігли далі. Це були наші. Це були твої товариші! Зайняті боєм, тихого твого поклику вони не чули, і тобі хотілося хоч застогнати гучніше, але ти згадав, як кричав Ахмистов і стогнав Манько, тому стримався і поповз далі. Куди? Чорт його знає, аби тільки далі від тієї кімнати.

А потім доповз до якогось вестибюля. Це ти відчув на дотик, бо було темно, як у пеклі. Просто ти відчув, що коридорних стін поблизу немає, вони мовби роздалися або зникли зовсім. А ще — побачив вікна. Багато вікон, що криваво і тріпотливо світилися, наче самі горіли червоним полум'ям. Прислухався. Стрілянина вгорі клекотіла, а тут, у цьому крилі, було тихо. І, доповзши до якогось фотеля чи канапи, обмацав щось м'яке й пружинисте та, вхопившись за нього, хотів підвестися. Адже не раз в кіно ти бачив, як люди з простріленими грудьми підводилися і йшли. Але самому тобі, пораненому в стегно і в таз трьома кулями — про це ти дізнався пізніше, — підвестися не вдалося: ти тільки спробував підтягнутися на руках, як страшний біль пронизав тебе всього, і ти втратив свідомість.

А потім тебе перев'язували в якомусь підвалі незнайомі офіцери в артилерійських погонах, а Вася Акимов, розшукавши тебе, стояв над тобою мовчки і плакав.

А тоді потягли тебе через берлінські розвалища, через проломи в стінах якісь санітари. Один пролом був тісний. В ньому ледве-ледве вміщалася протитанкова 76-міліметрова гармата. Обслуга посторонилася, і тебе потягли санітари просто в той невеличкий отвір.

Самі вони мусили пригинатися і повзти по-пластунськи. Тягнути тебе в такий спосіб було незручно, а тут, як на гріх, перебита нога, на якій ще й досі не було шини, зачепилася за станипу гармати, міцно застряла між станиною і стіною, так що, якби хлопці добре смикнули, а не рачкували самі, може, й одірвали б її зовсім.

А ти не кричав, бо все вже в тобі оніміло. Ти тупо дивився на ту гармату, що жевріла у відблисках пожегарів, мовби нагріта в своїх непосильних військових трудах докрасна, на маленького артилериста, що ніяк не міг вивільнити твою ногу, лівиво перелаюючись з санітарами:

— Ну, що ви такі нерозторопні! — лаяв він їх. — Ну, хіба ж так тягнуть пораненого?

— Спробував би сам такого потягнути та ще по таких розвалищах, знав би тоді.

— На те ви й санітари,— казав артилерист, покректуючи ї намагаючись переставити увігнану пострілами в камінь станину. Це йому не вдавалось, і він сердився.— Та здайте ж назад, дурні!

— А як ти здаси,— відповідав один з санітарів, по вимові чути — з Західної України.— То ти спробуй здати, шляк би ті трафив. Що це тобі, машина? Хлоп розслаблений так, як би його з вати зробили.

— Я тобі дам, вати. Я тобі дам! Ти в мене попатайкай. Як пальну з гармати, що й мокрого місця не лишиться.

— Батька в лоб, дурню,— огризався завзятий гуцул.

Все це чуєш мовби уві сні, так, наче тебе тут і немає, стаєш раптом якимсь байдужим до всього й чужим, а нога залишалась поміж станиною і проваленою стіною, як оця гармата, що лишалася тут до повного падіння Берліна.

Як її вивільнили, твою ногу, не пам'ятаєш, бо знову втратив свідомість. Тільки й устиг подумати, що лежати тобі тут, на розвалищах палаючого Берліна, повік. А прокинувся вже в смертельному ознобі, що добирався до самого серця. Під тобою була мокра і гола цементна підлога, на якій не простоїш і десяти хвилин, щоб не змерзнути. А ти пролежав тут невідомо скільки, і смерть вже сковувала тебе, пальці на руках не гнулись, і ноги у тебе наче й не було, і голова не підводилась, наче шия закостеніла. Підборіддям ти впирався в цементну підлогу і не міг навіть набік схилити голову.

Спочатку ти почув, що хтось поруч з тобою стогне. Прислухавшись, затримав подих. Стогін припинився. «Це я стогну»,— догадався ти з жахом і розплющив очі. Тобі ще ніколи не доводилося стогнати. І ти подумав, що це — кінець.

Розплющені очі твої впиралися, здається, в чорну стіну: що заплющиш їх, що дивишся, все одно нічого не бачиш. Але щось ледь-ледь примітне ти все-таки помічаєш. Якусь тонесеньку і непевну смужечку вдалині. Ти напружуєш зір і хочеш добре придивитись, але очі самі заплющуються, а з грудей виривається стогін. Ти знову стримуєш його і чуєш якесь приглушене ляскання, наче хтось завзято б'є картою об стіл. Але що за відчайдушні картярі можуть з'явитися в такому пеклі?

— Ей, хто там! — кричиш ти і не чуєш свого поклику. Набираєш побільше повітря у груди і знову:

— Ей, хто там!

Ніяка сила! Жоден звук не порушує тиші, в якій чуються

ритмічні ляскання: то замруть вони, то знову — ляп, ляп. Повільно, а потім прискорено ляпають карти, все швидше та швидше. І раптом:

— Ура! Наша взяла! — і сміх, розкотистий, гучний — сміх здорових молодих людей, яким в цю хвилину ніщо не загрожує.

— Ей! — з усієї сили крикнув ти, відчуваючи, що зараз помреш від болю і особливо від холоду, що вливався в тебе через благесеньку гімнастерку з мокрої цементної підлоги.

— Ей! — крикнув ти так, що, здається, міг потрясти це підземелля. А замість потрясіння вийшов кволий стогін.

Тоненька смужка світла поширшала, і ти помітив отвір — щось на зразок дверей у подовжній стіні, що тяглася неподалік від тебе по праву руку. Це було за десять кроків від тебе: і отвір, і люди, що сиділи за ним, і ще одна стіна, перпендикулярна до цієї, подовжньої, але відстань ця для тебе була нездоланна і здавалася просто космічною. Десять кроків, а ти навіть не міг крикнути і гукнути, щоб прийшли тобі на поміч.

— Ей, люди! — напружився ти до останку, видобувши все ж якісь згуки з грудей, що дивно спорожніли, втративши всі сили. Наче їх там і не було ніколи.

«Ляп, ляп», — чулося звідти. І якісь тихі й короткі перемовляння зайнятих грою людей супроводжували ці тихі шелестючі поляпування карт, які ти зненавидів потім на все життя і які в найпривітніших і фешенебельних вітальнях завжди нагадують тепер той похмурий берлінський підвал, у якому ти тоді вмирав.

А що смерть була близько, ти відчував усім своїм еством і знав, що все вирішиться за кілька хвилин. Ближче до тебе, десь на половині відстані до освітленого отвору, ти помітив кілька наших автоматів з круглими дисками, що мирно стояли собі під стіною рядочком. Такий мирний, вдоволеній рядочок, у якому була смерть і був порятунок для тебе. Якби тільки доповзти до них і здійснити стрілянину. Тоді б ті завязкі картярі почули тебе. Будьте певні, як би вони почули і як би вони стривожились! Як би кинулись, перелякавшись, із своїх місць і прибігли до тебе, забувши про свої дурацькі карти. І вигадують же люди, ви скажіть! На війні, у чужій столиці різатись в карти і нічого на світі більше не помічати.

— Ей, хто там! — знову крикнув ти. І якби там, за тими дверима, яких, власне, й не було, а був тільки отвір, подібний до них, якби ті люди прислухались, то вони обов'язково

почули б твій поклик і твоє благання. Але вони грали в карти. Вони були, мабуть, завзятими картярями, грали, мабуть, на німецькі годинники або на крихітні пістолети, яких тоді у кожного з нас було чимало, або ще на щось грали вони в цю непевну пору і почути тебе не могли й не хотіли. Люди тому й не чують або не розуміють один одного, що не хочуть чути і розуміти. Тоді, в тому підвалі, ти зробив для себе це відкриття навіки.

«Буду повзти,— вирішив ти.— Буду повзти до тих автоматів, хоч би там що!» І поповз. Яке то було мученицьке просування, важко навіть згадувати. Скільки воно продовжувалось: годину чи дві — ти не знаєш. Ти повз, впираючись в цементну підлогу не тільки руками, а й підборіддям. Ти тільки намагався не рухати ногами, бо біль одразу пронизував тебе ножами і хапав за серце, мов розпеченими обценьками.

Ось уже від твоєї простягнутої руки до ременя найближчого автомата лишається кілька сантиметрів. Здається, витягнутися б ще хоч трішечки, і ти вже вхопишся за нього. Але сил більше нема, а картярі грають собі, перегукуються і сміються. Відлежавшись якийсь час, ти ще трохи підтягуєшся і середнім, найдовшим пальцем захоплюєш оте рятівне закруглення ременя і смикаєш його до себе. З брязкотом і гуркотом падає на цемент важкий, мов гірський обвал, автомат, і там, за стіною, все раптом стихає, а через секунду вискакують з отвору, давлячись і ледве протискаючись в нього, якісь чубаті хлопці в маскхалатах, стоять, вражені і розгублені, освітлюючи тебе кишеньковими ліхтарями.

— Що ж ви, не чуєте...— кажеш ти їм, відчуваючи, що зараз не втримаєшся і розплачешся від образи, від свого безсилля і беспорядності. А вони мовчать і дивляться, якісь присоромлені і пригнічені, мов діти, зловлені на гарячому.

Хтось уже приволік червону німецьку перину, всі вони зашамоталися навколо тебе, всі хотіли якось допомогти і стояли над тобою, ну, до того рідні, свої хлопці, твої ровесники, що дійшли до Берліна не асфальтами і доїхали не поїздами,— твої загартовані побратими, яким тільки й випало трохи пограти в карти на війні цієї ночі.

Під тебе обережно підклали руки. Рук було багато, і всі вони були однаково теплі, однаково чутливі і обережні. Ці руки підняли тебе, одірвавши від мокрого вбивчого цементу, а інші швидко і вправно підтягли під тебе перину, і ось уже ніжно-ніжно опускають тебе на щось просто божествен-

но м'яке і сухеньке, на щось по-домашньому затишне і зручне, чого наче й на світі ніколи не було. А це була звичайна німецька перина, перенесена з чужої покинутої спальні в підземелля, і вона здалася тобі просто раєм після багатогодинного лежання на каміннях, на цементах і на розвалищах палаючого Берліна, який доводилося брати весною 1945 року.

Ще одною периною тебе накрили зверху. Принесли тобі хліба й консервів. І дволітрову банку законсервованих вишень, яку ти випив одразу, тамуючи страшну спрагу.

— Де ти взявся? — питав тебе білоголовий хлопчина-розвідник.

— Як ти сюди потрапив?

— Санітари підкинули,— сказав вусатий смагливий старшина з трьома орденами Слави і з автоматом за плечима. Цей, мабуть, і в карти грав, не скидаючи автомата. Ти знав таких хазяйновитих старшин-розвідників, що ніколи й ніде не розлучалися із зброєю і ніколи й ніде не забували, що вони на війні, і виконували устава і накази, поки й живуть. З таких потім добрі були бригадири в колгоспах, трактористи і комбайнери. А на заводах токарі і фрезерувальники високих класів. Ці суворі і завжди зосереджені люди, що ніколи не викажуть своїх почуттів.— Не схотіли нести далі, от і підкинули нам,— сказав старшина.— Знають, що розвідники пораненого не залишать. Постріляв би гадів, якби знайшов. Ти їх знаєш, сержант?

— Ні,— сказав ти, втративши всяке бажання когось убивати.

— А де тебе поранили? — спитав той, білявий хлопчина.

— На Фрідріхштрассе...

— Не чіпай людину,— сказав старшина.— Йому зараз не до розмов.

Потім тебе везли на пахучому сні підводою по немислимо тряских берлінських вулицях, побитих снарядами. Боліти не переставало. Тільки боліло все тіло. Ти весь був — суцільний біль. Десь ще клекотіла війна. Ще стріляли гармати, били кулеметні черги, а повітря було нерухоме, і світанок був теплий-теплий, і все, що було війною, лишалося для тебе за незримою смугою, прокладеною чергою есесівського автомата між тобою і світом. А тепер починалося щось нове, щось мученицьке і страшне, але це вже була не смерть, ти знав. Це була можливість жити. А війна і смерть вже були не для тебе. Ти не знав тоді ще, що від ран помирають частіше, ніж від сліпої кулі. А рани в тебе були страшні →

майже смертельні. Тільки ти тоді теж про це не знав. І не вмер ти тільки тому, що лікували тебе найдосвідченіші люди; вони врятували тобі життя через півроку тяжкої боротьби.

А в госпіталі тебе розшукав майор з політуправління дивізії, привіз тобі дивізійну газету, де було описано той бій по визволенню штабу полка. Про тебе писали там як про героя, і ти дуже здивувався з цього. Ти навіть не знав, що першим кинувся у під'їзд будинку, «особистим прикладом запалюючи бійців», що ти першим увірвався на третій поверх, де есесівці зайняли постійну оборону. Ти, виявляється, «скрізь був першим», наче це мало якесь значення, наче нас не однаково вбивали, чи першими, чи другими, чи третіми вривалися ми в якісь оборони.

Той майор привіз тобі медаль «За отвагу» ще за зимові бої на Віслі і виписку з наказу про нагородження тебе орденом Червоної Зірки за участь у штурмі Берліна і за ту «відчайдушну операцію» на Фрідріхштрасе. Але рани твої так боліли, тобі так було кепсько тоді, що, коли майор поїхав, ти одразу ж забув про це.

Потім, видужавши, не раз згадував бої, і друзів своїх, і командирів — особливо коли доводилося в мирних умовах стрічатися з несправедливостями, хитрощами і обманом, ти завжди згадував фронтове побратимство, і відданість, і чесність твоїх однополчан, наче шукав там розради, наче ждав, що вони прийдуть тобі на виручку.

Вони, звичайно, не приходили. Але думати про це завжди приємно. Навіть гордість якусь відчуваєш. Наче певність тобі повертається від тих згадувань, як оце зараз, коли з батьком така біда, а ти йому не можеш нічим допомогти. Хоч допомогти так би хотілось! І, під'їхавши до батьківського двору, ти просто не можеш примиритися з тим, що він помирає. Хоч в нього ніколи й не стріляли есесівські автомати.

Двір тихий, порожній, принишклий. В ньому завжди щось помічаєш нове. Найбільше він міняється через дерева. Розсажені батьком по всьому подвір'ю, вони ростуть швидко. Цей ріст непомітний, якщо дерева бачиш щодня. Але ти щоразу приїжджаєш, коли вони міняються значно — не часто буваєш на батьківському подвір'ї.

От і зараз ти просто не пізнаєш маминої верби — вона росте найшвидше. Розрослася над кабицею, розпустила тонесеньке гілля по вітру. Тонесеньке, тріпотливе, м'яке, мов

дівочі коси. З кожним подувом вітру воно гойдається плавно і тихо, ніжно так і лагідно, мовби хоче прикрити весь двір і захистити ще не зміцнілі черешеньки на жорстокому осонні в затишку хати — тут сонце пече полицю літа страшенно. Вся земля потріскалась, там, де поливалися колись дерева, поскручувалась, мов шкуратки старих чобіт, які хтось кинув на вогонь.

А черешні теж підросли, може, саме тому, що верба їх оплакувала в найбільшу спеку, в'янучи не лише листками, а й тонкими гіллячками своїми. Нічий добрі зусилля не проходять марно. Як і злі зусилля. Це особливо помітно, коли дивишся на дерева.

Сад побіг до ставка по пологому схилу, і ти чогось там не бачиш, чомусь він став мовби нижчим і коротшим, і, спустившись до ставка, ти знаходиш дві глибокі ями на місці колишніх найвищих черешень: вони глушили інші дерева, і батько їх безжально викорчував, хоч, може, і болів серцем за ними. Правда, третя з цих велетенських черешень розчахнулася натрое, як була сформована її крона з трьох основних гілок, і лежить тепер на землі величезним круглим зеленим кушем. Він листатий, темно-зелений і невмирущий, коли на нього дивитися по краях. А в центрі — розщеплений натрое. Порвана деревина біліє, як кістка, але життя ще буяє, ще плине в деревині, і коли налітає вітер і засипає листя землею, воно шумить, струшує з себе пил і зеленіє свіжо, незаймано, гордовито. Але хто вже підніме ці три гілляки з землі, хто дасть можливість їм шуміти листям вгорі, гордо звівшись над садом!

Порожній двір. І порожній сад. І кожна грядочка, кожна гілочка, кожен стовбець в огорожі — все зроблено батьковими руками. Стоїш в кінці саду, над поверженим бурею деревом, сповнений болю і жалю.

Проходиш повз дерева, мов повз батькові пам'ятники. Відчуваєш до них ніжність, якої ще мовби й не знав. Шумлять дерева на пекучому вітрі, шумлять на ставку хвилі, точно так, як в дитинстві. Це єдина музика, що розповідає тобі тут про мамину смерть, про безжальну хворобу, що нависла над батьком так невідворотно. Знаєте, є такий густий, потужний вітер, якому немає в степу ніякісіньких перепон, і, знахабнівши, він просто валить з ніг, забиває дихання і зриває з губів слова, він замітає землю й несе в небо, і, мабуть, саме від того небо над степом мутніє, а понад землею все шумить і кожна билінка перетворюється в співучу струну.

Серед шуму і свисту, серед легких, блискавичних кружлянь здійнятого фонтаном пилу йдеш поміж деревами-пам'ятниками на спустіле подвір'я, і сум'яття жалю, розпачу і скорботи перегукується з свистом і шумом вітру, дерев і хвиль — цією одвічною симфонією степового безмежжя, несходимих доріг і мудрого мовчання про все, що тут відбувалося. Про битви і смерті, про перемоги й народження, про радість і відчай — про все це степи мовчать, і тому, може, все, що тут відбувалося, уявляється величним, мудрим, прекрасним. Не таким, яким його хтось розповість, а таким, яким його кожен уявить в міру сил своїх духовних, нахилів і здібностей. І тому степ — це найгеніальніша і найлаконічніша книга світу, яку добре було б написати колись і нам, смертним. Про це, мабуть, мріє кожен з нас.

Он лежить, розлігшись на всі боки до обрію, не прочитана ніким книга — степ. Лежить, і мовчить, і, здається, дивиться на тебе в твоєму горі. В цьому мовчання кам'янієш і плакати не те що соромно, а просто не можеш, хоч усе в тобі кричить, рве тобі серце на шмаття сумом, незгодою з батьковою смертю, великим жалем і ніжністю до нього.

Кожен клаптик і кожна грудочка тут нагадує його, і просто нестерпно думати, що не пройде він більше по двору, не надіне свого бриля, який висить на кілку, не витягне з басини води і не полле дерева. «Батьку мій милий, сільський чоботарю». Ось стоїть під погрібником лопата, якою із року в рік копав він землю в саду й на городі, саджав і обкопував дерева, викопував вирощену ним картоплю. Стоїть і жде господаря. А він не прийде ніколи.

А ось сокира, якою він рубав дрова. Лежить, покинута в той день, як він захворів, біля викорчуваних дерев. А ножиці-сікатор знаходиш на підвіконні акуратно змащені, схоплені на кінцях ремінцем, щоб не псувалась пружина. Просто нестерпно думати, що він не покрутить більше короба над басиною, взявшись за заласкану його руками і від того блискучу, мовби поліровану, ручку-вирло.

А посеред двору стоїть і розсихається на сонці чорна лакована скриня. Не ота товстелезна, кована залізом, з вигнутим віком селянська скриня, яка асоціюється з жадібністю, з наживою, з скаредним намаганням все накопичити і заховати навіть від себе самого. Ні, це легесенька горіхова чорна лакована скриня з рівним широким і гостинним верхом. На цій скрині спали наші несподівані гості, і ми, діти, всі до одного спали на цій скрині, поки й не повиро-

стали, бо зайвих ліжок у нас не було, а піл батько не схотів навіть будувати. А може, й ні з чого було.

Стояла та лакована скриня проти кабиці, і коли увечері мама, бувало, затопить, щоб приготувати нам їсти, на скрині, мов у дзеркалі, витанцьовувало полум'я, бо в хаті світла не світили, щоб зекономити гас. А навіщо й світити, як кабиця світилась, а скриня подвоювала це світіння, і в хаті було видно.

Коли діло доходило до засмажки, мама підходила до цієї скрині, мружилась, намагаючись влити олії на сковороду якомога менше, щоб було на довше. Якщо їй це не вдавалось і олії вихлюпувалось на покришену цибулю трохи більше, ніж вона могла собі дозволити, тоді мама бідкалась, лаяла себе і довго розглядала на світлі пляшку, скрушно хитаючи головою.

— А щоб тобі добра не було, сліпа тетеря,— говорила вона собі.— Треба ж було крапельку влити, а я набурила, наче з свого насіння збила, не вистачить тепер засмажки на місяць.

А батько говорив їй, підкладаючи в кабицю і поблискуючи своїми беззмінними окулярами:

— Не печалься, яюсь буде. Не їсти ж нам незасмажені галушки.

Тепер ця скриня стоїть чомусь серед двору і розсихається. Може, час їй прийшов, а може, тим, хто лишився і живе в батьковій хаті, вона почала заважати? Хто його знає. Але зараз це ображає, додає ще більше жалю, бо, відчинивши скринню, бачиш в ній пшеницю. Мабуть, із скрині зручно набирати зерна і сипати його курям. А зсередини на горіховому віку, гладесенькому, мов грифельна шкільна дошка, написи: «Садила баштан 6 квітня». «Підсипала квочку 17 лютого». «Садила кабаки 3 травня». І знову: «Баштан висапала 27 квітня», бо найбільше в своєму житті мама твоя садила і сапала баштани. Скільки й пам'ятаєш її. А ось запис тридцять третього року: «Позичила в Маші муки 1 пу 10 фу». А нижче, в лівому кутку, чудовим батьковим почерком: «Микола народився 6 жовтня 1914 року». «Ганна народилася 8 березня 1917 року». Запис під записом — чималий реєстр, а живих вас тільки троє.

За кожним з цих написів зринають десь із дна пам'яті цілі картини. «Садила баштан»,— це найкращий мамин запис. Часто вона брала тебе з собою, коли садила або сапала баштан.

Голий степ, нестерпно пече сонце, задуха і випита десь до сніданку вода — це здавалося мучеництвом, до якого терпеливо привчала тебе мама.

— Терпи,— казала вона, обливаючись потом, і сапа її шпарко й рішуче занурювалася в зорану землю, перегортала її, як воду, і коріння бур'янів смачно хрумтіло під гострим лезом. Темна пляма висапаної землі розливається по баштану все ширше й ширше.

Зрізані бур'яни в'януть під сонцем одразу, а листаті кавунці і диньки мовби зеленішають.

— Ач, попіднімали вуха,— скаже ласкаво мама, оглянувшись на веселі і дружні рядки. І сапає далі, оспівана жайворонками, обцілована сонцем, обласкана легким вітерцем. А ти вмливаєш від спеки.

Від безділля спека здається просто нестерпною: ось ще трохи, і ти вмреш. Ще коли б хоч вода була, а то валяється на ріллі порожня пляшка з-під неї, а мама сапає й сапає не зупиняючись, і пил низенько стелиться над меткою сапою біля самих ніг.

— Збирай, сніпочку, бур'янець,— скаже вона, не спиняючись,— збирай, та я зроблю тобі холодочок.

Ти збираєш, спочатку нехотя, потім веселіше, тільки води дуже хочеться та кляте оте марево великою рікою тріпотить, мовби дражниться, манить, обіцяє воду, викликає ще більшу жагу.

— Не дивись туди,— каже тобі мама.— Води там все одно немає. Самі пустощі, та й годі.

Холодок в степу не напнеш сплоха: ні з чого. Ні гіллячки, ні билінки навесні в ньому, ні лісосмуги тоді не було, а далеке село втонуло в мареві, немов казкова і недосяжна Атлантида — до нього, тобі здавалось, не доберешся вже повік. Але мама твоя з чогось таки робила тобі холодочок. Чи палки для цього брала із дому, чи берегла їх на баштані, але холодок, пам'ятаю, у найбільшу спеку був, і ти засинав, розморений і знищений сонцем, і прокидався, коли жара спадала і сонце починало заглядати під намет просто тобі в обличчя.

Пахло нагрітою землею, що була в тебе під щокою, прив'яленим бур'яном, вітерець подихав легкий і ласкавий, і, розплющивши очі, ти зустрічав мамин погляд і мамину усмішку, і все довкола здавалось тобі новим, наче, доки ти спав, його підмінили. І небо було синіше, і сонце не таке сердите, і повітря якесь прозоріше, так що вже й село можна було розгледіти, а баштан лежав чорний, немов мама його

не висапала, а покрила свіжою фарбою, і листаті рядочки малесеньких кавунчиків і диньок весело повсідались на чорному тлі зелененькими квіточками, схожими на якісь далекі екзотичні кактуси.

— Ну, що? Виспався, роботничку мій? — питала мама, що сиділа поруч у білій кофтині і ще білішій хустці, свіжа, нестомлена, завжди мовби добре виспана. Тільки повіки над очима трохи набрякли в неї від постійного нагинання над тими тендітними кавунцями й диньками, які тільки що походили і які важко було знаходити в густому плетиві березки, жирнолистої лободи і колючого осоту.

— Ходімо додому, бо вже скоро батько прийде з роботи, а їсти я ще й не зварила. Гайда.

Вона вела тебе за руку по теплій землі, під високим небом, і ти думав, що вона житиме вічно, як оця земля, як небо над нами, як степ і вітер. Але її вже немає, і кавунів тих і динь давно немає, і лишився тільки запис на віку скрині, зроблений її покvapливою рукою в той пам'ятний день.

«З села виїхали 3 березня», — ще один, останній мамин запис, за яким тобі уявляється ранок поспішних і хапливих зборів, якісь вузли й клумки серед хати, і голод, від якого болить голова, і зварений бурячок, розділений натрое. Від його запаху нудить тебе, хочеться лягти, але ти вже одягнений, і мама одягнена, і менша твоя сестра. Всі ви підперезані, хто мотузком, хто налігачем, а мама — якимсь рушником. Вона стоїть посеред хати, хреститься на ікони, що холодно й байдуже поблискують в ранкових сутінках, і кланяється бабусі.

— Прощайте.

— Бог простить, — каже врочисто й суворо темнолика, мов стара ікона, бабуся.

— І вдруге.

— Бог простить.

— І втретє.

— Бог простить.

А потім обоє заплакали, обнялися і довго тремтять у тужливім плачі, припавши одна до одної, а ви з сестрою стоїте, дивитесь і мовчите, готові на все.

А за селом був суцільний лід: перед цим розгасло. Глибокі сніги розтопились, і вода залила ріллю, дороги, тільки бур'яни стирчать з льоду, неприкаяні кущі круглого перекоптя, та тоненька, мов різки, лобода, та палки обчухраної щиріці — листя і китиці її з дрібеньким блискучим

нашіннячком пішли на маторженики вже давно, вибираєш по всьому степу твоїми односельчанами.

По тому льоду ви йшли втрьох на станцію. Попереду мама з величезними клунками домашнього скарбу, перекинутими через плече, вела за руку восьмилітню Віру. Поверх клумака, загорнутого в смугасту ряднину, на якій ви спали, височать за маминими плечима залізни оцинковані ночви, які нікому не вдалося продати і яких ви, мабуть, не купите там, в радгоспі, куди ви їдете і де вас жде батько. На кожному маминому кроці, особливо коли лід провалюється, ночви, вгинаючись, гукують на весь степ, немов литаври селянської біди і відчаю. Це ще може нагадати ходіння по бляшаному даху, якщо ти ходив коли-небудь по ньому і якщо ти, голодний, можеш що-небудь собі уявити в такому становищі і в такому гіркому поході.

А він справді був гіркий, той похід. Лід провалювався, бо був тоненький, а старі бабусині чоботи, в яких ти ходив до школи всю зиму, вже порвалися і нестерпно терли тобі п'яті, бо великі були. В них чавкало, і на кожному кроці крізь дірки вицвіркувалася вода.

Мама оглядалася частіше й частіше, і очі її були незвично гнівні, блискучі, а обличчя бліде.

— Не відставай! — гукала вона тобі. — Бісової душі хлопець, і не песе нічого, а йти не може.

Лід під нею вгинався, від чого вона меншала на очах кожної секунди, підпливаючи водою, яка виступала з-під льоду в дірочки біля кожного стебельця трави, і Віра, мала кирпата дівчина, починала плакати. Мама повільно розверталася знову обличчям до станції і йшла далі, а ти намагався її наздогнати й не міг.

Клята станція виднілася виразно, але не наближалась ніяк. А село, коли ти оглядався, ніби гналося за вами і не хотіло віддалятися, хоч плач.

Цілу вічність ви йшли до тієї станції, хоч до неї було всього сім кілометрів, і ти й досі не розумієш, як мама могла донести по такій дорозі свої величезні клунки, громохкі цинкові ночви, ще й тягнути при цьому зовсім знесилена Віру.

Всю дорогу вона лаяла тебе, кричала, час від часу оглядаючись і мало не плачучи:

— Ну, ти можеш іти, патика гнила? Ти ж хлопець, у тебе порожні руки — можеш ти не відставати?! Господи, за що тільки я оце так мучуся з вами...

А тут зійшло сонце і, враз освітивши льодову рівнину, зробило її мовби ще більшою, блискучою, як дзеркало. Ніяк було дивитися, бо і вгорі і у тебе під ногами палало сонце. І куди не повернеш голову, скрізь було воно, звідусіль заглядало тобі в очі. Від нього ти просто п'янієш, зголоднілий і виснажений, і на слизькому гнучкому льоду не можеш встояти на ногах, не те що йти.

Що далі, то дужче гріло сонце і тим швидше розтавав лід, так що десь посеред дороги тобі здавалося, що ти вже не зробиш і кроку, бо кожного разу замість твердої опори нога провалювалася в бридке місиво з льоду й води, тільки на секунду затримуючись, доки проломиться лід, щоб потім різко шугонуть під нього і вихлюпати якомога більше води.

Забрехані, змучені, вибрідали ви з степу на станцію, мов після кругосвітньої подорожі, в якій і капітан ваш загинув, і кораблі втонули всі до одного.

Тепер ти ладен був упасти на землю й лежати, лежати до смерті, але навколо була й тут вода, а рейки і шпали лякали, бо по них кожної миті міг промчатися поїзд, якого ти ще в своєму житті не бачив, а тільки чув його поклик у відлугу та розповіді про фатальну безжалісність, що в твоєму уявленні перетворювала всі функції поїзда в одну-єдину: відрізати ноги і чавити людей.

Неподалік помічаєш штабель колод і простуєш туди з єдиним і нетерплячим наміром впасти на сухому. Але, підійшовши, не падаєш: на колодах сидить червонопикий опецькуватий дядько в брезентовім плащі з відлогою і їсть... пряники. Такі, знаєте, рожеві півні і коники, які тобі один раз тільки й привозив батько з Таганрога. Тримавши коня за задні ноги, червонопикий кровожерливо, мов тигр, однахував йому міцними своїми жовтими зубами голову і передні ноги, заодно прихвативши і груди, і повільно, мружачись від сонця чи від задоволення, починав розжовувати, ганяв ті ласі частини коня від одної шочи до другої, так що борлак його ходив ходуном і шочи напиналися гулями до блиску, готові ось-ось луснути.

Це було диво — рідкісне і неймовірне в такий час і після такої дороги. Ти не міг одвести від нього очей, забув про втому і про свій намір сісти на цих колодах. Забув і про маму, й про Віру. Стояв, стояв і не зводив очей з такого, сказати б, просто казкового щасливця. Покінчивши з конем, а потім з досить хвостатим півнем, цей тигристій споживач тваринного світу в пряниковому царстві, нарешті, розплю-

шив очі і побачив тебе. Він перестав жувати. Гуля на щоді завмерла, і щелепа завмерла, і очі мовби оскляніли. Зеленкуваті, вирячені очі на рожевому, мов пряник, обличчі.

— Тобі чого?— спитав він.— Ану геть звідси подалі!

— Я цілий день нічого не їв...

— Ну, а я тут при чому?

— І вчора нічого не їв. Крім шматка буряка...

— Ну й що? — байдуже сказав він і знову почав жувати.

— І на станцію йшов цілісінький день по льоду.

— З ким? — зупинив він свою щелепу знову.— Сам?

— Ні, з мамою...

— З матір'ю, кажеш,— він нагнув голову і, натужившись, проковтнув розжованого пряника.— От у неї й попроси їсти.

З жовтого кулька він вийняв наступну свою жертву, одбатував її до половини з хвоста і, одразу забувши про тебе, знову почав жувати і мружитися від сонця чи від задоволення. Клянусь, ніколи потім не стрічав такого геніального їдака: якби він взявся за колоду з таким самим натхненням, од неї за годину нічого б не зосталось. Схоже було на те, що йому тільки варто було взятися. Він би і тебе з'їв. І телеграфного стовпа.

І тут вилітає із-за штабеля мама: хустка збита назад, пальто розстебнуте, очі нажахані, а в руках якісь рожеві, мов пряники, папірці. В першу мить вони тобі щось сказали одним-єдиним кольором, ті ніколи не бачені папірці. На них могли дати пряників або навіть хліба. На них так само успішно можна було доїхати до батька.

— Ось де ти бродиш? — зойкнула мама, зрадівши, що знайшла тебе, і одразу зрозумівши все, що з тобою відбувається.

— Я не броджу. Я стою...

— А я всю станцію оббігала. Поїзд от-от підійде,— говорила вона, квапливо ведучи тебе геть від осоружного штабеля, і все намагалася йти так, щоб заслонити пожирателя півнів і коней в брезентовому плащі. А що вона йшла позаду, то й помітила твої п'яти.

— Боже мій, що в тебе з ногами? — сплеснула вона в долоні.

— Де? — зупинився ти і спершу оглянувся туди, на штабель, а потім подивився на носки своїх чобіт.

— Мамочко моя, що ж це робиться? — мама присіла і почала оглядати твої п'яти. Ти теж оглянувся і побачив у отворах одірваних від задників халяв скривавлені свої кісточки. В чоботях хлюпала кров.

— Мабуть, об лід порізав,— сказав ти,— але мені не боляче, я навіть не відчуваю...

— Не відчуваєш ти?! — гримнула на тебе бліда й змучена мати, шарпнула тебе й поставила під дерево, щоб роззути та обгорнути чимсь ноги.— Бісової душі хлопець, такий здоровий, а взутися не вміє до пуття. Добра б тобі не було з такою роботою,— лаялася вона, готова од гніву проклинати все на світі. І коли ти підвів голову, станційні будинки, дерева і водонапірна башта за колією — все було рожеве-рожеве! Мов пряники в руках того пикатого чоловіка, що сидів на колодах.

А тут скрикнув десь поблизу гарячий паровоз, розітнув довколишню тишу, заглушив мамині прокльони, і рожеві кольори твої стрепенулись від різкого і владного крику, пурхнули кудись у небо — і все стало на місця.

Потім, коли поїзд зупинився на свої графікові дві-три хвилини, почалася посадка. Ви з Вірою сиділи в куточку тамбура, завалені вузлами, а мама побігла за останнім клунком, до якого прив'язані були ночви, і довго не приходила, бо в тамбур лізли і лізли захекані, розгублені люди, кричали, лаялись. Ви бачили спітнілі обличчя, і розкриті роти, і хапливі рухи, мов на пожежі. І коли вже людей трохи порідшало, бо на порозі став чоловік у похмурому картузі і з жовтою й червоною паличками в руках, коли вже станція гойднулась чомусь і попливла повз вас, мов у казці, тоді з'явилося над вагонною підлогою бліде мамине обличчя, змучене і благальне. Воно виднілось вам нарівні з чобітьми отого чоловіка з паличками. Він кричав на маму і, нагинаючись, штовхав її в груди. А будинки й дерева пливли назад все швидше, вагон гойднуло, і колеса стукнули на стиках рейок — ви зрозуміли, що поїзд пішов.

— У мене білети! — гукала мама, але в загальному тлумі її голосу не було чути.— Там мої діти! — благала вона.

Чоловік перестав штовхати її, бо в цей час не своїм голосом крикнула у тебе під самим вухом Віра. На неї й оглянувся той вражений чоловік. А мама важко піднімалася по східцях. Поїзд набрав швидкість, і її вже почало зносити вітром через оті цинкові ночви, що гули, мов дзвін, ударяючись об сталеві поручні, і ніяк не вважали в двері, ставши за маминою спиною впоперек.

Якийсь чоловік в засмальцьованій робі поміг мамі повернути ночви, втягнув її в тамбур.

— Діточки мої,— схлипнула вона, обнімаючи нас і просто

падаючи в риданнях і знеможі на ті кляті вузли, які довелося тягти по таким бездоріжжі.

Потім все мовби провалилося кудись в шумливу і теплу темряву, чи ти занурився в неї, бо поїзд летів, гойдаючи, заколисуючи, і вже не треба було нікуди йти, а можна було лежати, як вдома, і, як вдома, спати собі, скільки захочеш. А більше, здається, нічого й не треба було. Тільки щоб гойдання це і твій відпочинок ніколи не кінчались. Але все скінчилось для тебе одчайдушним торсанням, шепотом і благанням мами:

— Синочок, прокинься, зараз будемо сходити,— благала вона, а тобі здавалось, що це будять когось іншого, і прокинутися не було ніякої сили.

У тамбурі знову почався рух, але вже без лементу, люди вивалиювалися з вагона, і ти помітив, як зникли клумачи твої, і Віра, і мама з гримучими почвами, і хтось, нарешті, підвів тебе з холодної підлоги і поніс спочатку прямо, а потім нижче, нижче, і ось ти вже стоїш на шорсткому пероні: під ногами якісь гострі камінці чи шматочки вугілля, і ліхтар один-одисінький світиться десь у дальнім кінці, таємничий і самотній, а ноги твої сіпаються, мовби паривають, і чоловік у замашеній роботі, підтримуючи тебе на руках, дивується.

— Ну й спиш же ти, хлопче! — каже він з співчуттям і подивом.— В дорозі спати так не можна. Тримайся.

Він опустил тебе на землю, вийняв з кишені шматок черствого, як камінь, хліба, з величезним трудом розломив його і дав тобі невеличку частку. Але ти їсти не міг і не хотів. Ти боявся, що цей чоловік зараз і покине вас, і буде знову нескінченна дорога, по якій треба буде йти, ламаючи лід, у цілковитій темряві. І чоловік справді мав намір піти.

— Вам на Кульбакино? — спитала його мама, з'явившись невідомо звідки.— Візьміть його, будь ласка, бо в мене стільки клумачів і дитина, а він десь впаде і засне.

— Ходімо, козаче,— сказав чоловік, беручи тебе за руку.

І ти пішов. Виявляється, ти міг йти. Ноги в тебе не боліли, бо були загорнуті в якісь м'які ганчірки, і осоружні чоботи вже не терли немилосердно і не висли на них гирями.

Ви йшли по шпалах і по піску колії, попереду чулися голоси інших людей, а позаду інколи громохко і лунко озивалися мамині ночви і якісь заспокійливі слова, звернені до малої Віри. А по обидва боки від колії чулося хлюпання, там шумувала і кудись текла вода, і вітер струмував назустріч теплий, пахучий. Пахло снігом, кригою і водою. І пахло вологою землею, мазутом — від колії чи від твого

попутника, і довго нічого не видно було попереду, паче ця колія йшла у вічність. А потім з туману виринуло жовтувате око ліхтаря, і якісь будівлі, сонні в його сьайві, і напсе на одному з них: «Кульбакино».

Ти більш ніколи не бачив того доброго чоловіка, що терпеливо провів тебе через ту голодну і темну ніч. Ти його ніколи більше не зустрічав, але завжди хотів комусь допомогти в скруті, як він поміг вам, і коли бачив потім людей у злигоднях і поневіряннях, коли потім чимсь помагав їм, то найбільше через те, що тебе перевів у ту ніч невідомий, неговіркий і суворий той чоловік, що вломив од свого крайця черствий шматок хліба для тебе і, поспішаючи на зміну свою машиністську, знайшов сили, і час, і можливості тягнути тебе, знесиленого, добрих п'ять кілометрів по колії.

Потім ти не раз розповідав про нього батькові, і батько тебе запевняв, що добрих людей на світі багато. Більше, ніж злих. І це була правда, з якою ти живеш і понині.

А ще батько розповідав про Андреева. Він розповідав про нього матері ще по дорозі із Кульбакино в Пузирі, нагодувавши нас, посадовивши на підводу, запряжену добрими кіньми. А день був сліпучо-сонячний, і навколо бушували весняні води, і на пагорках на осонні зеленіла трава, і було якось тепло і затишно з батьком, і страхи й печалі пройшли всі до одного, як тільки побачив батька. Тому, мабуть, те, що розповідав він про Андреева, врзалося в пам'ять навіки.

Він розказував, як цей колишній його опонент, що в Новоолександрівці голосував за виключення батька з кандидатів у члени партії, розшукав і покликав його до себе, як він зустрів його, обнявши і зрадивши, як братові. Як довірив батькові всі гроші радгоспні і бухгалтерію, який він був задоволений і з батькового приїзду, і з батькової роботи. І як вони розмовляють ночами й тепер. І про Новоолександрівку. І про той жахливий рік. І про радгоспні справи. І про те, що він приїздив у Баштанку виручати батька, коли той потрапив у ДПУ, що Андрееву теж влетіло за ту хлібзаготівлю, бо план не виконали — його неможливо було виконати, батько це знав точно. І що Андреев полюбив його за чесність, за принциповість, за сумлінність і тепер готовий іти з батьком хоч би й на смерть.

— Тебе треба було тоді виключити, — говорив він. — Це диктувалося обстановкою, і я нічого не міг вдіяти. Але я знав, з ким маю справу, тому, як тільки мене зняли з роботи і направили сюди організувати радгосп, першим офі-

ційним моїм документом був лист до тебе. Ніколи не можна ставити свої образи вище за державні справи. Держава наша, і всі труднощі, помилки чи образи — теж наші. І я радий, що ми працюємо разом. Я ніякого дідька не петраю у фінансових справах, а ти, я пригадую, працював у банку, вів бухгалтерію в колгоспі. Це просто здорово, що ти приїхав і що ти не затаїв на мене зла.

Так говорив Андреев і так розказував про це батько того пам'ятного дня. Він розказував це радісно, схвильовано, мовби трошечки хвалькувато, бо любив Андреева і цінував його дружбу. Він був щасливий. Все життя любив розумних людей, розумних і чесних, і просто молився на них. Але нікого так не любив, як Андреева, котрий виключив його з партії восени 1932 року і з котрим багато років працював потім в радгоспі, як з братом по партії, по крові і по переконаннях. А працювати їм доводилося тяжко. Бо радгосп існував тільки на паперах: ні людей, ні приміщень, ні машин, ні худоби, а фондових земель виділила держава сорок тисяч гектарів. Треба було все починати спочатку. І вони почали. Спочатку вдвох. А потім прийшли тисячі людей. Побудували центральну садибу, відділки радгоспу за 25—30 кілометрів один від одного, і батько все життя гордився цим і саме через це вважав, що педарма прожив на світі.

А тепер він вмирає. І немає нікого: ні мами, ні Андреева, але є ти, син його, і ти мусиш зробити все, щоб врятувати його. Дивно, яку порожнечу й самотність відчуваєш у таку хвилину. І яким жорстоким здається тобі життя. Просто неймовірно, що людина, старіючи, стає такою беззахисною. І незмірний жаль огортає тебе від того, що немає в людині матері, яка на смертному одрі така ж необхідна, як і тоді, коли сповиває тебе. Здається, коли б прийшла батькова мама або хоча б твоя мама, а його дружина — і він був би врятований. Це тільки здається, але думати про це просто нестерпно.

Але їх вже немає, і тут нічого не зробиш. Не заходячи в хату — для чого? щоб тільки набратися більшого суму? — сідаєш в машину і їдеш в Миколаїв за професором.

— Вставай, — чуєш квапливий і ніжний шепіт і, розплющивши очі, бачиш над собою ніжне, аквамаринове небо — прозоре й таке тріпотливо легесеньке, що, здається, дмухни або різко поворухнись — і воно зникне назавжди, мов сон. В першу мить здається, що саме небо шепоче і кличе тебе.

— Вставай, синочку, — обдає тебе знову цей чарівний ше-

п'ят, і ти чуєш на обличчі свіжий і найрідніший в світі мамин віддих, стрічаєшся з її ніжним поглядом і ясним усміхом, і одразу небо, повітря, передранкова імла — все виповнюється любов'ю до тебе. Ти наче пливеш і гойдаєшся в ній. Щасливо всміхаєшся, заплющуєш очі і знову поринаєш в глибокий дитячий сон, але мамині руки підводять тебе, натягають тобі на голову свіжу пахучу сорочечку, ще трохи вологу і прохолодну від недавнього прання, і ти мусиш піднімати руки догори, щоб всунути їх у вузькі рукава, з яких ти вже встиг вирости. Мовби здаєшся і новому дню, і маминій ласці, і цій необхідності рано вставати і йти «на степ».

— Батько давно вже пішов,— шепоче мама в саме твоє вухо, щоб не збудити твою меншу сестру.— Пора й нам...

Вона залишає тебе і біжить до літньої печі, а ти бачиш під хатою смородину й бузок з блискучим, покропленим росю листям, жовті грамофони гарбузового цвіту і сніпєнькі, здивовані й чисті квіти крученого панича. І маленькі півники бігають по городу і щось уже скльовують з листя, сюркочуть, перемовляючись, і вряди-годи, мабуть, несподівано для самих себе, фальшиво виспівують своє перше «ку-ку-рі-ку». Все це таке миле, таке зворушливе! Все це — твій дитячий світ, мінливий і строкатий. Тут би тобі жити біля хати, в городі, серед цих курчат і квітів, але тобі треба йти «на степ», бо ти вже не маленький: тобі цілих дванадцять років, ти закінчив четвертий клас, і нічого вже бігати, бити байдики, треба вже працювати, привчатися. Так каже мама. Так велить батько. І ти почувашся, що так треба, бо ніколи за своє життя не бачив, щоб батьки твої або дорослі люди в селі сиділи згорнувши руки. Або дули у свищики, як ти досі.

Мама виймає хліб з печі — рум'яні, високо підрізані паляниці з хрумтячими злепками, пироги в жаровнях — і заносить у хату. Вона для цього й прибігала на ніч з далекого топила, щоб спекти хліб, змити десятилітній Вірі, що лишилася на господарстві, голову, випрати сорочки, твої й батькові, свої хустки і кофточки. Тепер вона світла, як сонце, у своїй батистовій в рожевий горошок кофтині, в білій-білій хустині. Так що білі паляниці в її руках здаються не такими вже й білими.

Мама біжить у хату нечутно й легко, висока, пряма. А ти вмиваєшся нехотя, з великими зусиллями видряпуєшся зі сну, а він, клятий, ніяк тебе не випускає з солодких своїх обіймів — навіть холодна вода не допомагає. Ставок стоїть

тихо, без жодної хвилячки, аж воронуватий у своєму спокої. Ніщо й не шелесне в повітрі, в кущах і в городі, тільки північки перебігають, заклопотано й прудко, та кручений панич поглядає лукаво на тебе. Обплівся навіть навколо стовпця, на якому висить умивальник, і ти просто знемагаш у цьому заціпенінні природи, і очі самі змикаються.

Невтомна й прудка мама, вибігши з хати, наливає ще в кам'яне коритце води курям, поправляє на Вірі чистеньку ряднинку, хапає вила і білесенький вузлик з харчами, бере тебе, невтертого як слід і сонного, за руку, оглядає хазяйновито й стурбовано весь двір і біжить за ворота. Ти плетешся за нею, все ще напівсонний, сповнений сонливої інерції, і мало це плачеш: кляті ноги, збиті стернею, болять.

— Ходімо, ходім,— квапить вона тебе.— Сьогодні починається молотьба. Нам не можна запізнюватись.

Досі ти носив воду в'язальницям. Розтяглися вони на все поле, кожна біля своїх валків. Косарки видзвонюють і стрекочуть. Форкають коні, і нестерпно пече сонце, і вітерець не дмухне, а ти тягнеш важезне відро від табору, в другій руці тримаєш білясту алюмінієву кружку, одну на всіх; і мандруєш від одної в'язальниці до другої.

І, може, ніколи потім не почуватимеш себе так украй необхідним людям.

— Води! — воляло тоді все у стегу під час шпаркої роботи і нестерпної спеки.

— Води! — рознашілі люди кидалися до тебе, як до свого щастя, набирали хапливо і нетерпляче повну кружку води, коли ти ще не встигав і відро поставити на землю, і пили.

Ти бачив підняті вгору обличчя, і мокрі від поту шії, і квапливі жадібні ковтання. І не встигнеш усе це побачити, як кружка з дзенькотом летить тобі у відро, а та, що напилася, вже біжить до свіжого ряду валків, на ходу скручуючи перевесло, і вже навально обнімає шелестючий валок пшениці, зводить його, схоплює перевеслом. Раз, два, перекрутила, зв'язала вузлом, кинула на стерню і побігла далі.

— Води! — кричать тобі з іншого боку, ще й рукою показують на рота, наче щось виливають туди. І ти біжиш, малий, з облупленим носом, у порваних дужкою штаненятах.

А тут раптом зупиняється й стихає біля самісінького тебе косарка, і той, хто скидає, простягає до тебе натруджену руку. Ти набираєш повну кружку й подаєш йому. А він ще встигне зняти бриля на хвилинку, вихилить кружку, немов пригоститься, і набирає другу.

— На,— простягає погоничеві, і той теж п'є жадібно, з насолодою. Кидає тобі твою міцну, просто непохитну кружку під ноги і: — Но! — цьвохкає батоюгом на коней, і жатка весело стрекоче, видзвонює, врзуючись у воскову стіну стиглої пшениці. А ти оглядаєшся, куди ж бігти далі.

Тепер усе це скінчилось, і сьогодні починається найкраще, найцікавіше — молотьба. Вже кілька днів встановлювали і налагоджували молотарку. Вона червоніла здалеку, висока, красива і самотня на виметеному і политому водою току, і обіцяла іншу роботу, прекрасну завершенням того, що робилося в полі з ранньої весни, згуртованістю людей, і затишком скирт, і ворохами зерна, якого досі ніхто ще й не бачив інакше, як на долоні.

— Будеш коней поганяти у волоці,— каже тобі мама.— Учора я домовилась з бригадиром.

«Коней поганяти! — думаєш ти.— Коней поганяти — це здорово!» Досі тобі не доручали такої роботи. Досі ти тільки з заздністю дивився на старших своїх товаришів, коли вони гордо вимахували батогами, сидючи на гребці або на жниварці. А тепер, бач, і сам будеш поганяти. Та ще у волоці, де завжди ходять (та не ходять — літають!) молоді лошиці. І не як-небудь, а верхи будеш літати на них від молотарки до скирти.

Можна буде картуз надіти козирком назад, можна буде загнудзати лошиць і пускати порожняком, від скирти, галопом. А сам пригнешся до гриви і уявиш себе героєм, як у кіно.

— А де ж я візьму батіг? — стурбовано питаєш матір. І вже пил на дорозі не здається тобі таким холодним. Він ще й зараз із кожним кроком проливається тобі поміж пальцями, точнісінько як вода, холодить твої збиті ноги, набивається у кожну шпаринку чи виразку, але то дарма. Головне тепер — де взяти батіг.

— Батіг тобі дасть дядько Павло.

Твій дядько Павло був беззмінним конюхом. Батіг для нього — це просто скарб. Ти не розумів тоді, що батіг він цінував, як солдати цінують зброю. Але ти твердо знав, що батога він тобі не дасть.

— Дасть,— влевнено каже мама.— І запрягати навчить.

— Запрягати я вмію,— кажеш їй хвалькувато.

— Е, то ти у віз запрягав. А це без дишла, на трійній штельвазі. Важко тобі доведеться попервах.— Вона вже турбувалась про тебе. Вона ніколи не переставала турбу-

ватись про тебе. Ти це знав ще тоді.— Та й коні молоді. Цього року вперше запряжені.

— Нічого,— кажеш їй.— На конях їздити я вмю давно.

— То ж тільки напувати водив. А тепер і заїхати треба так, щоб волок не випискав. І біля скирти зупинитися треба так, щоб зручно було викидати соломку на скирту.

— Поближче підвозити, і все,— кажеш їй байдуже, мовби тобі не раз вже доводилося це робити.

— Ой,— каже мама, зупиняючись.— Горе моє! — Дивиться на тебе з любов'ю, поправляє тобі кошлатого чуба, що вибився з-під картузика, і, наставивши вила у небо, нахилиється й цілує тебе.

А небо там, на вершечку ріжків, уже зовсім прозоре. Воно тріпоче і синіє вгорі. А попереду, де має зійти сонце, вже сліпучо блищить. В степу пахне пилом, перестиглим хлібом у копах і мамою. Твоєю милою мамою, що будила тебе так рано і заставляла працювати.

Наші мами! Ви навчили нас ходити тими степовими дорогами. Навчили без жодного слова, своїм життям, любити дороги, той степ і тих людей, серед яких ви жили й працювали, яких любили і поважали теж не на словах, а спільною роботою й єдністю з ними. Наші милі, роботящі, найкращі у світі мами! Були ви ніби й суворі, але були ви й добрі, як усі ті люди нашого стенового дитинства.

Тільки важко і тоскно було, коли ви і ті люди чогось сердилися.

Ви сердилися, коли щось не ладилось, бо роботи у вас завжди було багато і вам ніколи було панькатися з такими працівниками, як ми. Але ви були терпеливі. Ви хотіли, щоб ми все робили уміло, а значить — хотіли нам добра. Тільки ми того не розуміли...

Коней тобі дали тоді на славу: трое вороних трилітніх лошиць. Вони хропли, коли загуркотів трактор і коли загула молотарка. Вони здригалися всім тілом, коли ти підводив їх до самого соломотряса, і готові були виплигнути з посторонок і шугонуть в степ до табуна, де так славно і вільно можна було пастися в тиші і просторі. Але всім нам треба було працювати. Тому на них одягли нові шлеї і нові обротьки з шорами. А щоб лошиці не вискакували з упряжі, посторонок дядько Павло підв'язував їм ушивальниками через спину. Батога тобі не дав.

— Цим коням батога не треба,— сказав він.— Ти тільки втримай їх.

Він загнуздав лошиць, вперше завів їх за ворох соломи так, що, коли твій напарник Володя Ушкаренко став на волок, вірьовки самі перекинулись і обхопили солому з обох боків, і ти в руках повів своїх коней підтюпцем до майбутньої скирти. Не було на току ще нічого, крім трактора, молотарки і гарб, що вишикувалися в ряд, повні снопів.

— Давай, давай! — гукав бригадир Тиміш Москаленко, стоячи біля барабана.

— Гу-у-у-у! — гуділа молотарка. І коли Москаленко, розрізавши перевесло, кидав у барабан сніп, вона раптом сердилась.

— Га-а-ав! — басом відгукувалась молотарка і, одразу ж набираючи оберти, знову починала гудіти все вище: — Гу-у-у-у! Га-а-а-ав!

А купа соломи біля соломотряса росла на очах, і тобі доводилося бігти назад. Завести коней так спритно і так гарно, як дядько Павло, тобі не вдавалось, і Володька перелітав через солому з своїм волоком, немов катався на санчатах з снігової гори.

— Давай! — кричали на тебе ті, що одкидали солому.

— Давай! — кричав з молотарки Тимоха Москаленко.

А ти як не «давав», нічого з того не виходило.

І тоді звідкись прибіг твій батько.

— Ех ти, латрижник! — гукнув він на тебе сердито і почав сам заводити коней. Лошиці ставали дибки. З молотарки разом з гудінням і хмарами пилу вивергалися гори соломи, і її довелося розділяти. В це діло втрутилися дорослі. Нарешті, зачепили величезну купу.

— Сідай верхи! Верхи сідай! — кричав на тебе батько, блискаючи своїми карими гнівними очима.

Ти вискакуєш на напружену спину підручної лошиці і пускаєш коней риссю.

А біля скирти стоїть твоя мама — вона була скиртоправом — і гукає тобі:

— Швидше, швидше!

І обличчя її таке тривожне, налякане і разом з тим сердите, що тобі не хочеться на неї дивитись.

— Давай, давай! — кричить Тимоха Москаленко.

— У-у-у-у! — гуде молотарка, забираючись у найвищі ноти.

Квапливо під'їжджають до неї навантажені гарби, а їй усе мало, і ви з Володькою ледве встигаєте.

— Я тобі дам! — свариться на тебе батько, подаючи

снопи на молотарку.— Не бійсь! Нічого не бійсь!— кричить він сердито, і ти намагаєшся нічого не боятись.

Ти вже забув, що лошиці у тебе молодії. Ти думаєш тільки про те, як би встигнути одвозити соломі, щоб не створилося знову завалу. І це тобі не завжди вдається.

День той, довгий, як вік, поки ви працювали, увечері здався тобі коротким, як мить, коли молотарка зупинилася. Скірта височенна. На току вже чимала купа зерна. І всі сердиті люди здаються тобі добрими.

Пробираючись поміж ними, поміж гарбами й кіньми, ти в'яжеш своїх лошиць до ясел з гордістю і самоповагою переможця.

А тут підходить до тебе мама — легка, бистра, сповнена турботи.

— Ну, як, синочку? Важко тобі?

І несподівано для самого себе ти раптом схлипуєш. Схлипування те глибоке, болісне.

— А чого вони всі кричать на мене!? — питаєш стурбовану й добру свою маму, одвернувшись до ясел.

— Ну, чого ж плакати,— скаже тобі мама тремтливим голосом, готова й сама заплакати.— Ти вже навчився поганяти копей у волоці. Ти всьому навчишся. Тільки треба слухати людей і не ображатись.

І ти слухаєш їх і досі. Тільки тоді тобі дуже хотілося, щоб люди були добріші і не лаяли тебе. І не кричали на тебе. Ти дав собі слово в ту ніч, що, як вирстєш, ніколи не будеш сердитись на дітей і не кричатимеш на них.

А чи вдалося тобі це зробити?

Спитай про це в мого або свого сина.

Бо життя є життя. І добрість людська не завжди буває ласкавою.

Він старий і стомлений, цей сивий чоловік, що все життя боровся з чужими смертями. Він з трудом переставляє ноги, але мовчки й неспішно збирає своє начиння, свій класичний професорський саквож з інструментами, з білим як сніг халатом, з валідолом для себе і для своїх постійних пацієнтів, сідає в машину і по дорозі розпитує про батькову хворобу.

Терпеливо і довго обслідує і вислуховує батька, а той весь час бідкається:

— А-я-яй, ти так і не відпочив,— каже тобі батько.— Ти не заснув і хвилинки? Що ти собі думаєш, не знаю.

— Дихайте глибше,— просить його професор, і він дихає. Так важко дихає, що тебе самого кидає в піт. Він не може перевернутися сам, і ви перевертаєте його вдвох із сестрою, доки професор вистукує та вислуховує йому спину, і груди, і серце. А він до всього цього ставиться байдуже, тільки зиркає на тебе, коли випадає можливість, і каже:

— Ну як же це так? Ти не відпочив зовсім з такої далекої дороги. І, мабуть, не їв нічого. Га? Не їв? Правду я кажу?

Професор довго і уважно вивчає історію хвороби, хвалить лікаря за правильне лікування і щось призначає батькові, а тобі обіцяє в Миколаєві дістати якісь рідкісні ліки. І ви їдете назад. Приїздите смерком. Заїжджаєте в аптеку, забираєте ліки, і вже дома, прощаючись, професор довго мовчить і думає, мовби дрімає в своїм кріслі-гойдалці.

— Що я вам скажу,— дивиться він на тебе чесними старечими очима.— Вони там, в Баштанці, зробили все. У найкращій клініці краще не змогли б лікувати. Але це, безумовно, не хвороба Боткіна. Це — рак. А тут і серце почало здавати. Я нічим більше не можу допомогти. Спробуємо ще оце впорскування,— він розводить руками і намагається підвестися з фотеля, немічний, старий, безпорадний.

«Зніми Апіса з позолоченого трону — і божество перетвориться на звичайного вола».

Батько лежав під деревом. Під крилатим кленом лежав він, і від того, що подував легенький нічний вітерець, клен шумів, як у пісні — сумно, стривожено, самотньо. А листя від нестерпної спеки цього літа пожовкло на ньому передчасно і в місячному сяйві біліло, мовби з остраху.

Біле листя шуміло над білим батьковим ліжком, а сестра, теж біла, сиділа на стільці, відкинувшись на його спинку, і, випроставши натомлені за цілісінький день ноги, спала. І батько спав: одна рука під виголеною щокою, друга на тім'ї, дихає глибоко, так що аж плече то опускається, то підіймається. А прекрасна брова невтомно чорніє і вилискує при місяці, така жива і невилиняла, що й думати не можна про щось погане — людина з такими бровами не може бути смертельно хворою.

Підходиш тихенько і довго стоїш над батьком і над сплячою сестрою. Сюрчать у степу коники, по селу нехотя гавкають собаки, і трактор гуркоче десь далеко у полі — усі ці звуки мовби й не порушують тиші, бо за ними чути батькове дихання, і шелест листя, і тихесеньке рипіння стільця під сестрою.

Мовби відчувши твою присутність, сестра в якусь мить перестає дихати і з професійним спокоєм людини, що звикла прокидатися коли завгодно і де завгодно, розплющує очі і дивиться на тебе без подиву і без перестороги.

— Це ви?— шепоче вона ледве чутно.

— Я. Ідіть відпочиньте, а я посиджу.

— Вам теж треба відпочивати, ви ж з дороги.

— Я спати не хочу. Я хочу побути біля батька.

— Гаразд,— вона підводиться і йде, показавши на двері ординаторської:— Я буду отам. Якщо треба, будить одразу, не соромтесь.

Сідаєш на теплий стілець, нахилиєшся над батьком. Від того, що голова схилена наперед і прикрита натрудженою рукою, здається, що й уві сні він думає про щось болісне і нерозгадане за своєю давньою і постійною звичкою думати про світ, про свою країну і про те, що робиться в ній,— все життя це цікавило і хвилювало його — про хату і сад свій, про сестер і про тебе, про всіх нас, і про нашу роботу, і про Київ, якого він зовсім не знає, бо ніколи в ньому не був і вже, мабуть, не буде.

Ти не втримуєшся. Нагинаєшся і тихо-тихенько цілуєш його руку. Він знімає її з голови, дивиться на тебе великими-великими очима, ледь помітно всміхається.

— Дай,— каже тихо, мовби листя прошелестіло ще раз над вами.

— Що дати, батьку?— питаєш його, бо він довго мовчить і дивиться на тебе невідривно.

— Поцілую,— каже він, не міняючи пози, не рухаючись назустріч своєму бажанню.

Нахилиєшся і чуєш на своїх губах його тверді губи і запах ліків; вітамінами пахне твій батько і глюкозою — всім, що вливали в нього, рятуючи від хвороби.

— Отак,— каже він, зітхнувши.— А тепер спи, бо ти стомився.

І засинає. Стиха шумить листя над нами, десь далеко гавкають собаки, сюрчать у степу коники і гуде трактор. То сильніше, то тихше гуде він, невтомний, і хтось там вічно сидить за кермом у пилюці, щоб нагодувати усіх нас,

здорових і хворих, хлібом. Хтось близький і водночас далекий, хтось рідний і непоказний, про кого так легко забуваєш, а може, й не забуваєш ніколи в далеких і великих містах.

Оцю ніч, і цей місяць, і небо, і листя над головою, і лукаво миготливі хори зірок, це сюрчання коників у степу, і гудіння трактора, і людину, що працює на ньому,— все це любиш, сидячи біля батька, так, як він навчив тебе це любити і цінувати.

Любиш, бо це — вічне, як світ і як життя, бо було воно до нас і буде без нас, а ми в ньому — тільки недовговічні гості.

«Зніми Апіса з позолоченого трону...»

Батько видавав людям зарплату. Грошей часом не вистачало, і він платив у першу чергу робітникам, а що залишалося — службовцям. Особливо затримував центральному управлінню, і директор сердився.

— Олександр Микитовичу, як це можна? — говорив Андреев.

— Можна, можна,— казав йому батько.— У нас вищі ставки, нам легше обійтись. А робітники, ви ж знаєте, скільки заробляють. Особливо на різних польових роботах.

Андреев погоджувався і більше не сперечався з батьком, хоча й сам лишався через те частенько без зарплати. А на батька не сердився, бо любив його.

Батько платив зарплату сам, бо всі його бухгалтери в цей день були в полі, а ти сидів у коридорі голодний і не знав, як приступити до віконця, бо до нього стояла велика й нетерпляча черга робочих людей у засмальцьованих робах. Батько сидів за маленьким віконечком у розстебнутій сорочці, в окулярах, цьвохкав рахівницею, курих і, швидко відраховуючи гроші, подавав тому, хто був першим біля віконця, і сердито гукав «слідуючий», і до нього нелегко було підійти в цю хвилину, навіть якби можна було.

Ти дивився на батька, і тобі здавалося, що він ніколи вже не стане ласкавим, твоїм батьком, а вічно буде таким заклопотаним і сердитим. На роботі він завжди був неприступним і сердитим, він належав тільки їй, роботі, і потім, коли ти став дорослим, завжди говорив тобі, що найголовніше в людському житті — робота, і їй треба служити чесно і віддано, до кінця.

Але, помітивши тебе, він видав гроші черговому робітникові і висунувся у віконце.

— Шуро,— гукнув він так само сердито,— підійди сюди.

І коли ти підійшов, подав тобі два синіх талони.

— На, піди пообідай в їдальні.

— А ви?— спитав ти його.

— Мені ніколи,— сказав він, схилившись знову над відомістю, і робітники обережно, але настійливо відіпхнули тебе від того віконця і знову забрали в тебе батька і можливість сказати йому ще щось, чого ти не знав, але що мав сказати.

Ти не сказав йому «спасибі» тоді, як ніколи не говорив цього слова, хоч скільки він робив тобі добра у житті, бо щось було в ваших стосунках вище за ці слова зовнішньої пристойності і делікатності. Ти з'їв батьків обід у радгоспній їдальні. Ти все життя користувався його працею, не помічаючи цього, і тільки тепер оцінив все, що він зробив для тебе.

Може, саме через це ти любив усе, що любив він, і навчився у нього найкращому, що є в тобі. Може, через це любив його більше за всіх і був відданий йому як нікому.

Тільки тобі не довелося ні разу сказати йому про це. Все якось ніяково було, все не час. А тепер ти вже нічого йому не скажеш про це, бо не треба про це говорити.

Ти не розповів йому про те, як воював, як хоронив своїх друзів і як ходив в атаку. Як ми робили спочатку артпідготовку, коли в передсвітанковому присмерку моторошно здійснювалася земля і хиталися стіни траншей від реву і ударів тисяч гармат, як, накочуючись ззаду, з артилерійських позицій, покривав нас дим, і як клекотіло в суцільній хисткій стіні розривів там, попереду, над німецькими траншеями, і як потім, після команди, вискакуєш з автоматом з траншеї і біжиш через нейтральну смугу, на яку не можна було навіть ступити по кілька місяців. Біжиш і кричиш до хрипоті, і товариші твої біжать праворуч і ліворуч від тебе. Біжать, щоб добігти й зайняти траншеї або впасти на мерзлу землю і не підвестися більше ніколи. І якась сила несе тебе над землею, наче ти й не торкаєшся до неї, все вперед і вперед, і «ура!» з розкритих ротів, і команди, пересипані міцними й солоними словами, а там смуга чужої оборони, ти перескакуєш через неї і мчиш далі, бо треба було обов'язково осідлати якесь шосе, зайняти містечко, село чи висотку. А тоді оглянешся назад і побачиш за спиною рівнину, яку в думках перебігав або гинув на ній щонайменше сотню разів, а всі навколо тебе чужі, з інших батальйонів, і разом з тим найрідніші з усіх рідних.

А чужа артилерія б'є вже прицільно, і офіцери плачуть, мов діти, зробивши своє діло і втративши друзів, з якими пройшли всю війну. А старшини вже тут з боеприпасами і з задимленими кухнями, гасають під вогнем по брустверах, викрикуючи: «Де тут третій батальйон?», «Де друга рота?», доки їх не стягають за ноги в траншею. А генерали збилися в ході сполучення, розгорнули карти і курять над ними, мовчазні і зосереджені, і до них не підступишся без діла, і в них не випросиш синього талона на безсмертя і перемогу, бо всім нам судилася одна доля і один успіх чи смерть, хоча це відчуваєш найкраще під час наступу.

Про це ти вже батькові не розкажеш. І не розкажеш йому про Хуратова. Про некрасивого й малого адигейця Хуратова, у якого було вбито під Сталінградом трьох рідних братів. Про Хуратова, що всі ночі проводив на СП, бо страждав на війні безсонням, ходив не раз у розвідку, хоч був командиром мінометної роти. Про того Хуратова, який називав тебе жартома письменником не знати за що і дуже любив слухати твою гітару, хоча ніколи й не говорив про це, а тільки приходив до тебе в бліндаж і просив заграти що-небудь, байдуже що. Про Хуратова цього треба було б розказати. Ну, хоча б про те, як він перед наступом, прочитавши наказ, в якому заборонялося залишатись з пораненим товаришем — на те, мовляв, є санітари, а всі інші вперед, вперед на траншеї ворога,— як він, прочитавши цей наказ перед строем, згорнув його і сказав: «Не будьте дурнями. Себе я накажу витягти з бою, якщо мені переб'є ноги. Але хто покине пораненого товариша, буде мати справу зі мною». Він виразно клав руку на кобуру довгоствольного парабелума.

І ми виносили всіх поранених товаришів. Всіх до одного. І всіх завжди вдавалося врятувати. Крім Сухова. Тоненького, підтягнутого, завжди одягненого, мов на парад, в сині бриджі, шкірянку, взутого в манюсінські хромові чобітки. Поривний, ласкавий, він ніколи ні на кого не кричав, крім свого ординарця, і завжди здавалося, що Сухов тільки-но прибув з училища, хоч на фронті був з сорок другого року.

На плацдармі за Одером до біса було садів, і вони цвіли в ту весну просто феноменально. Кожна гілочка на зламаному дереві і та цвіла. Під розбитими будинками, понад дорогами і в садах. А ми на світанку йдемо по асфальтовій автостраді із запасних позицій, небо ясне, як в дитинстві, і сади цвітуть, аж дух забиває. Ідем по асфальту, яко-

го багатьом з нас і бачити досі не доводилось. Ідемо: цок-цок, цок-цок кованими підборами. А Сухов:

— Корницький!— гукає свого ординарця і сміється.— Корницький, розкажи про свою любов у Польщі,— а сам сміється.— Розкажи, як ти в темряві поцілував Терезу в містечку Коло. Ну, розкажи! — а сам сміється.

А асфальт чистий, по ньому ніхто в цій смузі не їздить, тільки припорошений пелюстками вишневого цвіту.

— Ну, розкажи, Корницький, як ти поцілував Терезу,— сміється Сухов, шапка десь на потилиці, чуб вибився буйний і на ньому нічна роса, а шкірянка розстебнута, і зелена гімнастерка облягає хлопчачу постать, зворушливо струнку. Так сміється Сухов, що всі ми, нічого не знаючи, а тільки передчуваючи щось смішне, теж сміємось. Всі до одного. А може, ми й не передчували нічого. Може, просто нам було радісно від того, що успішно закінчили нічну роботу, що так тихо у світі. І таке небо ясне над нами, і так буйно цвітуть сади. А нам тільки по дев'ятнадцять. Хто його знає, чого ми сміялись. Мабуть, що не від передчуття, бо зовсім несподівано для нас вилітає раптом, мовби з-за сусіднього дерева, «юнкерс-87», пікіровщик з іпасі, яке ніколи не прибиралось — висунулося хижо, незграбно, з захисними щитками над колесами — і просто нам на голови. Р-р-р-р!— з кулемета. Нас так усіх і змело. А Сухов вихопив пістолет і бах-бах-бах!— йому вслід. «Юнкерс» похитав крильми, а тоді раз!— набік, розвернувся і заходить знову. Мабуть, пілот розсердився, що ми йдемо по асфальту, серед квітучих садів по його землі, серед війни, серед руїн, і сади мовби цвітуть для нас, а це його сади і його земля. Чорт його знає, що він думав, але розвернувся. Р-р-р-р! У нього, мабуть, не було бомб, всі, мабуть, викинув за Одером, а то б він і бомбу кинув на нас. Ми знову попадали в кювети, немов нас поздувало, а Сухов стоїть посеред асфальту і бах-бах-бах!— в цього нахабу. Бах-бах!— а сам сміється. І ми лежимо і сміємось. І підводячись сміємось. Ідемо далі і сміємось, бо з нами Сухов, неушкоджений, з пістолетом в руці, а «юнкерс» віддаляється над самою землею, сердитий, злий, безсилий. Що не кажіть, а весело було нам отак іти по німецькій землі, серед квітучих садів. Весело й радісно було йти і нікого не вбивати.

А потім Сухова вбили. Від Темпельгофського аеродрому, який ми зайняли з ходу, нам треба було повернути ліворуч і входити в Берлін з боку якихось казарм. Орієнтир — бі-

ленька вілла, вся в шумовинні садів, а перед нею, перед громадою цегляних похмурих казарм, на які в той ранок не хотілося дивитись, лежало рівне зелене поле, покрите такою густою травою, що воно здавалося м'яким. Може, це був плац, на якому за війну виростили трави. А може, якийсь спортивний майдан. Тепер це здавалось товстим м'яким килимом.

Так вони і ступили на цей зелений килим — командир батальйону, п'ять його помічників, начальник штабу і Сухов як командир мінометної роти, що має завжди бути при командирів батальйону. А нас усіх залишили під прикриттям залізничного полотна.

Вони йшли, а ми дивилися вслід. Кулемети були розставлені так, щоб прикрити їх, і міномети складені і наведені приблизно на оті похмури казарми на випадок чого: на насипі винахідливі наводчики повстромляли тички і наводили по квадранту свої міномети точніше.

А ті йшли групою, тісно — планшетки погойдуються на тоненьких ремінцях, поблискують козирки офіцерських кашкетів, і поблискують хромові чоботи.

— Куди вони йдуть?— раптом спитав Корницький, якого Сухов теж залишив тут, заборонив йому йти з ним.— Йх перестріляє один паршивий німець. Один якийсь паршивий німець з кулеметом.

І тоді ми всі здивувалися: справді, чого це все командування батальйону пішло вперед, а батальйон залишило?

Що це було? Весна і перемога на всіх подіяли так п'яниво чи молодість всіх наших командирів?

— Ей!— крикнув Корницький і кинувся бігти.— Стійте!— кричав він на бігу, закидаючи автомата повище.

А ті йшли і вже не чули його крику, бо одійшли від нас на добрий кілометр.

І раптом: фр-р-р-у!— кулемет. І знову: ф-ар-ар-р-р-р! Могутньо, скорострільно, як стріляли тільки ті знамениті «Maschinengewehr-42», найкращі з усіх кулеметів другої світової війни.

А ті, що йшли групою, попадали всі до одного, і не можна зрозуміти, чи їх побили, чи вони просто залягли, бо жодного руху не було помітно на такій відстані. І наші кулемети вдарили по казармах. І вдарили міномети. І по казармах, і по тій біленькій ідилічній віллі. Під прикриттям вогню Корницький побіг уперед, не згинаючись. Він біг, як бігають тільки на стадіоні, бо був добрим спортсменом і був легко одягнений, в самій гімнастерці. І видно

було, як він схилився над кимсь, а потім випростався і по-ніс когось назад до нас.

І тоді ми побігли теж. Всі, хто не стріляв з кулеметів і мінометів. Ми бігли до тих казарм і до тієї вілли. І, пробігаючи повз Корницького, ти побачив, що він плаче і на руках тримає обважнілого Сухова, маленького й стрункого, мов балерина.

— Мишко,— сказав він, глянувши на тебе. І ти зрозумів, що це кінець, але треба було бігти далі, бо там стріляли і туди бігли всі твої товариші. Всі, хто не стріляв з-за насипу з кулеметів і не бив з мінометів по тих огидних цегляних казармах і по тій біленькій ідилічній віллі, з якої прилетіла смерть для Сухова і тепер летіла для нас.

А потім, вже заглибившись в місто і зайнявши на ніч оборону в якомусь берлінському палаці, ти вийшов на подвір'я, бо тебе покликав, розшукавши, Корницький, і побачив на повозці, на ящиках з мінами, стрункого свого старшого лейтенанта, що вмів так гарно сміятись серед квітухих садів понад Одером. Він лежав суворий, маленький у своїй шкірянці, і на ньому був широкий офіцерський ремінь, і блискучі чобітки, і тонесенька планшетка на вузькому ремінці, а бліде обличчя, звернене до зоряного неба чужої столиці, було суворе, мовби тамувало якусь пересторогу і жаль за чимсь нездійсненим і прекрасним, як квітучі сади вздовж асфальту.

Про це ти вже не розкажеш своєму батькові.

Батько поворухнувся і розплющив очі.

— Хочу води,— сказав він повільно, ледве ворущачи пересохлим язиком, і тобі здалося, що губи його шелестять і язик — теж.

Подаєш йому склянку з компотом. Він підводиться з великими зусиллями, і ти мусиш йому допомогти. Вмочивши губи, відводить твою руку.

— Це приготовлена. Хочу простої, натуральної.

Він завжди любив усе натуральне, любив навіть це слово і не терпів штучності ні в чому. Просто не терпів її у найменших дозах.

Нагинаючись, дістаєш з-під ліжка кавун — чорний гладенький «туман» з білими слідами дрібних заячих зубів.

— Ось кавун,— кажеш батькові.

— Що ж кавун. Кавун — красота,— каже він, спираючись спиною на шорсткий стовбур клена.— Буду їсти кавун.

— На ньому сліди заячих зубів.

— Значить, солодкий. Лежав, мабуть, під кушем заячого холодка.

Ти знаєш, що йому зараз уявляється: суцільна біласта огудина, вузьколиста й пружна, і кожен візерунчастий лист, мов квітка на високому черенку. І бур'яни, бур'яни по баштану — зелені, соковиті кураї, лобода і щирія, жовтаві округлі куші перекотиполя, вони завжди встигають нарости після того, як баштан висапають востаннє, і далі — теплий високий курінь з беззмінним сторожем і виводки перепелів випурхують віялами з-під ніг, мов сірі невеличкі м'ячі.

— Кавуни — це золото, — зітхає батько. — Їж побільше кавунів.

Нарізаєш вузеньких скибок, зчищаєш з них кору, видлубуєш насіння, щоб не заважало, і подаєш батькові першу скибку просто з ножа, щоб не торкатись до неї руками. Батько їсть довго, з насолодою. Сидить, прихилившись спиною до темного стовбура, коліна заслані лікарняним рушником.

Все життя любив дивитися, як батько їсть. Завжди — неспішно, акуратно й красиво. Кожен рух, кожен жест стриманий і скупий, сповнений достоїнства і скромності. Тепер його руки кволі і якісь беззахисні. Після кожної скибки він довго спочиває, підвівши голову і спершись потилицею на дерево. А губи сухі після кавуна, і на казенному рушникові ні краплини. Місяць світить просто батькові в обличчя, тому видно все як удень. І його чистеньку смугасту піжаму, і рожеву маечку, що тепер здається білою, і лискучі брови, товсті і могутні, чорні, немов із смоли. І очі. Сумні, великі очі, з нелюдською безповоротною печаллю за чимсь прекрасним і втраченим назавжди.

— Ой, сни, — каже батько, спочивши, — якби ти тільки знав, що мені сниться. Весь час — море, і я пливу по ньому цілісний день і не можу виплисти. Все пливу, й пливу, і знаю, що ти теж пливеш зі мною, але я тебе не бачу. Знаю, що десь попереду, але хвилі котяться мені назустріч, ну, як хата! Як оця лікарня, — обертається він, щоб показати, і мало не втрачає рівноваги, — і коли мене винесе на гребінь такої хвилі, бачу, як попереду щось мелькає. Наче чиясь голова. Але точно не можу розгледіти. А сонце вже сідає. Вже схилилось до самого моря, і я помічаю, що дальні хвилі просвічуються червоно. Знаєш, як ото червоне густе вино проти світла. І ми з тобою пливемо по ньому,

хоч я тебе й не бачу. Гукаю, шукаю тебе, а сонце спускається все нижче та нижче, з усіх боків темрява, а море криваве шумить, реве, і хвилі, як гори, і я залишаюсь один і кричу: «Шуро!» І щоразу прокидаюсь од цього крику. Від таких снів можна померти. Від одних таких снів. Йй-бо, правда.— Він схиляє голову і довго сидить мовчки.

Сюрчать у степу коники. І в степу, і в дворі сюрчать якісь дивовижні хори, котяться хвилями над землею. Такі могутні хори, що, здається, ступни набік — і нога втоне в мішанині шелестючих коників. Можна подумати, що вони вкрили цієї ночі всю землю. А в селі гавкають собаки. Гавкають ліншво, але без перепочину. І не стомляться ж, ви скажіть! І не замовкнуть хоч на хвилинку. А трактор наблизився і гуркоче десь зовсім поруч, мовби отут, зараз же за лікарняною огорожею. Десь за отою дорогою, що біліє за яких сто метрів од нас. Але трактора самого не видно. Гуркоче, невидимий і безсонний, наче й людей біля нього нема. Бо люди давно вже мали б стомитись.

— Трактор?— підводить батько голову, і я помічаю, що він напівсонний.— Мабуть, пересівають знову цей клин.

Він лягає на спину, натягає ковдру, бо зі степу тягне вже прохолодою.

— Охо-хо,— тяжко зітхає батько.— Бідні люди. Стільки працюють, а дощу все немає. Сіють же нещасне зерно в суху землю. Хіба воно зійде?..

І тут ти пригадуєш, що батько все життя вивчав небо, мовби книгу читав, і знав, у яку пору і які саме дмуть вітри над землею і вгорі, там, де ходять хмари. Тому він знав наперед, яка буде погода. Ще молодим був, а на колгоспнім току, коли заходили грозові хмари, старі люди гукали йому:

— Сашко, подивись, що воно там робиться в небі. Може, гарман накривать?

Стоячи на гарбі чи подаючи в барабан, батько поправляє окуляри, задирає голову і пильно вдивляється в хмари — слідкує, куди вони йдуть.

Потім розвертається і оглядає друге півнеба, пильно, допитливо, очі при цьому широко розплющені, рот напіввідкритий, одна рука підтримує окуляри, а друга — картуз.

— Ні,— скаже він твердо, а потім заспокійливо й м'яко,— дощу не буде. На Бармашову потягло, отуди,— ще й рукою махне в той бік, хоч вітер віє саме звідти. І просто неймовірно, як може така набрякла дощем густо-чорна, з

біластими закрайками, товстелезна й округло-важка хмара, готова от-от власти нам на голови, як вона може піти проти вітру. І не пролити й краплини на тік. Але вона йде саме в той бік, куди показав батько, бо в мінливі літні часи вітри високо в небі дмуть зовсім не так, як над землею.

І от хмара все віддаляється, віддаляється, ось її розпанахала перша синювата й суха блискавка. Якраз посередині. Таким зблиском хлюпнула і такий могутній, глибоко розкотистий грім трусонув тією хмарою, що, здається, з неї друзки тільки полетять.

Але вона, ціла й неушкоджена, відпливала все далі й далі, все швидше та швидше і вергала блискавки з усіх своїх країв, метала громи і через те нагадувала лінкора, що проривається через застави ворожих кораблів, ведучи вогонь з усіх своїх гармат.

— Дощі в нас ідуть тільки з білих і круглих хмар,— говорив батько тобі.— Запам'ятай: тільки з білих і круглих. Якщо вони навіть з'являються дуже далеко. Все одно придуть до нас.

А молотьба продовжувалась, і ніхто не дивувався з того, що чорна хмара одвернула від нас, бо звикли до батькових пророчеств, як звикають в селі до вад людських і достоїнств. Там про кожного скажуть: «Такий їхній рід», бо весь рід у селі як на долоні з діда-прадіда.

Любив батько вітри і ненавидів їх. Дуже любив він південний і особливо західний, що дмуть у нас рідко, але завжди приносять дощ і вологу. А взимку північний любив, бо він приносить сніги. А східний він ненавидів лютою ненавистю. Він проклинав його і, можливо, найгірші в своєму житті і найбрутальніші слова він сказав не людям,— з ними він ніколи не лаявся, не тваринам,— коням він говорив: «Щоб тебе собаки з'їли», і це була найстрашніша лайка,— а саме східному вітрові, який вже як заходиться дуги, то й зупинитись не може. Сухий, пекучий, летючи десь аж із-за Каспію чи навіть Аралу, він за два дні міг спалити прекрасні сходи озимини, вбити баштани, кукурудзу, соняшники.

З цим вітром у батька були суворі рахунки. Він одніс на його сальдо і голод 1921 року, і сорок шостий повоєнний, і всі неврожаї нашого краю.

Зате як він любив м'якесенький західний вітер, що повівав на наше село десь од моря чи, може, від Аджибейської затоки. А може, прилітав він з тих країв, де Гольфст-

рім, і, може, аж звідти пригонив дощові хмари. А як не хмари, то якусь прекрасну, ласкаву улітку вологість, і батько твій, стоячи в полі чи на причілку, всміхався трохи ніяково і трохи цнотливо.

— Ач, який,— ворухне він смоляними своїми бровами, посміхнеться до тебе і кивне в простір:— Як ніжно подуває, мовби шепоче якісь ласкаві слова. От вітер, так вітер!

Ти тоді ще мало розумівся на тому, що говорив батько про вітри. Весною вони всі однаково пахли травами, бо прилітали з степу. Взимку однаково різали обличчя, бо були з морозцем і прилітали в село із-за сніжних просторів. А влітку всі однаково приносили прохолоду. Дощі ж, здавалося, йшли самі по собі, а вітри дули теж, як їм хотілось. А пізніше ти починав прислухатись до батькових слів, а потім, щось потроху второпавши, все це сприймав нібито сам, наче й не казав тобі ніколи нічого батько. А він казав! Як гарно і як багато говорив він тобі і про вітри, й про дощі, і про сніги та заметілі. І про кожне дерево. І про кожне лан засіяної землі. І про людей.

— О, оцей від Андреева віє,— казав він про південний вітерець навесні і зітхав, бо любив Андреева і сумував за ним.— От людина була! Та не була,— виправиться він,— а є. Тільки далеко тепер. Мабуть, не доведеться і побачитися.

Місяць уже спустився за дах лікарні, і на батька упала тінь. Він спав, важко дихаючи, підклавши під щоку обидві руки. Починало сіріти, а трактор гуркотів на чорному полі, і гавкали по селу собаки, вже зовсім тихо й ліниво, а коники стихли, вгомонилися, ти незчувся й коли. Повз тебе пройшли якісь жінки з сумками. Незнайомі квапливі жінки, що вітаються завжди з усіма. І з тобою вони привітались тихенько і майже беззвучно пройшли, ковзнувши по тобі і по батьковім ліжку розуміючими і співчутливими поглядами. Незабаром застукали ножі у ближчому корпусі, і ти зрозумів, що це прийшли куховарки. А потім і до нашого інфекційного корпусу підбігали одна за одною нянечки й сестри, кивали тобі з порога головами, щоб за кілька хвилин з'явитися звідти зміненими, у білих халатах і ковпаках.

І муляр з дерев'яним коробом в руці пройшов навпростець, шваркаючи задубілими від вапна штаньми об пересохлу траву. Пройшов, мовчки зняв на ходу картуза, оголивши лисіючу голову, і попростував до місця роботи, що

жовтаво просвічувалось крізь дерева вапняковими стінами. Пройшов у передсвітанковій імлі, мовчазний і зосереджений, мов привид. Крок повільний і плавний, на губі — сигарета, в руці білий короб з інструментом, а в другій — пакуночок з харчами. Заздриш йому: весь вік би отак ходити на роботу світанком, і щоб ніхто з близьких не хворів на смертельну й страшну хворобу.

Розвиднялося дужче і спішно, а тебе хилити почало в сон, і десь за спиною зійшло сонце, а на селі вже не чути було собак, а співали призивно й радісно півні, і батько поворухнувся і глянув на тебе.

— Так ти й не заснув,— сказав він печально. А потім полежав якийсь час, дивлячись на тебе, і підвів голову:— Слухай, а як же з відпусткою? Я й не питаю.

— Відпустки мені не дали. Але яке це має значення?

— Як яке значення? — він спохмурнів і поправився: — Значення. Треба говорити «значення», правда?

— Правда. Але дуже багато людей говорять неправильно. Навіть освічені люди часом говорять неправильно. Ти й цьому надаєш значення.

— А треба говорити правильно. Завжди треба правильно говорити, поймав? І правильно діяти. А то ти покинув роботу і приїхав до мене. Надумав і приїхав — так же не можна.

-- А я не надумав. Я одержав телеграму.

— Про що?

«Казати чи не казати?» — завагався ти. Од батька ти ні з чим ніколи не крився.

— Про те, що ти в тяжкому стані.

— А хіба це тяжкий стан? Ти вважаєш, що це тяжкий? — допитувався він, перевернувшись на спину.

Ти мовчав і дивився на нього.

— Мабуть, тяжкий,— сказав він самому собі.— Тяжкий, мабуть, раз я не ходжу. Але в мене нічого не болить,— повернув він до тебе обличчя.— Не бо-лить,— сказав переконливо, розтягуючи склади.— Ні-чо-го. Ти мене розумієш?

Ти розумів. Ще й як розумів! І тому опустив голову.

— От зараз же їдь на пошту і замовляй розмову з твоїм директором. Попроси в нього відпустку. Тобі ж належить відпустка?

— Та належить.

— Це ж ти вже другий рік на цій роботі?

— Та другий.

— Ну, то їдь і домовляйся. А як до Києва не додзвонишся, пошли телеграму. Можеш ти послати телеграму?

— Та можу.

— Ну, от. А потім поїдеш додому і виспишся. Ти ж цілу ніч не спав. А минулої ночі їхав. Це ж не жарт. Нічого я так не хочу, синочок, щоб ти тільки поспав. А мені ж, ти бачиш, нічого. Їдь на пошту, а потім додому. Пойняв? Нічого не жди, їдь зараз же, бо з роботою так не можна. Роботу свою поважай. Весь вік поважай свою роботу. Аякже.

І тут прибігає сестра, що сиділа звечора біля батька. В руці у неї таз, у другій — чайник.

— Будемо вмиватися,— каже вона весело. І веселі в неї очі, карі, з горіховим блиском, і свіже рум'яне обличчя, а тугі вишневі губи складаються в усмішку — тому виглядає вона життєрадісно і привітно і самою своєю присутністю розвіює сум. Батька вона вмиває спритно, це для неї настільки звично, що тобі й помагати нічого.

Зав'язуючи на ходу халат, спішно підходить Олена Микитівна. Стомлена навіть у цю вранішню годину, сувора і зосереджена.

— Ну, як пройшла ніч? — питає вона, звертаючись до батька.

— Нічого. Спав,— каже батько.— А він цілу ніч проспів.

— Про нього не турбуйтеся,— каже лікарка, нащупуючи пульс.— Доведеться батька занести в палату,— звертається вона до тебе.

— Вдень буде спека? — питаєш її.

— І спека, і, головне, треба зробити внутрішнє вливання. Надю, покличте, будь ласка, Дарину Олександрівну і перенесіть хворого в палату. А я буду на прийомі.

Вона побігла, поглянувши на годинник, потім зупинилася, глянула на тебе.

Ти підійшов.

— Йому трохи краще,— сказала вона.— Це ненадовго.

— Розумію,— киваєш головою, хоч краще б ти не розумів.

— В усякому разі, ви можете відпочити. Вигляд у вас справді поганий, а вам треба триматися: ми не знаємо, скільки це триватиме.

— Ви, очевидно, помиляєтесь... Цілу ніч батько спав, і я певен, він почне одужувати.

— Не сподівайтесь. Ми тримаємо його з усіх сил укола-

ми. Але надії немає, і тут вже нічого не зробиш.— Вона дивиться на годинник.— Пробачте, мене ждуть люди.

Побігла: шарк, шарк спортивними тапочками по траві, висока, струнка, неблаганна. Ніякої скидки, ніяких потурань марним надіям — сама чесність і прямота. Таким, мабуть, і треба бути в медицині. Та хіба тільки в медицині?

Батька на ліжку під кленом уже нема. Він в палаті, і біля нього метушаться дві няні і дві сестри: саме час перезмінки. Вони вкладають його, примовляючи щось ласкаве, жартівливе, поправляють подушки, розгладжують простирадло, а він через їхні голови дивиться на тебе.

— Ти ще тут? — питає суворо.— Їдь на пошту, а потім відпочивай. Ти бачиш, як тут зі мною панькаються. А люди які,— каже він, коли сестри і нянечки одходять від нього і стають коло тебе.— Які тільки люди. Красиві і білі, як янголи. А скільки вони, бідні, упадають біля мене. Удень і вночі,— він одвертається до стіни і беззвучно плаче. Вони теж не втримуються і вибігають. Усі ви добрі люди, невтомні борці за чуже життя. Усі ви разом з батьком відчуваєте одне — марність надій і сподівань. Він усе розуміє і оплакує людський труд саме тому, що у відданості і доброті своїй сам був марним.

— Їдь, синочок,— каже батько, ковтаючи сльози.— Їдь, подзвони на роботу. А потім відпочинь, мое золото. Все це від нас не залежить, і тобі треба жити.

Нагинаєшся, цілуєш його і з великим зусиллям виходиш. Від машини оглядаєшся і бачиш тільки двері, завішані простирадлом, що висіє у цей безвітряний ранок, мов білі прапори капітуляції, які тобі довелося бачити раз на віку — під Берліном.

Пил на дорогах, пил на деревах, на спаленій траві. Хмари пилу здіймаються навіть на асфальті. На імпровізованому асфальті, що його побудували баштанці від села до станції Явкіне. Десятикілометровий шмат асфальту на місці колишньої смуги перешкод: у весняну повінь жодна машина, ба навіть трактор не могли її подолати, і Баштанка лишалася недосяжною серед моря розгаслого чорнозему — так що обласне начальство місяцями зв'язувалося з нею лише телефоном.

Приїхав молодий секретар райкому Поповенко, загітував голів колгоспу. Хоч як ті відмовлялися, хитрували, а за літо навозили каменю-вапняка, він ось тут, за горою,— набили, утрамбували його, і тепер не страшно ніяке бездо-

ріжжя. Улітку дорогою не користуються: ребриста вона й груська. Зате павесні можна проїхати в яку завгодно погоду на яку завгодно нараду, скільки б їх не було.

Поповенка давно вже нема, забрали на роботу в обком, а дорога залишилась, і люди згадують його добрим словом.

Тепер на ній пил. Багато пилу, як над усім краєм, спаленим сонцем, позбавленим дощу на ціле літо. А вже про звичайні грейдери і степові путівці й говорити нічого: там з машиною просто тонеш у хмарах пилу — так що й дихати нічим.

Переїжджаеш залізницю біля зруйнованої й покинутої цегляної будки, потім праворуч поміж двома колючими лісосмугами, знову поворот, — і ось вона, найсумніша у світі стовпова дорога в степу. Рівна, пряма, одноманітна. Другий кінець її, розчинений в неоглядній далі і позначений темними рисками стовпів, зливається з небом або тоне в мареві, якщо немає сильного вітру. Назустріч кушпелять машини, навантажені кукурудзою, тягнуть за собою на півнеба хмару куряви, у якій, розмннувшись, доводиться сигналізувати, щоб не палетіти ще на когось, або спинятись і ждати, коли спливе або вляжеться пил.

Ліворуч від дороги велетенське кукурудзяне поле. Ще вчора воно було незаймане, а сьогодні вже поділене на клітки, і штук двадцять комбайнів викошують його на очах. За цим полем піде рілля, прорвана гребелька в долині, яку ніяк не вдається розорати, а по праву руку тягнеться лісосмуга. У створі з гребелькою — глибокий вибій, скільки й пам'ятаєш цю дорогу, а за тим вибоєм густі зарості дерези, шипшини і глуду. Це місце зовуть в нас Ставицьким Колодязем, хоча колодязя давно вже немає.

А тепер ось звернути з грейдера праворуч, проїхати через тирло, потім полем, полем, через колючки, і тут вже свіжа, не дуже накочена дорога понад ставком і понад єдиним зеленим клином озимини, а потім гряди і вибалок, а за вибалком наше село.

До села ти не доїжджаєш: назустріч іде одвічний колгоспний водовоз Тимоха Москаленко і махає тобі пужалом: зупинись, мовляв, — а сам з'їжджає з дороги набік і жде. Зупиняєшся, але вийти одразу не можеш, бо вас одразу ж накриває хмара густої пилюки, піднятої машиною і принесеної попутним вітром. А серед цього царства пилюки і духоти блищить і голубіє Тимошина бочка. Налита вщерть, вона постійно огорнута тонесеньким шаром води, що летиться з ляди і з горішніх щілин, завжди збільшених

через те, що там води не буває, а верхню частину бочки сонце пече найдужче. В цьому прошарку води відбивається небо, і тому бочка голубіє. І очі в Тимохи теж голубі, як небо. Світло-голубі очі на брунатному обвітреному обличчі. Завжди він ходить у чистій сорочці, і завжди у нього справні коні і справна упряж, і завжди добрий батіг.

— Ну, що там, Шурко? — питає він, привітавшись. — Як там батько, плохий?

А з гряди поспішає Іван Бобрик, якого в селі чомусь називають Халило і який мовби від народження працює на гряді, вже давно перетворившись на великого майстра: в найзасушливіші роки, навіть без води і без поливки, він вирощує стільки городини, що її вистачає й на план і на все село вдосталь.

— Як там мій кум? — питає він, подаючи тобі широку, міцну і шорстку руку.

Тобі навіть дивно чути, що батько був чийсь кумом, хрестив дітей, але ти ніколи про це не спитав його, а Бобрика питати, та ще в такий час, просто дико.

— Правда, що він не встає? — питає Тимоха.

Ти дивишся на них обох — засмучених ровесників твого батька — і проймаєшся такою вірою в його видужування, що, ні крихти не погрішивши перед внутрішнім своїм переконанням, кажеш:

— Відколи я приїхав, йому все кращає й кращає.

— Звісно, — каже Тимоха повагом. — Настрій — велике діло.

— Ну да, ти приїхав — і йому стало легше. Він і захворів, по-моєму, від суму. Кума як померла, то він почав на очах сохнути. Ну, тає, як віск. А так, може ж, і не той, — задумливо тре підборіддя Іван Бобрик. — Може, й нема в нього нічого сурйозного.

— А лікарі що кажуть? — питає Тимоха Москаленко.

— Погане кажуть.

— А лікарі хіба не помиляються? — Дивиться собі під ноги Бобрик, думає щось своє і зітхає.

— Та правда твоя, Іване. Вони теж люди. А тільки прийшов наш час, та й більш нічого. Ти, Шурко, повинен прийняти одно: ми не вічні. Ми вже пожили, вивели вас в люди. Нам і помирати не страшно. Спитай свого батька, чи страшно йому помиратись? А в тебе ще діти малі, тобі ще жить, а ти он на що перевівся.

— Да, Олександрович, тобі треба взяти себе в руки.

— А я, дядьку Іване, і так тримаюсь. І батько наче нічого...

— Ага, воно й видно,— сердито зупиняє тебе Тимоха.— На тебе подивишся, і то все ясно стає. От їдь та засни...

— Ет, ну його к чортовій матері,— махнув рукою Бобрик. Одвернувся і побрів щирицею на гряди, високо підвівши кістляві свої плечі і похиливши голову в легенькім вилялялім картузику.

— Не побивайсь, Шуро,— свариться на тебе батогом Тимоха Москаленко, що колись давно, будиши бригадиром, привчав тебе до коней і до роботи.— Не побивайсь! — майже крикнув він. А потім цьвохнув батогом, чмокнув губами на коней і поїхав.

З ляди вихлюпувалася прозора вода і, стікаючи по бочці, падала в пилюку, що скручувалася там у кульки. Наче гороху хтось сипонув за Тимохою. Чорного, печального гороху.

У дворі знову нікого немає: сестра з чоловіком на роботі, а діти — в школі. Скриня стоїть посеред двору, мовби жде когось. У кам'янім коритці рябіє од вітру налита курям водичка, хвилі на ставку шумлять, і сад шумить, як учора, а в затинку, під погрібником, під басною і попід вікнами, багато пожухлого листя. Листок до листка, листок до листка, покороблені від спеки, випуклі, темні, мов древня кольчуга. Порожньо й сумно, наче все це покинуто навіки. Хата дивиться на тебе рідними, запитливими вікнами, а тобі нічого їй сказати. Тільки жаль та смуток за всім, що не здійснилось і що не повернеться вже ніколи. Скляна веранда обплетена червонолистим виноградом. Як її будували, батько нахвалявся, що колись посидимо в ній за столом. Що б було посидіти! Не посиділи і по чарці не випили. А тепер вже й не вип'ємо.

Сідаєш на обабочі у порожнім дворі. Не можеш дивитись на хату, на вікна, на цю басину, з якої батько тягав воду у всяку погоду, взимку і влітку. Все це викликає жаль, і ти схиляєш голову. Так довго не всидиш. У лікарні мріяв про те, щоб приїхати сюди і впасти десь та поспати, а приїхав — і вже б знов кудись їхати, вже б робити щось і не думати про все, що впало на тебе, на Віру, на всіх нас разом.

Ідеш у сад і лягаєш під деревом. А дерева шумлять про батька. І хвилі на ставку шумлять — про нього.

А земля під тобою тепла-тепла, суха і пахуча, і ти заплющувеш очі. І уявляється тобі тісна міська вулиця. Перша міська вулиця, яку ти побачив у своєму житті. Вузька, брукована, вона круто спускається до мосту, і в цій тіснязі, спеці поміж ворітьми і будинками повно-повнісінько худоби. Корови ревуть, кладуть одна на одну морди з нажаханими очима, повільно сунуть на міст. З підводи тобі видно кістляві, рухливі спини, високо підняті роги — цілий ліс гострих покручених рогів, а далі, за ними, бачиш людей з гарапниками і на конях. Стоять по боках від крайніх будинків до моста, утворили коридор, по якому спрямовують худобу на міст. Пил, ревище, запах кізняка, а вітерець і не дихне, і тому здається, що цьому не буде кінця — і тіснязі, і ревінню, і цій незвичній після спокійного степового роздолля задусі.

Пастухи, яких у радгоспі зовуть гуртоправами, стріляють гарапниками, кричать і лаються, вганяючи захекану й ревучу коров'ячу ріку в береги мостових металевих поручнів. Метаються поміж коровами телята, що от-от мають попадати під поручнями у воду всі до одного. А вода йде мугутніми колами, нуртує біля опор, піниться і кружляє, глибока і темна, і на неї страшно дивитись.

Тут має статися нещастя, усі це передчувають, худоба і люди, і хоч нічого не сталося, хоч наша підвода вслід за чередою в'їжджає на міст і повільно їде по ньому, відчуття якоїсь страшної небезпеки не покидає ні на хвилину. Скоріше б, скоріше б на той бік. Але рухаємось ми по-малу, бо корови йдуть так тісно, що крайні труться боками об поручні. Добре, що вони металеві і витримують цей натиск. А як не витримують та обламаються? Страшно подумати, що буде тоді. І подумати страшно, й на воду страшно дивитись, а батько всміхається. Він сидить верхи на вороному жеребці у самому кінці мосту і дивиться, приклавши руку до очей та закриваючись від сонця, дивиться кудись на той бік, з якого ми ніяк не переїдемо.

На голові в нього широкополий бриль з чорним мотузком, перекинутим через підборіддя, біла легенька сорочка розстебнута, простенькі штанці у сіру смужку заправлені в брезентові чобітки. Помітивши тебе на возі, він перехиляється з сідла.

— Ти бачиш, яке красиве місто! — гукає він тобі серед лементу гуртоправів, серед ревіння худоби і гарапникових пострілів. — Ти поглянь, поглянь, — радить він тобі, всміхаючись. І ти, ні живий і ні мертвий від цієї дикої тіснязі,

ревища і небезпски, обертається назад. Бачиш крутий берег, що звідси здається високим-високим і недоступним, а на ньому — білі будинки і темні дерева, заводий церкви, але все це здається тобі далеким, і непотрібним, і чужим. Скоріше в степ, отуди, де кінчається бруківка і лишається саме небо та простір.

А батько довго стоїть на березі ріки і дивиться на місто з-під руки, на якій погойдується куценька нагайка. Ви все віддаляєтесь від нього, а він стоїть на стременах і дивиться і не може надивитись. А потім їде за вами — голова задумливо схилена, а очі, коли під'їжджає до вас і дивиться на тебе, сумні-сумні. І навіть коли батько всміхається до тебе, очі лишаються задумливими.

— Добре жити в городі,— зітхає він. І питає доярок, з якими ти ото їхав на возі: — Правда, дівчата?

— Може, й правда,— каже одна з них.

— А, мабуть, правда,— каже друга.

— Там немає корів,— каже третя,— і нам нічого там робити.

Батько моргає тобі чорними своїми нелинючими бровами і пускає Бистрого під гору розмашистою рисою. А сам плавно і ледве помітно погойдується в сідлі, і крилатий бриль довго підстрибує попереду поміж іншими вершниками, серед яких пізнавав ти Андреева, багатьох гуртоправів і ветлікаря — латиша з чудернацькою, просто казковою люлькою, яку тобі так і не вдалося хоча б потримати, як батькові — пожити в місті.

А то ще згадується, як батько возив тебе в місто. Це було після повернення з випасів, коли він узяв відпустку і повіз тебе разом з мамою в Миколаїв купувати перший костюм. І костюм, і черевки тобі тоді купили так: наміряли, поставили отак, одягнутого, на контролі, пішли, заплатили гроші, і ти вийшов з магазину зовсім іншою людиною. Щоправда, в костюмі було незвично, а в черевиках мультко після цілолітнього гасання в степу в самих блаженських трусах, але ти відчув раптом, що підріс, що справляеш враження пристойної людини, і йшов попереду батьків у натовпі, як герой: розмахував руками, трохи підстрибував на кожному кроці і тримався рівно, як на параді, щоб красивішим бути. Це стало приводом для батькових незлобивих, а може, й ніжних глузувань.

— А ти, брат, хвалько,— говорив він тобі потім, коли ви сиділи в якійсь їдальні на бульварі і їли дивовижно смач-

ні котлети, яких ти ніколи не їв, бо мама ніколи їх не готувала.— І в кого ти тільки вдався такий хвастун?

Батько сміявся, а мама боронила тебе від його глузувань.

— Ой,— казала вона, дивлячись на батька ласкаво й усміхнено,— хоч би вже мовчав. Краще оглянись на себе.

— А я що? Я людина скромна.

— Балакай. Такий уже придзигльований, весь вік хочеш бути найкращим, щоб на тобі все сіяло. Сорочок тобі не настачиш та й не напрасуєш. Замучилась просто з тобою.

— Зате я не підплигую в новій сорочці на кожному кроці.

— Ще б чого не було! — обурюється мама.— Іж отам мовчки та не питай, у кого він вдався. Вже ж не в мене. Обое ви хвастуни.

— Було б чим хвастатись,— каже батько і моргає тобі.— Правда?

— Правда,— сміливо відповідаєш йому, а сам просто вмліваєш від спеки у тому цупкому костюмі і в тих перозтопаних черевиках.

Потім ви довго стояли з батьком на високім залізничнім мосту, їли білі сливи, солодкі й пахучі, якими вони бувають, мабуть, тільки в дитинстві, і дивились на місто. Воно лежало внизу велике і незбагненне, одчайдушно велика кількість будинків, що закривали собою сади і дерева, а над ними зводилися тільки заводські димарі, кораблі на стапелях та високовольтні вежі, що прийшли у це місто невідомо звідки або пішли невідомо куди, і все це крилося легенькою синюватою імлою, якоюсь таємничою і ніжною, мов напівзабуті згадки. Батько пімів від любові до міста і майже не говорив з тобою, а очі в нього були задумливі і сумні, і щось невисловлене блукало в них і на всьому його обличчі.

Ви побували в музеях, де ти бачив просто живого Пушкіна на березі моря, бо хіба ж можна отак змалювати хвилю, що просвічується зеленаво і котиться нестримно на берег, мов справдішня. І бачив убитого солдата в червоному мундирі на ледве помітній стежці в якихось забутих зарослях. Над ним літали орли і громадилися хмари, а він лежав на спині, розкинувши руки, байдужий до всього, і поряд з ним лежала його гвинтівка з примкнутим багнетом. В цьому ж залі лежав і другий солдат у білій полотняній сорочці з синюватим погоном, на якому виразно виднівся номер полка, тільки ти вже забув, який то був номер. А в головах солдата приліг тигр, вхопивши його попід пахви, і гриз йому голову. А в ногах сиділи орли. Багато орлів, наїжених, кровожерних і

злив. Вони теж прилетіли терзати убитого, та боялися тигра і тому були злі й кровожерні.

Від тих картин ти ходив цілий день, мов п'яний. Куди б не дивився і про що б не думав, вони стояли в тебе перед очима, і ті перші відвідини міста запам'ятались тобі на все життя.

Ще, пам'ятаєш, був вечір у парку. В чудесному парку з дивовижно підстриженими чагарниками, що нагадували загати в нашій селі, а навколо були дерева і безліч квітів. Просто море квітів, що білили у вечірнім присмерку і задумливо і солодко пахли, политі, і їх було дуже багато. І пахучі були люди, що ходили в алеях парами й поодиначі. А на круглій майданчику зблискував трубами оркестр, і нестерпно ніжна музика лилася звідти на дерева, на квіти і на ліхтарі. На людей, і на батька, й на маму. А тобі вона просто дихання забивала, і чомусь хотілося плакати за живим Пушкіним, якого ти сьогодні побачив у музеї, і за вбитими солдатами, яких завжди вбивають на картинах і в книгах і які насправді вічно лишаються живими, бо ніколи ще світ не зостався без солдатів.

Були вони й тут: грали на своїх блискучих трубах і танцювали з дівчатами у білих сукнях, тушились до них близько-близько, так, що тобі аж ніяково було і ти соромився глянути на батька.

— Бач, які люди, — казав він тобі, сидючи на лаві перед морем квітів і вогнів. — Ти бачиш, яке буває життя? Ото вчись, тільки добре вчись, та й ти будеш таким.

Але тоді ти не вірив, що можеш бути таким, як ті люди, і житимеш в місті, і щовечора зможеш приходити в парк, слухати музику і отак танцювати. Ти в це не вірив, бо нічний трамвай віз вас так довго, по таких заплутаних вулицях, що розібратися в цьому міг би тільки геній. Трамвай громозко біг повз якісь будинки, пересікав вулиці й площі, а батько сидів спокійний, задумливий, наче й не помічав, що трамвай везе вас кудись у ніч і в темряву, звідки ви вже ніколи не виберетеся і пропадете, мов руді миші.

На одній із зупинок він взяв тебе за руку, вивів з трамвая, наче це було в нашому дворі, і тут ти побачив вокзал, і міст, на якому стояли ви вдень, і маму, що чекала вас біля входу. І ти був радий і навіть трохи розчарований від того, що все скінчилось так просто і так буденно.

...Біля двору зупиняється бідарка. З неї зіскакує Петро Солоний — високий, кучерявий, запилений і гнучкий, як пу-

жално. Йде у двір, озирається. Помітивши мене, простує в сад, сідає, якось одразу складаючись, підібгавши неприродно гнучкі ноги, і подає руку — довгу і ламку. Вхопив мою руку непомірно довгими пальцями-шупальцями, раз — вгору, два — вниз.

— Здоров,— трусонув і спитав буденно й інтимно: — Коли прибув?

— Учора.

— А я заїхав сказати тобі, щоб у Баштанку до батька не поспішав. До нього поїхала Віра.

— Що батько казав?

— Казав, щоб ти відпочив. Йому стало краще. А взагалі подався батько. Як не кажи, а тепер наша черга підходить, бо вони вже своє оджили.— Він спльовує собі під ноги, витирає губи ламкою своєю рукою.— Хрест мене побий, так воно й є.

— Таке ти говориш, Петре, слухати неохота.

— Та воно, гад, не питає охоти.

— Ну, гаразд, не хочу я чути, як ти Лазаря тут співаєш. Краще розкажи, що в колгоспі робиться. Ти ж тепер бригадир.

— Та бригадир. І силос, і скиртування, і кукурудза, і корови, і свині, і хлібозаготівлі. Не знаєш, на яку ногу ступити, я тобі точно кажу. Кукурудзу просто від комбайна на станцію возимо: суха, гад, кондиційна — ніяка гайка. А вчора чи позавчора зібрали в нас партійні збори про зимівлю худоби. Рік, ти ж знаєш, важкий, зимівля буде трудна. Всіх комуністів — на ферму. Трактористів, гад, комбайнерів, шоферів. А я день і ніч про ту ферму турбуюсь, силос і солому заготовляю, а про те жодним словом не згадали, ну ніякі-сінької уваги. Наче мене й немає. Так обидно, гад, стало! Аж за серце взяло, ти віриш.— Петро довірливо й чесно глянув мені у вічі й хапливо почав закурювати.— Рекомендацію даси? — спитав він несподівано, підвівши голову.

— Дам. Давно пора.

— Нічого, ще й зараз не пізно.

— Воно-то й не пізно, але...

— Просвіщати, Сашко, будеш мене потім. А зараз, може, підкинеш на тік? Розумієш, тут якраз уповноважений з Києва. Хоче подивитися посівне зерно та скиртування соломи.

— Та підкинути можна, а чого ж.

— Тоді я поїхав у бригаду, випряжу коня, а ти заїжджай за мною,— каже Петро.— Скиртування соломи — це діло,

гад, невідкладне. Злежалась, спресувалась, попроростала травою так, що й волокушею тракторною не зірвеш. А со- лому треба вихопити, бо підуть дощі — пиши пропало.

Він іде з двору, мій шкільний друг, товариш дитячих роз- ваг і поневірянь. Дивлячись йому вслід, починаєш розуміти, що ми вже далеко не молоді. На наші плечі лягло тепер все, що досі трималося на батьках, на суворому і мужньому старшому поколінні.

У бригадному дворі на мене чекали уповноважений ЦК і Петро, що встиг уже повернутися з конюшні. Поруч з городянином він здається стомленим, несвіжим: весь у пи- люці, очі червоніють і сльозяться від постійного недоси- пання.

— Забув тобі сказати,— мовив Петро, ступивши назу- стріч.— Я ж був у Києві, в Пущі-Водиці. А тебе так і не розшукав.

— А я думаю, де я вас зустрічав,— каже Петрові уповно- важений ЦК.— Ми ж разом відпочивали.

— Ти диви! А я вас не пам'ятаю.

— Ну, в мене ж кучерів таких немає, як у вас. І на зріст я не такий довжелезний, як...— Він зміряв поглядом Петра з голови до ніг і, усміхаючись, додав:— Одне слово, пере- сичний хворий.

— Добрий тобі хворий,— незлобиво усміхається й собі Петро, байдужий до чину співбесідника, і дивиться на мене сміливими шибеникуватими очима.— Ломакою не доб'єш.

— Вас тоді весь санаторій запам'ятав,— каже уповнова- жений.— Вас і особливо вашого товариша. Огрядний такий, здоровий, центнера на півтора.

— А-а, Єгор Чухліб! Ти віриш,— звертається до мене Петро,— ніколи таких здорових людей не бачив. Ну, ота- кий-о! — показує поперед себе руками, немов обнімає бочку.

— А хто ж він такий?

— Комбайнер з «Чубаря».

У нас є такий радгосп біля станції Лоцкино, за п'ять кіло- метрів від Новоолександрівки. Ім'ям Чубаря його назвали ще в 1931 році. А потім назву міняли, і не раз. Проте люди зуть цей зернорадгосп і досі «Чубарем».

— Було, як плигне в басейн, так вода через верх і потече. Заливає, гад, тапочки, коври — все, що біля басейну. А ба- сейн добрячий.— Петро повертається до представника ЦК, який нестримно сміється.— Скільки? Метрів п'ятдесят у довжину?

— Ні, двадцять п'ять,— відказує той, сміючись.— Ми там вмирили від сміху, коли приходили в басейн Петро Васильович і цей же Чухліб. Ні той, ні другий зроду, мабуть, у басейні ж не купався.

— Не купався,— перебиває Петро.— Не доводилося навіть бачити. У нас в Новоолександрівці нема. І в Миколаєві нема. А басейн, гад, красивий.

— Та дайте мені розповісти, Петре Васильовичу.

— Даю, даю,— каже вибачливо Петро.

— Роздягаються вони, значить, а ми за животи хапаємося: цей худющий та довгий, а той... Першим завжди стрибав у басейн Петро. Стрибне й попливе, вигинаючись, мов п'явка. А Чухліб як шубовсне, так вода ну просто не мала куди дітися — через бар'єр так, бувало, й хлюпнеться. Поприбігають нянечки, такий галас здіймуть. А Чухліб купається собі, пірнає раз у раз, щоб не чути, мабуть, як нянечка лає. І тільки-но вирне, та показує йому на сходники: по них, мовляв, спускайтесь у воду, не стрибайте з бар'єра та не заливайте приміщення. «Та що ви там кажете! — гримить Чухліб, зганяючи величезними долонями воду з обличчя.— Я нічого не чую». І знову пірнає. Нема, нема, нема... Потім з'являється і гукає: «Петро! Чуеш, Петро! Як тобі оця копанка?»

— Що й казати, кумедний чоловік! — додає задоволено Петро і підводиться.— Поїхали, бо вже нерано.

Буркун вигнався в топилі на зріст людини, підступив до самісінької дороги і мелькає у вікнах, аж голова йде обертом. Вибоїн нема, дорога прокладена рівно, і шил на ній білуватий, мов борошно. Він вистрілюється з-під задніх коліс двома туго звитими смерчами, як дим із двох дюз ракети, і, здається, «Волга» мчить саме від того.

Вітер і степ пружко летять вам назустріч. І небо пливе-пропливає над вами, мов голубий дах великого прекрасного храму, в якому ми народжуємося, живемо і вмираємо. Шкода тільки, що цю подібність помічаємо рідко за нашими турботами, за земними своїми клопотами і щоденною метушнєю. А от виїдеш в степ, та ще в такий глухий та тихий, і світ тобі здається прекрасним, яким він і є насправді.

Тут любиш і небо, і простір, і землю. Навіть потемніла плямиста від часу й негоди кам'яна баба, поставлена скіфами серед топила (нащо вже потворна й важка!), і та здається красивою й вічною. Села десь поховались у просторі, мов посмітюхи в травах. Ні дах не зачервоніє, ні вітрогін

не зросте на виднокраї цинковою ромашкою. Тільки бур'яни, та дороги, та скошені лани розіллались на всі боки, уставлені теплими і затишними скиртами. Птахи літають над ними — хижі й добрі. Бистрі, як блискавки, кібці і важкі дрофи. І шуліки, схиливши дзьобаті голови, вдивляються з високості у лісосмуги та забур'янені межі. І безтурботні граки пролітають над нами — чорні, з білими дзьобами і вічно здивованими очима.

І табунці жайворонків перепурхують з місця на місце з рокітливими, ніжними перегуками. І сіють спокій близькі скирти і далекі оселі. І людський труд дихає тут повними грудьми, якщо навіть нікого немає з людей, а лишилися тільки оброблені ниви.

В кінці топила поміж скиртами колгоспний тік. Один з тих глибинних токів, на яких до самої пізньої осені і негоди лежать рожеві бурти пшениці — гладенькі й красиві здаля, немов тістечка з крему. І жовтіють купи ячменю. І золотіють ворохи кукурудзяних качанів, що просто світяться сонцем.

На ці виметені акуратні токи ніхто не їздить цілими тижнями, місяцями, і сторожі на них балакучі, мов бакенщики, бо намовчались за довгі дні і ночі самотності й тиші.

Зупинімо машинну та побалакаймо з цим хранителем нашого хліба, багатства. Та й там, у далеких містах, куди ми повернемося з цієї степової подорожі в затишні квартири, згадаймо його добрим словом, колгоспного сторожа цього на глухому глибинному токовищі. Він теж дбав про те, щоб на полицях міських наших магазинів був теплий пахучий хліб.

На вас з-під долоні дивиться стара-престара бабуся, зігнута майже вдвоє. Вона жде. Ви підходите ближче і бачите гудзуватий ніс, схожий на картоплину, бачите пильні, вицвілі, мов на старій фотографії, очі. З-під чорної хустки вони дивляться на вас трохи гнівно, трохи запитливо, а найбільше в них мудрого спокою.

— Драстуйте, бабусю, — вітаєтесь з нею.

— Доброго здоров'я, — несподівано твердо й виразно відповідає вона. І по цьому владному голосу ти одразу впізнаєш: та це ж баба Жучка, в якої мовби й не було імені, а було тільки прізвисько по чоловікові. Та сама баба Жучка, яку ти пам'ятаєш бабою з самого пуп'янка свого, з перших кроків своїх по землі.

— І досі сторожуєте, бабо? — питаєш її, радіючи, і сядиш на ящик, застелений білою, як сніг, соломною. З цього ящика баба встала, забачивши нас.

— Сторожую,— каже вона і хитає ствердно головою.— А ти ж чий? Не Хведорчин, бува? Він? Лиха година, як ти постарів! А от, бачиш, пізнала тебе. Я вас усіх пізнаю. Особливо запам'ятала вас, шибеників, у тридцять третьому. Вам тоді всім було років по десять. Крутитесь, було, на току, все крутитесь — голодні, сині, худі. А я на вас все гримаю, поки начальство одвернеться. А тоді зерна вам в кишені понасіпаю. Що ви вже з ним там робили, не знаю.

— Смажили,— кажеш їй, згадавши одразу все.

— Вірно, жарену пшеничку, діждавшись, їли тоді ми всі. А багато ж і не діждалось,— баба Жучка про все це говорить без ніякої інтонації, з одним і тим же заклопотано-спокійним виразом на обличчі — час, мабуть, все це постирав з нього, як стирають ганчіркою крейдяний напис на шкільній дошці.

— Сипала, сипала вам у кишені. Насипала. І придивлялась тоді до вас. І запам'ятала вас усіх. І Тольку Короля пам'ятаю. У нього були дуже мілкі кишені. Де він тепер?

— Убитий на війні.

— Ага. І Васі Юдіну насипала. Цей був чорний, як жук, і худий, мов рогач. Давно-давно його вже не бачу.

— Вася застрілювався в сорок третьому, в окупації.

— Он як,— каже баба Жучка і дивиться на твого столичного друга.— А це хто? Не з твоїх годків-односельчан? Може, й ти тоді підставляв мені кишеню? — звертається вона до нього.

— Ні, бабусю, я здалеку,— відповідає твій друг.

— Ага, здалеку, кажеш. Ну-ну,— зітхає баба Жучка.— Картоплю, кажеш, жили. Добро, в кого тоді була картопля! А машина ж чия? — повернулась вона до машини і ткнула в той бік скрюченим пальцем.— Чи не твоя, Шурко?

— Ні, в мене ще немає.

— Ну, як купиш, тоді й мене покатаєш. Бо я ще й не пробувала, як воно. Кажуть, м'яко?

— Та м'яко.

— Ну-ну. Поїдеш та й забудеш бабу. Усі нас забувають. Навіть рідні діти. Сама все життя. Ага, одніюка. Оце сторожую та згадую. Все-все згадую. Як заміж ішла. І яких пісень співали тоді. І які дерева, які баштани були. А були ж, ой, гарні були баштани! І дерева гарні, і люди. Якись наче рідніші були для мене. Чого воно так? Га?

— То були ваші ровесники, бабо, а тепер всі за вас менші, молодші.

— Балакай! — сердиться баба.— А Хванасій Лобода який був, такий же і є? Що він, помолодшав? Ні? Ну, от. А який він став? Зовсім інший став. Колись так любив мене, так доріжку топтав до нашого перелазу, як я дівкою була. А як стала вдовою, скільки під вікнами моїми попостояв. А я молодою овдовіла. Кажуть, красива була. І Хванасія не пускала. І нікого не пускала. Все для дітей жила та честь їхню берегла. А треба було б не так. Бо діти поросли, познаходили собі пару та й живуть. А я вік сторожувала і сторожую й досі. І згадую все-все. Ночами, як вітер шумить та лисиці десь брешуть в топлі, лежу собі в курені і про все-все передумаю. Аж голова болить. Вона в мене, проклята, тепер і не перестає боліти. Всячину згадую. І вас усіх згадую. Ганяла вас по-страшному. І бичами кидала, як на телят, і дерезою стьобала вас, піймавши котрогось біля вороха соняшникового насіння. Петрові Кийковому перепало часто. Вредний був, пастирливий, як батько. Петро цей де?

— Убитий за Дністром.

— А Вітька Митрохванів?

— Під Кенігсбергом розстріляний з танка в окопі за кулеметом.

— Та скільки ж вас побито, горешко моє? Чого це вас так багато вбивали?

— Війна така була, бабо, жорстока.

— Жорстока. А я думаю: чого це мені перед дощем ви всі снитесь. А воно он чого: покійники перед дощем сняться. Повбивано вас, до лихої години. Та й позаходили ж, ти скажи, від села так далеко, що й не вимовиш і не запам'ятаєш. Ага...

Задумалась баба, примовкла, поплямкала губами і почала куняти, пригріта сонцем.

А ви тихенько встали, і пішли, і од'їхали майже беззвучно. Мовчали і в машині та все оглядались. Баба Жучка дрімала на осонні на тому самому ящнку.

«Благословляю вас, бабусі-сторожихи, забуті й покинуті дітьми. Зігнуті роками свого довгого віку, зморшкуваті замолоду від жіночої туги, худі від самотності, суворі, як мудрість, і чесні, мов совість. І якби можна було прихилити небо над вами...» — подумавши якимось отак, ти оглянувся.

За машиною билася біла пилюка, вистрілюючись з-під задніх коліс, мов дим із двох дюз ракети, і за нею не стало видно ні току, ні баби Жучки, що насипала нам в кишені зерна.

Всім — живим і загиблим.
Усім, кого вона знала малими.

Ночі засушливим літом такі однакові, що, коли ти стомився, можеш думати, що дня між ними й не було. Що це та сама ніч, вчорашня, яку ти просидів біля батька. Так само місячно й тихо. Той же клен, і те ж ліжко, і батько лежить на лівому боці, наче він і не вставав, і не рухався. Мовби й не вносили його в палату та не виносили знову під цей клен. І собаки гавкають без угаву, і сюрчать коники по-вчорашньому, і трактор гуде без упину за білою дорогою, поруч з лікарняною огорожею.

Думається одразу про все. І про бабу Жучку, мовби забуту на колгоспному полі. І про Бобріка-Халила, що, плачучи, побрів від тебе у родючу свою грядку, і про Тимоху у вічно чистій своїй сорочці. А найбільше про батька, хоч ти давно вже передумав і Perezгадував усе його життя. Все, що ти знав про нього. Все, що знав і бачив, живучи поруч з ним. Отут, мабуть, тільки й відчуваєш себе більш-менш спокійно, коли сидиш біля нього, хоча й не можеш нічим допомогти.

А життя твоє власне, і друзі твої, і недруги, і робота — все здається далеким-далеким і чужим. Наче вже ніколи й не повернешся туди.

— Підметки, — каже батько твердо й виразно, не розплющуючи очей. — Все життя не було підметок.

Підводить голову, озирається. Мовби прислухається до чогось.

— Це ти, Шуро? — питає тебе і раптом сідає. — Я винайшов підметки, ти знаєш, — каже він довірливо і таємниче, немов звіряє найзаповітніше.

— Які підметки, тату? — дивуючись, обнімаєш його за плечі.

Дивиться на тебе, мовчить якийсь час і посміхається.

— Та то я так... Приснилось.

Він лягає, полегшено зітхнувши. За давньою звичкою заклавіши руки за голову, повертається звідкись здалеку, де він був один, і про це ніхто більше не знає.

— Як там у селі? Кого бачив, що чув?

— А хіба Віра вам не розказувала?

— Може, й розказувала щось, та я забув. А може, й не говорила нічого.

Розказуєш йому про Тимоху і про Івана Бобріка.

— Ага, працюють, значить. Ну, ну.

Розповідаєш про пил на дорогах, про засуху і бурти зерна на току, чистого, сухого і крупного, як дріб. Мовчить, слухає. Про уповноваженого, з яким їздив на тік. Він усміхається.

— І уповноважені тепер не ті. І недорід не той. Ти розумієш? Усе тепер інше. Голоду не буде. І насильства не буде. Цим я й живу. Все змінилось на краще. Ти ж знаєш. Вже й хліб не важать, наче він нічого не вартий. Приходь у їдальню і їж скільки хочеш. Красота! Але хліб завжди хліб. І його не можна давати ледарям. Його мусять їсти тільки робочі люди. Він нам ніколи не давався легко. Легкого хліба взагалі немає, ти знаєш?

— Знаю.

— Ти думаєш, вони їдять легкий хліб? Оті люди, що в одвіті за все? Тільки неробам та злодюгам легкий хліб випадає.— Він знову захопився і сів під місяцем, худий, нахненний, наче збирався когось проклинати. Так палали його великі очі на схудлому обличчі з запалними щоками. Але він не проклинав. Схилив голову і тихо попросив: — Підклади мені подушку під спину, хочу трохи посидіти.

Кладеш подушку до шорсткого, порепаного стовбура кленового і спираєш на неї батька.

— Ху-у-у! — важко зітхає він і довго мовчить, повільно і важко дихає.

Заплющивши очі, сидить батько, якийсь урочистий. По ньому тріпотливо перебігають тіні листатої кленової крони, коли подихне вітер.

— Не знаю,— каже він кволим голосом.— Не знаю, коли воно почалося, а от не кидає, й край. Все здається: надворі ожеледь, а коні мої не ковані. І шми їхати далеко-далеко.— Схиливши голову, батько довго мовчить.— Воювали ми босі й роздягнені. Мучилися й потім, будуючи. Ні себе, ні інших не жаліли. Може, я й досі плачу за дітьми, яких вивезли взимку з села разом з батьками на Соловки. Все ми спішили. Все квапились. Треба було скрізь встигнути. Працювали так, що дня і ночі мало було. А прийшов час — відчуваю: zostались у мене коні не підковані. Куди не йду, очей не зводять. Ждуть, щоб я підкував їх.— Батько сумно, немов жаліючись, усміхається до мене.— Страшно подумати, що вже й не підкую ніколи їх. Одна надія: лишаєшся ти серед наших людей. І зробиш разом з ними все, чого я не встиг зробити. І те, що мої товариші не встигли. Кожен з нас думає так про своїх синів...

Він засинає якось одразу: голова никне, — падає на груди. Я мушу його вкладати і, вкладаючи, відчуваю непереможну потребу поцілувати його, обійняти — захистити від смерті, хоч це, як відомо, ще нікому не вдалося.

Але я ще сподівався на краще, бо не вірилося, щоб людина могла вмерти при такому світлому розумі. При такій, сказати б, юній свідомості. Батько твій ще живий, він дихає поруч з тобою, і доки це є, ніякі лікарі, ні професори не зможуть переконати тебе в правдивості своїх трагічних прогнозів.

А коники сюрчать, мовби заколисують, і місяць нерухомо застиг у чистому небі, і собаки сонно погавкують на селі, мовби спеціально охороняють чужий сон. І ти починаєш засинати. У тому сні пахне травою, полином, гіркуватим цвітом кульбаби і теплою землею — так само, як пахло тоді, коли ми пасли коней. У яких полях? Де це було? Хіба тепер згадаєш? Якщо ти щоліта пас їх, а поля щороку міняються вже чверть століття. Можеш іще пригадати, де був тік і як на ньому стояла молотарка. Червона, ланцівська, дванадцятисильна, що намолочувала за світловий день 18 тонн пшениці. Тоді це було багато. Ще й як багато! Гарби підвозять рессю, коні в милі, і люди, мов кочегари від поту й пилюки, і вила мелькають в повітрі над гарбами, над молотаркою, біля соломотряса, на скирті і під скиртою. І ти летиш на молодих бистрих лошницях, наче везеш депешу. Так і є: цей тік з року в рік був під могилою. Під високою могилою, яку насипали колись запорожці над своїм наказним отаманом, що загинув тут у бою.

Вибрідаєш з кукурудзи і ступаєш на тік. Порожньо. Ні молотарки, ні людей, ні коней. Пшениця, просипана тут під час молотьби, поросла густо, як щітка. Ступаєш по тій зеленій щітці, і кроки твої через те м'які, беззвучні, неприродно легкі й податливі. Ідеш, крадучись, і бачиш себе мовби збоку, і дивуєшся: чому ти так насторожено і обережно підкрадаєшся? До чого? І, подумавши отаке, помічаєш на зеленім, порослім пшеницею току довгі-предовгі ясла з великими залізними кільцями, до яких прив'язують коней: баранчик ланцюжкового поводу пропускаєш через це кільце, потім натягаєш повід, знаходиш невелике колечко на ньому і, встромивши в те кільце прихилений вусикамн до ланцюжка баранчик, розпрямляєш його. І все. Для вірності ще раз смикнеш за повід і можеш уже не турбуватись — твій кінь нікуди не дінеться.

На протилежному кінці ясел сидить батько, спиною до тебе. Кістявою, згорбленою спиною, у синій вилинялій сорочці з чорними латками на лопатках. Ясла довгі, і батько далеко-далеко. Малий і самотній. Задумано схилив голову. Не рухається. І ти не можеш його покликати: голосу немає. Підходиш до ясел і помічаєш, що по батькові перебігають тіні. «Птахи,— догадуєшся.— Над ним пролітають якісь великі-великі птахи. Але чому не чути шерхоту крил? Такі великі птахи мали б шугати з свистом і шумом».

А голову тобі підвести важко. Тіні шугають над батьком густіше, частіше. Якісь чудернацькі тіні. Нарешті підводиш голову і мало не кричиш: в небі пролітають леви. Ціла зграя левів! Піщано-жовті на блакитному тлі. Передні лапи випростані вперед, як у стрибку. У переднього — розвнхрена чорна грива, патлата й страшна, а за ним все левниці, левниці, безшумні й прекрасні в польоті, мов балерини. Пролітають беззвучно, уповільнено, як у сні. Пащі роззявлені, вуха нашорошені, кігті випущені. Летять. І слідом за першим левом зникають за далекою скиртою. Батько не дивиться на них. Мабуть, не чує. Думає про щось, похиливши голову і випнувши худу спину у вилинялій сорочці, і по ньому шугають лев'ячі тіні. «Батьку!» — хочеш крикнути до нього і не кричиш: нема голосу. Підійти б треба — таж не можеш: ноги мов дерев'яні.

А батько разом з яслами все віддаляється й віддаляється, наче пливе по зеленій щетині густих пшеничних сходів. Він все меншає й меншає у тебе на очах, стає зовсім малим, а скирти навкруг нього ростуть, ростуть, стають більшими — білі-білі скирти соломи, що рухаються величаво й повільно, мов айсберги, заходять одна за одну, обступають батька все тісніше. І між скиртами соломи з'являються гори золотої пшениці, яку батько насіяв і намолотив, намолотив за своє життя. Стільки намолотив її, що здається тепер серед цих гір просто дитиною і весь час віддаляється і меншає в тебе на очах.

— Батьку! — кричиш раптом уже не уві сні, здригаєшся, зіскакуєш з стільця і бачиш широко розкриті очі, сповнені туги і чогось нового, що прийшло до батька, доки ти спав.

— Хмари над степом є? — питає він кволим голосом, з таким благанням, що тобі моторошно стає.— Ти бачив сьогодні хмари над степом? Є вони чи їх ніколи й не буде? — з тривогою питає він.

— Є.

Він заспокоюється. Важко дихає відкритим ротом, заплющивши очі. Потім розплющує їх і дивиться на тебе з новою тривоною.

— А вони білі і круглі? — питає він, відриваючи голову від подушки.

— Так. Білі і круглі.

— А птахи над лісосмугами літають? — вже зовсім тихо й хапливо питає він тебе, мовби поспішає, мовби квапиться, і дивиться так, наче боїться, що не встигне почути.

— Літають,— кажеш, нахилившись над ним.— Літають! Великі й малі.

Батько тебе вже не чує. Обм'як увесь, голову вронив на груди.

— Батьку! — кричиш ти.— Таточку!

І тут вибігають з ординаторської нянечки й сестри. Біжить навпростець через бур'яни лікар від центрального корпусу. І ще хтось біжить. Вони вже тебе не помічають. Наступають на ноги, відпихають тебе. Вони беруть батька на руки і несуть в палату.

— Навіщо в палату? — питаєш їх.— Навіщо в палату? Там душно.

— Йому вже не душно,— каже високий, молодий і чорнявий хірург, з яким ти не раз розмовляв. Хірург, який завжди ставав говірким після операції і любив у перерві, перед новою операцією, покурити, послухати анекдоти і посміятись.— Йому вже тепер все одно.

Сказав і теж пішов у палату. А тебе чомусь не пускають, і ти не знаєш, що робити.

Вікно в батьковій палаті світиться. Хтось весь час вибігає кудись і повертається з надутим мішком. «Кисень»,— догадуєшся ти і хапаєш няню за руку.

— Ну, що там, що?

— Зараз,— каже вона, виривається і біжить у палату. А ти застаєшся.

Вікно світиться.

Виходить хірург, йде повз тебе, мовби не помічає. І, одійшовши, каже:

— Операція в мене зараз. Привезли хлопчика з пораненням у живіт. І ноги побиті. Міна. Десь міну знайшли.— Він зникає.

А вікно все ще світиться.

Собаки гавкають, як і досі, ліниво, і коники сюрчать, мовби нічого й не сталося. Доріжка, по якій ти йдеш, нерівна,

вимощена цеглою так, що на кожному кроці доводиться спотикатись.

Вікно світиться, і навколо нього рояться метелики і комарі. Вони завжди рояться біля світла. Он і по шибках повзають. Метушаться, кудись поспішають, дурні. Ось зараз вікно погасне, і вони осліпнуть, заспокояться. А може, й не заспокояться.

Вікно світиться ще якийсь час і нарешті гасне. Ти кидаєшся до дверей. Нянечки й сестри повільно виходять з них, суворі і неприступні. Білі й холодні в своїх халатах. І якісь раптом чужі, наче й не знають тебе.

— Мужайтесь,— каже тобі Дарина Олександрівна, виступивши наперед, мов командир. За нею товпляться лікарі, нянечки й сестри. Всі мовчать.

— Ваш батько...— продовжує Дарина Олександрівна.

Але ти не слухаєш її. Зриваєшся з місця, вбігаєш в палату, вмикаєш світло. Батькове ліжко застелене свіжим, випрасуваним простирадлом. З кутка дивиться на тебе маленький сіроокий хлопчик.

— Ти все бачив?— питаєш його, вражений. Він мовчки киває. Ти відкочуєш краєчок простирадла і бачиш свого батька назавжди заспокоєним і таким суворим, якими бувають люди перед стрибком з великої висоти. А може, перед ним була яма.

Яма перед ним була глибока, і падати йому довго...

Ти тільки не плач.

Навіть тоді, коли цілуєш холодне батькове чоло і заспокоєні руки, що все життя трудилися, заробляли для тебе хліб і створювали державу, в якій ти живеш.

Коли його опускатимуть в могилу — це буде найтяжча хвилина. Ти й тут не заплач. А краще подумай про те, як він прожив своє життя.

Поклянись нишком у цю хвилину бути таким, як він, чесним, жити, як він, правдиво і невтомно, як він, все життя працювати.

А поплакати? Що ж, поплакати встигнеш. Наплачешся й натужишся ти ночами, мій друже, згадуючи нелегке життя твоїх батьків і вічні турботи про тебе.

Не плакати б тільки на людях...

Е П І Л О Г

Сумую тепер за трасами. Їх довго не було в нас, цих рівних асфальтових автострад, і ми мріяли про них як про щось недосяжне. І коли вони з'явилися, одразу змінилися степи і села, ніби на великі задумливі рівнини прийшли великі міста, наче простягли свої руки чи свої нерви і шлють по них не тільки машини, а свій відгомін і бурхливість переповнених вулиць, мінливість і строкатість свого життя.

Траси, траси. День і ніч мчать по них машини: великі оцинковані автопоїзди міжміських тисячокілометрових перевозок і потужні автобуси-експреси, що летять, підмітаючи трасу, несучи з собою вітри і ревище сердитих моторів. І безшумні елегантні «Волги», ніби крадучись, прослизують повз ліси і повз тихі села. І роботящі вантажні машини, ці пунктуальні виконавиці всіх правил руху — дотримуються правої сторони, терпеливо зносять обгони. Рух, швидкість, заклопотаність. Якась нетерплячість вчувається тут в усьому, і люднін, котра стоїть на узбіччі і жде попутної, важко повірити, що якась з цих машин може спинитись, якщо підняти руку.

Однак піднімають, немов семафори в далечінь — до самого моря.

Носило й мене по тих трасах чимало, і запам'ятались не так обігнані машини, як люди: їх багато стоїть на узбіччях в яку завгодно погоду, мовчазних, заклопотаних і терпеливих. Тих, кого ти колієш підвозив. І тих, що линули там як докір, як смуток. Хтось їх все-таки взяв і підвіз, а тобі вони запам'ятались, щоб згадатися безсонними ночами чи просто коли досягнеш мети в тій далекій поїздці, яка самого тебе дивує своєю далекістю після цілоденної відчайдушно швидкої їзди.

Найбільш мені доводилося їздити до батьків. Бо доки батьки живі, вони стоять на усіх твоїх шляхах, ждуть тебе і виглядають. Терпеливі, мовчазні і печальні. Мов люди на узбіччях усіх автострад, по яких доводилося і не доводилося їздити. Дивно влаштоване життя: що довше ми живемо, то більші відстані пролягають між нами й батьками. І куди б не закинула нас доля і метушня, завжди на омріяному початку наших шляхів — батьки.

І страшно подумати, що вже там нікого немає, а лишилася тільки рівнина і немислима далечінь світу й життя.

У тій останній поїзді, коли повертався, похоронивши ба-тька, була прозорість холодного осіннього дня, синього не-ба, свіжість повітря.

Асфальт серед бурого поля, жовтуватих лісів і перестоя-ної кукурудзи здається фіолетовим. Сонце низько висить над ним, і навіть в обідню пору доводиться опускати світ-лозахисні щитки над вітровим склом. Люди, що стоять на зупинках рейсових автобусів, одягнені по-осінньому тепло, а обличчя їх жевріють ще здалеку і навіть здалеку видно, що вони мерзнуть.

Зупиняюсь. До машини кидаються всі одразу.

— Ви, ви і ви,— кажу бабусям з клунками. Садовлю їх на задне сидіння, а перед худорлявим, добре виголеним дід-ком в чистелькій сорочці одчиняю передні дверці. Кладу в багажник їхні мішки, трахаю кришкою і їду далі.

В машині всі сплять якось напружено, надто рівно і ні-яково — і мені якось жаль цих засоромлених людей.

— Довго довелося стояти? — питаю, щоб що-небудь спи-тати.

— Та майже зранку,— каже дідусь вдоволено й поблаж-ливо, як завжди говорять люди про минулу прикрість чи труднощі.

— Машини не зупиняються, — докидає котрась із ба-бусь.

— Еге ж, перед празником всі поспішають,— додає друга.

— А ті, що лишилися, теж стоять давно?

— Давно,— каже дід.

— Постоять,— каже перша бабуся.— Молоді!

— Молодим воно, може, ще швидше треба, ніж нам. Та всіх же не забереш...

Розмова на цьому припинилася. Ідемо, мовчимо, розми-наємося із зустрічними машинами, обгонимо тих, що йдуть попереду, і дідусь час від часу зиркає на спідометр.

Розвилок. Ім усім, виявляється, треба в Єреміївку, а мені їхати далі по автостраді. Зупиняюсь на хвилинку.

— А може б, той...— каже несміливо дідусь.— Тут неда-леко, чотири кілометри. А топати з клунками...

— Шофер, ми заплатимо,— каже котрась бабуся.

Звертаю. Бруковані, тісні й покручені вулички, встелені сіном і кінськими кізяками, здаються після автостради не-стерпно вибоїстими, дивно заспокоєними. Шлагбауми і за-лізничні переїзди нагадують про те, що сотні кілометрів, які треба проїхати сьогодні,— це таки відстань, і треба по-

спішати під цим низьким осіннім сонцем, щоб потрапити додому.

На чепурненькій площі з квітниками зупиняюсь, висаджую моїх пасажирів, віддаю їм їхні блаженські чистенькі мішечки з акуратними латками, а вони простягають мені зморщені спрацьовані руки, які хочеться поцілувати. На долонях спітнілі гривеники — гріли їх всю дорогу, щоб заплатити.

— Нічого не треба,— кажу, не зважаючись глянути людям в обличчя.

Вони здвигують плечима і ніяковіють. А коли вже сідаю за кермо, все ще стоять. Ніби я їх образив. Пригнічені, якісь мовби ошукані.

— Ну, що ж,— кажуть так, мовби прощають тобі якусь вину,— спасибі.

— Ти от що, хлопче,— підходить до мене дід.— Не жени так.

— Треба, діду, дорога далека.

Він мовчить, схиливши голову.

— Мислимо? Сто кілометрів на годину.

— Ат! Їм хоч кажи, хоч не кажи,— гукає котрась бабуся.

— Недовговічні ви,— зітхає дід на прощання.

Іду тепер один, кручусь по завулках, якоюсь вибоїстою дорогою, навпростець, виїжджаю з Єреміївки. А за містом стрічаю дітей, і корів, і широкий простір, в якому вдалнні вилискує піднятий над рівниною асфальт. По ньому мчать обігнані нещодавно машини, автобуси. Мені їх знову обганяти, бо їхати далеко-далеко, і я поспішаю.

Не люблю спинятися в дорозі, і хто його знає, може, й справді, коли вже рушив, то треба йти до кінця. І, може б, ми більше встигали зробити, якби були в усьому послідовними і не віддавали свій час дрібницям і не розпорозували увагу на щось стороннє. Але життя є життя, і воно нам диктує свої закони. Вирішивши не зупинятися більше, я все-таки гальмую, забачивши чималу групу людей на белебні, просто серед поля. Вони, мабуть, прийшли ген із того села, що бовванє на осонні у вибалку, біліє хатами і жовтіє деревами — тихе, затишне перед святами.

Люди, як завжди, різні і якісь мовби однакові. Найбільше мене вразила дівчинка років чотирьох. Стоїть, опецькувате, накушкане, пов'язане білою вовняною хусткою. Якесь надто самостійне у своїй малості, якесь зворушливо незалежне і разом з тим безпорадне. Гальмую, зупиняюсь біля саміснької цієї пасажирки і кидаюсь до неї. Бачу голубі-голубі

допитливі і суворі очі, рум'яні пухкі щічки, круглі й лискучі, мов яблука. Беру її на руки і садовлю поруч з собою. А вона мовчить. Воно це сприймає як щось звичайне і конче потрібне. На передне сидіння поруч із нею сідає сивий чоловік з немовлям.

— Тату, розкутайте Сашка, йому буде жарко,— каже молоденька мати, всівшись позаду.

— Встигнемо,— відповідає з гордістю щасливий дід того невідомого Сашка, хазяйновито зачинає дверцята, і моя юна пасажирка валиться на мене, мов лялька.

— Оленко, не лізь на дядька,— суворо гукає ззаду її бабуся.— Ти заважаєш.

Олена не може поворухнутись. Я розв'язую хустку на ній, підсаджую дівчинку вище, щоб вона могла спертися на спинку сидіння. Але Оленка вперто зсовується нижче, щоб сидіти рівно і незалежно. Ця малецька сільська красуня. Ця людина, що змалечку привчається все робити сама.

— Тату, розкутайте Сашка,— знову нагадує молода мати.— Ви ж бачите, як тут тепло.

Сашка розкутують. Він діловито ссе червоненьку пустишку з прозорим пластмасовим ковпачком і таким же прозорим кільцем, невдоволено крутить головою і скошує суворе око на матір. Як малецький бичок, якому за крутий норов уже встигли вставити в губу прозоре кільце.

— Олено, подивись, який гарний у нас Сашко,— кажу дівчинці.

Але вона навіть голови не повернула. Сидить рівно, дивиться вперед, злегка погойдується і мовчить.

— А куди ти їдеш, Оленко? — питаю її.

— До тьоті Люди,— каже вона повільно, як ото читають по радіо матеріали для районних газет.

— А що, хороша вона, твоя тьотя Люда? — намагаюсь підтримати цю салонно-машинну світську розмову.

— Не знаю,— так само розмірено, по складах, без інтонації відповідає Оленка.

— Як-то не знаєш? — дивуюся.

— Вона справді не знає,— втручається бабуся.— Людмила працює і вчиться, їй ніколи приїздити в село. А Марія, Оленчина мати, працювала дояркою. Ну, ви ж знаєте, як працюють доярки — від зорі до зорі. Так що теж не наїздишся в гості. Ну, тепер вона вже працює у полі. Так що ж ви думаєте: ланку дали. Виростили гарний врожай цукрових буряків. Виростити то виростили, а зібрати не встигли. Так оце вони зараз і надолужують, доки погода стоїть. Виріши-

ли і на свята працювати. Бо погода зараз яка, ви ж самі розумієте: підуть дощі — пиши пропало. Так оце ми з Оленкою вибралися в гості. Людмила все просить, пише, що приїздить та привезить мені Оленку. Пише, що хоч подивлюсь, мовляв, на всі. Ну, от ми й ідемо. Цілісінький день простояли, аж поги задубіли. Ну, та тепер, як той казав... Оленко! — обірвала вона свою розповідь суворим окриком. — Кажу тобі, не тулись до дядька, ти заважаєш.

А Оленка, пригріта і заколисана гудінням мотора, заснула. Пригорнулася до мене, обважніла, і я через светр відчуваю її тепло. Моя мила Оленко!

Коли потім, у якомусь містечку, я зупинив машину і змушений був віддавати дівчинку бабусі, я віддавав їй, мовби свою власну: мені не хотілося розлучатися з нею, бо розлучалися ми назавжди.

Вони завжди викликають велику ніжність, ці сільські, ці не по-дитячому серйозні і незалежні діти, що змалечку привчаються все робити самі. І потім все життя працюють для інших і мало думають про себе.

Я давно вже не був на трасі. Але я знаю, що вдень і вночі мчать по них машини. По всіх автостадах. А моєї там немає. І мене там немає. Серед людей, що завжди кудись їдуть. А хочеться бути скрізь і завжди серед людей. І стає жаль, що людина водночас може бути тільки десь в одному місці. В той час як життя плине так широко й неосяжно. У селах, у містах, на автостадах, в поїздах. І скрізь ти міг бути, скрізь зустріти цікавих людей, розумних людей, од яких ти завжди набираєшся розуму, заради них і завдяки їм живеш. І твоє щастя, що ти ніколи й ніде не забуваєш про це. От тільки бути скрізь ніяк не вдається.

Тому я сумую за селами, за містами, за дорогами і людьми. За тими, що живуть і працюють в містах і селах. За тими, що кудись їдуть, із кимось прощаються чи зустрічаються в тих поїздах. За тими, що стоять на узбіччях трас і виглядають попутних машин. В дощ, в сніг, в мороз і спеку.

Я сумую за трасою, де завжди можна когось підвезти, бо я можу знадобитися там людям шохвилини.

ХТО ТВІЙ ДРУГ

Розділ перший

САЙГАК

1

Сайгак вилетів уночі. Круто й раптово зава-
лившись на крило, ІЛ спочатку занурив його в незамерзлу
ріку, а потім пішов писати широким чорним крилом по за-
сніженій землі і по білих дахах будинків, цехів і палаців
широку невловиму дугу. Те крило перекреслювало сквери,
вулиці й парки, розтинало лінії електропередач, розпана-
хувало осяяне вогнями місто, і воно мало б розпастися на-
впіл по тій химерній і плавній дузі, але, коли літак вирів-
нявся і, набравши висоту, ліг на заданий курс, місто ле-
жало неторкане, трохи збайдужіле й чуже: воно знало, що
всі літаки повертаються, хоч слідів у небі й не залишають.

2

Прилетів. Оббив ноги для чогось, зійшовши
з трапа, і помітив, що земля задубіла, побіліла і стала крих-
ка від морозу, а на бетонних плитах повимерзали калюжі,
лишивши тоненькі шибочки, під якими нічого не було, але
мало б бути: здавалося, там було добряче метро або підзем-
ні ангари.

Насправді був лише дзвінкий і тоненький льодок, що не
зберіг під собою навіть вологи. І бетонні плити були сухі
та білясті під ним, як і поряд. Це трохи розчарувало піс-
ля нічного польоту, коли з неймовірної височини, яку, ма-
буть, по-справжньому відчуваєш тільки в темряві, бачиш
тихі й печальні вогні сіл і хуторів, заграви над містами,
осиротілі на ніч ферми за селом, чи окрему машину в сте-
пу, чи річку, що повилась-попетляла кудись у безвість.

А тут були лунки й сліпі шибочки на бетонних плитах
аеродрому. І суворий аеровокзал. І різкий вітер з півночі.
І така віддаленість від міста, що на поїздку в автобусі до-
ведеться згаяти куди більше часу, ніж на політ,

— Будемо представляти тебе міністрові,— сказав Баштанник, коли Сайгак, поселившись у готелі, подзвонив йому.— Готуйся.

І все. Трубку поклали. Телефон дзенькнув, і нудно й одноманітно зачастив зумер, одрізавши його від того світу, до якого він так прагнув. Там ішло якесь засідання чи нарада. Завжди щось «іде», або «триває», чи «провадиться». І до цього ще треба звикати. Але зараз Сайгакові не вірилося, що заради якогось засідання можна отак збайдужіти до всього. Навіть до товариша. До друга, якого так довго й настійливо кликали, а тепер тільки й сказали йому похапцем, щоб готувався до зустрічі з міністром.

Гай-гай, мій друже, вірний товаришу! Невже ти думаєш, що будь-який міністр замінить тебе в моїх очах? Хай тільки сягад промайне в твоїй чи моїй пам'яті. Ну хоча б одна тільки ніч. Одна-єдина ніченька, коли ми вдерлися в Гловачув через усі смуги німецької оборони за Віслою, а потім у дикій заметілі рвалися до Лодзі, щоб осідлати Варшавське шосе: машини в кюветах, танки борсаються в снігах, мов загнані олені, і тільки ми, піхота, вперед, уперед і вперед! Збиваючи заслони, залишаючи мертвих товаришів у траншеях, в полях і на дорогах. А потім, коли вже осідлали те знамените шосе, оглянулись.

— А-а, ти тут,— сказали один одному, наче певні були, що інакше нічого й не мислиться, що завжди й у всьому будемо поряд, хоч би що там лежало перед нами і хоча б через що там довелося перейти.

— А-а, ти приїхав,— сказав тепер давній друг, не виявивши ніяких емоцій.— Будемо представляти тебе міністрові. Готуйся.

І Сайгак ніяк не міг збагнути його байдужості. Хіба як міністр, то вже й власних емоцій не можна виявити? Про все встигнеш подумати і в усьому звинуватити навіть найближчого товариша, коли ти летів до нього, покинувши все, а він так байдуже поговорив з тобою по телефону.

4

А покинути Сайгакові довелося справді багато: і дружину, з якою так і не склалось життя, і місто, до якого вже звук, і роботу.

Щоправда — роботу він матиме й тут. І не застоюну й тиху роботу театрального режисера в обласному центрі, а роботу по-справжньому бурхливу — роботу в кіно! Сталося це тоді, коли спускали танкер «Казбек» і на завод приїхала кіногрупа. Не документалісти-кінохронікери, що бігають і метушаться під час спуску корабля, мов на ярмарку. Ні, це були люди мовчазні й зосереджені. Вони ще з ночі розставили свої камери, освітлювальну апаратуру й людей так, щоб це нікому не заважало.

Їх і справді не помічали саме ті, хто їм був потрібен у кадрі: ні директор заводу Іволгін на містку, ні Сашко Крутоголовий, що вибивав із своїми хлопцями кильблоки під кораблем, ні інші члени спускової команди, зайняті відповідальним своїм ділом. Кінематографісти не ждали «урочистого моменту», не дерлися на командний місток, не намагалися зняти найефектніший жест, чи вираз, чи випадок. Знімали подію і людей такими, якими були вони в своїй суті.

Сайгак бачив усе: і те, що творилось на кораблі, на стапелі, і те, що робили кінематографісти. Він одразу ж визначив для себе, що фільм знімається за відомим на той час романом; йому навіть вдалося пізнати діда Матвія і розбишакуватого Олексія, хоч у своїх робах вони зовсім загубилися серед патовну таких самісіньких робітників, як вони самі. Він так захопився чужою роботою, що непомітно для самого себе увійшов до складу групи. Почалося з кількох не дуже суттєвих зауважень про ескізи декорацій, які йому показали, а закінчилось тим, що режисер-постановник попросив побудувати мізансцени в заводських епізодах, бо й сам він, і другий режисер, і художник не встигали за короткий час кіноекспедиції охопити всього, а може, й не знали, як воно робиться по-справжньому на суднобудівному заводі.

Йому все тоді вдавалось, і режисер був просто захоплений: кожне його бажання і натяк Сайгак мовби передчував і випереджав. Це була єдність уявлень, смаків і поглядів.

Коли група закінчила зйомки на натурі і мала від'їздити, директор групи вмовляв Сайгака їхати з ними.

— Ви просто народилися для кіно,— говорив він.

— Я просто люблю і знаю його,— відповідав Сайгак, але їхати відмовився, посилаючись на те, що до відкриття сезону в місцевому театрі йому треба готувати прем'єру. Він говорив це йому і в обкомі, куди потягли його майже си-

ломіць, а насправді... Насправді він уже пробував пробитися в кіно ще одразу по закінченні інституту, але ніхто не схотів навіть поглянути на його режисерський атестат з відзнакою, а якийсь самовпевнений і самозакоханий випускник кіноінституту, що саме ставив картину і вийшов йому назустріч з павільйону з двома кінозірками, спитав їх, поглянувши на Сайгака:

— А що, Дульсінеї, може, візьмемо його в масовку?

Так провалився його намір.

Після цього Сайгак поїхав у театр, хоч як вабило його кіно, читав ночами п'єси, сховавшись під столом з нічною лампою, щоб не полахати немовля, і вже став головним режисером. Усе це було насправді. До того ж у нього розвалювалася сім'я, і він теж не хотів про це говорити, як і про свої театральні справи. Дружина забрала доньку, жила у батьків і нізащо не хотіла вертатись додому. Вона не поверталась, а кіно вабило його дедалі сильніше: він, звідавши принадність роботи над чужим фільмом, а потім побачивши втілення і своїх деяких уявлень на екрані, захворів кінолюбством безнадійно і безповоротно. Коли в тиші і в півморозі порожнього вдень театру «проганяв» спектаклі, театральна статичність пригнічувала його: ніякі генії нездатні вдихнути легіт вітру і сяйво сонця в сценічні лаштунки, що виснуть холодними полотнищами, і ніколи штучне листя не тріпотітиме так, як справжнє,— він це добре знав. У тихому театрі він ставив одне, а бачив інше: берези, що крутилися раптом у небі, мов у казці або в раю, і відлітали кудись у небуття, такі солодкі, неоплакані і недолюблені юним солдатом. Або білий пісок на узбережжі Франції ввижався йому над чорним осіннім морем. А на білім піску — чорний німецький патруль з гвинтівками за плечима: крок повільний і плавний, як узагалі по грузькому піску, білі димки сигарет за чорними спинами і шуми хвиль, ритмічно уповільнені, заколисуючі й вічні шуми, і задумливі крики чайок, сповнені суму і розпачу, наче оплакують вони довоєнні літа, коли цей знаменитий пляж був заповнений тисячами людей, що з'їжджалися з усієї планети.

Чайки могли також тужити за тими людьми і оплакувати їх, бо вони, може, всі побиті й постріляні тепер, у війну, на дорогах, фронтах і в бомбосховищах. В кіно все можливе. Навіть чайки кричать сумніше й тривожніше, і море шумить у кіно куди привабливіше і багатозначніше, ніж насправді, коли тільки вміло впрягти його в кадр, у мізансцену.

Він це добре знав і любив. А ще краще відчував усією своєю натурою. Тільки не завжди умів про це розказати.

Він не міг би нікому розповісти, як його потрясла в тому самому фільмі сцена розстрілу. Вже скільки тих розстрілів бачив він на своєму віку на картинах і в кіно! Але той світ, що крутнувся після першого ж залпу, той пісок і те море, що були нерухомі впродовж усього фільму, в одну мить змішалися з небом, і ті вже різкі і сполохані крики чайок, а над усім цим короткозорі очі людини, що перед смертю наділа окуляри і пильно вдивлялась в обличчя своїх убивць («Ага, так он хто, значить, нас убиває — запам'ятаймо!»), — то була трагічна поезія нашого жорстокого віку, і її можна передати тільки засобами кіно. Тепер його покликано туди, в омріяну країну кіно, і це радувало й тривожило Сайгака, як на війні перед атакою: кожен раз умираєш і воскресаєш в уяві разів по двадцять на тій нейтральній смузі, що завжди існувала між нашими і їхніми траншеями, аж доки злетить зелена ракета. А тоді все мовби стає на свої місця, бо смерть в уяві й очікуванні виявляється завжди страшнішою, ніж насправді. Тепер атаку було призначено, а зеленої ракети все не було й не було, і похвилюватися Сайгакові, як і передумати все, часу давалось доволі, і це був час тяжкий, немов кара.

5

Ніхто не знав, як він мучився зі своєю дружиною. Ніхто ніколи не визнає, як краялося його серце, коли в суботу вранці він приходив і до нього крізь напіврозчинені двері випихали доньку, що чіплялася за шню, обнімала міцно-міцно і не випускала довго, наче хотіла обняти назавжди.

А потім вони гуляли по місту. По осінньому, зимовому, весняному місту. Тільки влітку не бачилися, бо доньку возили щоліта до моря. Цієї зими й осені він зовсім не бачив її. Водив доньку тепер в уяві по всіх усюдах лісами, степами — просторами України, бо хотів, щоб його дитина любила всю свою землю, а не лише затишок міста. Щоб знала вітри, котрі пролітають над нею, — і лагідні, і шмалькі та дощукульні. Щоб небо знало рідне, яке воно буває у степах і в горах. І людей щоб знало його дитя. Але доньку ховали від нього у фешенебельній професорській квар-

тирі і випускали тільки в суботу, як на побачення із в'язниці, а в неділю везли на дачу.

Ніхто не знав, як їм щоразу нелегко було розставатись. Нікому того не розкажеш. Подзвониш, бувало, і двері відчиняться, а донька обхопить його коліна, обличчям припаде до них і заливається слізьми так, що тільки луни йдуть по байдужих сходових клітках. Але її одривають від нього, вкидають, немов щеня, в коридор і хряпають дверима з бронзовою табличкою. І навіть із-за тих масивних дверей чути, як мала кричить:

— Я хочу до тата! Чому ви не даєте мені жити з татом? Я хочу, щоб тато був тут!

Там, за тими опорядженими дерматином дверима, місця Сайгакові не було, бо дружина його, білява й тендітна, тиха і мовби покірنا, ніколи ні разу не вийшла до нього: доньку виводили й забирали або її батьки, або грубувата й завжди напівп'яна служниця.

Про це не розкажеш нікому, щоб не здаватися смішним. Та й хто захоче слухати про чужу біду? Як і про чужу образу. А образа була, яка образа! Здавалось, навіки з'єднали його з дружиною дні і ночі життя, розділені радощі й прикрощі, втіхи й сподівання, а от прийшов час — стала посеред кімнати з дитиною на руках, чужа і далека. «Я йду», — тільки й сказала.

Нестатки були не для неї, і постійний шарварок у квартирі, як у гуртожитку, теж був не для неї. В Сайгака зупинялися й жили цілими тижнями не лише друзі та приятелі, а й люди мало знайомі навіть йому самому: всіх акторів, що не мали притулку, режисер Сайгак забирав до себе, а вона всім стелила нові свіжі простирадла, так що іноді їм самим доводилося спати на голих матрацах, а то й на його шинелі. Не так була вихована. І не того ждала від нього. А тепер уже нічого не можна було повернути. Лишилися й зараз там, у їхньому домі, самі квартиранти, їх було тепер ще більше, але не було її і вже ніколи не буде. Він був при всій зовнішній невразливості й легковажності натурою тонкою і чутливою, тільки про це мало хто знав. І вона не знала. Може, знав тільки Баштанник. Знав чи догадувався, це вже не мало значення.

Головне, що вона розчарувалася в ньому, а для жінки розчарування — це все. Справедливе чи помилкове, все одно. Вороття вже потім не жди, і знижок не жди, і на чуйність не розраховуй: розчаровані жінки — найневблаганніші істоти на світі. Навіть діти тоді нічого не важать.

Баштанник це знав і вимагав від нього мужності недаремно: адже нічого й нічим не зарадиш. Лишалось мужньо й суворо знести все і жити якимось по-іншому. Як? Сайгак не знав: був безпорадний і через те гнівався справді на весь світ. Світові ще нічого, світові було байдуже, що про нього говорить і як до нього ставиться якийсь режисер, актори ж з болем зносили Сайгакові безпричинні вибухи на репетиціях.

Рятувало Сайгака тільки нестримне життєлюбство: він щиро жартував і щиро лаявся, охоче зносив чужі кпини і жарти, тільки вдома, в самотині, коли ніхто його не міг бачити, закладав руки за голову і поринав у гіркі свої роздуми й болі, тим гостріші, чим точніше згадував подробиці, інтимні й палкі, і образи, несправедливі й тихі. Найбільше було тихих образ. Гм, тихі образи... Хіба ж то образи, коли тебе просто лають і кричать на тебе у відвертому щирому гніві, навіть несправедливому? Там можна щось заперечити, а щось пояснити. Ні, справжні образи завжди тихі, і безмовні, і, як тихе божевілля, завжди невиліковні.

Тиха з природи, Алевтина важко зносила Сайгакову запальність, навіть зовсім безсторонню, і сама все тихшала й тихшала, аж доки й зовсім замовкла: перестала відповідати на його запитання навіть за обідами, коли він налітав з театру як навіжений, похапцем їв і знову мчав на репетицію. Вона всі свої шлюбні обов'язки справляла мовчки, а потім стала серед кімнати і сказала одну-єдину фразу: «Я йду». Одну з найкоротших фраз на світі. І Сайгак зрозумів, що тепер вороття вже немає й не буде.

Отож, він згадував її мовчазною, вічно мовчазною, і через те, що згадував найчастіше ночами, було таке відчуття, ніби хтось у темряві повільно пройшов повз вікно з похилою головою — і не оглянувся.

І — не повернувся.

6

— Міністр у проекції, — сказала довгонога молода жінка у визивно короткій і вузькій сукні. Все було в ній визивне: і надто красиві ноги, і коротка сукня, і визивна була зачіска та манера стріпувати головою. Тільки очі в неї були трохи ніякові, чи що: не дивляться допитливо й пильно на співбесідника, не кокетують; вона ніби соромиться і довгих своїх ніг, і принадно округлих стегон, і молоді зрілості своєї та здоров'я, і можна подумати, що їй

втомливо носити свою привабливість — вона вже не вміщається сама в собі з усіма розкошами жіночності і вроди.

— Я подожду його тут, — Сайгак пройшов до вікна.

— Це буде довго, — сказала вона, немов хлюпнула теплістю голосу. — Саме приймають картину.

«Ну й голос», — подумав Сайгак, обернувшись, і вступив у неї очі.

— Нічого, — сказав він. — Діждуся.

— Як хочете, — вона одвернулася до вікна, ніби підставляючи йому молочно-білу щоку, малесеньку мочку рожевого вуха, що визирало з-під зачіски, і ніжну округлість довгої шиї, на якій матово світилася далека літня засмагість, про яку в цю пору жінки вже забувають. — Я можу провести вас у проекцію, — сказала вона байдуже. («Це мене, зрештою, ніяк не обходить», — чулося в тоні). — Саме зібралась туди, мені обов'язково треба подивитись матеріал.

Все-таки вона ніяковіла чомусь, бо ні разу не затримала на ньому погляду. Це його дивувало: такі жінки не соромляться нікого і не бояться ні бога, ні чорта. Тому він мовчав, намагаючись відпливти від неї хоча б в уяві, та не відплив ні на крок, і якась тепла і млосна хвиля огортала його, коли він дивився на неї.

— От тільки жаль, — сказала вона тим самим оксамитовим голосом, — мені доручили зустріти якогось... — вона зробила три пружних кроки до столу і глянула в календар. — Сайгака, — прочитала вона майже по складах. — Тут з ним носяться...

— Можете зупинитись на цьому, — обірвав він її і вже лагідніше закінчив: — Ви можете сказати так, що обох нас поставить у незручне становище. Я і є Сайгак.

— Як?! — здивувалась вона. — А хіба ви не...

— Що? — нетерпляче спитав Сайгак.

— ...не з Москви приїхали?

— А яке це має значення?

— Та ніякого. Просто мене все це дуже дивує. Тут про вас говорили, як про дрімучого провінціала, — сказала вона довірливо.

«Які в неї зелені очі», — подумав Сайгак, нехтуючи змістом її слів.

— Знаєте, як це приємно чути?

— Знаю, — сказала вона, повільно прикривши очі довгими ненафарбованими віями, — і все ж докажу все до кінця, щоб ви знали, з ким маєте справу...

— Не люблю, коли в мої справи втручаються жінки. Тут є мої друзі.

— Друзі вам не скажуть того, що скажу я.

— Може, якимось іншим разом? — посміхнувся Сайгак, кепкуючи. — Може, підемо, бо запізнимось на перегляд?

— Може-може, — проспівала вона, хитнула головою якимось грайливо і в той же час осудливо і швидко перейшла довгу приймальню. Кожен її крок був чарівливий, так що не можна було йти за нею і не милуватись.

— Подождіть, — сказав їй Сайгак сердито. Він сердився не на неї, а сам на себе, але це було схоже на те, як стріляєш диких гусей або дроф: вицілюєш першу, а влучаєш у третю. — Не примушуйте мене милуватись вами.

— Як-як? — зупинилась вона і лукаво глянула на нього з-під розвихреного волосся.

— Не хочу, щоб ви демонстрували свої принади, — Сайгак наче стрибнув з трампліна в осінню воду.

— Ну-ну, — вона пішла поруч. — Не кожен зважиться отаке сказати. Або крикнути на мене, — додала ще довірливіше.

Але наперед більше не забігала, не дивилась на Сайгака і, доки вони йшли до проєкції, не заговорила до нього.

— Може, хоч тут ви пропустите мене першою, — зупинилась перед дверима, різко розчинила їх і майже з порога сказала комусь (він не зрозумів, кому саме): — Сайгак.

Легенький жест довгої тонкої руки, кілька кроків до стіни — і вона сіла в пизький фотель, немов кудись провалилась, бо там, унизу, був морок і обличчя не можна було розгледіти. Тут саме зібрались дивитися фільм, хоч екран ще й не світився. Тому приємний баритон сказав з напівтемряви:

— Попросіть увімкнути світло.

Почувся мовби телефонний зумер на столику-пульті, пролунав короткий дзвінок в апаратній за скляною стіною, і м'яке світло впало на Сайгака згори, так що він навіть тім'ям відчув його. А в цей час хтось великий, огрядний, у моднім сірім костюмі, в бездоганній нейлоновій сорочці із зусиллям підвівся з фотеля і подав йому руку.

— Так от ви який, Сайгаче! — сказали йому, стиснувши пальці. — А то ваші спектаклі знаємо, відзначаємо їх, а ви ні разу й не з'явитесь на ясні очі. Прошу, сідайте ось тут, — підсунули йому без потреби стільця. І коли при повній тиші залу Сайгак сів і полегшено поринув у темряву, негайно

влаштовану кіномеханіками, хтось пахучий лоскотливо торкнувся його щоки волоссям, а у вухо прошепотів:

— От ви й представлені міністру.

— Дякую,— роздмухав те нестерпно пахуче волосся Сайгак, одразу пізнавши її.

— Ото не кричить більше на мене...

— Гаразд.

— ...і вмійте слухати до кінця.

— Тільки так,— сказав він, посміхнувшись у темряву.

Боявся, що волосся відпливе.

Не відпливло.

Губи майже торкнулися його вуха.

— Цей фільм будете доробляти ви,— прошепотіли йому так тихо, що й кажан не почув би.

7

Екран спалахнув, і велика ріка виповнила його вщерть, от-от перехлюпнеться хвилями через край і залле зал — рине водоспадом у проекцію, і тоді рятуйсь, хто як може!

— Як за Одером біля Кітца,— гукнув з темряви Володимир Баштанник.— Пам'ятаєш, Сайгаче?

— Ще б пак! — відгукнувся він, здригнувшись від знайомого голосу.

Ріка плюскотіла, зітхала, текла й текла, і від неї не можна було відірвати погляду. На тлі ріки мерехтіли чийсь тіні, чулися голоси, тільки Сайгакові було це до них: він уже був за Одером в лютому сорок п'ятого. Його послали зняти пост бойової охорони, бо рота відступала від Кітца, її тіснили вздовж дамби фаустники й автоматники, а Бранденбурзька рівнина вся була залита весняними водами, ріка піднялась над нею на кілька метрів і утримувалася самим вершечком дамби — одна бомба могла б знести цю штучну споруду вздовж Одера, і вся дивізія була б потоплена.

Поста, чи то секрета, не було вже на тому фланзі, куди він дістався під кулеметним вогнем ледве живий, весь у багноці, бо довелося сурганитись по крутому, спливаючому схилу дамби, ризикуючи щосекунди зірватися в бурхливі каламутні виривища оскаженілої ріки. Поста не було, мабуть, давно, бо кулеметне гніздо, що мало форму рогача, було залите водою наполовину, тільки плавали спалені сір-

ники і недопалки. Можна було б уже й повертатися на поперечну дамбу, що вела від Одера до залізниці і мала правити за нову лінію оборони на тому не дуже просторому плацдармі. Він прострілювався німецькими кулеметами з флангів і з фронту на всю глибину.

Сайгак визирнув за бруствер, щоб прикинути ще раз шлях, який йому треба подолати, вертаючись назад. Він побачив воду, що стояла одним лицем від дамби аж до полотна залізниці. Тільки кущики де-не-де визирали з тієї гладенької води. Поперечна дамба була безлюдна й далека. Він знав, що всі його товариші там, але скільки смертей чатувало на тій відстані! Ледве встиг подумати про це, як перед самим його обличчям на зрізі дамби вибухнув смерч і вдарив йому в очі, засліпив. Припавши до землі, він втратив опору, і посунувся крутим і слизьким схилом униз, і, ще не знаючи, що з ним сталося, подумав, що його чекає внизу: крижані хвилі, неймовірна глибина й смерть. Ноги й руки ослизалися, очі все ще нічого не бачили, і він у передчутті страшної купелі напружився, набрав повні легені повітря і несподівано для себе спинився — нога вперлася в щось туге, хоч і податливе. Ще міцніше впершись тією ногою, а потім і другою в цю непередбачену опору, він витер руки об шинелю, вхопився за обличчя і відчув, що все воно заляпане багнюкою, замазане, немов льотка в доменній печі чи в мартені. Заляпані були й очі. Одірвавши глину, він насилу розплющив ліве око. Воно бачило. Потім праве. Потім глянув униз.

Нога його впиралася в краєчок червоної німецької перини, що визирала з щілини чи з окопу, утворюючи щось схоже на бруствер. Що там було далі, Сайгак не міг розгледіти. Треба було спуститися ще нижче, але в цю мить знову на вершечку дамби фонтанами злетіла земля і десь над головою з нудним виттям шугнули кулі. Одна черга. І друга. А третя була така довга, що суцільний ряд фонтанів прошив зріз дамби на добрий десяток метрів.

«Засікли», — подумав Сайгак і поповз вище, щоб виглянути, звідки стріляють. Стріляли з двоповерхового білого будиночка, метрів за триста від дамби. Він був оточений водою, якийсь осиротілий і мовби винуватий. Як бешкетник, що, граючись, далеко забіг від містечка Кітца, від таких самих двоповерхових будиночків-близнюків та й загруз тут, у весняному чорноземі, підплив весняними водами, і тепер ніхто вже не зможе його врятувати й повернути назад,

у місто. Так і стоятиме, доки його розіб'є артилерія або закінчиться в цих місцях війна.

«Ну, ну,— подумав Сайгак.— Звідти ви вже мене не дістанете. А от чи є хто з вас на дамбі?»

На дамбі, скільки й видно, порожньо й тихо. По противленню схилу завидна навряд чи хтось зможе пробратися — там все пристріляно нашими кулеметами й мінометами. Загроза була тут, на цьому схилі, біля ріки. І поки видно, небезпека несподіваного нападу відпадала. Можна було спокійно повертатися та пильнувати одного: як не сповзти в Одер. І не висуватися за гребінь дамби — зріжуть в одну мить.

Так, можна було повертатися і шукати пост бойової охорони десь у районі штабу полка чи батальйону. Мабуть, хлопці рвонули, як тільки помітили, що перша рота знялася з позицій у них за спиною, і чекати команди не наважились. Це, зрештою, його не обходило. Головне, щоб вони були цілі.

Але перед тим, як іти зовсім, Сайгак вирішив заглянути в окоп, звідки визирала червона перина. Він спустився ще нижче, і перше, що помітив, були очі. Сірі, майже білясті від болю й жаху, вони дивились на нього, не кліпаючи. Це були майже дитячі очі на сіро-синьому обличчі. Загострений ніс, випнуті скроні, запалі щски і майже чорні шкарубкі губи, що немов запеклися на якомусь пекельному вогні. В кутиках носа й рота залягли зеленкуваті тіні, мов у мертвого. Крім очей, що пильно стежили за кожним рухом сержанта Сайгака, ледве помітно рухалося горло. Це було дихання. Дуже коротке й дуже часте.

— Ти хто? — спитав Сайгак, відчуваючи, як терпнуть пальці на ногах, а за комір наче сипнув хтось пригорщу снігу.— Ти з бойової охорони? Тебе покинули?

Очі наповнились сльозами і повільно заплющились. Повіки теж були сині, темні, немов після побоїв.

— Куди тебе поранили? — спитав Сайгак, прихилившись до хлопця, і в ніс йому вдарив тяжкий запах крові й затхлого дихання.

— В живіт,— прошепотів хлопець і знов розплющив очі.— Я розвідник,— сказав він через якийсь час і потім довго відпочивав, і дихання його стало частішим — навіть перина ходуном заходила.

— Не хвилюйся й не розмовляй,— сказав Сайгак.

З фляжки він зняв кришечку, влив у неї один ковток води — більше не влазило. Хлопчина жадібно стежив за його

рухами, очі потемніли і заблищали лихоманково. Він напружився, підвів голову назустріч тій омріяній кришечці, тому ковпачкові, маленькому, як наперсток, і Сайгак вилив ті кілька крапель вологи за поріг обвуглених вуст. Ковтоқ був судорожний і звучний. І негайно за якусь неповну секунду обличчя хлопця напружилось ще більше, набрякло, побагровіло, і в кутику рота з'явилася смужка спіненої сукровиці: побите нутро не приймало навіть кількох цих крапель.

— А-а, який же я нехлюй! — вилаявся Сайгак.— Тобі ж не можна води.

— Мені гірко... Мені пече,— сказав солдат через силу й заплющив очі.

— Добре, що припинилось,— вголос мовив Сайгак, мовби сам до себе.— Зараз піду візьму цукру, розбавлю водою і змочуватиму тобі губи.

— Не кидайте мене,— твердо й розбірливіше, ніж досі, сказав хлопчина і сумно глянув на сержанта з-під примружених повік.

— Не бійся.— Сайгак нахилився й поцілував його, відчувши могильний холод і легесенький пушок небритої щоки, її напівдитячу худорляву тендітність.— Цукор лишився там, унизу, за дамбаю. Я зараз.

Він проповз трохи назад схилом дамби, щоб з'явитися на її вершечку не там, де його жде ворожий спостерігач чи кулеметник. За його підрахунками, по той бік має стояти плакуча верба, під якою в улоговині був розташований спільний для всіх склад просто неба. Біля самісінької верби до відступу стояла мінометна батарея, і, якщо почнеться обстріл, можна буде скористатися чи вогневою, чи бліндажем, чи погрібцем для боеприпасів. Підповзши під самий верх дамби, він полежав трохи, відпочиваючи, потім рвонувся і перелетів через рівну площину дамби, по якій колись, до підходу війни, пролягала дорога, бо ще й колії від коліс позалишалися. Спіткнувшись об одну з таких колій, він упав і вниз головою, на животі й на грудях, з'їхав із дамби, як колись у дитинстві доводилося спускатись на санчатах з гори чи хоча б із кучугури снігу. Вистрелити по ньому не встигли, хоча місце було зовсім відкрите; вербу і улоговинку навколо неї він проминув.

Вже вечоріло, і він помітив це тільки зараз. Вже не видно було ні залізничного насипу, ні поперечної дамби, тільки нудно сіявся й сіявся дрібен дощик, точніше — мжичка, і тривога знову охопила його: він подумав, що в темряві

німці легко можуть підкрастися по дорічному схилу дамби, тоді їм обом капець. Йому і тому хлопчикові, якого він, хоч умре, а не покине. Ну, може, донесе його по дамбі вночі, коли нічого не стане видно.

Мішок із цукром стояв на траві посеред улоговини, як стояв він з того самого дня, коли вони ще по льоду переправлялися з ходу через Одер. Напівспорожнілий, він не був навіть прикритий, і цукор білів проти неба, вбираючи вологу. А на землі поруч із мішком, загорнутий в армійський цупкий брезент, лежав хліб, черствий-черствий і напівмерзлий. А все ж таки хліб. Це були єдині харчі всієї роти, які тоді встиг доставити з-за Одера циганкуватий їхній старшина. Бо в ту ж ніч ріка несподівано скресла, і на плацдарм не возили майже нічого, хоч минув уже добрий тиждень.

Сайгак набрав цукру, вибрав трохи м'якшу хлібину й пішов до хлопця. Він дерся на дамбу під захистом верби і подумки підраховував свої боеприпаси. На поясі в нього був один запасний диск до автомата, а в речовому мішку — просмолена коробка патронів: ще сто штук. Позиція в них буде зовсім невігдна, бо з протилежного схилу їх можна засипати гранатами: вирви скобу — і кить-кить: «Покочись-покочись по Івасикових кісточках». Котитимуться круглі німецькі гранати по крутому схилу дамби, мов сині крашанки на великдень або яблука, принесені Дідом-Морозом на новорічну ялинку.

Ні, так діло не піде. Може, просто на дамбі окопатись? Але лопати в нього немає, і затія ця невідходяща: доки копатимеш, візьмуть тебе, як куріпку. Бо гехкатимеш, битимеш лопатою, шарудітимеш землею, і видно тебе буде на тлі неба, мов на долоні.

Добравшись до солдата, він у присмерку вже ледве-ледве розгледів його лице, доторкнувся до нього рукою, погладив по щоці.

— За мною обов'язково прийдуть...— сказав хлопчина.

«Правда,— подумав Сайгак, змочуючи сиропом пошерхлі, спалені губи солдата.— Мусять прийти: розвідників не кидають».

— Ось ще трохи подождемо, і вони прийдуть,— знову сказав солдат.

— Я тебе не покину,— сказав Сайгак.

Він прихилився до самого обличчя молодесенького солдата, щоб заглянути йому в очі.

Солдат кивнув головою і заплющив очі.

— Відпочивай,— Сайгак прикрив його периною.

— Може б, хоч ковточок води... — попросив солдат.

— Не думай про це. Терпи. А я висунусь вище, щоб краще бачити. Щоб нас тут не зацапали, мов курчат. А якщо твої дружки не прийдуть, то я сам понесу тебе, ясно?

— Ні,— сказав солдат.— Це неможливо. Потрібні носилки. Інакше я вмру. Кров'ю зійшов...

— Ну, добре, лежи,— сержант поліз на дамбу.

«Не покину його пізашо»,— сказав він собі й заходився оглядати дамбу, й ріку, і протилежний берег, що губився у весняних водах. Було тихо на річці, на плацдармі й на обох боках дамби. Тільки чувся плюскіт і зітхання води, що бігла своїм одвічним шляхом до моря, хоч скільки б смертей тут не творилось і хто б там не вмирав від ран на її дамбах чи хто б там не охороняв смертельно пораненого товариша. Ніч спливала в цих звуках, зітханнях і шерехах, а розвідники чи санітари ніяк не йшли й не йшли, і Сайгак уже кілька разів павідувався до солдата, обережно підповзав до нього. Так обережно, що й сам не чув ні найменшого звуку. Та солдат, мабуть, чув краще за нього, бо кожного разу, підповзши, Сайгак зустрічався з його широко розплющеними очима.

— Пити,— щоразу однаковісінько ворушилися його губи, і Сайгак змочував їх солодкою водицею, хлюпав з фляги на салфетку індивідуального пакета і зволожував губи. Салфетка кривавилась, і він викидав її.

— Потерпи,— казав сержант солдатіві, і той, погоджуючись, кивав головою:

— Так-так, вони вже скоро...

Санітарів не було й не було. Сайгак нервував. Його тішило те, що німці не з'являються. Хіба, може, розвідка промацає фляги, щоб «увійти в дотичність з ворогом». Але їм, очевидно, зараз не до цих статутних формальностей.

Переконавши себе, що німці вже не поткнуться, бо час був пізній, та й навряд чи можна було в такій тиші підповзти по глибокій багнюці беззвучно, Сайгак вирішив переміститись ближче до солдата, щоб йому там не сумно й не моторошно було самому. «Ну й терпляче ж попалося хлоп'я,— думав сержант.— Треба буде спитати, звідки воно таке. По вимові, десь із Росії. З глибокої Росії. Треба було йому зовсім води не давати. Може, й губи змочую даремно? Може, це йому на гірше?»

Отак думаючи, Сайгак спускався скрадливо й тихо до того окопчика, і коли вже нахилився до солдата, очі йому

були заплющені, дихання стало, здається, ще частішим, тільки час від часу він стогнав, як стогнуть уві сні хворі діти.

«Спить,— подумав сержант.— Нехай спить. У сні людина сили набирається».

Він примостився біля солдата, поклав голову на перину-бруствер і вже навіть був задрімав, коли протяжний стогін звів його на ноги. Проте солдат спав, тільки дихати став наче ще частіше. «Хай собі спить,— ще раз подумав сержант і будити солдата не став.— Прийдуть же вони коли-небудь?» — думав він вже із злістю і знову виповз на вершечок дамби.

І саме вчасно, бо якраз через неї обережно переповзав хтось метрів за двісті попереду, з боку німецької оборони. Сержант відкинувся запобіжник, прицілився і зібрався дати чергу, як раптом зовсім поруч, на протилежному схилі дамби, почув приглушений, але нетерплячий шепіт, схожий на шипіння:

— Васько, гад, куди ти преш!

— Стій!— тихо сказав сержант.— Хто такі?

— Свої, свої,— відгукнулися разом: і той, що повз схилом поруч із ним, і той, що попереду переповзав дамбу.— Розвідники ми,— сказав цей, котрий був ближче,— за пораненим прийшли, та ніяк не знайдємо.

— Отут він, ходить за мною,— сказав сержант, спускаючись.

— Ей,— гукнув комусь той, що був попереду і тепер підбіг до них.— Давайте сюди посылки.

— Тихше ти,— прошенотів Сайгак,— чи, може, міни захотів скуштувати?

— Зараз, зараз,— сказав той хапливо і кипувся доганяти сержанта.

— Отут він,— Сайгак спустився майже до води, що біліла й світилася вночі невідомо від чого.

Пришельці незграбно, навпомацки з'їжджали на своїх кирзяхах вслід за ним, чіплялися один за одного і ледве не падали в Одер. Дихали важко, видно, натомилися добре.

— Ось він,— показав сержант, зупиняючись над окопчиком, і всі зупинились теж поряд з ним.

— Е, Петре! — погукав вертлявий і нетерплячий, мабуть, командир розвідки.— Чуеш, Петю!

Відповіді не було.

Сайгак вклякнув перед хлопцем на коліна, вхопив його за обличчя. Воно було холодне й тверде. За руку хлопчину

тримав командир. Він підвів голову і глянув Сайгакові в очі.

— Все,— сказав він.— Готовий...

— Туди вашу...— почав Сайгак пошепки і раптом зірвався на крик:— Де ви були, сволочи? Ще півгодини тому хлопець був живий.

Розвідник підводиться не поспішав.

— Все одно заберемо. Давай там носилки, чуєш?

Сайгак ще довго чув приглушену мову і метушню за спиною, але не зупинився. Йшов по дамбі, закинувши автомат на плече, а перед очима в нього стояло напівдитяче змучене обличчя. І очі. Майже білясті від болю і муки очі скривдженої дитини.

А чужа ріка текла й текла до холодного моря. Сама холодна й байдужа до всього. Жебоніла, зітхала й текла, хоч хто б там умирав чи плакав на її крутобокких присадкуватих дамбах.

Чужа ріка. На чужій рівнині. Далеко від місць, де народився і не встиг як слід вирости молодий наш солдат, котрого ждуть там і виглядають.

І виглядатимуть та ждатимуть довго.

8

— Ну що ж, дорогі друзі,— сказав міністр, коли екран погас і в залі спалахнуло світло.— Давайте поміркуємо, що нам робити далі.

Проекція міністра була затишна і проста: інтер'єр нефарбованого дерева, решітчасті панелі на батареях центрального опалення і довгий, масивний, також нефарбований дубовий стіл без поліровки. Принадності їй надавали пухкі килими на підлозі та драпіровка на стінах і стелі, виконана з світло-зеленого репсу.

Режисер Нетудихата розмашисто ходив по проекції вздовж столу, тер підборіддя долонею. Тим часом хтось швидко і вправно повідчиняв віконниці, і всі помітили сніг за вікном, лапятий і тихий. З денним світлом в залу полилися спокій, тиша і передчуття щасливої вдоволеності, що завжди супроводжує нас у ці дні спливаючого, мовби зажуреного року. Тільки Сайгакові стало так тривожно, як тому режисерові, що по-вовчому невпинно міряв і міряв з кінця в кінець проекцію міністра.

— Дмитре Івановичу, я попросив би вас сісти,— м'яко сказав міністр режисерові, і до Сайгака: — Ми вже не раз переглядали матеріал і обговорювали, а от цікаво, що ви думаєте про нього. Яке у вас відчуття?

— Мені б не хотілося...— завагався Сайгак.

— Для чого? — скинувся, мов короп у спеку, Нетудихата.

— Сайгак інсценізував «Нічного пастуха» і поставив цінкавий спектакль. От ми його й покликали вам на допомогу. До речі, познайомтеся.

— Ми вже знайомі,— сказав Сайгак, не підводячись із фотеля.— Нетудихата років із п'ять тому пропонував мені зніматись у нього в масовці...

— А-а,— засміявся Баштанник,— це коли ти приїздив після інституту найматися на студію?

— Ну, і як? — поцікавився міністр.

— Тоді в нас нічого не вийшло,— сказав Сайгак, пригадавши остаточно сяючого, самовдоволеного Нетудихату з доморощеними кінозірками попід руки, але давня образа ворухнулася лише на мить.

— Тепер у вас теж нічого не вийде,— сказав Нетудихата.— Кіно — це вам не театр.

— У вас уже не вийшло,— сказав Баштанник, дивлячись на Нетудихату незмигливим і суворим поглядом широко відкритих очей.— Це ясно всім, як божий день. Тому й покликано Сайгака.

— Це ви його кликали, не я...

— Ще б пак! — обірвав Нетудихату Баштанник.— Ви поличете.

— Я не потребую допомоги,— огризнувся Нетудихата.— Я нікого не просив...

— Ми просили,— сказав міністр.— Ми просимо й зараз режисера Сайгака допомогти завершити картину, яку ви довели до катастрофічного стану. Чи не так?

Голос міністра був такий спокійний, навіть м'який, що одразу спадало на думку: чи вміє він гніватися взагалі?

— Ні,— твердо сказав Нетудихата.— Я закінчив нову режисерську розробку і просив би не заважати мені, доки я все погоджу з автором.

— От і гаразд,— лагідно сказав міністр.— Ідьте до автора. Можливо, поїдьте вдвох...

— Ні, ні,— підхопився Баштанник.— Сайгакові там нічого робити. Сайгак хай тут розбереться з матеріалом. Далі тягнути не можна. Ви ж бачите самі, до чого все йде.

— Це буде ваш останній шанс, Дмитре Івановичу, — так само спокійно сказав міністр.

— Замість професійних кінорежисерів кличете з-за воріт кого попало? — звузив очі Нетудихата. — Хто під руку попадеться? І цим зарадите невдачам?

— Думайте краще про свою власну невдачу, — сказав міністр. — Міркуйте над тим, як вийти з такого становища.

— Я думаю...

— Поки що не видно. — Міністр обернувся до Сайгака: — Ми просимо пробачення за такий тон. Товариш Нетудихата знервований, і те, що ви почули тут, віднесіть на рахунок запальності.

— На студії він ще й не таке почує, — сказала та сама жінка з-за спини міністра. — Хай привчається зразу. Хай знає, що його жде.

— Ге-ге, — відгукнувся Баштанник. — Ми ніколи не лишали товаришів у біді. Правда, Сайгаче?

Сайгак промовчав.

— Це Роксолана Петрівна — ваш редактор і помічник по нашій лінії, — звернувся міністр до Сайгака. — А це ось оператор Скалко, — кивнув він на мовчазного плечистого хлопця з короткою стрижкою і в грубезному светрі. — З ним дивіться матеріал, радьтеся, оператор він добрий, а Роксолана Петрівна допоможе вам, відберете разом усе, що варте уваги, а товариша Нетудихату ми попросимо сьогодні ж виїхати до автора і якнайшвидше привезти пову режисерську розробку. Скільки вам треба для цього?

— Два тижні, — не думаючи, випалив Нетудихата. — Все майже готове, треба уточнити тільки деталі.

— Треба врятувати фільм і без пролонгації, — сказав міністр Баштанникові.

— Ми вже домовилися про це з обома режисерами.

— Буде неслегка, — попередив міністр Сайгака, подаючи йому руку. — Беріться як слід.

— На легке діло мене б не кликали, — сказав Сайгак. — Готовий день і ніч працювати, аби допомогти. Зуміти б!

— Я сподіваюся, — міністр все ще тримав його руку в своїй довше, ніж годилося, і в очах його багато було доброти й прохання. Ласкаві й прозорі очі щось нагадали Сайгаківі далеке та миле, і тиха приязнь ворухнулася в його серці, як отам, на дамбі, тільки він нічого не сказав: велика ріка розгорнулася перед його зором і потьмяніла повільно, тільки береги її вгадувались десь далеко-далеко, у синій задумливій млі.

Розділ другий

НА ГОРОДІ БУЗИНА...

1

Кіностудія містилася на старовинному шосе, з якого так досі й не зняли трамваїв, не сховали в землю кабелі й телефонні дроти — все це захаращує вулицю, робить її вузькою, допотопною вулицею, яка добре, мабуть, слугувала при Бібікову, але зовсім не влаштовувала, коли в неї вривалася стратегічна автострада, що з'єднувала місто з західним кордоном, із столицями сусідніх держав.

Довженко обходив усі інстанції, носився з своїм проектом зробити тут сучасний широченний проспект з рухом у чотири ряди, що починався б біля площі Перемоги, вільний від тісняви й частоколу стовпів, від павутиння дротів і зеленчання трамваїв. Він мріяв і про те, щоб на площі Перемоги з підземної ріки утворити проточне озеро, а навколо нього об'їзди — симфонію води, дерев і асфальту, і висотні будинки б дивилися в ті води, і беззвучні машини пролітали б тут зі стокілометровою швидкістю, і — жодного перехрестя! Тільки підземні переходи та віадуки, тільки тополний бульвар із зеленими газонами до самого, скажімо, кордону. Рух, швидкість, тиша і величавість прозоро-скляних будівель, матова блідість алюмінію й чисте повітря поміж будинками ввижались йому ночами.

Єдине, що він устиг ще зробити, це посадити сади на всіх студіях, де він працював, і озера утворити, обсадити їх плакучими вербами, обставити інтимними лавами, і зараз, коли ви переступите поріг прохідної, влітку чи взимку, весною чи восени, вас зустріне прекрасна алея з каштанів та лип, а за цією алеєю, ліворуч, ви побачите сад, що завжди про щось думає чи мріє.

Принаймні таке враження він справив на Сайгака в першу хвилину, цей задумливий і великий сад. Він стояв засніжений, тихий, поміж деревами блукав якийсь напівприсмерк чи синювата імла, і здавалось, що в цьому саду можна зустріти диво. Тут легко міг би пробігти заєць, тікаючи від лисиці, або граційно пройти, погойдуючи рогами, олень. Прощмигнути могла б косуля, струнка й дивовижна, мов смеркання, і прокрастися міг би вовк. Тут бачилися не лише елементарні ряди дерев, а сама краса і поезія, які здавна викликають у нас мрії, будять уяву, роблять нас душевнішими.

— Ти думаєш, сад він посадив легко й просто? — сказав Володимир, коли вони зайшли в його кабінет. — Часом і найкращу та найкориснішу справу треба відвойовувати майже в бою. Значить, так, — всівшись у своє крісло за столом і посадовивши Сайгака навпроти, сказав він. — Коли знімали «Щорса», Довженко зранку приїздив на студію, забирав із собою оператора, пожежна машина виносила їх своєю драбиною на самісінький дах величавого павільйону, а сама одразу ж зникала зі студії. Отак Олександр Петрович із своїм оператором і сидів до приходу директора, розумієш? — Володимир дзвінко сміявся, показуючи білі-білі зуби. — Ну, директор студії як не вдарить об поли руками: «Олександр Петровичу, — благає Довженка, — голубчику, нам же ввечері до Москви дзвонити, доповідати, скільки метрів знято за день, а ви мене без ножа ріжете. Ради бога; викличте ту клятву машину, та спустіться, та розпочинайте зйомки». А Довженко йому: «Не розпочну, доки не привезете тридцять саджанців». — «Та де ж я вам їх візьму?» — «Хоч до Магомета у Сквіру пошліть, а щоб мені тридцять саджанців було сьогодні ж. Інакше знімати не буду. Останні дні лишилися для посадки, а потім буде пізно. Скільки я вам про це товктиму?» — «Та привезем, привезем, тільки злазьте та приступайте до роботи». — «Не злізу, доки не привезете». А вже як він сказав, то нічого не допоможе: ні погрози, ні благання. Ну він, звичайно, в той день сонця чекав, а було хмарно, ніяк не розпогоджувалось — можна було й почекати. Отак, брате мій, садив він цей сад. Так і все в кіно робиться: з лемем, з лементом, з криком, із стражданнями.

— Ну, поживемо — побачимо, — сказав Сайгак. — Давай краще про мої обов'язки...

— Встигнемо, — сказав Володимир. — Не думай, що це все так просто. Тут треба з'їсти баркас каші, як кажуть моряки. Воно начебто й зрозуміло: треба робити гарне кіно. Але як його робити? Самим треба мізкувати. Значить, так: сценаріїв не вистачає. Усі кричать про це. Але хто писатиме сценарії?

— Письменники, звичайно.

— Письменники-то письменники. Але є своя специфіка в кіно, і тут нічого не вдієш. Треба набувати кваліфікації, а її набувати ніколи: хоч би прозу подужати. Одного життя для цього людині не вистачає. А тут потрібен смак, дуже точне бачення того, що знімати і як знімати. Я гадаю, нам треба залучити цілу групу сценаристів. Переважно молодих хлоп-

ців, які закінчили Всесоюзний інститут кінематографії або вищі сценарні курси при ньому й мають поставлені або готові до постановки сценарії. З цим я хочу звернутися до Ради Міністрів. Це раз. Друге: найталановитіших наших прозаїків і драматургів треба звести з путніми режисерами. А де вони? Їх у нас раз, два — та й по всьому. Значить, друге завдання наше — шукати молодих здібних режисерів. Теж випускників ВДІКу. Бо на наших театральних далеко не зайдеш. В цьому ділі потрібна велика допомога. І перше, й друге — справи нелегкі. Бо в Москві ж як: всіх талановитих хлопців забирають «Мосфільм» та студія імені Горького. А нам залишаються, в кращому випадку, середнячки. А такі й у нас є. Так що справи в нас кепські: жодного з дванадцяти фільмів не можемо витягти на другу категорію. Все третя та третя. А буває й четверта. Тобто навіть на всесоюзний екран не пускають. Показуйте тільки на Україні. А правильне ж усе, ну таке правильне, що ай-ай-ай. Тільки мистецтва нема. І кіно нема. І не буде, якщо не придуть на студію молоді талановиті сценаристи, режисери, толкові редактори фільмів. А щоб вони прийшли, маємо потурбуватися ми. Отакі-то діла. А ти кажеш, обов'язки. Туг, брат, сам чорт ногу зламає. Все це ти сам побачиш, узнаєш, відчуєш. Тільки, може, не зразу. Зрештою, не треба поспішати, як каже мій найліпший друг. До речі, він нас чекає зараз в «Україні», — сказав Володимир, поглянувши на годинник. — Поїдемо?

— А чого ж! — мовив Сайгак стримано.

2

Це було їхнє пристановище здавна. Чи приїздили вони сюди поодиночі в особистих справах, чи скликали їх на якісь пленуми, з'їзди чи республіканські наради, завжди місцем їхніх поселень був цей готель — восьмиповерховий, трохи патріархальний зі своїми товстелезними стінами, височезними стелями й грубезними меблями. За те й килими тут були ніби найм'якші, і люди найпривітніші, й ліфти найзручніші. І ніде не було такої зручності, тиші й облаштованості. Навіть вестибюль нагадував якусь гостинну вітальню, а не був такий метушливий, галасливий і холодний, як, скажімо, в «Дніпрі» чи «Москві» — в цих новітніх скляних модернягах. Може, тому, що підлога тут була не пластикова й не бетонна, а дерев'яна — добряча

паркетна підлога. І були дерев'яні високі панелі. І широкі сходи, встелені килимами й заставлені живими квітами по карнизгах за масивними поручнями фігурного литва.

Спустившись на перший поверх, що нагадував тут підвал, бо коридор був зовсім затемнений, вони поминули ліфт із сонною ліфтеркою, по м'якому килиму беззвучно й скрадливо пройшли темний коридорчик і, відчинивши високі двері, опинилися в яскраво освітленій залі. Після коридорної темряви вони майже посліпли й змушені були спинитися на якусь мить на порозі. Цієї миті виявилось достатньо для того, щоб із-за столика, що стояв біля вікна, підвівся й швидко пішов їм назустріч високий і чубатий, трохи пелехуватий чоловік. Привітне обличчя, широка посмішка, широкий жест розведених і піднятих вище за плечі рук — усе це робило його розкритим, добрим, щедрим. Щедрі були великі сивуваті очі, й повні губи, і буйне темне волосся, що не лежало й не падало, а наче юрмилося на голові химерними великими хвилями, бубликами чи півкільцями.

— А-а-а,— ще здалеку гукав він і посміхався дедалі ширше й радісніше.

— Знайомтеся,— сказав Баштанник, потиснувши йому руку.— Це Сайгак, про якого я тобі говорив.

Чубатий привітно кивнув.

— А це Ковбаш.

Сайгак стрепенувся, пильно-пильно глянув на Баштанникового друга.

— Що? — примружився Баштанник.— Пізнаєш?

— Згадую,— сказав збентежений Сайгак.— Ніяк не можу згадати.

Ковбаш усміхався:

— Сайгаче-Сайгаче, «них уж нет, а те далече...» — він заповняв голосом своїм і великою, дещо незграбною, а все ж дуже імпозантною постаттю все за столом, і в залі, і в стосунках співрозмовників. І робилося це мимоволі, від природи просто й невимушено. На диво елегантним, несподівано легким рухом він розлив горілку по чарках, поклав Сайгакові шматок блідо-рожевої свіжої сьомги, що аж світилася й одразу ж випустила на тарілку прозорий і чистий, як сльоза, сік, видавив на неї розрізану навпіл цитрину, згорнув ложкою з блюда кілька шматочків свіжого баклажана, докинув половинку огірка.

Потім їм принесли солянку — густу, запашну, гостру.

Після солянки подали знамениті котлети «Україна» — куряче м'ясо в тісті, начинене грибами й полите грибним соусом.

— Ви вже давно не були в нас, — стримано сказала Сайгакові чорнобрива Оксана, офіціантка, і все в ній підкреслювало достоїнство, гідність, — тому ці котлети я замовила на честь вашого приїзду. В меню їх немає.

— Спасибі, Оксано, — сказав Сайгак, кивнувши їй головою, — тільки, ради бога, не так суворо й поважно, бо можна подумати, що ми не за столом у ресторані, а на засіданні Ради Безпеки ООН.

Оксана, прибираючи зі столу зайвий посуд, трохи схилила голову до плеча і, величаво примружившись, мовчки глянула на Сайгака.

— Йому набридла офіціальщина, — сказав Володимир. — Цілий день сьогодні представляли його то міністри, то директори студії, то майбутнім співробітникам. Зрозумійте його, Оксано.

— Ваша посмішка — найкращі ліки від втоми і від нудьги, — докинув Ковбаш, закурюючи з довгого темного сигарника пахучу сигарету, і, як завжди, інтонації голосу і погляд великих, трохи балухатих його очей промовляли про щось більше і значиміше, ніж вимовлені слова. — Майте це на увазі, — сказав він ще багатозначніше, підвівши вгору руку з довжелезним сигарником і сигаретою.

Оксана й на нього глянула, примружившись і повільно підводячи підборіддя. Було в цьому русі щось іронічне, презирливе навіть і холодно-величаве.

— Тепер чорну каву? — спитала вона Андрія.

— Так, чорну каву по-турецьки, — підлаштовуючись під інтонації Ковбаша, сказав Володимир і навіть сигарету так, як Ковбаш, повільно й осанисто підніс до губів, відкинувшись при цьому назад і зробивши рукою широкий жест. Лікоть у нього, щоправда, піднявся трохи вище плеча, чого Андрій ніколи собі не дозволяв при всій імпазантності жесту, але інтонація й тон були дуже подібні. — А ще принесіть пляшку коньяку до кави і пару лимонів із цукром. Так чи ні? — засміявся він, звертаючись до Сайгака.

— Так, — сміючись, відповів той, — тільки коньяку, може...

— Що? — не дав йому договорити Володимир. — Не ви-п'єте? — примружився він дужче за Оксану. — Боюсь, що доведеться ще замовляти.

— Ну, то як? — спитала Оксана, тримаючи посуд над столом.

— Так, так, — кивнув їй Қовбаш. — Приносьте, будь ласка, каву й коньяк.

— Вірменський? — спитала Оксана уїдливо. — Три зірочки?

І пішла! Так наче вона пішла вже назавжди й ніколи не повернеться.

3

Засніжений тополиний бульвар схожий на сон: тільки уві сні та на фантастичних картинах можна побачити такі дерева — сніг падав при тихій і теплій погоді, мокрий і липкий, обліпив кожну гілочку, кожен стовбур, і тополі здавались нереальними.

І будинки, й огорожі, і лави — все місто м'яке, пухнасте, а сніг усе сиплеться й сиплеться, і звуки далеко розносяться в повітрі. Щоправда, людей і звуків було вже мало: місто засинає. Вже не видно черги до таксі, і машини, задумливі й забуті, стоять довгим рядом, втрачаючи кольори, біліють під снігом дедалі більше, тільки зелені вогники нагадують про те, що їх тут поставлено не на всю зиму, що в них сидять, дрімаючи, нічні водії і ждуть пасажирів, які цілісінький день чекали на них у цю передноворічну метушню.

Хоч до Нового року лишалося чимало днів, святковий дух уже витає над містом, носиться в повітрі. Особливо помітний він уночі. І не через вітрини магазинів, у кожній з яких уже давно стоїть прибрана ялинка, а через щось невловиме — через якийсь затишок, благосність, тиху безпричинну радість, що охоплює нас перед цим святом.

Вони спустилися вниз, повернули ліворуч і, поминувши підземні переходи, пішли засніженим проспектом до Дніпра. Не було ні міліції, ні перехожих, ні тролейбусів. Тільки зрідка проїде машина, прибудковуючи, і потім, коли вона вже проїде, довго видно її червоні сигнальні вогні й видно, як її заносить то вліво, то вправо.

— Не хотів би я бути в цю ніч шофером, — сказав Андрій, піднявши комір, і понижче насунув шапку. Шапка була велика й чорна тільки до універмагу. А як порівнялися з ним, перейшовши вулицю, — і шапка, й пальто, й увесь Андрій, і всі троє стали білі-білі й смішні. Так що майже не впізнавали один одного.

— Наче замість прямого зображення з нас поробили негативи,— сказав Володимир.

Він ішов так само рівно, як завжди, не гнувся, не піднімав коміра, не прикривався й не затулявся од вітру. Було щось гордовите й визивне в його ході: голова високо піднесена, торс ніби відкинутий трохи назад, плечі розвернуті й груди випнуті — такий собі красивий забіяка, що не зупиниться ні перед чим. Брови його лисніли у розсіяному світлі ліхтарів, так що й сніг до них не приставав — блискучі чорні брови над великими гарячими карими очима. І шпаркі рум'янці на щоках. І маленький красивий рот із міцними й твердими губами та круте підборіддя робили його, смаглявого, яскраво красивим. Дещо надто красивим як для мужчини. І ця краса особливо підкреслювалася снігом, що завжди відтіняє смагляві темnobрові і ясноокі обличчя.

Отак неквапно ішли вони, зрідка зустрічаючи повільних або й зовсім нерухомих сторожів чи прудких перехожих, що квапилися вже невідомо куди й до кого.

— Так, хлонці, тяжку місію ви взяли на себе,— казав Ковбаш, мерзлякувато шулячись у комірі.— В кіно треба бути дипломатом, та ще й добрим. Заступникую не перший рік в міністерстві, знаю...

— Ге-ге,— іронічно гегекнув Володимир.— Якраз отакі дипломати й довели українське кіно... Тут не дипломатія — тверда рука потрібна.

— Думаєш, це легко? — спитав Ковбаш.— Вони по тридцять років працюють у кіно, прижилися в ньому, пообро-стали родинними та всякими іншими зв'язками. Зачепи одного, вся студія підніметься.

— Та ти, Андрію, боягуз, як я бачу.— Володимир криво посміхнувся й глянув на нього спідлоба, коротко й гнівно.— А я оце тільки хотів повести з тобою мову про те, щоб і ти до нас приєднався.

— Щоб я на студію прийшов? — зупинився Ковбаш і змахнув засунутими в кишені руками.— Та ніколи в житті! Ти що, здурів?

— А кому ж тоді, як не тобі,— рівним тоном сказав Володимир, що йшов не зупиняючись, так що Ковбашу довелося доганяти його.

— Ні, Володю, у той вертеп я не піду.

— Отак ви всі, гади,— злісно мовив Володимир.— Наче це мені одному або ось Сайгакові потрібно. А це ж наша

кревна справа. Наша честь, якщо ти хочеш знати. За рівнем кінематографії тепер визначають рівень розвитку цілої країни.

— Байки,— сказав Ковбаш.— Можна й за літературою визначити.

— Та ти вже як упрешся, то тебе й бульдозер не сколупне,— сказав Володимир згодом, коли вони поминули самотній бульдозер, що крутився біля незвично спорожнілої станції метро, згортаючи сніг та ламаючи гусеницями лід під снігом.

Лід був міцний, і бульдозер на ньому крутився даремно.

— Вже так набрався тієї дипломатії,— звернувся Володимир до Сайгака,— ну, як собака бліх. Кроку не ступить без дипломатії,— казав він про Ковбаша.— Як він із цією дипломатією проти німців воював, не знаю, не знаю.

— Тоді не до дипломатії було,— спокійно сказав Ковбаш,— хоча без хитрощів партизанам і дня не протягнути б.

— Хитруеш ти й тепер добряче,— сказав Володимир незлобиво. Так що в його тоні почулося навіть захоплення.

— Де? Коли? — спитав здивований Сайгак.

І знову спалахнув якийсь неясний здогад, якась задовнена й забута бентега чи радість, коли здається: от-от щось пригадаєш, і настане полегшення, а воно не пригадувалося, й край.

— Люблю жартівників,— сказав Ковбаш, беручи Володимира під руку.

— Я вас обох люблю,— сказав Сайгак, і на душі в нього було світло й легко, бо він говорив правду й не міг її не сказати.

4

Дніпро лежав присмирнілий, скутий кригою і занесений снігом. Білим-білим снігом був занесений він. І через те, що не видно було ні криги, ні піщаних перекатів і мінливих рукавів, а тільки суцільна гладінь лежала перед ними від гранітного парапету під ногами до темних гаїв Труханового острова,— ширина ріки здавалася в мерехтливому присмерку безмежною, і під усім цим сніговим царством вчувалася велика глибина, і течія зсамотілого Дніпра уявлялася на диво таємничою. Хотілося думати про щось величне й незбагненне. І здавалося прикрим, що старий Дніпро отак відгородився і від мостів, і від людей, схо-

вався під лід надовго, наче образився на всіх і тепер відпочиває від галасу пляжників, від сновигання пароплавів, що тягли тут за собою брудні, ополісті баржі, від докучливого стрекоту скутерів та безлічі моторних човнів, від могутнього льоту ракет з підводними крилами.

На обох берегах і на всій білій площині ріки не видно було жодної живої істоти.

— З'являємось тут, як десь в Антарктиді,— сказав Ковбаш.— Поезія білих просторів і довгого мовчання. І де? Майже в центрі сучасного великого міста.

— Все це так,— підхопив Володимир,— але ніякого відчуття Дніпра. Правда, Сайгаче?

— Я його тільки й узнаю по мостах. Та ще по оцих па-рапетах. Ніколи взимку не був біля Дніпра. Чудно якимось, і глухо, наче біля нашого ставка у селі.

— Не говоріть дурниць,— твердо й суворо обірвав Андрій.— Це місце священне. І коли сюди прийдеш,— знаєш і відчуваєш, що ти над Дніпром. Аякже! Хлопці, певже ви цього не відчуваєте? Мені просто жаль вас,— він скинув шапку і глибоко зітхнув.

— Відчуваємо, відчуваємо,— сказав Володимир,— тільки, ради бога, надінь шапку, бо простудишся. Нежить там схопиш, чи у вуха надме. Матимем мороку з тобою. Одягни шапку, Андрюшо.

Ковбаш натягнув шапку на самі вуха і знову поринув у свій не дуже високий комір.

— Ех, ви! — осудливо потер він руки, бо ніколи не носив рукавиць.— Не відчуваєте поезії. Краси не розумієте, чорт візьми! — Він засміявся.

— Не виступай, Андрюшо,— сказав Володимир,— не здавайся найвнішим, ніж ти є насправді. Ми все це прекрасно розуміємо: і красу, й поезію, і твій настрій, так схожий на наші настрої. Але не приписуй собі всього авторства і пріоритету в цій справі. Залиш щось і на нашу долю. Тобі неодмінно треба здаватися оригінальним. Навіть при твоїх друзях.

— Ну, що ти таке говориш, Володю,— здивувався Сайгак, що вірив кожному слову Ковбаша.— Невже ти можеш ставити під сумнів щирість Андрієву?

— Та ні,— сказав Володимир з притиском,— не треба зайвих слів. Багато звикли говорити. І на засіданнях, і навіть в отакі інтимні хвилини. Так можна вибазікати всі почуття, нічого в душі не залишити. Андрієві ж треба ще й

першим усе висловити. Наче це відчуває тільки він. Будь-мо скромнішими. І все!

— Чорт візьми,— вигукнув Ковбаш, стукнувши себе в груди,— це не можна і не треба стримувати, голубе. Те, що зараз діється серед нас, не скупість, а бідність душ. Зрозумій, Володимире, що в кіно майже перестали говорити (я маю на увазі екран, а не засідання) тільки тому, що немає почуттів у героїв, а значить, і в авторів сценарію. Вони не знають людської душі, не вміють передати ні пристрастей, ні почувань. Аякже! Як їх немає, то таки немає.

5

Самотні, покинуті й забуті в глибоких снігах ліхтарі освітлювали Аскольдову могилу, неторкану білизну парків над Дніпром, де білі дерева нагадували декорації якихось фантастичних фільмів, що мали б зніматися тут, якби справді були режисери, що мислили б образами нестертими і прагнули б великого чогось і свого. Сніг усе ще злітав з неба так тихо й повільно, наче хтось добрий і ласкавий хотів не сполохати тишу й врочистість передсвяткової почі і тільки прагнув непомітно прикрасити землю й дерева, вулиці, й гори, й ріку тим, чого не могли для зими виготовити ні архітектори, ні художники.

Тротуари й проїжджа частина дороги, що повилась-повилась через парк угору,— все було пухке й біле, все неторкане й урочисте, як світ перед великими відкриттями в уяві художників і вчених; і вони пройшли по цьому задумливому, засніженому царству, лишивши чіткі сліди, що, й занесені снігом, будуть видні на ранок, м'які, округлі, мов зглажені часом. Це була не дорога, а суцільна алея в парку, яка чомусь звалась Петровською, хоч Петра й на світі не було, ще він і в колісці царственій не гойдався і не бавився «потішними» військами, коли і гори, й парк, і саме місто давно вже існували і вряди-годи відчували втому від свого довголіття.

А потім був легкий місток високо над головою — красивий і ажурний. На нього приємно дивитись і думати, що початок творчості великого мостобудівника і електрозварювальника був такий поетичний і легкий. А від мосту вниз, униз, повз стадіон і потім трохи праворуч — і ось він знову — проспект, широкий, яскраво освітлений і завжди свіжий.

Вони розпрощалися біля «України»: Сайгак залишався в готелі, а хлопці їхали додому, бо час був уже пізній. Була глупа ніч, і сонний швейцар довго не міг упізнати Сайгака через запітніле скло високих дверей, а потім ніяк не міг відчинити ті двері.

Смішно жаліти за тим, чого не було і, може, немає. Але Сайгакові було чогось жаль. Він смутно собі уявляв, ні, скоріше догадувався, що мало б бути святкове відчуття радості, якась романтична піднесеність першої зустрічі з друзями. І начебто все й було: і ніч, і тихі та милі розмови, і взаємна приязнь. А от радості не було. Була лише втома, переобтяжений шлунок і не оп'яніння, а навпаки — незвичайна ясність думки, така пронизливо-яскрава й холодна ясність, як буває небо в морозні сонячні дні, коли хочеться не тільки заплющити очі, а навіть кудись утекти. Від себе втекти, як відомо, ще важче, ніж від неба, тому Сайгак довго сидів у м'якому кріслі, затуливши очі рукою, і все намагався щось пригадати. Ну, от-от мав прийти цей спогад, і тоді все стало б на свої місця, зникло б оце відчуття втоми, байдужості і якогось розчарування. Але споми не приходив, і розчарування не покидало його.

— Жаль,— з серцем сказав він сам собі, й зітхнув, і різко підвівся з цього масивного, вуглуватого ящика-крісла, що могло виникнути тільки на руїнах усіх існуючих стилів, і робили, видно, його з однією метою: аби було важче та громіздкіше. Він давно вже ненавидів це крісло, з тієї самої хвилини, як поселився в готелі. Хотів відіпхнути його далі в куток, але тільки боляче вдарився гомілкою об нижній зріз онцькуватого сидіння, а крісло навіть не здригнулося.

— Жаль,— повторив гучніше, потираючи гомілку і все ще дивлячись на крісло неприязно.— Жаль, жаль,— проказав знову, вже не роздумливо, а навіть весело й відчув, як на очі навертаються сльози, бо ні пекуча самотність не пройшла, ні щем і біль не вгомонились, ні певності в собі не додалось. Чогось він ждав більшого від свого переїзду, і від зустрічі з друзями, й від роботи, що й зараз іще уявлялась йому дуже невиразно. А може, й не уявлялась зовсім. Ніяк.

Він зайшов у ванну кімнату, відкрутив крани. Довго милувався зелено-голубою в білій ванні водою, і йому здалося, що вода ця пахне кригою і верболозом, бо лилася вона сюди з Дніпра, і про це було приємно думати. Йому завжди приємно було думати про те, що в Києві все пов'я-

зане з Дніпром, і що б він тут не пив, і що б не їв — у всьому був Дніпро. Хоча в тих степах, де він народився, у Дикому полі, де світ бачиться по-справжньому безмежним, а відстані до найближчої ріки незбагненні були, особливо в дитинстві, — в тому краю чомусь більше співали про Дунай. Про тихий Дунай. Про голубий Дунай. «Їхав козак за Дунай...». «А ще тихше Дунай воду несе...». «Дунай мій, Дунай...». «Ой там за Дунаєм, та за тихим Дунаєм...». Або казали: «Хліби стоять, як Дунай». «Просо, куди твоє діло, як Дунай!» Казали й співали так, а любили Дніпро і мріяли про Дніпро, що був і ближчий, і рідніший, і миліший. І єдиний на світі. А про Дунай співали, мабуть, як про якусь віддалену мрію.

«Може, воно й справді все на відстані миліше, і я тут співатиму про Дунай?» — подумав з якоюсь гіркою Сайгак, поринувши в гарячу ванну.

Було тихо, як у склепі. Тільки зрідка падала з крапа вода: кап! Як пересторога. Кап! Як натяк. Потім: кап-кап-кап! Поллється трохи, наче щось мала б розповісти, та не встигла. І довго потім буде тихо, доки знову настирливо й суворо бовкне: кап!

Сайгак підвівся і закрутив кран наглухо. Капати перестало, а у вухах від тиші почався настирливий дзенькіт. Чи, точніше — бринішня. Наче джміль пролітав десь далеко-далеко, описуючи коло над зеленим моріжком. Коли не розплющувати очі, моріжок той, залитий сонцем, може бути завітчаний жовтими кульбабами, біло-жовтими ромашками і синіми сокирками, що тихо погойдуються під вітром.

Пахучий і прекрасний моріжок далекого дитинства, на який ми так рідко вертаємось навіть у думках...

6

— Що ж це таке? — питав себе Сайгак, вже лежачи в ліжку. — Розчарування? Чи дійсність, сама по собі гарна, але набагато простіша й нудніша за його сподівання? Чогось він ждав більшого, кращого й значнішого. Все йому уявлялось, мабуть, трохи романтичнішим, ніж було насправді. Все уявлялось врочистим і святковим, як було воно в минулому, під час з'їздів або столичних коротких гастролей. А таким воно не могло бути вічно, бо життя складається не з свят. В ньому завжди більше буд-

нів, з них складається все, вони все народжують, ці буденні постійні труди, а не свята.

«А може, з часом усе стає романтичнішим, пригадується на відстані кращим, ніж було насправді?» — думав Сайгак і не міг знайти відгадки, що дала б йому рівновагу і заспокоїла. Рівновага не наступала. Його мучила, муляла незбагненна тривога.

По стелі пропливали відблиски вогнів, коли вниз на Бесарабку прокочувалися безшумні машини з майже вимкнутими моторами, і було це наче так далеко, що й звуки до нього не долітали.

«Чи вони не пасують один до одного в таких вечорах,— думав Сайгак.— Андрій — піднесений у своєму прагненні до романтики, а Володимир — ворог усього велеречивого, навмисне збиває Андрія з високого тону, ставить його на грішну землю. Може, це так розчарувало мене?» — мучився Сайгак.

Він страждав від того, що не стало романтичного серпанку, який давно вже витав із чуток навколо Ковбаша. Не було й захоплення його мовою й манерами, не було відчуття якоїсь радості чи гордості від того, що ти з ним поруч, як він сподівався. Він жалів за цим і страждав від цього, бо найбільше боявся розчарувань і прози в людських стосунках.

Переїхавши сюди, Ковбаш прославився, крім каволюбства, ще й схильністю до нічних прогулянок. Він гуляв по місту до ранку й частенько зустрічав світанок на київських горах над Дніпром, і це викликало захоплення його друзів, кепкування циніків і нарікання дружини. Але ці нічні побачення з містом, підсилені напівжартівливими розповідями самого Ковбаша, створювали навколо нього ореол таємничого романтизму, оригінальності, милували і викликали заздрість. З перших днів свого перебування в цьому місті він був з ним на «ти». Місто наче ждало, коли він приїде і збере всі його нічні принади.

«Андрій цілими ночами гуляє по місту,— говорили про нього хто з захопленням, а жінки друзів — з тривогою: боялись, щоб він не принадив до тих прогулянок і їхніх чоловіків.— Літо й зиму, осінь і весну проводить ночами на вулицях, у парках, у ботанічному саду. Обійшов уже всі вулиці й провулки. І майже всі сади, церкви й собори. І тільки ночами. Ночами гуляє, а вдень працює — і ні втомі йому, ні зносу».

Цей незвичайний, не схожий ні на що спосіб життя чарував колись і Сайгака. Не одну ніч він збирався провести з Андрієм в отаких походеньках, коли вітер вие й гримить бляхою над дахами, коли дощ або сніг порохить із-за кожного рогу, коли на вулиці ні лялечки — ні собаки, ні сторожа, ні міліціонера, коли все місто спить і ніжитья в перинах чи на жорстких каналах. Добре отак наодинці з другом ходити сонним містом. Знамениті вулиці, площі, пам'ятники й будинки — все мовби належить зараз тільки тобі. Тільки вам двом. І тільки ви двоє знаєте всю красу кожного дерева. Й кожного собору. Й кожного пам'ятника. А потім — ви не спите, коли всі сплять. Ви не те щоб охороняєте, ви і вночі милуєтеся усім цим, бо ним не можна не милуватися навіть уночі. Якись отакі смутні, приємні своєю неясністю відчужання робили нічні побачення з містом такими принадними, що потім носитимеш їх із собою, як щось найдорожче в житті.

— А сьогодні я просто був стомлений, — сказав Сайгак сам собі вголос. — І стурбований тим, що мене жде тут завтра. І тим, що ніяк не міг пригадати чогось дуже близького: от-от мав пригадати, де й коли бачив Ковбаша? Де й коли? Де й коли?..

Сайгак раптом рвонувся, вхопив простирadlo, сяк-так обкутався й кинувся до телефону.

— Алло, — нетерпеливилося йому. — Алло!

— Слухаю, — почувся спокійний голос товариша.

— Ти ще не спиш, Володю?

— Збираюся.

— Слухай, у Андрія нема телефону?

— Немає.

— Ти чуєш? — хвилювався Сайгак.

— Та чую, чую, — спокійно сказав, мов дитині, Володимир.

— Я пригадав, Володю: Андрій під Сарнами був?

— Ковбаш із своїм партизанським загonom узяв Сарни, коли ми півмісяця простояли там в облозі. Вдарив німцям у тил і взяв, а ти питаєш.

— Андрій узяв Сарни й виніс мене з бою, ти знаєш про це?

— Він зайняв кругову оборону і цілу ніч відбивався. А виносити тебе ніяк було: ні лікаря, ні носилок, а черево в тебе було розпороте осколком, і кишки ніхто не вмів вправити.

— А ти знав про це?

— Звичайно. Він мені сам про це й розказав. Тільки умовились нічого не говорити тобі: узнаєш чи не визнаєш Андрія? Пригадаєш чи ні?

— Пригадав,— сказав Сайгак, немов повернувся знову на зелений моріжок, завітчаний ромашками й сокирками, над яким і досі літають дзвінки бджоли дитинства та юності.— Пригадав, Володю.

— От і добре,— сказав Володимир.— На добраніч,— і поклав трубку.

Сайгак одвернувся до стіни, заплющив очі і вище натягнув ковдру. Сон довго не приходив; Сайгак радів, що пригадав, нарешті, звідкіля він знає Ковбаша, та полегшення не було. З'явилася туга за Алевтиною, що мовби стояла десь за порогом і от-от мала увійти сюди.

— Хай йому біс! — вигукнув він, перевертаючись на спину.— Друзі в мене прекрасні! І місто прекрасне! І життя ще майже все попереду. Гори можна перевернути!

Засніжені гори мовчки стояли над Дніпром і нічого не підозрювали про його наміри: Сайгак, мабуть, збрився перевертати не їх.

Розділ третій

...А В КИЄВІ ДЯДЬКО

1

— О!— вигукнув Сайгак, зайшовши до залу засідань художньої ради.— Хто це такий?— тихо спитав він Володимира, вражений величавою імпозантністю сивої людини, що сиділа на протилежному кінці столу і, здається, не підозрювала, як вона схожа на Мартіроса Сар'яна і яке враження справляє на всіх присутніх. Це була щедрість самозабуття й самозречення, що виражалися і невимушеною позою, й звичайністю виразу обличчя. «От бачите,— немов говорила багатозначна зовнішність цієї людини,— я сиджу поряд із вами, такий самий, як і ви. То нічого, що я сивий, як голуб, і старший за вас усіх. Колись і ви постарієте, а хтось, можливо, стане таким же інтелігентним, як я. Правда, я знаю далеко більше за вас і тому суджу про життя й мистецтво набагато глибше, ніж ви всі разом. Але я поможу вам, пораджу, розкажу, що й до чого»,— ось про що говорив вигляд цієї людини.

— Хто це? — спитав Сайгак уже тихше.

— Кузьма Гордійович Дядько — найстарший наш режисер, — сказав Володимир. — Його давно вже прозвали «А в Києві Дядько...».

Дядько був хоч куди: сивий, ставний, з величавою походою. Він носив сірі костюми, білі сорочки, забивав усіх незвичайно яскравими промовами. Шкода тільки, що Дядькова діяльність в кіно обмежувалася балаканиною: він нічого не знімав уже багато років. Він балакав! І через те, що в нього були послідовники, цей вид «діяльності» дістав назву «усного кінематографа».

Дядько приходив у затишний зал художньої ради завжди першим, клав упоперек столу відполіровану палицю, увінчану химерною головою усміненого чорта, і вже одним цим жестом, високою шевелюрою та величною поставою брав на себе неписане, неофіційне володарювання.

Прізвисько Дядькові вигадали випускники ВДІКу: пройшовши переддипломну практику на кіностудії, вони навідріз відмовлялися їхати сюди за призначенням.

— Але чому? — дивувалось інститутське начальство.

— А в Києві — Дядько... — казав якийсь дотепник.

А хтось ще докидав:

— ...з палицею.

І їхати на студію молоді режисери не поспішали.

2

Художня рада обговорювала відзнятий матеріал фільму молодого режисера-дипломанта Толі Берези і молодого ж таки оператора Сашка Вивірки. Були вони не молоді — молодесенькі. Обидва приземкуваті, мовби ще й вирости не встигли, непомірно широкоплечі й рухливі, обоє стрижені, мов школярі, що ждуть закінчення чверті: острижене під нулівку волосся встигло вже відрости, пнулося на лоба, лізло на потилиці, на коміри сорочок. Так вони й сиділи поряд, малі й тихі, скромні хлопчики, що ступили перший крок у кіно. За плечима в них були аудиторії Всесоюзного кіноінституту, прославлені викладачі, чи вчителі, чи навіть майстри, як прийнято було говорити там, у ВДІКу. Як кажуть, умови для всіх були паритетні, та випускники виносять навіть із технічних вузів різні знання й навички, а вже з художнього й поготів. Тому не прославлені викладачі й не авторитетні стіни інституту були

перевагою цих хлопців, а їхні курсові роботи, що всіх вразили оригінальністю, свіжістю й глибиною. Проте, як не дивно, і ця перевага зараз перестала бути перевагою: хлопці сиділи перед художньою радою, як перед судом, і ні їхні викладачі, ні авторитет інституту, ні принади їхніх курсових робіт — нічого тут не було за їхніми плечима і поруч із ними, крім відзнятого матеріалу.

«Рада», — думав собі Сайгак, відчуваючи гнітючу, напружену атмосферу в цьому затишному залі. «Ради і поради», — настирливо лізло йому в голову звідкись із журналів. Ще тоді його мучила тавтологія цієї рубрики, бо й справді важко було розрізнити, що таке ради, а що — поради. Він тоді не думав про це, не докопався до семантики слів і тепер шкодував, бо зараз ніколи було досліджувати затаєну і невловиму різницю, хоч вона була: він сам вчував щось делікатніше в слові «ради» — повну відсутність насильства чи категоричності. Між напруженою і загрозливою обстановкою, що залягла в притихлому залі, і гарним, ласкавим і співчутливим словом «рада» мало було спільного. Особливо нестерпною і гнітючою була тиша. Мов дух, випущений з пляшки, ця тиша що довше тяглась, то ставала гнітючішою, набирала якогось загрозливого смислу, і її все важче й важче було порушити, і все більше й більше в ній зосереджувалося недоброзичливості.

Всі підтяглися, на всіх обличчях, немовби подувом вітру занесений, утвердився якийсь єдиний, спільний вираз недоступності. Тут кожен існував мовби сам по собі, але всі обличчя говорили одне: «Пощади не буде, кари не уникнути!» Або ще щось загрозливо-незбагненне і через те — нестерпне, бо відзнятий матеріал був до того ніжний і беззахисний, що його можна було вбити самим оцим мовчанням. Було в ньому багато сонця. І багато людей. І було синє море. І білий берег. І маленька дівчинка в білій льолі. І мама, що принесла дівчинку вперше на люди... Дитина росла в теплих кімнатах восени і взимку, її мало виносили на вулицю, тому вона була біла, як янголи на картинах великих майстрів. А коли й виносили, то весь світ заступали їй будинки й дерева. А тут були тільки люди і голубий простір, куди дитя мало вперше увійти своїми ногами.

Прихованою камерою Толя Береза й Сашко Вивірка зуміли зняти все так, як воно було в дійсності, і світ поставав на екрані по-справжньому поетичним. Все було тут винятоково правдиве й безпосереднє, бо схована камера не гіпотизувала, і люди навіть не підозрювали, що їх знімають.

Цікаво було стежити, як мати знімає з дитини сорочечку, як воно, те дитя, довірливо піднімає руки, щоб полегшити мамі мороку, і саме йде до моря, а потім зупиняється на березі, мале й зворушливо безпомічне,— все це належало до поезії не так за прямим змістом, як за підтекстом чи асоціативністю. Дівчинка попробувала море ногою. Вона зробила це повільніше, ніж насправді. Рухи її були вповільнені і тому — значні. Вона це робила перед тисячами розморених спекою людей у правій частині кадру, перед тихим, синім і ласкавим морем — у лівій. В абсолютній тиші. Велике літнє море здалось маленькій дівчинці не дуже теплим, і вона потупала малими, не дуже певними ноженятами по мокрій прибережній смузі далі й далі від матері й побачила раптом юнака. Він був високий, чубатий і чудний. Він теж, мабуть, не вважав це велике море теплим, бо стояв, піднявши руки, і повільно обертася, підставляючи сонцю своє велике, вже досить засмагле тіло. Очі мав заплющені, голову відкинуту назад. «Якби його побілити,— думала дівчинка,— був би такий самий, як той, що біля нашого будинку кидає тарілку тьоті Лорі на балкон». Тільки той, побілений, не рухається. Так і стоїть на білому камені день і ніч, а цей хоч і повільно, але повертався за сонцем. Дівчинка дивилася на нього знизу вгору, тримаючи в руці надкушене яблуко, а юнак крутився й крутився на місці, повільно і плавно, і це так зачарувало дитину, що, коли він зупинився, дівчинка пішла навколо нього сама в тому ж самому ритмі, щоб не зeszла ілюзія обертання. Мружачись від нестерпного сонця і блиску моря, дитина все йшла і йшла навколо дивного хлопця, що тепер стояв, задерши голову, обличчям до сонця, і через те, що камера рухалася разом з дитиною, він, хоч і стояв на місці, продовжував обертатися. І раптом камера зупинилася. І зупинилася дитина, не донісши ліву ніжку до правої, зупинився й атлетичної будови юнак, що спершу почув, мабуть, її кроки, а тепер побачив дівчинку і повільно опускав до неї могутні руки з неймовірної для дитини височини, десь аж з-під самого сонця. Він і сам, схиливши обличчя, почав опускатися з тієї височини до усміненої, зачудованої дитини, якій, мабуть, здавалося, що він весь, і особливо його руки, підняті найвище, пахнуть сонцем. І ще вона не встигла про це подумати, а великий і чудний хлопець — опуститися і взяти її на руки, як раптом — стоп! Все завмерло й перестало жити. Відлетів кудись у степ чи в небуття вітер, спинилися хвилі на морі, перестали жити

дитячі очі, закостеніли руки й людські тіла — все від однієї фрази:

— Я не розумію, що відбувається на екрані, навіщо знімається цей фільм,— сказав Кузьма Гордійович Дядько, спершись на палицю обома руками і поклавши на них масивне, сине від постійного гоління підборіддя.— Може, мені хто-небудь пояснить?

— Я поясню,— нетерпеливо підняв руку Толя Береза, адресуєчись до Баштанника, що головував на цьому засіданні.

Володимир кивнув.

— Читайте сценарій! — Береза сказав це, роздуваючи ніздрі і не дивлячись на Дядька.— На екрані відбувається те, що має відбуватися в цьому епізоді. І нічого більше.

— І це зворушливо. Це поетично. Це — прекрасно, нарешті! — вигукнув оператор Скалко, з яким Сайгак почав працювати, і вийшов на середину залу.— Ви подивіться, що роблять ці двоє колібрі,— кивнув він на Толю Березу і Сашка Вивірку.— Так от ви подивіться, як ці хлопчачки користуються телеоб'єктивом схованої камери і як вони непомітно переходять на крупний план, коли знімають знизу цього Аполлона Каролінабугазького. Ніколи не помітиш переходу від телесоб'єктиву до звичайного, не вловиш жодної розбіжності зображень.

— Його просто немає, цього переходу,— сказав Сашко Вивірка і обернувся до Дядька: — А ви замість того, щоб відзначити це...

— Можеш зупинитися чи ні? — спитав його Скалко стримано.— Хто тут виступає, ти чи я?

— Ти, ти,— заспокоїв його Сашко.

— Вже в цьому епізоді відкриваємо цілий світ очима дитини. Який це світ? Сонце, море, мама, пісок, вода, яку можна спробувати ногою, білі чайки над синіми хвилями, прекрасний юнак, що головою й руками сягає неба і сонця...

— Я б не хотів жити в такому світі, де так багато людей. Причому... роздягнутих людей,— скорчивши гримасу, сказав Дядько, наголошуючи на останніх двох словах.— Та ще хтось десь щось жує серед цих людей. Бридко! Не хотів би я ходити в такий натовп.

— Купайтесь у ванні,— сказав йому Скалко.— Хоча я певен, що ви ніколи й не були на пляжі, а все життя купаєтесь у ванні. Зручніше й затишніше. І — безпечніше. Це вже

як на чий смак. Можете літо проводити у ванній кімнаті, тільки не закликайте до цього все людство...

— Товариші,— підвівся зі свого місця Володимир Баштанник.— Прошу припинити ці суперечки. Вони нікому не потрібні. Прошу вас говорити про матеріал з усією відповідальністю. Бо ви самі розумієте, що знімали його люди молоді, і треба їм по-доброму порадити, що і як робити далі. І все.

— Я вже сказав і ще раз повторюю, що матеріал зображувального ряду просто блискучий. Правильно? — спитав Скалко Володимира.

— І я так вважаю,— погодився той.— Але є й інші думки. Хай товариші висловляться.

— Для чого? — скипів Скалко.— Щоб збити хлопців з пантелику? Я вважаю, що на студії з'явилася не просто рядова робота. Прошу зазначити це в стенограмі. Хлопці дуже своєрідно знімають, і треба їм не заважати. Голову даю...

— Та не треба голову закладати, Юро,— з усмішкою сказав Віктор Вербовий, режисер досвідчений, рівний і надійний, прихильник доброго сюжетного кіно,— тобі ж треба свій фільм завершити. І дай боже, який складний фільм.— Він зробив паузу і звернувся до Володимира Баштанника: — Можна мені кілька слів сказати?

— Будь ласка,— кивнув Володимир.

— Скажу одразу: мені матеріал сподобався. Це такий професіоналізм, що важко навіть зрозуміти, як у першій роботі хлопці спромоглися досягти його. Ну, просто ж здорово працюють! І по режисурі, ви подивіться,— він примружився і руку витягнув уперед, ніби вхопив нею когось з екрана і потягнув у зал. Рука була красива, тонка, пальці ласкаві, трепетні,— так що одним плавним рухом руки він одразу всім нагадав, як повільно виходила з натовпу мати з дитиною на крупний план.— Нічого ж наче не відбувається: прийшла мати з дитиною на пляж, у мене, наприклад, промайнула думка про те, якою малою буває людина і якою вона буває великою. Великою! — підкреслив він, підвівши перед обличчям руку з піднятим, як окличний знак, вказівним пальцем.— Великою й прекрасною в цьому сонячному світі. То нічого, що дитина мала, а море велике. То якраз і добре, бо світ зараз меншає, відстані скорочуються — про це зараз люблять говорити, модно стало наголошувати на тому, що «світ тісний». А це ж брехня, товариші! Чистісінька вигадка! Від неї недалеко й до «життєвого просто-

ру», який нібито повинні виборювати одні народи в інших. Це шкідлива вигадка! — гнівно стріпнув він руками і сам стрепенувся, а потім на мить замовк, заспокоївся, задумливо схилив голову. — Хлопці одним оцим кадром, де голенька дівчинка стоїть на березі моря, саме й хочуть підкреслити: люди, ви подивіться, який перед вами безмежний світ, скільки в ньому принад, краси, скільки радощів жде вас попереду. Ось же про що фільм, Кузьмо Гордійовичу...

— Що ви апелюєте до мене? — звів свої волохаті брови Дядько.

— Та до вас же ж, до вас, — схиливши голову, сказав Вербовий. — А до кого ж іще? Ви ж питали, що відбувається на екрані і навіщо знімається цей фільм? — спитав він уже з усмішкою, що могла вважатися і поблажливою, й докірливою. — От ми гуртом і намагаємося вам довести.

— Не-пере-конливо, — майже по складах проказав Дядько.

— Як уміємо, — розвів Вербовий руками і одвернувся від нього. — Або візьміть оцю мізансцену, де дівчинка зустрічає високого юнака з піднятими руками. Ну, це ж просто здорово, чорт візьми! Як дитина здивована! Як вона хоче збагнути, що за людина перед нею і чим ця людина заклопотана! І знову: мала дитина перед великим і красивим юнаком. Як у першому випадку перед нею море лежало велике, як життя, і прожити їй на землі треба так багато, як море перейти. Так і тут, коли вона ходить навколо цього красеня велетня, то відчуваєш, як довго, інтенсивно треба їй ще рости, щоб стати дорослою. І саме такою красивою, довершеною, величною. Ну, про операторську роботу я не кажу. Це, товариші, робота справжнього майстра. Дуже талановита робота. Дуже, — сказав він уже так тихо, немов сам до себе, і розвів руками. — Оце й усе. Гадаю, що це і є асоціативне кіно. Таким воно мені уявляється. І хоч я його ніколи знімати не буду і не збираюсь, воно мені в отакому плані подобається.

— А мені ні, — сказав Кузьма Гордійович.

— А що ж я можу зробити? — усміхнувся Вербовий і сів.

— Все, що я сьогодні побачив, мені дуже активно не сподобалося. Більше того — це дуже мене стривожило якоюсь авантюристською експериментальністю і в пластиці, і в кольорі, і в ракурсах. Балет — не балет. Пантоміма? Не пантоміма. Що ж це таке, товариші?..

— Кі-но, — в тон Дядькові сказав Скалко.

— Вас, Скалко, я знаю давно, до вибриків ваших звук і не реаую на них. Так от про матеріал,— Дядько заду-мався. Палицю знову було знято зі столу, він спирався на неї руками, такий собі сивий патріарх кінематографії. Тільки всіх дратувало, а Дядькові вкорочувало імпазантності те, що, коли він говорив, вуха його рухались з кожним словом згори вниз, а іноді навіть вперед і назад.— Мені здається,— смачно й самозадоволено вкраяв Дядько,— що це чистісінький формалізм.— Він обвів усіх довгим поглядом, і через те, що сидів проти вікон, очі його видались Сайгакові вицвілими, майже безбарвними.— Я не можу не поділитися з вами своєю тривою. Знято, звичайно, хвацько, що й говорити. Ці хлопчаки, чи як назвав їх Скалко, ці колібрі марно хліба в інституті не їли. Їх там учили справжні майстри й навчили по-справжньому. Це професіонали,— вимовив він з французьким прононсом, особливо перший склад «про».— Але куди вони повертають свій професіоналізм? У формалістику. В модерн. В абсолютно безідейну штучку. Ну, чим ваша дівчинка, молоді люди, відрізняється від тієї дівчинки, котру я бачив на обкладинці журналу «Америка»? Чим ви доведете, що це наша, радянська, дівчинка? А не американська. Чи, скажімо, англійська, французька?..

— А мо', не треба доводити?— примружився Вербовній.— Може ж, і радянське кіно має піднімати загальнолюдські теми?

— Я певен, що це безідейна маячня. І не з цього молодим людям треба починати.

— Хто його знає...

— Товаришу голова,— звернувся Кузьма Гордійович до Володимира Баштанника,— наведіть лад у залі. Дайте нарешті висловитись.

Баштанник постукав олівцем об стіл.

— Прошу,— сказав суворо і поглянув на Сайгака так, наче гинув або прощався з ним надовго.

— Я запевняю всіх,— по-волячому нагнув голову Дядько,— що без драматургії кіно існувати не може. А тут драматургією й не пахне. Далі...

— Далі не буде,— підхопився з місця Толя Береза, і всі з подивом обернулись: голос у «колібрі» був міцний, басовитий — справжній режисерський голос.— Я не дозволю топтатися по сценарію, якого ви не читали, ясно? Я взагалі обурений тим, що ви прийшли на перегляд, не читаючи сценарію, і прошу цю практику припинити. Це ж не виступ.

Це — суцільна демагогія, яку я відмовляюся слухати. І якщо ви й далі будете продовжувати в тому ж дусі, ми з Сашком негайно вийдемо звідси, бо це вже не поради і не аналіз, це — тільки демагогія. А демагогія може бути тільки демагогією і більше нічим.

— Правильно! — гукнули з кутка.

«Рано тобі, — щось ніби нашіптувало Сайгакові. — Не лізь поперед батька в пекло. Не встиг прийти на студію...»

— Я протестую, — з прононсом і пихою сказав Кузьма Гордійович і стукнув палицею об підлогу.

Сайгак рвонувся до столу, і в залі враз запала тиша.

— «Ради і поради» — прочитав я рубрику в одному журналі, — почав він хтозна-що і хтозна-звідкіля. — І мені подумалось, уявилося: та так воно, мабуть, і є, що рада — це дружня допомога, співучасть, напучування і ні в якому разі не суд. — Він помовчав і глянув на Дядька. — Ви не радите, аналізуючи. Ви засуджуєте хлопців. Безапеляційно, авторитарно, спокійно і впевнено. Так діло не піде.

— А хто ви такий? — посірів Кузьма Гордійович.

— Режисер, як і ви.

— Але я нікому не сказав: «Не позволю!»

— Ще чого не вистачало, — засміявся Вербовий.

— Ви сказали гірше: звинуватили Березу в безідейності, назвали його роботу маячнею. Це ярлики і безпідставні звинувачення, — роздратований Сайгак більше не стримував голосу. — Хіба ж можна з одного епізоду скласти при суд усьому фільму?

Члени художньої ради сиділи під стінами на високих і холодних стільцях. Під дубовими стінами сиділи вони й мовчали.

— Я б не взяв на себе такої сміливості, — продовжував Сайгак.

— Бо ви — новачок у кіно, а я зуби вже з'їв у ньому і з першого кадру бачу, куди воно йде.

— Тільки не туди, куди оце ви вернете, — сказав Баштаник. — Припинімо цю дискусію, бо щось вона й справді демагогією пахне.

— Гаразд, — підвівся Дядько і попрямував до виходу. Біля зеленої штори зупинився, стукнув палицею об підлогу. — Я не пророк, але в даному випадку передчуваю повний провал! З цієї маячні нічого не вийде. Ви ще пошкодуєте, що не взяли до уваги мого попередження...

— Веди засідання далі, — сказав Сайгак Володимиру, рушаючи до свого місця.

— От тобі й раз,— здивувався Баштанник.— А ти що? Виступати не будеш?

— Він уже виступив,— сказав Вербовий, сміючись.— Хай відпочине.

— Ні, чому ж, я про матеріал сказав би багато хорошого, та чи варто говорити? Матеріал є матеріал, і краще б нам порадили хлопцям щось поліпшити... Може, я помиляюсь, але мені здається, що ритм, при всій його заданості, надто вже уповільнений. Аж до псевдобагатозначності.

— Ні-ні-ні,— помахав Вербовий пальцем перед самим своїм носом.— Хлопці так задумали весь фільм, правда?

— Так,— не дуже впевнено сказав Толя Береза.— Але це ще треба вивірити.

— Коли складеться фільм,— міркував Сайгак,— тоді треба буде перевірити довжину кожного кадру, бо матеріал мені здався безпідставно затягнутим. Ну, скажімо, той кадр, перший...

— Панорама по морю чи по пляжу? — нетерпляче обернувся до Сайгака Вербовий.

— По пляжу...

— Ні-ні-ні,— замахав рукою Скалко і, чиркнувши запальничкою, швидко, як на пожежу, закурив і підхопився.— Розумієте, в чому тут справа? Не панорама довга і не кадр затягнутий. Тут інша штука заважає,— він знову жадібно затягнувся кілька разів і повернувся до Сашка Вивірки.— Сашо,— сказав він майже ласкаво.— Коли ти ведеш панораму,— він повільно повів рукою по залу,— то в тебе ось що виходить: берег, люди, люди, багато людей, сила-силенна людей. Отак і йди, аж поки вони вийдуть із кадру й залишиться саме море й суша та небо.

— Я так і йду,— сказав Сашко.

— Ні-ні,— махнув перед його обличчям вертикально поставленою долонею Скалко.— Ти робиш ось що,— рука його знову повільно й плавно попливла в повітрі і раптом зупинилась, потім знову пропливла трохи й знов зупинилася вже надовше. А далі навіть повернулася трохи назад, наче чогось шукала.

— Розумієш, у чому вся сіль,— сказав Скалко, підійшовши до Вивірки ближче.— Панорама має бути безперервна й плавна. І ніяких зупинок на деталях. Як тільки ти зупинився, одразу полізли в кадр животи, надкушені яблука, щелепи, що жують, прикриті якимись ганчірками голови, розморені спекою обличчя й пітні тіла. Поліз побут. А в

твій картині йому місця немає й не повинно бути. Мало того, люди видаються якимись непривабливими, навіть де в чому огидними. Думаю, що це й викликало протест нашого шановного Кузьми Гордійовича. Розумієш?

Сашко кивнув головою.

— Ось що треба робити,— Вербовий чикнув пальцями, немов ножицями.— Виріжте всі зупинки в цій панорамі, зробіть її коротшою, плавнішою й одразу ж переходьте на стоп-кадр, в якому з'являється мати з дитиною.

Толя Береза зняв руку з тім'я, кивнув головою.

— Ну, так, товариші,— підвівся Володимир Баштанник.— Будемо закривати засідання. Спасибі вам за участь в обговоренні. А тобі, Толю, ще одна порада: «Слухай всіх, читай всіх, нікому не вір і в усіх учись». Це не я сказав. Це Горький сказав.

3

— Ага, це ви,— сказали йому в трубку трохи лукаво, а все ж по-змовницьки інтимно.— Ну, й чого ж це ви мовчите? Гадаєте, все робитиметься без вас?

— Що саме?

— Прописка, квартира та все інше,— сказала Роксолана осудливо.

— Не думаю.

— Гадаєте, в'їхали в Київ на білому коні і вам усе покладуть до ніг?

— Не думаю.

— Гадаєте, як представилися міністрові, так можна нехтувати чемністю й діловитістю?

— Ні.

— Гадаєте, я буду вам нянькою...

— Не сподівався...

— І весь час опікуватиму відомого режисера?

— Боронь боже...

— Боронь боже,— перекинули його, і в трубці — довге мовчання.

Тільки дихання ледь-ледь вгадувалося серед потріскування й гудіння.

— Я думав...

— Нічого ви не думали! — майже роздратовано.

— Думав: як тільки вийшов з проекції і ви перестали

бачити мене, так я й перестав існувати. Як у єпископа Берклі.

— Ага. Дуже давно мріяла про цю філософію. Дарую її вам, а сама б краще бачила вас тут, ніж оце розп'ятувати по телефону. Зайдіть після обіду, вам тут приготовлено папери на прописку. Сьогодні ж треба бути власною персоною у начальника паспортного столу. Навіть я не можу вас замінити: прописують живих і конкретних людей — наприклад, режисерів, а не знавців емпіріокритицизму. І навіть не Растіньяків, що завоюють Париж.

— Київ — це вам не Париж. Його не завоюєш.

— Ой, горе моє,— сказала вона і, мабуть, стріпнула кучерями.

— «Кучерики любі»,— згадав Сайгак несподівано.

— Що ви там бурмочете?

— «Кучерики любі»,— повторив Сайгак.— Я бачу, як ви ними стріпнули.

— Гм,— сказала трубка після мовчанки.— Їм байдуже, бо вони не вчили Берклі і того... його напарника по цій філософії. І потім у них немає пам'яті й мовного апарата.

— У них є все, що їм треба,— сказав Сайгак.— Решта — в господині.

— Вона не поворухне більше її пальцем.

— Бо?

— Бо голодна, нічого не чує й не тямить.

— Хто має уши — почує, а хто очі — побачить.

— Не маю ні вух, ні очей. І мене немає при цій розмові.

— Хай вас ніколи не буде для інших. А для мене ви є зараз. І будете завжди...

— Щоб готувати вам папери на прописку і турбуватись про вас?

— Спасибі. Це неабияке благо. Але не для цього.

— Не тільки для цього?

— Зовсім не для цього.

— Для чого ж?

— Скажу, як приїду.

— Коли ж це буде?

— О другій.

— Правильно,— сказала вона.— Правильно. Там приймають о третій.

І поклала трубку.

Господар строгого кабінету сидів за столом, зелене сукно просто сліпило очі, а за масивною постаттю червонів ще масивніший сейф, і на брунатному обличчі не було й натяку на привітність. В голубих очах — неприступний холод, і їжакувата коротка зачіска відлякувала, і похмуре обличчя відлякувало.

— Слухаю!

Сказав і тут же пригрозив. Одним словом. Одним-єдиним.

— Я прийшов...— почав Сайгак.

— Прописка? — Господар стрельнув у нього зневагою з обох очей, немов із двох цівок рушниці.— Немає. Прописки заборонені. Хіба ви не знали? Хіба вам не сказали про це?

— Ні, я тут уперше. І потім...

— Що потім? — визвірився хазяїн.

— І потім... Не будьте хамом,— тихо, але твердо сказав Сайгак.

У господаря кабінету підстрибнули брови, широко вирячилися і побільшали очі. Він роззявив пащу. Він... заревів! Він реготав так, що з очей котилися сльози. Витираючи їх блискавично вихопленою з кишені хусточкою, він намагався розгледіти Сайгака, нагинав для цього голову, опускав підборіддя на груди і сміявся, сміявся, відкриваючи обидва ряди могутніх зубів. Можна було подумати, що сміятиметься він до кінця робочого дня, і тому Сайгак обійшов масивний і неприступний стіл і поклав перед господарем папери.

Враз переставши сміятись, той глянув на папери, потім на Сайгака. Можна було подумати, що сміявся й не він, а хтось інший, якби не сльози, що й досі ще блищали під очима і не витиралися навіть батистовою білосніжною хусточкою.

— Молодець,— сказав він Сайгакові.— Вмієш розмовляти з такими бюрократами, як я. Треба ж було зразу сказати: так, мовляв, і так. Я такий-то й такий-то, від міністра. Викликали на відповідальну роботу,— він потягнувся по ручку через стіл, але перша спроба дістати її провалилась: стіл був надто широкий. Другу спробу він розпочав з того, що підвівся, з натугою перегнувся і вхопив ручку за тоненький кінчик, немов мишу за хвіст. Потім плюхнувся в крісло й переможно глянув на Сайгака.

— Дзвонив мені вчора,— сказав він довірливо.— І сьогодні дзвонив: «Будьте певні, не пошкодуєте, що прописали». Я й сам бачу тепер, що не шкодуватиму...

— Ви мене тимчасово прописуєте? — спитав Сайгак, не дивлячись на нього.

— Тимчасово. Інакше, брате, не можна.

— А потім мені знову до вас приходити?

— Ні. Це вже все. За моїм оцим підписом усе піде далі й само. На шість місяців пропишуть, потім на рік, а потім уже й постійну дадуть. Як одержиш квартиру.

— Ну, то й добре,— сказав Сайгак.

— Можеш вважати себе...

— Добре, що більше до вас не приходити.

— Ну да? — здивувався столоначальник і засміявся.— Ну да! — крикнув він і зареготав.— От молодець!

І навіть за причиненими дверима, з коридора Сайгак чув, як він регоче: мабуть, був здоровою людиною, а в здоровому тілі, як відомо, здоровий і дух.

Розділ четвертий

Вогні...

1

— «Кучерики любі»,— сказав Сайгак, вітаючись з нею за руку й розглядаючи її.

— Ну от,— зітхнула вона.— Що ви ще скажете?

— Весь час думаю про вас,— він поцілував холодну пахучу руку, і випростався, і наблизився до неї.

— Ну, ну,— сказала вона і не відступила.

— Тільки про вас... Все про вас.

— Так, так,— прошепотіла вона, мовби поринаючи в теплу воду, і, зітхнувши, опустила голову.— Не тут. І не зараз,— стріпнула кучерями, підвела обличчя і глянула на нього протверезіло й відчужено.— Оце тільки зібрались?

— Ні, я хотів це сказати ще того разу...

— Оце тільки зібрались за пропискою?

— Все в порядку.— Сайгак вийняв папери й показав їй.— Я вже звідти.

— Ви молодець. Це треба відзначити.

— Якщо тільки ви прийдете до мене. Але ж ви не прийдете?

— Все може бути.

— Я вас ждатиму,— сказав Сайгак удавано спокійно.

— О восьмій вечора,— сказала вона й вийшла.

«Он воно як! — подумав Сайгак.— Он як воно буває,— сказав він подумки, все ще не вірячи в своє щастя.— Так ніколи й приснитись не може».

Крутнувся на одній нозі, пройшов коридором до сходів, намагаючись не підстрибувати на кожному кроці, не бігти, не свистіти й не кричати. Та-та-та! — порахував східці, немов дав чергу з автомата.— Та-та-та-та! — по наступному маршу. Потім двері штовхнув, вийшов на вулицю й посміхнувся. Стояв серед натовпу, дивився на небо, на дахи будинків, на передсвятковий проспект, і хотілося з людьми очима, що кудись поспішають, з будинками, що нерухоміють від народження, з містом оцим, що стоїть тут одвіку, усім поділитися.

Але люди так само бігли кудись, будинки нерухоміли й далі, а місто стояло собі вже понад десять століть, і нікому не було діла до його радості. Ніхто й ніщо не потребувало її. А йому все одно було радісно, й край. Все одно радісно, радісно. Ще й як радісно! В цьому прекрасному місті. Серед таких гарних людей і будинків. На цій прекрасній землі під найріднішим у світі небом, яке ховається зараз у хмарах, але голубітиме завтра й позавтрьому неодмінно... І даруватиме всім людям сонце й радість.

А в нього сьогодні буде вона...

А був тоді вечір, один з тих вечорів перед Новим роком, коли готелі порожніють і замість метушливих та неуважних мешканців, що марять іншими містами, поселяються тут тиша і спокій, якась урочистість і напівморок — все, що так вабить нас зимової ночі.

Крило «України», в якому жив Сайгак, було прибране, майже зовсім уже спорожніле, і в коридорі чергові вимкнули навіть світло. Пахло восковою мастикою, тим характерним озонованим повітрям, яке залишає по собі пілосос після доготривалої роботи, і пахло трохи квітами — тривожно і радісно водночас. Влітку квіти не викликають тривоги, а взимку їхні пахощі тривожать і кличуть кудись. І щось обіцяють неясне і солодке.

Квіти стояли в Сайгаковому номері на столі: мужні врочисті гладіолуси, криваво-червоні й білі; малинові з рожевими розводами гвоздики, кілька святково-білих із жовтими тичинками лілій, од яких віяло холодною зверхністю,— навіть коли вони стоять у тебе на столі, все одно здається, що

ці квіти належать не тобі, а мовби комусь далекому й недоступному, кого й побачити ще не довелося простим смертним.

Він набрав номер чергової.

— Алло,— сказав він,— говорять з двісті тринадцятого. Так. Тут мені помилково поставили квіти. Що? Не помилково, кажете? Ага. Ну, добре. Ні, ні, краще я підйду до вас. Ну, для чого ж турбуватися?

Але турботи треба було приймати, миритися з тим, що тебе опікують: увійшла чергова з покоївкою, хазяйновито оглянула номер і розпорядилась перенести квіти й речі в двісті двадцять третій.

— Розумієте,— звернулась вона до Сайгака.— У вас сьогодні будуть гості, і я хочу, щоб і вам, і їм було зручно. Тут тісно, трохи зношені меблі, не відчиняється вікно. А там... От підіть подивіться самі...

— Гарзд,— сказав Сайгак,— дякую. Але які гості? Звідки ви знаєте?

— Коли привозять отакі квіти...

— Хто привозить?

— ...та ще привозить їх така гарна жінка,— не слухаючи його запитання, говорила чергова,— то це означає... Ви самі знаєте, що це означає,— сказала вона й усміхнулась.

А очі в неї були темні-темні! Глибокі, добрі, великі степові очі. А обличчя було біле-біле! Добре, широке, трохи наче припухле. І вся вона була повільна, щедра й заспокоєна у неранній своїй вагітності.

— Ви — золото,— сказав Сайгак і поцілував їй руку.— Хай вам у всьому буде щастя і...— він завагався.

— ...благополуччя, хочете сказати? Що ж, спасибі, благополуччя — це неабищо. Але й так усе буде добре, я знаю. Бо мені не вперше. І потім, мені це легко дається. Навіть лікарі дивуються.

— Просто ціни вам немає,— сказав Сайгак.

2

У вестибюлі звучала музика. Тиха, майже невловима, наче десь в океані на далеких, омріяних островах, до яких ніколи не доплисти. Якись щемливі хорали. І джазові сплески. То наближались, то відпливали, як нескінченні від горизонту до горизонту хвилі. Як зітхання розначу й суму. Як спалахи радості й розчарування: наче ти

вже колись це підслухав у степових світанках чи морських вечорах і тепер пізнавав. А може, це були чужі щасливі ночі, яких нікому й ніколи не дано взнати.

Сайгак ішов беззвучно й довго. Йшов їй назустріч від білих мармурових сходів до масивних дубових дверей, що повільно й величаво зачинялися за її спиною якимись бронзовими автоматичними пристроями. А вона збивала рукавичкою сніг із плечей, з рукавів, з невеличкого пакунка, загорнутого в газету.

— Сніг? — спитав він радісно.— Ще й досі йде сніг?

— І йтиме всю ніч,— сказала вона, витрусила рукавичку і глянула на нього несподівано серйозно й насторожено.

— Ви чуєте музику? — спитав він.

Швейцар від дверей глянув на нього й одійшов.

Біля заскленої конторки чергової товпилося кілька мешканців, котрі зібралися стати пасажирами саме в цю прекрасну хвилину, про що свідчили їхні чемодани й петерплярчі рухи.

— Звідки ця музика? — знову спитав Сайгак, у думках пожалівши людей, які від'їздять у такий вечір.

Він підійшов до столика швейцара, крутнув регулятор динаміка. Долинув добре поставлений голос диктора, що розповідав про події в світі. Щось там коїлось, щось відбувалось у тому великому нашому світі, але музики там не було, і Сайгак, вимкнувши радіо, повернувся до неї, все ще вслухаючись в гомінливу тишу вестибюля.

— Послухайте,— сказала вона й піднесла газетний пакуночок до його вуха.

Тиха музика вкотилася і вляглася в його вухах океаном, хлопнула й залила вестибюль, лизнула білі мармурові сходи і біля них заспокоїлась.

— Ходімо,— сказав Сайгак, узяв її під руку і повів, немов через солоні лоскотливі хвилі.— Транзистори носять усі напоказ. Це тепер модно. А ви ховаєте його. Загортаєте, немов оселедця, в газету.

— Хіба це погано? — спитала вона і обережно поставила ногу на першу сходинку.

— Не ставте ногу на мрамур,— сказав Сайгак.— У вас мокрі підшви, і ви можете послизнутися.

— Зі мною цього не буває...

— Не хочу, щоб від нього набиралися холоду.

— Не наберуся.

— Не хочу, щоб ви були такі холодні, як зараз.

— Мушу.

— Чому?

— Огляньтеся.

Сайгак оглянувся. Черговий адміністратор дивився на них пильно й насторожено. Майбутні пасажири, позадиравши голови в дорогих шапках, теж дивились на них.

— Бачили?

— Нічого,— сказав Сайгак.— У нас є музика.

— Музика тут безсила. Вона ще беззахисніша від нас.

— Ви просто диво,— сказав Сайгак.— З музикою під пахвою.

Її миле обличчя було засіяне малесенькими крапельками умерлих сніжинок, світлі кучері — теж.

— Кучерики любі,— сказав він і засміявся, бо музика все ще була з ними. Інтимна, далека, вона летіла до них хтозна з яких міст, із-за яких океанів. Ті океани й міста були з ними тут, на сходах,— вона несла їх під рукою.

— Вся в краплиночках, мов кавуни в наших степах під вранішньою росою.— Сайгак не зводив з неї замилуваного погляду.

— Облиште,— тихо сказала вона.

І тут вони підійшли до його дверей. Сайгак відчинив їх, пропустив її наперед і зачинив двері.

— Кучерки любі,— сказав він і зняв з неї шапку, пальто. Куди клав, не знає. Бачив тільки її, поринав у її теплі пахощі, цілував долоні безсилих рук.

І руки ті раптом знялися, охопили його шию, малі й тремтливі, і він обійняв її, наче обнімав весь світ, залитий вогням.

А за вікном падав і падав лапятий сніг, і сніжинки беззвучно терлися об шибки, заглядали в цю теплу кімнату, і музика лилася й лилася, накочувалася хвилями з великого світу, який жив собі щедро й могутньо, забувши про те, що колись народив їх обох і дав їм тепер кохання і щастя. Забув, а може, й не знав про них зовсім.

3

З волохатих сутінків один за одним виникали освітлені будинки, що втратили обриси й розчинилися в летючій пелені.

На столі парувала запашна солянка, розлита в тарілки так уміло й легко, що Сайгак не втримався й поцілував їй руки.

— Ну-ну,— відсторонилась вона.

Поклала йому салату з крабів, розрізала навпіл вогненний помідор, притрусила його перцем і сіллю, подала чарку.

— Випиймо,— сказала вона заспокійливо й тихо, як малому.— За нового жителя цього міста.

За вікном спалахнули вуличні ліхтарі, паче вдарили там гармати.

— Гех! — сказав Сайгак, випив одним духом і вхопив помідор.— Засвічу світло,— сказав він, нахилиючись до торшера.

— Не треба, зараз так гарно, так тихо, сутінково і так мило звучить музика.

— Музика? — спитав Сайгак і тільки зараз почув ті далекі й чужі мелодії, що, загорнуті в газету, й досі лежали там, де вона кинула транзистор, зайшовши сюди.

Він підвівся, щоб прибрати транзистор з незайманого ліжка, але вона взяла його за руку і не пустила.

— Сядь. Хай буде все так, як є.

А сніг за вікном сипався ще густіший — його добре видно було тепер у світлі ліхтарів, кожну сніжинку можна було розгледіти, і тому так затишно й тихо було на світі, як не буває, мабуть, і уві сні — буває тільки в мріях. В цій летючій пелені над вуличними заштрихованими ліхтарями, над тополями бульвару, що були білі, мов привиди, виникали вогні у вікнах: один, потім другий, третій. Аж поки вималювався на протилежному боці весь будинок. Вони так вимальовувалися довго й постійно, і вікон у них більшало, а сніг мовби густішав від того, і це приносило радість і щастя, таке далеке й нереальне, що на нього можна було дивитися збоку, мов на чуже.

— Ніколи не питай, яке воно, щастя,— сказав Сайгак, і вона здивувалась.

— А хіба я питаю?

— Та ні... То я так.

— А-а,— всміхнулась вона.— Це мені подобається.

— Мені теж,— сказав Сайгак, намагаючись не дивитись на неї.

Він тепер відчував її запах, теплий і ніжний запах, що паморочив йому голову й не давав ні про що думати.

— Ну, скажи ж мені щось,— попросила вона.

— Я не вмю так,— сказав він, все ще не дивлячись на неї.

— Як?

— Не вмю говорити тоді, коли мене просять.

— Навіть якщо прошу я?

— Навіть якщо ти. І якщо просиш ти, особливо не вмію. І не хочу. Це — примусовість.

«Які дурниці»,— вилаяв він себе.

4

Потім настав ранок, і про це можна було догадатися тільки по тому, що на першому поверсі в холі прибиральниця, вмочуючи віник у відро з водою, замітала широку й м'яку доріжку — малинову, з яскравими зеленими смугами по краях.

— Правильно,— пошепки сказав прибиральниці Сайгак, підійшовши,— заметить усі сліди вчорашнього дня, щоб на сьогодні нічого не лишилось.

— Еге,— відгукнулась прибиральниця,— знову затопчуть так, що й не видно буде, з чого вона, ця доріжка.

Прибиральниця випросталась і подивилась на нього уважно. Зморена жінка, з блідим, згаслим обличчям.

— Доброго ранку! — привіталась Роксолана, підійшовши вслід за Сайгаком.

— А куди ж це в таку рапть вирушаєте? — здивовано оглянула їх прибиральниця.

— Хто пізно ходить, той сам собі шкодить,— сказав Сайгак.— Одімкніть нам, будь ласка, щоб ми не турбували нікого. Всі, мабуть, сплять.

— Та певно, що сплять, бо це ж саме золотий сон,— тихо сказала прибиральниця, відмикаючи масивні дубові двері.

— Спасибі,— сказав Сайгак і підняв комір: сніг так само йшов, як і звечора, лапатий і тихий, приємно лоскотав обличчя, чіплявся й виснув на бровах, і було лунко й чисто на вулиці, і особливо поміж тополями на бульварі, і їхні сліди виразно малювалися на незайманій нічній поросі.

— Хіба тобі хочеться, щоб від учорашнього дня нічого не лишилося? — спитала вона, оглядаючись на нерозлучні сліди, що тяглися за ними через весь бульвар.

— Ні.

— Чого ж ти так заохочував прибиральницю замести всі сліди?

— Тільки тому, що на килимах люди лишаяють бруд і більше нічого.

— Я не хочу, щоб ти так говорив і так думав.

— Люба моя, це від нас не залежить. Килими підмуть, а сліди наші отут, на бульварі, затопчуть. Що ж тут такого?

— А мені хочеться, щоб учорашній вечір був з нами надовго.

— Назавжди,— сказав Сайгак.— Він лишиться з нами назавжди. Як би не вимітали килими і як не згортали б сніг з вулиць, усе, що знаємо ми, буде з нами. Нікуди воно не подінеться. І про це ні прибиральниці, ні двірники не визнають ніколи. А вулиці й готелі хай собі прибирають, щоб нам і всім людям сьогодні було краще, ніж учора.

— Нам краще не може бути.

— Хто його знає. Тільки до того йдеться, щоб нам було гарно.

— Ні,— сказала вона.— Краще не буде, ніж учора. А вірніш — сьогодні. Хіба тобі треба краще?

— Не знаю, чи треба, але знаю, що буде краще.

— Ти працюєш тепер у кіно, плюнь через ліве плече тричі. Кажуть, кіношники дуже забобонні.

— Як і ядерники,— знизав він плечима і посміхнувся.— Бо робота в них складна. А проте ми не будемо забобонними. Ми будемо любити одне одного, а все інше буде добре й само.

— Тоді люби мене з усієї сили.

Сайгак нагнувся й поцілував її.

— Не так,— вона оглянулась.

Дві доріжки їхніх слідів рівно малювалися на освітленому снігу. Вони були паралельні й рівні до самої їхньої зупинки, а тут перемішалися і влилися одна в одну.

— На, потримай,— вона подала йому транзистор, що був так само загорнутий у газету, і, ставши навшпиньки, обхопила його обличчя теплими руками, поцілувала в щоку раз і вдруге й притиснулася до його мокрого обличчя своїм, сухим і гарячим.— Обніми мене міцно й не випускай,— сказала вона і заплакала.

— Ну, от тобі й маєш. Навіщо плакати?

— Не знаю. Обніми.

— Ну-ну,— сказав він і поклав транзистор на засніжену лаву.— Заспокойся, люба. Це нам ні до чого. І сльози, і це розставання, немов навіки. Що з тобою?

— Обніми й не питай. Обніми мене міцно й завжди міцно тримай біля себе. І люби мене з усієї сили вдень і вночі.

— Я й так тебе люблю.

— Вдень ти будеш далеко, і ми будемо вдень чужими.

— Чому?

— Потім узнаєш.

Вона ще раз міцно поцілувала його, поправила хустку і взяла транзистор. Під пахву взяла його і стала чужою й далекою.

— Все. Можеш повертатися. Я вже дійду сама.

Повз них прошумів перший тролейбус, і перші перехожі забовваніли на тротуарах, і ранок зійшов на сході рожевою смугою, і перші голуби злетіли з піддашся великих мовчазних будинків, які вже почали виборсуватися зі сну: блиснуло одне вікно, немов око розплющилось, потім друге, третє...

І місто прокинулося.

5

— Ну, що тут? — спитав Сайгак уранці наступного дня, зайшовши до Володимира Баштанника.

— Такий тарарам піднявся... Усе міністерство тут: на Толю Березу приціл беруть.

— Нічого, — сказав Береза, — ви не хвилюйтесь, Володимире Миколайовичу, на нас де сядуть, там і злізуть.

— Не можна так, Толю, — посварився на нього Баштанник. — Ну, значить, так, — повернувся він до Сайгака, — ти йди до директора — він про тебе вже двічі питав, а ми тут дещо обміркуємо.

Сайгак вийшов.

Він ішов затемненими, вузькими й довгими коридорами, що годилися б, мабуть, для проявлення плівки або для демонстрування фільму в найясніший день. Багато людей тиняється по студії. Стובничать біля диспетчерської або під одним вікном влаштовують такі перекури, що вчадіти можна, і саме в оцих коридорах завжди про щось шепочуться або півголосом розмовляють. Штатні й нештатні кінодетепники прозвали ці коридори «місцем політичних змов».

І раптом у цім коридорі він побачив Роксолану. Стояла з якимсь вгодованим чоловіком і розмовляла — точнісінько так, як із ним: заглядала у вічі, сміялась і, здається, забула про все. Дивне й не знане досі почуття болючої образи охопило його й не випускало. Пройшовши близько від неї, він не привітався і в кабінеті директора був неуважний,

відчував до всього дивну байдужість. Він думав про неї. Він тепер думав тільки про неї, що б не робив. Цього ніколи з ним не бувало, і це він сприймав, як щастя. Але сьогодні відчув біль і злякався. Такого болю він теж ще не знав. «Краще б його й зовсім не знати»,— подумав він.

— Я хотів з вами поговорити,— звернувся до нього директор, мружачись і підводячи голову.— Про матеріал Берези. Ви щось його дуже хвалили вчора, а я сьогодні подивився — нема за що хвалити.

— Я вважаю розмови про неіснуючі вади цього матеріалу дзвоном на сполох. Тільки конкретні сміливі рішення можуть принести нам успіх. І вони в матеріалі є, треба тільки підтримати їх.— Він назвав кілька таких епізодів і серед них той, проти якого так воював Дядько.

— Але,— сказав директор, підхопившись.— Ви ж самі бачите, що ця дівчинка на березі моря схожа на дівчинку з обкладинки журналу «Америка». Хіба це припустимо? У якій країні, де це відбувається? Невідомо. Може бути в Америці, може бути в Італії. А може, в Англії?

— Ні,— сказав хтось із златоустів,— у картині південний пляж.

— Про що ви говорите? — сказав Сайгак, стримуючись.

— Ох,— скривився директор.— Наче самі не бачите, скільки там сумнівного.

— Там тільки незвичність рішень,— сказав Сайгак, помовчавши.— Сміливі акценти й деякі необов'язкові ракурси. Гострі, сильні, вони вражають і іноді відлякують. Але придивіться уважніше, і ви побачите, яка це поезія — сонячна, світла, романтична. Диво! — сказав він і одразу згадав коридор, і радість його померкла.

«Відтепер,— подумав він,— це слово для мене зв'язано буде з нею».

— Але ж дівчинка така ж...

— Не смішіть людей,— сказав якомога спокійніше Сайгак.— Мало нашій студії перепало за хуторянство.

— Я не потерплю,— підхопився директор і стукнув по столу.

— Мистецтва? — підвівся Сайгак.— То так і кажіть. І розмові кінець.

— Космополітизму не потерплю! От що.

— Це не космополітизм, а загальнолюдськість. Матерям в Америці і в Росії однаково радісно дивитись на перші кроки дитини. «Люди, подивіться, який прекрасний світ, як гарно мати дітей під сонцем! Братайтеся, люди, ростіть

дітей, купайтесь в морі, милуйтеся голубим небом, не допустіть, щоб небо це затьмарилось, а море збугрилося вибухами!» Ось про що фільм, а ви якихось бліх шукаєте. Шукайте собі, я вам тут не помічник.

— Дуже ви ще недосвідчені в кіно,— сказав директор примирливо,— тому й вірите в якісь натяки.

— Нічого,— сказав Сайгак.— Головне — вірити в талант.

— А мені головне: поскоріше б утекти звідси та взятися за справжню роботу.

Повертаючись, Сайгак знову побачив Роксолану на тому самому місці.

— Зайдіть до мене, будь ласка,— попросив він і довго ждав її, стримуючись і страждаючи.

— В чому справа? — весело спитала вона, увійшовши легко й швидко.— Що трапилось? Чого ти такий...

— Нічого особливого. Просто хочу спитати: хіба мало було розмов про ці коридори? Це схоже на блюзнірство,— сказав він.— Я не хочу, щоб ти була такою.

— Якою? — з подивом підвела вона брови.

— Іншою.

— Іншою? Що це значить? Чому я інша? Як тобі не соромно.

— Я не хочу, щоб чоловіки дивилися на тебе такими очима. І щоб ти дозволяла їм так дивитись і так говорити з тобою. У цих темних і довгих коридорах, цілими годинами. Кому це потрібно? Ти й коридори.

— Дурень! — сказала вона з подивом і жалем, болісно скривившись.— Ах, який же ти дурень. Я ж не можу відгородитися від людей. І не можу вибрати місця для розмов.

— Тоді не мріймо про якісь відкриття. Доки ми тинятимемося темними коридорами й вестимемо отакі надто конфіденціальні розмови попід дверима, не буде жодного шансу на успіх. Це якщо говорити про справи...

— Цього ніколи не буде,— сказала вона.— Ніколи більше не буде, якщо тобі так неприємно.

— Так, мені неприємно. І я не міг не сказати тобі цього.

— Я тобі багато чого не кажу,— сказала вона, похитуючись на каблуках і дивлячись у вікно.

— Між іншим...— сказав він здивовано, наче біг, біг і раптом наштовхнувся на якусь перепону.— Це правда.

Він згадував і не міг згадати жодного її докору чи випадку невдоволення: йому ні разу не довелося пояснювати свої вчинки.

— Пробач,— сказав він присоромлено, бо все життя мусив пояснювати кожен свій крок.— Прости мені й забудь цю розмову.

— Ти нічого не говорив, і я нічого не чула,— посмінулась вона.

— Ну, а тепер діло. Що тут коїться?

— Дай мені сигарету,— попросила вона, зітхнула і поклала до нього на стіл сумку. Скинула рукавички, взяла сигарету, вміло й звично розім'яла її в пальцях і так само вміло прикурила. Глибоко затагнувшись, підперла ту руку, в якій тримала сигарету, другою, схилилась до лутки вікна і сказала: — Краще б і не починати про це.

— Ти все знаєш,— сказав Сайгак.— Мені здається, що ти завжди все знаєш. Не завадить знати й мені.

— Міністр завагався: чи давати тобі фільм Нетудихати на доробку, раз ти так пристрасно обстоюєш Березу.

— А звідки він довідався про це?

Вона тільки знизала плечима.

— Дядько? — спитав Сайгак.

— Дядько був у заступника міністра — Ковбаша. Знаєш його?

— Ще б пак! Башташників друг і мій рятівник.

— Знаєш, що він сказав? Сказав, що підло ходити й скаржитися на дітей. Отак прямо й сказав, дивлячись Дядькові у вічі. Уявляєш?

— Пристойно. Побільше б таких Ковбашів.

— Е-е, Сайгаче, це не так легко.

— Легко тільки тим, хто до всіх добренький. Перед усіма запобігає, всіх мирить.

— Він ще буде з тобою говорити. І з Володимиром теж.

— Про що?

Вона знову ступила плечима.

— Не хочу свої передбачення видавати за дійсність. Побачимо, що він скаже на пленумі.

— Ну, а хто ж був у міністра?

— Порадник був. Приходив мовби заступатися за тебе, а насправді так загострив ситуацію, що міністр оце зранку примчав дивитися матеріал Берези і мене терміново викликав.

— Он як. А що ж воно за Порадник?

— Взнаєш,— сказала вона спокійно, струшуючи попіл з сигарети у попільничку.— Веніамін Полікарпович.

— І директор теж на Березу...

— Директора на студії нема. Це вже не директор. Він добуває останні дні, дивиться на все крізь пальці. Головне не це,— сказала вона, гасячи сигарету енергійним рухом.— Це тільки привід. Атака ведеться через матеріал Берези — на тебе.

— Он воно що. А чого ж Володимир нічого мені не сказав?

— Просто не хоче тебе вводити в цю історію. Береже тебе. Таких друзів треба цінувати.

— Я й так його ціную.

— Так і роби завжди. Можеш не турбуватись, все буде гаразд. Міністрові матеріал сподобався. Ну, я пішла, подзвони мені завтра.

— А чому не сьогодні?

— Сьогодні я зайнята. Подзвониш завтра, і ми щось придумаємо.

6

Веніамін Полікарпович Порадник на студії працював від дня її заснування, а може, ще й раніше — може, ще й студії не було, а він уже був, уже радив мулярам, як конати і як закладати фундаменти під неї, де будувати зйомочні навільйони, а де — адміністративний корпус, де саджати яке дерево, а де поставити лаву й для чого — він усе знав і завжди радив. Саме те, що хотілось начальству, мовби вгадуючи його думки й наміри. Як йому це вдавалось, ніхто сказати б не зміг. Він би й сам цього не сказав, але знав, що саме й коли сказати. Мабуть, це була інтуїція. Чи телепатія. А може, це був досвід одвічного угодництва й пристосовництва. Хто його знає.

Хоча й міняв він костюми та сорочки, як усі смертні люди, але все було на ньому таке однакове за кольором і фактурою, що здавалося протягом багатьох років постійним, наче він ніколи й не переодягався: ото як надів у тридцятих роках сорочку, штани й піджак, та так і ходив у них день у день, не роздягаючись. І черевики на ньому були завжди однакові, непідвладні ні модам, ні примхам погоди. Це були м'які черевики, завжди м'які й стоптані, завжди на пористій біластій гумі, що робила важкі кроки огрядного Порадника нечутними, скрадливими й такими догідливими, що, проходивши майже півстоліття коридорами й кабінетами студії, він не лишив у чийсь пам'яті жодного звуку — ніяка сейсмографічна установка не могла б зафіксувати його кро-

ків у лунких студійних приміщеннях, а вже про недосконалу звукозаписувальну апаратуру нашого кінематографа й говорити нічого: там би плівка лишалася такою чистою, що хоч зразу ж пиши на ній, як росте низенька трава або як жебонить тиха вода...

Він умів зайти на яку завгодно нараду як тінь, так що ніхто й не помічав. Здавалося, крізь нього можна розглядіти протилежну стіну, наче він був прозорий, як шибка. Коли ж у павільйоні й по всьому довжелезному коридору тривожно спалахували світлові гасла «Тихо! Зйомка!» і всі завмирили там, де їх заставала режисерська команда «Мотор!», Порадник ішов собі далі, мовби нічого й не помічаючи. Кажуть, навіть нервовий і невблаганний Довженко прощав йому це, бо він своєю ходою не порушував тиші, а робив її ще повнішою й глибшою. Йде собі, наче повітрям пливе. Як у сні або в казці.

Мав Порадник лице аскетичне, тіняво-сіре й завжди однакове. І волосся він мав сіре, як на вовкові, вічне — густе кучеряве волосся, яким можна було б чистити мідні чи бронзові люстри, як наждаком. А рук він неначе й не мав — не запам'ятаєш їх, хоч убий. Бувають же такі руки! А очі в Порадника були різні: зранку сині, опівдні ставали біластими, а ввечері були вони сиві, як туман. Дивився так, що, здавалося, й зовсім нікуди не дивиться: розмовляє з тобою, а бачить когось іншого — збоку чи ззаду від тебе. Просто невловимі очі мав Порадник, і через те важко було визначити, на чому він зосереджується й що помічає, а чого не бачить зовсім. Іноді, коли не мав наміру комусь догоджати, Порадник ставав печальним: сіре волосся, сіре лице, сірий костюм — усе мов припало сумним попелом спалених міст і жорсткою курявою розбитих доріг, про які вже потроху всі забувають, а Порадник усе пам'ятає або принаймні легко згадує на самоті, коли нікому не треба втрафлювати ні в думках, ні в намірах.

Таким він прослизнув і до кабінету Баштанника, коли той уже випровадив міністра.

— Володимире Миколайовичу, — насторожено дивився він на Баштанника світло-сірим лівим оком; голова схилена, око те світить з-за темної масивної оправы окулярів просто в Баштанникові зіниці, — прийшов вам сказати кілька слів про Сайгака.

— Радьте, — сказав Баштанник, світло всміхаючись.

— Міністрові матеріал Берези сподобався...

— Знаю.

— ...але Сайгакові не варто було так гаряче його підтримувати й так палко сперечатися з Кузьмою Гордійовичем, бо він, знаєте...

— Згоден.

— Хоч би ви його були стримали...

— Сайгака не стримаєш. Сайгак таким народився. Боюсь, що й зараз ніякі поради йому не допоможуть: він завжди стоїть до кінця на своєму.

— Я сьогодні був у директора й чув, як він там захищав матеріал Берези. Це, Володимире Миколайовичу, ні вам, ні мені не під силу.

— Ну то й що?

— Я гадаю, що везти фільм Берези в Москву треба не вам і не директору, а саме Сайгакові, бо ніхто його так обстояти не зможе, як Сайгак.

— А що ж,— роздумливо перекинув сигарету з кутка в куток рота Баштанник,— непогана думка...

— Розумієте, розробки все одно не буде раніш як за місяць, тим часом Сайгак розбереться з матеріалом, а Береза фільм свій завершить, і вони повезуть його вдвох: міністрові представлятиме фільм Сайгак, а Береза захищатиме диплом в кіноінституті.

— А як ви гадаєте: важко буде здати фільм?

— Гадаю, що задача буде нелегкою, і тут доводи Сайгакові на користь такого жанру й такого фільму можуть нам добре послугувати. Послугує здача фільму й самому Сайгакові: він доведе Кузьмі Гордійовичу, всім прибічникам Нетудихати правоту своїх переконань. Та й авторитет його на студії утвердиться...

— А як не здасть? — спитав Баштанник, подавшись уперед і пильно заглянувши за товсті скельця Порадникових могутніх окулярів. Очі там заметушилися, застрибали й заспокоїлись, шугнувши поглядом у сад, за спину Баштанникові.— Якщо фільм заріжуть?

— Не турбуйтеся, не заріжуть,— сказав Порадник скоріш розважливо, ніж упевнено.— Зараз модні всілякі новації, хіба ви не знаєте?

— Чи надовго? — спитав Баштанник.

— Як і ви, я не візьмусь відповісти на це запитання, але пошукам форми в кіно зараз приділяється багато уваги. Якщо ж і станеться так, що фільм не приймуть, то завжди можна буде послатись на Сайгакову недосвідченість у кіно.

— А як же з його авторитетом? — всміхнувся Баштанник.

— Чого не існує, те зменшити дуже важко,— сказав По-

радник, ворухнувши товстими пальцями,— а може, й неможливо. Куди гірше буде, якщо фільм повезете й обстоюватимете ви, а його раптом не приймуть. Ви — це не Сайгак.

— Ну, а якщо я не прийму вашої поради, бо вона може поставити Сайгака в незручне становище в разі невдачі? Якщо я вмовлю директора, щоб він поїхав?

— Не поїде. Він тільки й думає, як би втекти зі студії. Навіть Сайгакові сьогодні про це сказав. Це — по-перше. По-друге, фільм, чи поки що матеріал, Берези йому, м'яко кажучи, не імпонує. Він його просто не розуміє.

— Ну, а вам як він?

— Що?

— Та матеріал Берези. Як би ви: обстоювали його чи осуджували?

— Я? А до чого тут я?

— Ну от взяв би директор і послав вас здавати, що б ви на це сказали?

— Я б зачекав завершення роботи й тоді б вирішував,— Порадник скромно опустив очі за окулярами.

— Стріляний ви горобець,— сказав Баштанник.

— Що стріляний, то стріляний,— зітхнув Порадник.— Чого тільки не було за час моєї роботи в кіно.

— Тепер легше, правда? Тепер набагато легше?

— Як кому,— сказав Порадник, поправляючи окуляри.

7

— Дивно,— Кузьма Гордійович прочинив двері й зупинився.— Читаю табличку: «Режисер-постановник Нетудихата», а застаю тут вас. Як вам почувається під чужим прізвисьмом?

— Як під псевдонімом,— усміхнувся Сайгак.

Двері самі повільно відчинилися далі, відкриваючи чорний провал коридора. Дядько мовби меншав на очах, перетворюючись на літній портрет: біла сорочка, світлий костюм, прозоро-сиве волосся й бліде, незасмагле обличчя виразно малювалися на темному тлі. Двері злегенька стукнулися об стіну й зупинились.

— Ну, а як воно на чужому місці? — знову спитав він, лукаво мружачись на Сайгака.

— Не затишно,— зізнався Сайгак.— Вам не доводилось?

— Ні,— сказав Дядько.— Я ніколи нікого не підсиджував. Ніколи не сідав у чужі сани.

— Хіба ж хочеш — мусиш, — сказав Сайгак.

— А ви відмовтесь, — порадив Кузьма Гордійович.

— Ні, — сказав Сайгак. — Треба рятувати матеріал. Бо він безпорадний. Ви ж, напевне, знаєте?

— Матеріал як матеріал, — ухильно мовив Дядько. — Хто його знає, чи вдасться вам врятувати його...

— Цього ніхто не знає, — сказав Сайгак. — Хотілося б щось зробити.

Дядько зіперся на одвірок і затягнувся цигаркою.

— Якщо ви гадаєте, що театр і кіно не мають відмінностей, то ви глибоко помиляєтесь.

— Гадаю, що спільність все ж існує.

— Може, й існує, а тільки вам доведеться відмовитись від усіх ваших театральних прийомів і шукати нових. Це я вам з власного досвіду обіцяю. Театральність — найбільший ворог кіно. Особливо нашого, українського, кіно.

Сайгак підвівся.

— Заходьте й сідайте, а то в нас щось на зразок прилюдного диспуту, а ми в нерівному становищі: ви стоїте, а я сиджу.

— А чому прилюдному? Ми ж тільки вдвох.

— А двері? — нагадав Сайгак.

— За дверима нікого немає.

— За дверима студійні коридори — це все одно, що залюднена площа і...

— «И колокол на башне вечевой»? — усміхнувся Дядько. — Хочете, щоб усе відбувалося за зачиненими дверима?

— Хочу, щоб було якось інтимніше: інтимність спонукає до відвертості.

— А хіба не можна бути відвертим прилюдно? — Дядько все ще стояв у дверях і докурював сигарету. — Коли немає з чим критись, коли відчуваєш свою правоту й певен у благородстві своїх намірів...

— Облишмо ці високопарні слова, — сказав Сайгак. — Одразу з'являється поза, хіба ви не помічаєте?

— Не помічаю.

— Що це? Звичка?

— Що саме?

— Не помічати пози. Або котурнів. Я працював у театрі й завжди відчував театральність. У найменших дозах. Я не навиджу її. В кіно вона справді ще помітніша. В кіно вона просто вражає. А в побуті? В поведінці?

— Гм, — крутнув Дядько великою сивою головою. Він, проте, зачинив двері, підійшов до столу й загасив недопалка

в попільниці. Повільно й величаво сівши в крісло, глянув на Сайгака приязно й усміхнено.— У вас є свої глибокі переконання й погляди і на сучасний театр, і на сучасний кінематограф...

— А хіба без цього можна працювати?

— А чого б вам не виступити завтра на пленумі?

— Мені? — здивувався Сайгак.— Я справді новачок у кіно, як ви зазначили на обговоренні. Чому ж саме мені виступати?

— Вам. Ви людина свіжа, вже пробули на студії кілька тижнів, щось помітили з того, чого ми вже за звичкою не помічаємо, над фільмами й матеріалами подумали, мабуть, немало. От і виступіть.

— Для чого?

— Та хоча б для того, щоб усім стало ясно, з якими ви намірами прийшли в кіно!

— А хіба це так уже всім і потрібно?

— Розумієте,— відкинувся Дядько на спинку крісла, і сліпучо-біла сорочка в нього на грудях напнула, обтягуючи могутні м'язи. З розстебнутого коміра пнулось жорстке сиве волосся — що й казати, могутній був цей імпазантний Дядько.— Розумієте,— сказав він роздумливо,— погана ситуація складається. Принаймні серед режисерів панує думка, що ви підсиджуєте Нетудихату.

— Ви ж знаєте, що я не підсиджую, що мене викликав міністр.

— Повірте, молодий чоловіче, це слабка втіха: вам жити й працювати не з міністром — з людьми. А вони вважають, що ви підсікаєте досвідченого кінорежисера, який себе вже зарекомендував...

— Як він там зарекомендував себе... Хіба ви не бачили його фільмів?

— А у вас ніяких немає. Ви «терра інкогніта». Людина з-за воріт. В кіноінституті не вчилися, професії кінорежисера не знаєте. Це, зрештою, ображає всю режисерську корпорацію й настроює її проти вас. Хіба ви цього не розумієте?

— Ні,— сказав Сайгак, стоячи під стіною й дивлячись на Дядька з подивом.— Йдеться ж бо не про всіх кінорежисерів. Йдеться тільки про невдачу Дмитра Івановича Нетудихати.

— Так, може ж, хай його поправляють досвідчені колеги, а не новачок із провінційного театру?

— Не знаю. Це вирішував не я.

— Я теж цього не вирішував. Але, якби мене спитали, я б вирішував це не так. Єдиний спосіб якось виправдати вашу місію — це виступити на пленумі й довести своє право на постановку цього заплутаного фільму.

— Не розумію, як можна це зробити?

— Довести правомірність своїх намірів.

— Викласти режисерську експлікацію?

— Можливо, й експлікацію. А головне — своє художницьке кредо. Щоб люди зрозуміли, з чим ви прийшли в кіно. Чого ви прийшли? Яке маєте на це право?

Сайгак помовчав.

— От ви взялися обстоювати Березу...

— Краще вже обстоювати його роботу, ніж роботу Нетудихати. У Берези є якийсь свій, власний стиль, власне думання, у Нетудихати ж нема нічогісінько! Сама бездарність. Такі вже аксесуари побутовізму, така бездумність, що просто вити хочеться.

— Ну це ви вже занадто...

— Та згадайте хоч би ту любовну сцену, де він позначає час: спочатку показує повен кульок із цукерками, з якимись дешевими подушечками, рожевими й липкими, а потім, у наступному кадрі, подушечок менше. Ну, що це таке?

— Це треба викинути, — скривився Дядько. — Я йому одразу сказав: виріж і не гайби матеріалу.

— Там треба викидати весь матеріал, — сказав Сайгак. — Там немає за що зачепитись.

— І ви справді збираєтесь перезнімати весь матеріал? — спитав Дядько.

— Не знаю. Ще не вирішив остаточно. Ще хочу подумати. Подивлюся новий варіант режисерської розробки.

— Нічого з неї не вийде, — сказав Дядько підводячись. — Я б на вашому місці сам написав розробку. Але матеріал використати треба. Там уже витрачено більш як півтора мільйона — вам не дозволять викинути таку суму в кошик.

— Я знаю, — сказав Сайгак, немов поскаржився.

— «Тяжела ты, шапка Мономаха», — зітхнув Дядько, простуючи до дверей. — А на пленум ви все-таки приходьте.

Розділ п'ятий

...І ВІДБЛИСКИ

1

Все було урочисте, й нудьга, влетівши з першим дзвінком до гарного світлого залу, вместилася тут поруч із кожним учасником.

Не нудьгувала тільки президія. Там гарячково погоджувались пункти порядку денного, уточнювався список і послідовність промовців, спішно, «на коліні», складався регламент — тобто робилося все, що в таких випадках робиться, — і нарешті голова, пошептавшись перед пришишклим залом з усіма, з ким треба було пошептатися, підвівся зі свого місця й пішов до трибуни. Доки він ішов, один з його заступників надав йому слово.

— Дорогі товариші, — сказав він, заглянувши до своїх паперів, наче й ці перші слова звертання треба було неодмінно прочитати, а не сказати, як звичайні людські слова.

Далі можна не передавати ні змісту цієї доповіді, ні протоколювати її, бо кожен знає, про що і як говорив голова: доповіді іноді схожі одна на одну, мов ягоди.

— Не можу не зауважити, — сказав Сашко Вивірка, — голова наш такий дебелий і високий, що дубова трибуна, масивна й несхитна, здається зовсім малою, коли він стає за нею.

— Ще б пак! — сказав Толя Береза. — Куди тій нещасній трибуні.

— Товариші, дорогі товариші! — обірвав своє читання й постукав олівцем по мікрофону голова. — Увага, дорогі товариші. Це ж такий день, розумієте! Треба бути серйозними. Особливо це стосується наших дорогих дебютантів, наших молодих спеціалістів. Ну, не можна ж так, розумієте, не можна. Тут же не смішки які-небудь, а пленум проходити.

— Знаємо! — гукнув хтось із молоді, що стовбичила на гальорці, й тепер уже весь зал весело й незлостиво засміявся.

— Ну, от бачите? — звернувся голова до президії, виїняв хустку й витер лоба. — Оце така серйозність, — сказав, ховаючи хустку й заглядаючи в свої записи. Потім помовчав, страдницьки зморщив лоба й гукнув у зал без паперів: — Ну, сором же, товариші! Народжується наша рідна Спілка, ми, можна сказати, повитухи, і ми ж сміємось.

Можна собі уявити, щоб повитухи сміялися біля породіллі, коли роблять своє діло?

Цього разу зал ударив реготом, мов із гармати, й голова скинув окуляри й сховав у нагрудну кишеню.

— Ну-ну, дорогі товариші,— підніс руку й замахав у зал.— Посміялися й досить.

А його заступник із-за мікрофона поважно порадив:

— Продовжуйте, будь ласка.

Голова продовжував, а біля столу, на протилежному кінці, сидів представник всесоюзного оргкомітету Юлій Олександрович Забара — незворушний, поважний метр. Він сидів саме біля столу, а не за столом. Сидів боком до залу, поклавши ногу на ногу. Його позиція була тим гарна, що він не змішувався з рештою людей у президії. Він був один! Такий — він був тільки один! Це підкреслювалось позою, виразом худорлявого вольового обличчя, поважністю рухів. І навіть гострий борлак, що випинався на його жилавій шиї, теж був сповнений самоповаги. Із залом метр ніколи вже не буде рівний — його з ним роз'єднувала сцена. Із президією — обрана в кінці столу позиція. А в мистецтві зняті ним фільми давно вже поставили його над усіма.

Але він поки що тільки слухав і курив.

Поки що...

2

Потім були промови. Промови були різні: були спокійно-розсудливі, були читані з папірця, а були й запальні, гарячі, з розмахуванням руками, з апелюванням до президії й до залу, а найдивніше — всі вони були ні про що або майже ні про що, й зрозуміти оту запальність чи апелювання — ну ніяк не вдавалось, бо обстоювати промовці нічого наче й не збирались і заперечувати нічого не заперечували. Просто це були чергові виступи обов'язкових промовців.

Найбільше ж здивував Сайгака виступ директора студії. Він не виступав — він скаржився. На все нарікав: на режисуру й на автуру, на тих, хто затверджував йому план і хто не затверджував сценаріїв, на самі сценарії, на погоду, що не завжди буває такою, як треба знімальним групам. Враження від його виступу було жалюгідне: всі і все було винне, тільки він сам у поті чола щось робив чи намагався

зробити, а решта людей і обставин обступали його й заважали йому працювати.

Про призначення Сайгака й невдачу Нетудихати він сказав якось туманно, наче в цьому призначенні й потреби не було, а йому Сайгака нав'язали, як kota в мішку.

— Ну як же, товариші, йому, сердезі, працювати, коли він прийшов із театру й одразу ж кинувся захищати матеріал початківця Берези?

— А що ж? — озвався з президії міністр. — Правильно захищає: цікавий, самобутній матеріал.

— Ну не знаю, не знаю, — стенив плечима директор і зійшов із трибуни. І хоч Сайгака утримували від виступу і Роксолана, і Володимир Баштанник, котом у мішку йому бути не захотілось, і він попросив слова.

— Чому ми показуємо задвірки нашого життя? Чому через усі шляхи наших героїв порозвішувана білизна на темних шворках — тріпотить рукавами бязевих сорочок, штрипками й холошами підштаників — чому? Навіть санвузам і сміттєзбірникам на екранах відводиться певне місце, а те, що ми вже давно освоюємо космос, що створюємо нечуваної сили ракети, синхрофазотрони, дев'ятиповерхові обчислювальні центри й новосибірський філіал Академії наук СРСР — всі успіхи наші й досягнення на екран не потрапляють, ніби ми соромимося чогось і боїмося когось образити цим? Що це таке? Звідки воно йде? Ось про що думає свіжа людина в кіно. Гірко думає й тривожно. — Сайгак налив води у склянку, хапливо випив, бо пересохло в роті і в горлі, і руки якось мовби задерев'яніли, і відчуття повної несумісності й відчуженості з залом усе ще не покидало його, а, навпаки, росло з кожною хвилиною, хоч це, можливо, були тільки припущення. Головне ж, отієї інтуїтивної, майже підсвідомої індукції, що завжди йшла на нього від аудиторії, мов хвиля на берег, не було і в натяку. — Я нова людина в кіно, працюю всього кілька тижнів, але тим разючіші й пекучіші думки з'являються з кожним днем, коли переглядаєш матеріали майбутніх фільмів і читаєш нові сценарії, що плануються в наших тематичних планах. Італійський неореалізм? Так, це прогресивне явище в буржуазному кіномистецтві, безумовно, відіграло значу роль, вплинуло на весь світовий кінематограф. Але воно вже віджило, відійшло, віддіяло, зробивши своє, й представники італійського неореалізму самі шукають нових шляхів, а ми тільки повторюємо пройдене. Хочеться вголос поміркувати: як це могло трапитися, що неореалізм,

викликаний соціальними й політичними умовами буржуазної Італії, раптом бездумно й механічно переноситься вже кілька років на ґрунт абсолютно чужий — у мистецтво соціалістичного реалізму? І головне — нікого з теоретиків і критиків кіно не стурбував, не був оцінений достатньо і глибоко, не дістав відсічі або хоча б не зустрів якогось сумніву в своїй доцільності? Ні, він процвітає, він рік у рік завойовує все більші простори, все різючіші параметри екранного часу, став альфою й омегою нашого кінопроцесу, і всякий натяк на неправомірність і шкідливість цього напрямку зустрічається повсюди якщо не багнетами, то, в усякому разі, списами, які охоче і пристрасно ламаються в коротких сутичках, що завжди закінчуються на користь неореалістів. І гуляють по наших екранах давно не голені, занехаяні герої, яких у житті й зустріти важко, а то й неможливо. П'ють горілку, нічого не роблять, і в тому неробстві перебирають на себе всі авторські й режисерські симпатії, і, що вже зовсім не зрозуміло, шлють позов суспільству й державі. А виявляється, навіть при побіжному погляді, вся їхня невлаштованість, вся ущербність їхнього духовного й фізичного існування криється в їхньому ж неробстві, пехлюйстві й повній апатії, що найчастіше сприймаються у фільмі як заданість, як результат чогось ефемерного й неіснуючого. «А я так бачу», — кажуть режисери. Звідки ж вони дивляться на наше життя і що ж вони в ньому бачать в такому разі? Вірніше: якими ж очима на нього дивляться? Про це треба думати серйозно й відповідально. І в першу чергу кінотеоретикам і кінокритикам. А зараз думається: де ж подівся з наших екранів отой пристрасний, поетичний, сповнений революційного пафосу кінематограф, взірці якого дали нам Ейзенштейн і Довженко, брати Васильєви і трилогія про Максима? Чому це все викинуто й забуто, а натомість екран заповнюється ущербними, духовно убогими людьми, що давно вже стомились невідомо від чого й ще давніше втратили віру і прагнення до нового й прекрасного в світі, в житті, у людині?

Сайгак помовчав. Сайгак подивився в зал довго й уважно, наче хотів вирішити в цю мить, продовжувати йому чи спинитись. І саме в цю мить напруженої тиші й мовчанки він відчув, що зал не поближчав, не поріднішав, а мовби віддалився від нього ще більше. Помовчавши ще трохи, Сайгак підібрався, напружив живіт, мов на рингу, входячи в ближній бій, і сказав якомога спокійніше, без афекту:

— Може, це тому, що Ейзенштейна давно вже нема, й Довженка нема, а супротивники їхні, що навіть у пору їхнього розквіту звинувачували цих геніальних майстрів у невиправданій піднесеності й надто гарячому оптимізмі, пережили їх і здійснили свої приземлені ідеали, знайшовши прецедент в італійському неореалізмі?

— Що він говорить? — вискнув товстий і маленький чоловічок. — Ні, ви послухайте, що він говорить!

В залі запала тиша. Голова мовчав, і зал мовчав. У ближньому бою завжди кожен сам за себе — тут ніхто й ніщо не допоможе.

— Кажу те, що думаю, що давно наболіло мені.

У повній тиші Сайгак зійшов із трибуни, спустився в зал і сів на своє місце. Тиша була гнітюча, наелектризована. Розгублена й відчайсна тиша, яку важко було порушити навіть голові, й він довго перекладав якісь папери, перш ніж падати слово наступному промовцеві, хоч промовці ті давно вже були визначені й лежали перед ним у вигляді довгого й нудного списку: він знав, що скаже кожен із наступних промовців або навіть більшість із них, і не наважувався. Все ж не наважувався, бо все було мовби не те й не так буде сказано, як годилося б. І це він теж знав добре, тільки не знав, що ж його робити.

— Може, оголосимо перерву? — спитав він своїх сусідів по президії.

— Давай, — сказав котрийсь із них і першим підвівся.

3

Сайгак усіх бачив немовби в тумані, немов віддалік вони всі малювались йому зараз, наче й справді він тільки що програв останній раунд не останнього бою, і серце його ще не вгомонилося, і руки ще нили, а в голові гуло від пропущених ударів супротивника, і подих — ну, ніяк не можна було перевести...

— Ну й директор же в нас, — говорив, усе ще всміхаючись, Баштанник. — Продаси, Стьопо, товариша, а тобі ще подякувати охота.

— Так я ж про всіх нас, Володю, дбав. Про тебе, повір мені, — звертаючись до Сайгака, прикладав до білої-білої сорочки темні руки свої директор студії, розгублений, спітнілий, наче він і досі ще був на трибуні. Немов переконував не тільки його одного, а всіх разом. — А що ж ви

хотіли? Щоб я так, як Сайгак, виступив? Не можна ж рубати з плеча, голубе мій,— взяв він Сайгака під руку.— Не можна! Ніколи й ніде, а тим більше в кіно, яке не піддається абсолютному контролю, як медицина. А може, ще й більше, ніж медицина. Ти що, жартуєш?

— Покірне телятко двох маток ссе,— сказав Сайгак.

— Яке там телятко,— відмахнувся Баштанник.— Добре тобі телятко! З Стьопа можна й м'яса взяти до біса, і молака, й вовни, і шкіри він може дати скільки завгодно. Тікай, Стьопо, з директорства, бо всього позбудешся.

— От чорти,— незлобиво й охоче сміявся той.— Вам тільки попадись на зуби.

Отак вони сміялись, курили, отак сипали дотепами, а Сайгак усе ще чув дзвін у вухах, він усе ще не міг віддихатися, ніби після третього раунду, коли вже бій програно й тебе вже на ринг не пустять — ти тільки в майбутніх боях зможеш довести, хто є хто, а тепер ти лише переможений. Тому він не сміявся. Він бачив тихі степи й глухі лісосмуги, й так хотілося постояти там із рушницею — отам он, там, на далекому краю лісосмуги. Це до нього приходило завжди в хвилини невдач і печалі, бо нічого ніколи так не любив, як степ свій отой несходимий і ті вже облетілі лісосмуги: при першій же згадці про них спочивають натруджені нерви. Хоча б в уяві. А насправді мало бував там і тому, мабуть, любив усе так постійно й віддано.

Ковбаш мовчав, зосереджений і похмурий, ні в що не втручався. Жодного слова не було сказано про Сайгаків виступ, жодної оцінки чи зауваження він не почув від своїх співрозмовників, наче виступу того й не було, наче він і не говорив таких пекучих і гірких слів. Або говорив без них, не для них, а для когось іншого. І він ще більше переконувався в своїй поразці, й надія на необ'єктивність рефері, що бриніла в душі, як бринить вона завжди в кожного переможеного боксера, полишала його остаточно.

«Може, вони такі делікатні? — думав він ще з надією.— Може, не хочуть мені завдавати прикрощів? Тим гірше для мене, тим гірше». Але щемливе відчуття власної правоти обгортало його теплом і сумом, погано тільки, що віддаляло його від цих приемних людей, і віддаленість ця була не з тих, що проходять або що легко долаються. Тому ця самотність серед людського глуму, реготу й перемовлянь робила його просто нещасним, а лісосмуги й степи були далеко, і покинутий та забутий берег, на якому він колись стояв серед спеки й літа, теж був так далеко в часі

й просторі, що ніяк не пригадувалося, де це було: під Очаковом чи під Одесою?

А може, це було під Скадовськом, порожнім і покинутим зараз, як вмерзлі у кригу човни.

4

— Дорогі товариші,— встав із-за столу й схилився над мікрофоном голова — він уже був бадьорий, він був звеселений, він був просто ошчасливлений, бо так весь і сяяв, так і промінився радістю, якою ось зараз поділиться з усіма: — Увага, дорогі товариші. Зараз перед вами виступить наш дорогий гість, один з визначних наших радянських кінорежисерів, соратник і друг Олександра Петровича Довженка — Юлій Олександрович Забара.

Сухорлявий і сильний, стояв метр за трибуною, встиг начепити й окуляри на хрящуватий могутній ніс, а оплески все не вшухали. Це були оплески його славі, його невтомній праці, його фільмам, що хвилювали всіх нас, коли ми були молоді. Але все, на жаль, забувається в цьому світі, все заслоняється пізнішими фільмами інших режисерів, хоча його доробок остаточно заслонитися не може, бо справжнє мистецтво не старіє й не забувається, і праця людська, подвижницька й самовіддана, теж не минає марно, а весь вигляд метра, очі його, обличчя й постава найперше промовляли про зроблену ним роботу.

Що й казати, це був трудяга! Великий і невтомний трудяга, що встиг багато зробити на своєму віку.

Терпеливо й спокійно слухав він ті оплески й беззахисно оглядався на президію, а на обличчі його був спокій, була навіть байдужість, бо оплески й слава, як і все на світі, теж набридають людині й перестають хвилювати її після численних повторень.

— Спасибі вам,— схилившись до мікрофона, сказав він на диво густим, соковитим голосом, сповненим могутньої сили.— Спасибі,— повторив суворо,— але годі вже, годі.

Оплески стихли.

Він ще якийсь час помовчав, пошелестів паперами. Потім обвів зал уважним, спокійним, за давнєно стомленим поглядом, від якого стало в залі якось мовби порожньо й разом з тим мовби затишно, і нудьга війнулася, як приبلуда, за легким протягом і вилетіла з пленуму через відчинені фрамуги вікон та замасковані люки вентиляції.

Стало всім спокійно й гарно. Стало якось мовби по-домашньому невимушено й просто — і урочистість вляглась по кутках, і напруженість угомонилась, і тепер можна було по-справжньому думати про все й про все говорити, як у будень.

— Ми давно вже з тривогою стежимо за вашою кіно-студією,— сказав метр буденним тоном, без урочистості й без піднесеності, тому зразу від його постаті, а ще більше — від його могутнього голосу, несподіваного в такому худорлявому тілі, в залі виникла атмосфера звичайна, яку іноді називають робочою. Відчуття цієї звичайності було позначено титанічною щоденною працею, бо за сухорлявим цим чоловіком увійшли в залу й стали в нього за спиною всі його численні фільми.— З тривогою,— повторив роздумливо й спокійно і помовчав, трохи схиливши голову, наче перед ним був не переповнений зал, а кілька близьких співбесідників. Потім підвів лису голову на могутній шиї, обтягнутій рожевою, дуже молодою шкірою.— Приємно, що й ви поділяєте цю тривогу, про що свідчать усі без винятку виступи товаришів. Справді, як можна втрачати такі прекрасні традиції? — Він знову спокійно й довго мовчав, і на його енергійному обличчі промайнула гримаса болю чи страждання.— А вони втрачаються,— сказав переконливо, не лишивши ніяких сумнівів щодо цього.— Вони вже втрачені. І це — сувора, хоча й неприємна правда. Начисто! — сказав він раптом різко, запалюючись і червоніючи.— Наче їх і не було! Наче ви все почали на голому місці. Хтось за це мав би нести відповідальність, але не нам сьогодні про це говорити. Нам, як тут правильно зазначали товариші, треба поміркувати над тим, як жити далі. Не просто працювати й одержувати зарплату, ні! А саме жити. Жи-ти! — майже крикнув він і тут же голосом, що майже впав до шепоту: — От які пироги. От що треба сказати, якщо ми хочемо встановити істину,— говорив так стомлено, тихо й повільно, наче збирався за цією трибуною задрімати на якусь хвильку. І саме в цю мить знову впала в око його втома, й коли вже всі ладні були подумати, що для нього і в житті, і в мистецтві все вже минуло,— суха й гаряча голова метра раптом здійнялась угору, й могутній соковитий голос низького мужнього тембру рокітливо злетів до білих плафонів і кришталевих люстр, що, здається, почали дзвеніти, резонуючи, і врозтіч кинулись недолугі думки про його старість, і влада й сила цієї людини знову осінила всіх, хто його слухав, відчуттям

неперейденості, вірою в те, що справжнім талантам немає старості. І Сайгак здригнувся не так від того дивного голосу, як від подиву: повз нього шаснуло й зникло, як тінь; як примара, чуже ефемерне безсмертя. «Я чую, як повз мене проходить безсмертя...» — згадалось йому.

— Невже ж не хвилює вас доля народу — героя й страдника, що виніс на своїх плечах стільки труднощів, стільки страждань пережив і горя, стільки втрат зазнав і стільки перемог здобув, що світ весь дивується й благоговіє перед ним! Я звертаюся зараз до старших, до побратимів своїх, що так збайдужили й притерпілись до сіренької середини у своїй роботі і в роботі своїх товаришів. А де ж наші мрії, де наміри наші юнацькі, виношені іще в інституті, а потім на фронтах! Де ви їх розгубили? І як розгубили, милі мої! Таланту не вистачає? Неправда! Є талант. Є таланти, тільки проявляються вони в труді, в горінні, в співпереживаннях зі своїм народом, а я бачу у ваших фільмах... — він махнув рукою, й Сайгак злякався, що метр зараз заплаче. Не заплакав. Щось подолав у собі й розвів сухими руками. — Що я бачу? — роздумливо спитав він самого себе й знову постарів перед очима. — Байдужість, — сказав тихо-тихо. — Саму байдужість. Клінічну байдужість, чорт забирай! — вигукнув гнівно й почервонів до самого комірця. — За таку байдужість голови б повідривати, якби було кому і якби було за що вхопитися, — він осміхнувся примирливо й трохи осудливо на свою адресу. — Пробачте, — сказав якимось ніяково й безпорадно. І всі, хто його знав, згадали, що таким він завжди буває і в роботі, на зйомочній площадці: гнівним, але незлобним, — спалахує при першій-ліпшій нагоді, втрачає контроль над собою, а потім кається й страждає. — Так що ж нам робити? Якби можна було на таких пленумах вирішувати всі проблеми мистецтва, легко б жилося нам усім у кіно. Та й не тільки в кіно. І все ж треба поміркувати над тим, як далі жити, як працювати? Про це ж хочеться сказати кілька слів і мені. Перш за все, хотів би відзначити виступ... — він вихопив окуляри й блискавичним рухом начепив їх на хрящуватого носа, — з дозволу сказати, директора студії, — потім хутко зняв окуляри і хутко втопив їх у верхній кишеньці піджака. — Такий, знаєте, плакальщик. Нічого ж йому не болить, товариші! От позиція! Мудро, мудро, нічого не скажеш. Студія працює без директора. З одного цього виступу видно, що ця людина ніякої ролі на студії не відіграє. А як же може існувати студія

без директора? — звернувся до президії і, перш за все, до міністра.— І вже зовсім дивним, щоб не сказати гірше, видався мені виступ режисера Сайгака. Я не знаю, що він зробив у кіно, не знаю також і його праці в театрі, але, товариші,— розгублено розвів метр руками,— так уявляти собі сучасне кіно?..— він повільно опустив руки, стенив плечима й заперечливо хитнув головою.— Це вище мого розуміння. Це — погляди тридцятих років.

Ударили оплески. Рідкі, але завзяті. Дехто навіть підхопився з місця, заховаюче оглядаючись навколо, мовби запрошуючи всю аудиторію. Але запал минув, ріденькі плескання впали у повну тишу, а метр підвів застережливо руку.

— Облиште плескати в долоні. Не шукаймо сенсацій,— примирливо й величаво сказав він.— Нам зараз не до оплесків. Світовий кінематограф так інтенсивно розвивається, такими багатоманітними шляхами йдуть пошуки нових форм, що ми з нашими поглядами й смаками тридцятих років видаємось просто дикунами. А закликати зараз до ходульності, до плакатності — до всього того, що тільки, як данина віянням часу й вимогам вольового авторитарного керівництва, вкрадалося мимо їхньої волі у твори великих майстрів нашого кіно Ейзенштейна й Довженка,— закликати до цього можуть тільки люди відсталі або обмежені, люди, позбавлені всякого вміння мислити по-сучасному. І Сайгака запросили рятувати фільм досвідченого кінорежисера Нетудихати. То що ж він там зробить?

Знову вдарили оплески.

— Але ж я зовсім не це мав на увазі! — сказав вражений Сайгак.— Не про плакатність і не про ходульність я говорив.

— Наївний ти чоловік,— сказав йому Володимир.— Ти думаєш, тебе не зрозуміли?

— Можна репліку? — підвівся Береза.

— Товариші, товариші, не порушуймо регламенту,— підхопився голова оргкомітету.— Запитання — в письмовій формі, для виступу теж записуйтеся, а то що ж виходить?

— Та я не у вас, я у свого колишнього майстра прошу дозволу кинути йому репліку.

— Прошу, Толю,— пізнав його метр.— Я слухаю.

— Сайгак учився в п'ятдесятих, а працювати почав у шістдесятих роках. А ви свої кращі картини зробили в тридцятих. Це викликає деякі роздуми над тим, що ви сказали, і сумніви щодо вашої об'єктивності в оцінці виступу

й поглядів Сайгака. Мене й інших ваших колишніх студентів це просто дивує: Довженко й Ейзенштейн на початку тридцятих років були сучаснішими від багатьох наших сучасників, хіба ви не знаєте? Саме це й мав на увазі Сайгак.

Оплески знову вдарили, дружні й могутні, і обер-майстер кіношного цеху зів'яв і постарів на цей раз остаточно.

— Що ж далі ти хочеш спитати, Толю?

— А що ж іще? Лишається запитати, чи й зараз ви продовжуєте боротися проти художніх ідей Довженка, як робили це чесно, у відкритім бою з ним самим, де його ніхто, правда, не підтримував? Чи ви обстоюєте їх тепер, коли всі обстоюють їх, щоб не здаватися ретроgrадами? І ще одне: кому ви намагаєтеся потрафити? Хто вам аплодує, хіба ви не бачите? Чому мовчать ваші учні? І хто, на вашу думку, підносить українське кіно? Якби я писав вам усе це в записці, було б надто довго, й вам би довелося вступати повторно. А так ви маєте змогу відповісти, не сходячи з трибуни.

— Товариші, товариші! — постукав олівцем по мікрофону голова.

— От і все,— сказав Береза й сів.

Метрові було прикро. Йому було жаль минулого, якому вороття немає, якого не тільки не повернеш, а й не переробиш, хоч поправити можна іще багато. Та й поправлено вже було багато без нього. І ним самим теж. Хоча вже й без Довженка.

— Помилки були, нічого не скажеш. Були вони і в Олександра Петровича, і в нас,— сказав метр, роздумливо й чесно дивлячись у зал.— І вас усіх підстерігають помилки, від цього ніхто не застрахований. Можна тільки намагатися, щоб їх було менше. Уникати їх, де тільки і як тільки можна. Я вас закликаю до цього. Бо знаю, що це таке. І знаю, як гірко буває від того, що їх уже не поправиш, цих помилок. Повірте мені, це дуже тяжко. Тяжче, ніж вам може здатися в молодості. Ось чому я хотів би вас попередити: будьте мудрим! Пам'ятайте, що істина, яка вас осінила в якийсь даний момент, це ще істина не в останній інстанції. Радьтеся один з одним, але радьтеся ще й з глядачами, заради яких ми живемо й працюємо, бо наша робота, наші пошуки іноді проходять надто далеко від дійсності, не чіпають об'єктивного світу й життя звичайних людей, полишають ті сфери, де насправді існують радощі й прикраси буднів, і тоді люди не сприймають наших фільмів, які б вони не були оригінальні й досконалі

за формою. Себто: я закликаю вас уникати суб'єктивізму, як і банальності. Це рівнозначні хиби й небезпеки, що нас підстерігають, мов підводне каміння. От чому мене й непокоїть виступ Сайгака, що тільки-но починає працювати в кіно. Що він може накоїти тут? Особливо — повертаючи засади Довженка, що були, я повторюю, даниною вимогам того часу, а час цей відійшов, час тридцятих років. Плакатність і пишномовність ніколи не були достоїнствами справжнього мистецтва. Це розумів і Довженко — поет і філософ, котрий сам немало страждав від власних невдач, і про це найкрасномовніше промовляють його щоденники. А найголовніше — це наше, своє, оригінальне бачення світу. Оцього б я вам побажав якнайщиріше у вашій роботі, в роботі вашої кіностудії, щоб вона якнайшвидше вернула собі загублену славу і втрачені перемоги. — Скиңчивши, метр довго збирав свої папери, повільно клав у кишеню окуляри, пив воду, рухаючи гострим борлаком, і вклонився кілька разів, бо аплодували йому довго й охоче.

5

Сайгак чекав виступу Ковбаша, як порятунку. Він був переконаний, що той підтримає його. Але Ковбаш не підтримав: виступив коротко, майже сухо.

— Полеміка — як полеміка, — сказав він. — В ній припустимі, а може, й неодмінні загострення й перехльости, свідками яких ми були й зараз. Мені б не хотілося брати чиюсь сторону, бо тут однаково дискусійні твердження прозвучали і у виступі Сайгака, і в промові вельмишановного метра. Аналіз цих тверджень зайняв би багато часу, а істина залишилася б та сама. Скільки б не було суджень, — істина ж одна: ситуація на студії справді тривожна. Може, однією з причин є й те, що на студії немає справжнього директора. Оскільки я взяв слово лише для заяви, то саме тому й відмовляюсь від полеміки і від своєї оцінки як виступів, так і загальної ситуації в нашому кінематографі. Сподіваюсь, ви мене потім зрозумієте цілком, а зараз тільки скажу, що тут не говорити — діяти треба.

Ми вже давно занепокоєні становищем на студії, давно підшукуємо директора, бо студія — це виробництво, а яке ж, скажіть, сучасне виробництво можливе без справжнього керівника, без директора?

Так от, прослухавши всі виступи й ще раз усе зваживши, я вирішив просити шановного товариша міністра призначити мене на цю посаду.

Зал вибухнув оплесками. Президія заметушилася, заусміхалася, зарухалася. Міністр розводив руками.

— Андрію Григоровичу, — підвівся він зі свого місця й нахилився через стіл до Ковбаша, — поясніть, будь ласка, такий несподіваний ваш крок.

— Я на нього пішов тому, що, по-перше, як ваш заступник, досі не виконав завдання: не знайшов справжньої кандидатури на директора. А по-друге, раз усі відмовляються, піду сам.

— А ваша теперішня посада?

— На мою посаду охочих знайдеться більше, ніж на посаду директора студії. — Ковбаш перевів подих. — Ось чому, товариші, я й відмовляюсь від дискусії. У нас і так їх багато, як і охочих вести дискусії. Давайте краще робити діло. Гуртом, дружно, шукаючи не того, що нас роз'єднує, а того, що об'єднує. А об'єднує нас партійність і народність мистецтва, його ленінська пристрасність і простота, його справжній демократизм і гуманістична спрямованість, про що сьогодні намагався сказати, щоправда дуже туманно й невиразно, Сайгак. Та нічого, віднесемо це за рахунок недосвідченості. Погано тільки, що ніхто його не поправив, не уточнив його думки й не розвинув її. Та й те скажіть: всі це знають, і, може, не трибуна — найкраще місце обстоювання цих вічних і найголовніших наших ідей.

— А що ж? — спитав хтось із сумнівом і навіть докором.

— Екран! — сказав Ковбаш. — Говорити ми майстри. Давайте краще зробимо все, що від нас залежить і на що ми спроможні.

6

Мело, мело, замітало снігом усі вулиці й тротуари, і ніч була така неприкаяна, що одразу нагадала кожному домашній затишок чи бездомність — у кого що було, узвичаїлось і притерпілося давно.

Попрощалися біля під'їзду, понасували шапки глибше, коміри позводили вище, й стали кожен самим собою, кожен осібно, як на війні у затишшя. Таке воно, життя. То вертишся й крутишся в якійсь метушні, у людському гаморі й тлумі, то раптом викидає тебе, мов після бурі на

берег, у самотність, у тиху гавань власних думок, страждань і сумнівів. І тоді все, що здавалось таким зрозумілим, звичайним, своїм,— усе раптом віддаляється, стає незрозумілим і непідвладним тобі, й твоїм товаришам, і всьому людському загалу, котрому все наче й під силу, але котрий виявляється раптом таким безпомічним, мовби й не відає, що творить, а що йому треба було б творити.

Оглянешся на свій слід, а сліду немає — замело його, закрутило, і сніг лежить такий рівний, наче по ньому ніхто й не пройшов, наче лежить він, холодний і білий, одвіку. Все змішалось, збурилось і вляглося. А думки не влягаються. І образа, й пекучі прикросці, гнів і обурення тим, що так нагло перекрутили слова твої й судження, піднімається десь із дна серця й викликає подив: як же це може трапитись серед сотні людей. І ніхто з них не стане на захист? Усі мовчать...

Усі мовчать. Гай-гай, які шалопаї!
Вона в Сулу тече у нашій стороні,
На річці тій жили батьки мої...

Та ні Сули ж, ні Оржиці в покинутих степах. Ставок, ставочок, а тепер лише балка, по берегах якої припишло село, а там і хата, і батьки, і піч, може, така ж сама, як тут. Тільки що тут? Стовпились багатопверхові будинки, стоять, мов непорушні фортеці, і вітер третється об них муркітливим котиком. «Котику, коточку, не ходи гуляти, не буди дитяти». У великих містах він не будить дитяти. А отам, там, де рівний степ розлігся аж до моря, отам він лютує, отам йому впину нема й перепон немає, аж хати двигтять під його ударами.

Може, й мама проснулись від наглого удару снігом по вікнах або від несамовитого завивання у комині? А може, вітер увірвався на горище й пішов там гарцювати табуном диких коней чи хоча б лошат? А ніч темна, хоч око виколи, а простір за стіною починається безмежний, нездоланий, бо за причілком уже степ без кінця й краю, і вітер летить-налітає звідтіля, оскаженілий і запінений, і сніг несе звідти хмарами, порохить ним у вікна і голодно вие в комині. І мама б сказали:

— Страшно й сумно, що робиться!

Але мама нічого вже не скажуть. Вже другий рік лежать без мови й без руху на розкладачці. І батько, не роздягаючись, сидять біля них поряд на ліжку, на якому пролежали й проспали вони разом з чотирнадцятого року.

А тепер мама паралізовані й можуть лежати тільки на розкладачці. Чують, як бур'ян бешкетує й порозчить снігом по стінах. Найдужче по задній, глухій стіні, зверненій на північ. І що вони тільки відчують тепер! Який відчай, яка туга шматує те зболіле, те болісно-чутливе мамине серце, а вони навіть покликати батька не можуть — лежать і вмирають уже в тисячний раз від горя, від муки, від жаху, від своєї немічності й від безповоротності того, що з ними сталося.

А може, батько й почули — вони тепер і не сплять, і вмирають разом із мамою. Може, почули та підвелися, поправили мамі подушку, підіткнувши ковдру під боки, щоб не піддувало.

— Спи, спи, Федоро,— скажуть суворо й стримано і через те особливо ніжно.— Хата наша тепер під шифером, і ніякий вітер не розкриє. Сніг нам укрит, ти ж пам'ятаєш. Спи. І цвяхів шиферних дістав, і дощок, і лісу на крокви. Нові в нас крокви тепер, новий дах — тепер ніякий бурян не розкриє. Спи, моя голубко, мученице моя. Спи...

— Ата-та-та,— скажуть мама єдине з того, що лишив ще їм до розмови інсульт, і заплачуть. Гірко, невтішно, безсило.

І нічого сказати батькові на той плач, нічим потішити перед лицем такого тяжкого горя, бодай нікому не знати його. Тільки кашлянуть батько, болісно так кашлянуть, наче в грудях налив і його вже нізачо не відкашляти.

— Г-гм, кхе, кхе,— скажуть батько, немов давлячись.— Не плач, голубко, не плач. Може ж, воно ще пройде. А слізьми не допоможеш нашому горю... Ніхто не допоможе. Цить, цить. А хата наша вкрита шифером. Добре вкрита. Ми з тим городським чоловіком вкривали її восени, хотіли до негоди закінчити, та так уже ж наробилися гірко, так тяжко було ті крокви ставити та ті цвяхи забивати, що ми за тиждень вправились, а тоді попадали на сиру землю, а вона була вже сира й холодна, бо осінь стояла глибока... Попадали та й закурити вже не могли від утоми. Так і послули. А тебе не було тоді. Ти вже лежала тоді в Бармашовій. Чи в Миколаєві... Ні, ще в Бармашовій. Прийшла якраз, виписали тебе з лікарні, а що рак у тебе, то й не сказали. А може, вони й самі не знали — яка там лікарня у тій Бармашовій. А ти прийшла та давай нас ляяти, що ми на сирій землі вляглись та послули, а сама аж плачеш, що на старість у нас така гарна хата — не під соломою, а під білим шифером. Замолоду не могли стягнутись, хоч і ло-

шиць продали, і корову, і дітей залишили без молока. А тепер би тільки пожити, а воно, бач, і не пожили. Цить, мое золото, не плач, не треба. Хіба ж воно в світі так робиться, як хотілось? Слава богу, хоч діти живі. І сина нашого не вбили на війні. А ми вже віджили своє. Віджили. Вже по шістдесят і сім нам, це ж не жарт. Не плач. Плакати нічого. Тільки серце нарвеш, а воно ж у тебе й так, бідне, чого тільки не зазнало. Дай я тобі сльози витру,— сказали батько й нагнулись до мами, а мама обняли їх лівою рукою, яка ще рухалась, притислись лицем до їхнього лица й заплакали ще дужче, й сльози їхні мішались, були гарячі-гарячі, солоні й пекучі сльози моїх батьків.

А буран лютував, і хата здригалась під його ударами, от-от мала злетіти й не злітала, тому що вросла в рідну землю, ця мила, ця найрідніша хата, в якій ми зросли і з якої потім у світ розійшлись...

Що й казати, буран у великих містах і в малих селах не однаковий. Тут це була заметіль, хуга, ну хіба — хуртовина. А там як буран — то вже буран справжній. Лютує, скаженіє, реве безупинно, і здається, ніколи йому не буде ні кінця ні краю.

— Хто знає Оржицю? А нуте, озовітесь...

Ніхто не обізвався. Готельні сходи, парадні й широкі, були гладенько заметені, наче тут ніхто й не мешкав. Сайгак не зважився наступити на ту незайману білість, постояв-постояв і пішов геть.

Ішов наче й довго, хурделиця встигла добре-таки настьобати йому обличчя, а прийшов несподівано швидко. Порахував сходи знічів'я й натиснув кнопку дзвінка. Двері відчинились так швидко, наче його тут ждали.

— Ну? — спитала вона, дивлячись йому в обличчя, немов на дитину.— Караєшся?

— Караюсь, але не каюсь,— пожартував Сайгак.

— І чого було тобі встрявати? Чуло мое серце, що ти щось утвориш сьогодні. Не встигла. Не попередила, щоб не виступав. Тепер лиха не оберешся.

— Якого там іще лиха? — здивувався Сайгак, розстібаючи пальто.

— Ні,— сказала вона.— Ти не зостанешся.

Стала йому на дорозі, мовби назавжди.

— Якого лиха? — спитав Сайгак.— Чого ви всі поперелякувались? Чи я неправду казав?

— Не так правду кажуть.

— Як хто вміє. Чи я зганьбив когось?

— Себе.

— Ну, якщо відверте висловлювання своїх думок — це ганьба, то що ж тоді чесність? Скажи хоч ти мені: чого ви всі так занепокоїлись і розгубилися?

Він узяв її за руку, хотів пригорнути, але вона жорстко й сильно вперлась рукою йому в груди:

— Іди, Сайгаче, я не можу сьогодні на тебе дивитись. Немає сили...

Сайгак відпустив її руку, надів шапку.

— Це пройде,— сказав він.

— Я знаю. Але краще тобі зараз піти.

— Це пройде,— сказав Сайгак.— Заспокойся.

— Спробую,— стенула вона плечима, наче на них був сніг.

Сайгак вийшов, спустився холодними вичовганими сходами. За порогом на нього чигав вітер — накинувся оскажено, жбурнув снігом в обличчя, рвонув одяг, заревів, зашумів у деревах, загримів одірваною бляхою на покрівлі й помчав далі.

— Хто знає Оржицю? А нуте, обзивайтесь! — гукнув Сайгак.

Місто мовчало, тільки вітер і сніг бешкетували над ним і в ньому, і навіть вікна чомусь не світилися.

Розділ шостий

НІЧНИЙ ПАСТУХ

1

Була люта зима, а Нічний Пастух привіз із далекої Таврії подих степів, і левад, і зарошених луків — усіх тих прекрасних місць, де він пастушив усе літо й осінь, і легенький нічний вітерець усе ще плутався й завмирав у його настовбурченому, густому й зовсім вигорілому чубі, а в складках одягу дрімала ще й п'ятьма літніх ночей, хоч руки й одяг його вже пахли грибами й прив'ялим листям, а надто — шмалькими багаттями, які щоночі довелося розкладати по осені в холодних ярах, зарошених луках чи в продутих азовськими вітрами лісосмугах.

Насправді він був Гервасій Дудник, але ім'я це так не личило йому, що, коли першу книжку було підготовлено до друку, досвідчений редактор порадив Гервасієві обрати

якийсь милозвучний псевдонім. Гервасій подумав-подумав:

— Дудником я ніколи не був, це правда. Дудником був хтось, мабуть, з веселих моїх предків, а я навіть у руках ніколи не тримав дудки. Я з дитинства нічний пастух, лишуся ним і в літературі.

То нічого, що скроні його вже були припорошені сніжком сивини, очі Пастуха синіли, мов літне небо, і весь він, кострубатий, вугластий, як підліток, був мало придатний до зими, не пасував навіть до прекрасного засніженого Довженкового саду, що лежав за незамерзлими шибками високих вікоп. Так і здавалося, що ось він одкине цупку полу бобрикового негнучкого пальта й випустить на лискучий паркет щось нетутешнє: або пухнасте зайчатко, або куріп'ят двійку, чи цілий виводок крихітних перепеляток. У кишнях у нього могли бути гриби, волоські горіхи або тугі й відполіровані горішки ліщини, пересипані сухими ягодами, мохом і травами.

— Здоров, друже,— сказав Баштанник і обняв його тепло й сердечно.

Та й важко було не обняти цього Нічного Пастуха: він нагадував країну нашого дитинства. А хто ж, скажіть, з радістю не обняв би своє дитинство? Зніяковілий, мовби присоромлений чимось, м'яв у великих, ще з літа темних руках лисячу шапку й не знав, куди подіти її, куди подіти свої руки і всього себе. Широка усмішка, радісна й покаянна одночасно, не сходила з бугруватого його обличчя: він осміхався й щоками, й великим ніздрюватим носом, і білими, як сметана, бровами. А вже очі, то й говорити нічого: очі просто бабахкали снопами синьолітніх променів сердечності, приязні та любові. При всій його соромливій зніченості очі були непохитні й рішучі: «Я люблю вас,— говорили вони.— Вас, і світ, і всю землю навіки».

— Із засідки вполював? — кивнув на шапку Сайгак.

— Із засідки. Внадилась у курник, хоч чорта дай,— гримотливим і надто гучним для кабінетної розмови голосом сказав Нічний Пастух.— Поцупить курку — і бувай здоров. То мати кажуть: «Рятуй! Висить же ж ружжо при сволоці дарма». Ну, взяв я те дідове ружжо, з яким вони все життя проносилися таки задарма, хоч і в криницю падали з ним, як застала їх хурделиця в полі та запорошила всі стежки й ляди...

— Де ж він ту криницю надібав? — здивувався Баштанник.

— У нас там куркульський хутір був. Тільки криниця зосталась. Прикрили її хмизом, землі насипали — та й вже. А дід туди й провалились. Кричали, гукали, вистріляли всі патрони, а ніхто не почув, бо всі в хати позабивалися, на печі позалазили. А хата паша скраю — до хутора рукою подати. Чуємо, наче кіт от із печі плиг та плиг, плиг та плиг. Що воно за оказія? Думали-думали та й забули. Лампу вже засвітили, вже бабуся й на коліна стали, вже й «Зостав нам долги наші» пошепотіли, а тоді пучку до лоба приклали та так і завмерли, задумались. Повернулись до мене і, не встаючи з колін, попросили: «Ану, внучку, збігай на Бенів хутір та витягни старого антихриста з криниці, бо це ж він стріляв із-під землі — упав-таки в неї, гаспид, бо я ж йому не раз казала: «Щоб ти, іроде, в криницю впав із тим своїм дурнуватим ружжом». Прихопив я легеньку драбинку та до криниці. І справді: сидять там дідусь, курять. Добре, що неглибока була та замулилася: сухо там, тепло й снігу нема. «Ви що,—кажуть дідусь,—поглухли всі к лийхій годині? Дванадцять разів вистрілів, а ви животи собі на печі грієте?» Докурили цигарку та й вилізли. А драбину там залишили, може, кажуть, іще хто з мисливців упаде, то нехай зекономить патрони.

— Красота! — сміявся Баштанник.— А хто ж лисицю вполював? Ти чи дідусь?

— Дідусь уже старі. Погано бачать. Це вже я. Викопавав ото засідку, сяду вночі та коли побачу, як кумася до курника плазує, витягнута в струнку, що твоя балерина, нехай, думаю, повзе. Стрілятиму, як вона вже вискочить звідти; і курку не треба буде різати --- бо то ще мєні морока: рубати курям голови. Було б за що, за якісь там терористичні дії, а то ні за що ні про що: неслася, неслася курка, сокотіла та справляла своє мирне ко-ко-ко, а тут — бац! І в борщ. І завжди мене заставляли це робити, а мені ж ну вкрай не хочеться різати отих курей. Їсти — то інше діло. Думаю собі: лисицю вб'ю, й курка вже буде готова, тільки скуби та смаж. Ех, як не викинеться з куркою в зубах моя кумася, та як не шасне в город рудою блискавкою — я не те що вистрілити, оком не встиг моргнути. Ну така ж метка. Просто неправдоподібно метка. Уявити не можна. А я й радий: хай порозкошує, бо курей тих у нас видимо-невидимо. Але мати й бабуся помічають, що якоїсь там курки не вистачає. І як вони помічають? Навіть ліку тим курям немає, і всі інкубаторські, білі, а як тільки котроїсь не стане, одразу: «О, вже немає отієї цісарушки, що

пир'їна руденька на голові була. Чи ти там не спиш, бува, у тій засідці?» Ні, не сплю, кажу їм, а сам думаю: «Ну, все, кумасю, сьогодні тобі кабиця». А побачу — знову відляже від серця. Ну що, думаю, там тієї курки, а тут за неї таку красу губити! А кумася зовсім очманіла, розхоробрилась — далі нікуди: пішли мама ранком корову доїти, а лисиця з конюшні як вискочить та в собачу будку. А там наш Рябко спав — смирний такий пес, я об нього чоботи в негоду витирав. Як рвоне він зі своєї будки: лисиці злякався спрощення, а може, вона його і вкусила зненацька.

— Може, то лис був, — висловив догадку Сайгак.

— Та лис же, лис. Три шапки вийшло: мені, батькові й дідусеві. Еге ж, Рябко злякався, а мама не злякалася: затулкою від літньої печі закрили отвір у будці, каменем привалили — готово! Кажуть мені: «Ну, мисливчику, йди та поцілуйся зі своєю кумасею». А дідусь: «То вже вона на тебе засідку в собачій будці зробила, якщо ти не зумів її навіть із засідки вбити. Вона вже не промаже, будь певен. Вона тебе вцілить як слід». Взяв я рушницю, зарядив обидві цівки, а мамі кажу: «Одчиняйте затулку». Мама тільки фх! Заслонку на себе й двері в конюшні зачинили, сховалися там. А лис як рвоне з конури та до курника! А під курником Рябко сидів. Як побачив, що це не лев, не вовк, а лис, та як киється на нього: гав! Він по інерції просунувся на всіх чотирьох — та дьору. А Рябко за ним встелив, аж курява знялася. А я з-за причілка — гульк! Ось він на город майнув. Повів я стволами — тільки на гашетку натиснути, аж тут Рябко на мушці. Бах! Біжить лис. Підняв трохи вище вух і з другої цівки: бабах! Він через голову — мельк! Лежить. Кроків п'ять не добіг до нескошеного кукурудзиння. А то б його тільки й бачили. Підбігаю, а воно зовсім мале, сьогорічне, мабуть...

— І ото з такого малого аж три шапки вийшло? — здивувався Баштанник.

— Та ні, — всміхнувся Нічний Пастух. — Дідусеві й батькові з Рябка пошили. Бо я його першим пострілом, і той... І не тріпнувся.

— Ну, молодець! — сміявся Баштанник. — Та ти просто народився мисливцем!

— А як же той лис, що розбишакував уночі? — сміючись, спитав Сайгак.

— Той так і ходить по кури, — сказав Нічний Пастух, не моргнувши. — Хоч прикупляй на базарі. Ну, та я доберуся якось до нього.

— Доберись, доберися,— сказав Баштанник.— А зараз роздягайся, сідай та почнемо ще одного лиса ловити.

Він подзвонив ї, коли секретарка зайшла, попросив:

— Кличте, будь ласка, редакторів і режисера Нетудихату. Обговоримо його режисерську розробку.

2

— Обговорювати нам, власне, нічого,— сказала Роксолана, що редагувала цю розробку.— Всі принади сценарію вмерли в ній, перетворились на якийсь сурогат дешевої кіношки. Ні симпатичних людей, ні важливих подій, ні духу сучасності, так опоетизованого в літературному першоджерелі. І головного героя кинуто в якийсь незрозумілий вакуум, вірніше — в сферу егоцентризму. Замість комуніста, що чесно служив людям і партії на посту голови колгоспу й страждав із своїх вад і помилок, ми маємо тепер знавіснілого самодура, котрий у передсмертну хвилину шкодує лише за тим, що мало витискував з людей, не домігся слави, не став першим із перших і тому не насидівся в найвищих президіях. Шкідлива, ворожа концепція, що не має нічого спільного з літературним твором і зі сценарієм, який нам подав автор. Оце і все. Подавати таку розробку на розгляд художньої ради я вважаю неприпустимим.

— Дозвольте, дозвольте,— гарно поставленим тенором, округло й самозакохано вимовляючи кожне слово, сказав, підводячись, Нетудихата — вишукано одягнений і зачесаний, мовби він зійшов зі сторінок журналу мод.

— Не дозволимо,— гостро зупинив його Баштанник.— Посидьте й послухайте, бо ми вас уже наслухались ось поки,— коротко різнув він себе по горлу ребром долоні.— В цій розробці ви ще раз продемонстрували цілковиту режисерську безпорадність, цілковите незнання не тільки сучасного села, а й сучасної ідеології. Тобто ви не можете ставити цього фільму не лише через професійну, а й через ідейну непридатність. Але це ще не все. Я прошу шановного автора розповісти нам усім у присутності режисера, яка у вас відбулася з Нетудихатою розмова позавчора, коли він привіз вам режисерську розробку, щоб узгодити її, поправити й підписати. Тільки розкажіть усе, як є.

Нічний Пастух підвівсь ні живий ні мертвий. Був такий червоний, ніби щойно сидів у яру при багатті. Кляте багат-

тя було, мабуть, з дубового сушняку, пекельно жарке, мов мартен, — аж лице обпікало, аж сльози вичавлювало з очей, Нічний Пастух не зводив очей з Баштанника, просто свердлив його благальним поглядом, розгублено потирав руки й став таким суворим, наче йому належало стрибати в провалля.

— Володимире Миколайовичу, — пророкотав він своїм нестримним голосом, що годився на все у полі, на луках чи в лісі й зовсім не годився у невеликому кабінеті Баштанника, — я б не хотів... Я не знав, що мене викликають ще й на таку розмову. Я краще б і не починав екранізації мого роману, що написався наче якимось сам собою, а режисер...

— Ви краще розкажіть, чому шкодуєте, що розпочали цю першу свою роботу в кіно? Розкажіть, щоб ми всі знали, щоб редактори знали, щоб письменники, нарешті, знали. Бо без письменників кіно не буде.

— Ну, я приїхав... — почав був Нетудихата вкрадливо.

— Вас не питають, — сказав Баштанник гостро, навіть не глянувши на нього. — Прошу вас, авторе, — підкреслено офіційно звернувся до Нічного Пастуха.

— Ну, Дмитро Іванович приїхав до мене й сказав, що переписав сценарій, оскільки він був не кінематографічний і не цікавий ні сюжетно, ні позірно. Я й справді прочитав і побачив, що це був зовсім інший сценарій і що його можна було хоч зараз знімати, бо й крупні, середні й загальні плани були понаписувані зліва, — Нічний Пастух махнув лівою рукою, — і кількість метрів теж зліва, — він знову махнув лівою рукою, мовби дим відганяв од багаття. — І шуми були всі записані — справа, — махнув він правою рукою, — і які машини, крани там, візки, рейки — теж справа, — знову махнув він рукою і якимось раптово спитнів одразу всім лицем, і чолом, і шиєю. — І люди були якісь зовсім інші, і говорили вони про інше. Мабуть же, так, як треба, щоб говорили вони на екрані. Хто ж краще знає, як їм належить говорити, я чи кінорежисер? Чи ви, редактори?

У відповідь на його запитання вибухнув регіт.

— Чого ви смієтеся? — зовсім розгубився Нічний Пастух. — Дмитро Іванович провів велику роботу, а ви смієтесь.

— Прошу далі, — сказав, витираючи сльози, Баштанник.

— Зараз, — повільно сказав Нічний Пастух, певне, вагаючись і нічого не розуміючи, і ця його фраза поклатала всіх покотом. — Отож! — ляснув він себе по стегнах. — Ну, що ж тут смішного?

Редакторів хитало, як на морі, а Баштанник плакав: з

очей котилися сльози, й він не витирав їх, а брався за боки й сміявся найголосніше.

— Ну, ну? — питав він крізь вибухи реготу.

— Ну, й я віддав йому свій гонорар.

Сміх раптово урвався, і з далекого павільйону долинув голос, посилений мегафоном: «Ти-хо! Повна тиша!» Ніби підкоряючись тому голосу помрежа, мовчали й тут, на за-сіданні сценарно-редакційної ради.

Нічний Пастух підвів голову й дослухався до тих звуків, що іншим, може, й не були чутні, а йому щось говорили, мабуть, привабливе, незвичайне й бажане.

— Як? — спитала Роксолана.— Забрати в автора гонорар за режисерську розробку? Я ще такого не чула.

— Тихо,— застережливо підніс руку зачарований Нічний Пастух.— Просили повної тиші. Знімають,— майже пошепки, якимось побожно мовив він.

— Ми їм не заважаємо,— сказав Сайгак.— Надто далеко.

— Ви самі гонорар віддали? — спитав Баштанник суворо.

— Так, сам,— неохоче сказав Нічний Пастух, все ще дослухаючись.— Не кинувся ж товариш режисер його однімати? Та й не знайшов би ні за що, бо мама вже як сховують...

— Була внесена якась пропозиція Нетудихатою, чи ви з власної ініціативи віддали йому гроші? — Знову спитав Баштанник, підкреслено терпеливо й підкреслено безсторонньо.

— Так,— сказав Нічний Пастух, наставляючи вухо до павільйону. «Стоп»,— почулося там, скоріше вгадалося. «Стоп!» — гримнув мегафон услід за командою режисера, і все стихло.— Так, пропозиція була. Дмитро Іванович сказав, що півтора місяця день і ніч працював і що сценарій перероблено начисто, а мій виявився просто непридатним, через те й зйомки припинили. Я й віддав. Бо все збереглось до копійки: саме хату зібравсь ремонтувати. Шиферу, лісу, цегли думав з весни закупити й завезти. В райкомі мені виділили будівельний матеріал, та я — грошей уже не мав на той час. Довелось сказати, чому і як це трапилось. Там, щоправда, здивувалися, а втім...

— З райкому ж мені й подзвонили,— сказав Баштанник Сайгакові.— Ну? — спитав він Нетудихату, звузивши очі.— Що скажете, Дмитре Івановичу?

Нетудихата солоденько всміхнувся. Нетудихата й бровою не повів. І вусом не моргнув. І не підвівся.

— О, який несподіваний і жаданий гість! — вигукнув Нетудихата, вийнявши з рота товстелезну ароматну гавану.

— Який там у чорта жаданий,— буркнув Дядько, розглядаючи дорогу й зручну японську піжаму на Нетудихаті, чорну, всю заляпану золотаво-блакитними драконами.

— Коньяку? Кави? — спитав Нетудихата.

— Під три чорти коньяки твої й кави! — обурився Дядько й навіть замахнувся своєю знаменитою палицею. Потім роздумав, підніс до самого обличчя Нетудихати лише голову усміхненого дракона: — Оце бачив? Обтіпати б тебе, ідіота, та пізно вже, й наука ця не для таких, як ти.

— Та що трапилось? — удавано, а проте й розгублено всміхався Нетудихата, кинувши в кутик рота гавану.

— Ти ще питаєш,— стомлено видихнув Дядько й сів у низенький фотель біля ще нижчого журнального столика.— Дай води та причини двері.

Нетудихата метнувся слухняно й запобігливо, приніс пляшку «Боржомі» й фужер.

— Будь ласка, Кузьмо Гордійовичу,— поставив фужер перед Дядьком і налив пухирчатої, з туманцем, живлющої кавказької вологи.

— Поверни Нічному Пастухові гроші,— сказав Дядько, перш ніж сьорбнути з фужера, що повільно ніс до пересохлих твердих губ великого й жорсткого рота.

— А ви й повірили? Ви теж...

— Цить, шахраю! — гаркнув на нього Дядько, поставивши фужер на столик. Від різкого руху вода з фужера вихлопнулась і застигла на полірованій поверхні прозорими кульками, що потремтіли, потремтіли й шаснули на підлогу.— Хоч мені вже не брешти, йолопе! Все, що завгодно, але шахрайства в мистецтві не потерплю,— сказав Дядько, стримуючись.— І не прощу нікому!

— А хіба ще щось можна зробити? — вкрадливо запитав Нетудихата.— Хіба ще є якась надія?

— Ідіот! Я в міністерство бігаю просити за нього, я на студії намагаюся нейтралізувати Сайгака, щоб врятувати тебе, а ти що надумав? Палиш кораблі? А далі що? Та ти знаєш, що це твоя смерть?! Що тебе виженуть зі студії, ще й до суду потягнуть?! А нас усіх у яке ти становище...

— А до чого тут ви?

— Всі, хто тебе захищає, одразу ж стають врівень з тобою. А я не хочу! Я нікому не дозволю кинути тінь на мою репутацію. Я чесно пропрацював у кіно понад тридцять років, ні разу не встряв у співавторство. Я чесно обстоюю свої мистецькі переконання, а ти й мене в шахрайство втягуєш?! Хоч умри, а негайно все поверни Пастухові, та так, щоб і комар носа не підточив.

— Я сьогодні ж...

— Нічого ти сьогодні не зробиш. Треба зробити так, наче тих грошей ти й не брав, наче ти їх для Нічного Пастуха ж і використав.

— А як же це зробити?

— Як хочеш, так і зроби. Я тут тобі не помічник. Зумів узяти, зумій і повернути, бо я сам тоді...— Дядько не доказав, підвівся й виїшов, так і не спробувавши прозорого кавказького напою.

4

Нічний Пастух позвертався додому за тиждень. Режисерську розробку Нетудихати ліквідували, повернулися до літературного сценарію, затвердженого тут, у міністерстві, і в Москві. Хотіли і його залучити до цієї групи як автора, покласти навіть зарплату, але він відмовився, бо знав, що мало чим допоможе і навряд чи стане в пригоді. Може, тільки сковуватиме їх, коли треба буде для режисури щось змінювати в сценарному матеріалі чи хоч би й тільки в записі. А змінювати доведеться, він певен, бо ще жодна екранізація, яку він бачив, не була повним відбитком літературного твору. В кіно свої закони, в кіно свої засоби, й горе тому, хто нехтує ними або забуває про них: холодна й гола схема, мертва й знекровлена ілюстрація виходить з того, не додає нічого творові, неспроможна дати йому життя на екрані, а тільки компрометує той твір, відбиваючи одразу читачів тисячами або мільйонами. Спотворену екраном книжку ніхто не візьме в руки, аж доки відійде покоління, яке бачило фільм. Але хто перевидаватиме книгу, якої ніхто не читає? Це були речі страшні й непоправні.

Отак собі міркуючи, Нічний Пастух, зійшовши з автобуса в сусідньому селі, на автостраді, попрямував спочатку полем, потім лугом додому. Ніч була місячна й тиха, і мороз брав весело й дзвінко — так що йти доводилося швидко, майже підбігцем. І так було ясно й прозоро в

світі, так далеко видно було, що здавалося Пастухові, наче бачить він край свій весь одразу, з полями, лісосмугами, левадами й річками, з дорогами й селами — і все воно біле від інею й снігу, все якесь мовби нереальне й до болю рідне, все мовби належить тобі від народження вічно. Може, він чогось і не бачив, а тільки знав, і те, чого не бачило око, малювалось у душі, хто його знає. Може, й так. А тільки все відкрилось йому в ту ніч, як ніколи, широко й повно, так, як він знав і запам'ятав з дитинства. Отак управо поглянеш — видно Баштанку: ген-ген за білим обрієм біла церква під місяцем світить посрібленими інеєм банями, а дорога бігцем обминає її й вискакує в центр, на площу, до райкому, де Ленін стоїть, теж побілілий від пухнастого інею, особливо пухнастого на холодній бронзі; і церква наче й була, та одразу якось і забулася, мовби розтанула в білім оцім світі. Спить райком, спить Баштанка, й поля, й лісосмуги навколо теж сплять. А поглянеш ліворуч — Бобринець зринає, так само пухнастий і білий. А там — Ігул десь петляє степами й луками: зверху поглянеш на нього — спить... Сплять засніжені береги, села й дерева, а річка тече під льодом, жебонить, мовби в дрімоті, а проте до Бугу поспішає, щоб влитись у нього й полинути до моря. Із величавої своєї неосязності світ рідко навідується в мале село, а ще рідше — в хату.

Він, мабуть, народився для всього світу, а не тільки для власної хати, й світ був такий милий, такий невимовно прекрасний, такий рідний і такий zarazом неосязний, що втриматись від захоплення він не міг, коли той світ поставав перед ним весь одразу красивим летом великого птаха, припадами тихого літнього ранку, отакої місячної зимової ночі або цвітінням весняного саду, мелодіями Бетховена, Моцарта й нечуваною красою чужих далеких пісень, чи й своїх рідних, незнаних або забутих, — все в ньому озивалось тугою за тим, що ніколи йому не обійняти всього прекрасного світу й не сказати, як він невимовно любить його, й виривалось вигуками захоплень, як стогін жалю чи розпуки. І ніхто не розумів його, навіть близькі: дивувалися й знизували плечима.

Тоді він навчився плакати в такі хвилини. Плакав тихенько й непомітно, шукаючи темряви або хоч затінку й давлячись тими слізьми, щоб не помітили інші.

Звичайно ж, він його пізнавав і в своєму селі, в тих гаях і заводях, де пас череду з дідом, в солов'ї на калині і в возулі на дереві, в малому зайчатку під кушем і в гніздеч-

ку посмітюхи в картоплищі на висапанім городі. І, може, саме тому любив пастушити з дідусем, що весь той неосяжний світ так зручно вміщався в його дитячому світі. Вони пастушили з дідусем ночами, коли спало все навкруги й ставало, як ніколи, самим собою, таємничим і прекрасним. «Спи, внучку, спи», — казали дідусь, а самі розмовляли з багаттям, з телятком чи з травами. Чи перепілка якось обізвається в житі, дід із нею поведуть мову. Ну, як тут заснеш? Так і пастушили вдвох, аж доки дідусь постаріли й перестали бачити ночами. Тоді він пас уже сам, закінчивши школу. Навіть повертаючися з інституту, теж ішов у нічні пастухи. Але так і не навчився з усім розмовляти, як його дід. Зате любив усе, мабуть, не менше.

А потім у нього була інша робота по закінченні інституту: вчителював. Щоправда, її тоді впривавсь іноді й ішов до череди, хоч його й відмовляли: незручно ж, — учитель! Та він не зважав і затужив-затужив, коли череди перестали пасти, а корів поставили на прив'язі утримання. Щось умерло в ньому, якась поезія, прекрасна й тиха, зникла з його життя і, може, умерла б і справді, якби не прокинулася в його книжках, таких добрих, лагідних, тихих, як ті ночі дідусевого пастухування. І трохи як його власного. Так що він іноді навіть соромився своїх книг, цей чубатий, білявий Нічний Пастух, що вертає тепер додому після прикрої й дивної пригоди з Нетудихатою.

У добрих своїх яловничих чоботях Пастух не вибирав дороги, брів по пухкому снігу навпростець, бо знав тут чи не кожну травинку. Через луку перейшов, рівну до неймовірності, тільки дивно круглились на ній копиці сніга, скоріше — стіжки, що встигли осісти й поменшати під негодою, а сніги скрадали їх, мовби топили в собі. А потім перейшов річку, теж м'яку й пухнасту, як лука, а там через шеляги, через верболози трохи вгору — й тут уже сад, і клуня в саду, високоверха, з низькими стінами при самій землі. Дерева теж були білі й здавались примарами. За ними буйно розрісся при клуні густий вишнячок, і стежка через нього вела вузька, немов лазівка. І тут щось метнулося, поміж вишняком мелькнуло, як блискавка, й скочило йому просто на груди, руде, якесь сонячне в холоднім місячнім сьняві, тонке й гнучке, як поперечна пилка. Гоп-па! — стрибнуло йому на груди, легко, й беззвучно, й так зненацька, що він навіть не встиг подумати, що це таке, а просто вхопив його обома руками й тільки тоді безмірно здивувався: це був лис. Той самий лис, що вчашав до курей мало не

щоначі. Голова лиса потрапила йому під пахву, а тулуб ліг уперек через груди, так що він обома руками намертво стиснув його і, навіть не збавляючи кроку, так і поніс до хати, думаючи, що ж з ним тепер робити, куди подіти? Як одкараскатись? Лис смердів мишвою все дужче, мабуть, піннів з переляку. Кілька разів пручнувся всім мускулястим тілом і, відчувши, що з мертвої хватки йому так не вибратись, заспокоївся, принишк; під пахвою було темно й тепло, як у норі, а Нічний Пастух звично пах лісом, і лугом, і річкою — знайомий дух снігу, морозу й зими.

— Драстуйте,— ввалився він зі своєю дивною ношею в хату, де так рідно пахло чорнобривцями, заткнутими за ікони, домашнім теплом і затишком, а найбільше — свіжим, щойно спеченим хлібом.

— Здоров будь, прибуду,— відгукнулися першим дідусь і спустили ноги з печі.— Сигарет столічних, бува, не привіз? Так курити охота, а наші оці «Прибої» набридли.

Дідусь зліз з печі й підійшли до внука впритул та як не лапнуть живого лиса, як не відсахнуться, як не гукнуть на всю хату:

— О, а де це ти взяв, бузувіре? — Наче є такі місця, де лиса беруть, як сигарети.

— Що там таке? — підхопилися мати й бабуса, тільки батько спали собі, наробившись за день на морозі.

— Бісова душа, як несе пснною! Тьху! — відплюнулись дід та давай нишпорити в запічку.— Ось я зараз засвітю лампу.

— Та ви що, діду, забули, що в нас є електрика? — засміявся онук.

— Тьху, будь ти турецьке,— осміхнулись дідусь у бороду,— так налякав, що я й забув про світло. Зразу, зразу германцем запахло.

Лис у цей час, мабуть, відігрівшись, так могутньо рвонувся, що Гервасій ледве втримав його, а щоб не випустити, притис до одвірка.

— Тримай його, стерво, бо вікно так і висадить. Ось я зараз відчиню, а ти в сніях його не пускай, та кидай у чулан, там вікно ставнею прикрите.— Дідусь одчинили хатні двері, перешвендяли сінні й прочинили двері в чулан.

— Кидай його лишень, та руку гляди не просунь, бо одіб'ю к свиням.

Гервасій підбіг, заточуючись, до чуланних дверей і, розвернувшись всім тулубом, кинув лиса в чулан. Чути було, як лис по-кошачому м'яко впав на лапи, й тієї ж миті ді-

дусь хряпнули дверима, клацнули клямкою й перевели дух:

— Ху! Аж серце зайшлося, що то старість. Ху! Ну, давай тепер закуримо та розкажи, де ти його, ворюгу, доп'яв.

Вони зайшли в хату.

— Стрибнув на груди у вишняку. Ви уявляєте? Пригнувся він мені шась на груди, я його й спіймав.

— Ой боже ж мій,— перехрестилися бабуся.— Хто? Кого спіймав?

— Лиса, тетере глуха!— усміхнулись дідусь поблажливо.

— Хто стрибнув на груди, кажеш?

— Та лис же, лис,— заспокоїв онук.

— Свят, свят,— перехрестилися бабуся.

— Буває,— повагом одкриваючи красиву коробку й закурюючи, сказали дідусь.

Мати тим часом, мружачись від електрики, нарізали хліба, дістали з печі горщик із борщем, насипали в полумисок, поставили на стіл.

— Іж, сину, з курятиною.

— Набідувавсь, мабуть, там, по тих городях,— казали бабуся.— Мабуть, і гаряченького не довелось попоїсти.

— Я, бабусяю, в готелі жив. А обідав у ресторані.

— Там такі страви, що тобі й не снилось,— докинули дід.

— Які б не були, а краших за домашній борщ не буває,— сказав Гервасій, миючи руки та принюючись до просто-таки запаморочливих запахів.

— А в нас, синку, повинна,— радо, навіть пишаючись, сказали мама. А це з ними рідко трапляється.

— Фросино!— гримнули на неї дідусь.— Ніччирк! Він нас сьогодні здивував. А ми його завтра.

— А здивуєте?— під'юджував онук.

— А то як же? Закон!— Дідусь підсунувся до столу.— Фросю, давай нам оту пляшечку, що лишилася з обіду. Та й борщику мені всип, щось так їсти захотілося, аж душа болить.

Вранці, ще й сонце не зійшло, ще тільки півні відспівалися втретє і мама ще дзвеніли дійницею біля корови, а дідусь уже розбудили онука:

— Ну, Гервасію,— казали вони, заходячи до нього в неоплену світлицю,— вставай, а то який же ти Нічний Пастух, як спиш усю ніч до ранку. Ходімо, покажу тобі диво.

Дід повів онука до клуні. Вився пахучий димок сигарети за дідусевими плечима, м'яко покректував морозець під

валяннями-чесанками, покрекували й дідусь від чимало-го морозцю, а може, й з радості, що ось такий гарний ранок бог дав і вони з внуком ідуть собі по засніженому саду — ідуть і в ус не дмуть. А їм уже ж вісімдесят.

— Гех,— погехкують дідусь,— гех, рай, та й годі: отакий морозець після такого гарного снігу. Гех, отак би й на зайців піти по м'якенькій та свіжій пороші, обійти бідолаху — нізачо з теплої ліжки не встане. Та ба, чи далеко дійду? А за ним же попоходити треба. Та й очі ж уже не ті: бачу, щось підстрибує, а що воно, чи далеко, не розберу.

Дідусь відімкнули старовинний замок, яким ще путали консі, одчинили ворота, легкі й нескрипучі — добрі ворота на дубових брусках, що не провисли й не обважніли ні від літ, ні від негоди. Що то дерево, висушене добре.

— Заходь, і дивуйся,— сказали дідусь,— і радій разом з нами. Бо хіба ж це не радість?

Гервасій здивувався. Гервасій зрадів по-справжньому. Та й як було не радіти? В клуні акуратно складено цеглу — дірчаста, рожева, добре пропалена. Добре буде такою цеглою области хату. А поряд — дерево: сухі й білі заготовки на крокви, на лаги, а поверх них дошки, спочатку грубші — сороковка на підлогу, а потім двадцятип'ятка під шифер. А там далі, в кутку, і сам шифер: великі гофровані біласті аркуші, набагато більші, ніж вони уявляються, коли їх бачиш на покрівлі.

— Звідкіля це взялося? — радісно запитав Гервасій.— З району привезли? А гроші ж як тепер?..

— Та які там гроші, який район,— осміхались дідусь у вуса.— З Одеси вчора привезли, занесли й склали.

— А документи? — оторопів Гервасій.

— Розписався я на тих документах за тебе.

— Чому за мене?

— Так попросив один з них, видать, старший, щоб твоїм іменем розписались. Аж тричі довелося розписуватись. Одну бамажку нам залишили.

— Де вона?

Дідусь походжали серед цього багатства по чисто підметеній клуні, всміхнулися, покурюючи, поправляючи по-парубоцьки накинутаго на плечі кожушка. Довго порпалися в кишенях.

— Ось,— подали нарешті квитанцію.— Не сумнівайся, на всі твої гроші. За машину тільки сучі сини взяли аж сімдесят вісім рублів.

— Це ще по-божому, — сказав Нічний Пастух. — Усе по державній ціні.

— Должно б вистачить всього, — міркували дідусь. — По-грібник перекриємо й повітку, бо ті клятві баби не дають мені жити: перекрый та перекрый, бо як тільки дощ, так і тече за комір — ні хліба спекти в тій повітці, ні борщу зварити. Ну, та тепер уже вкriamo, як до весни доживем. А привезли ж як путньо! Бою нема ні в цеглі, ні в шифері — ціленьке все, як яечка. А ти що ж мовчиш? Чого втупився в ту бамагу? Поглянь краще, яке дерево. Як золото! А в тих дошках, що на підлогу, фальці стругано. У фальці будемо стелити — вічна підлога. Ну, що ж ти, їй-богу, стоїш ні в сих ні в тих, як привезений.

— Все це добре, діду, та є одна заковика.

— Яка там у біса заковика, коли є в нас тепер і ліс, і шифер, і цегла. І хто б міг подумати? Ми його проклинаємо, що гроші забрав, а він, бач, оп що втпув? Дивимось, під'їжджає машина: відчиняйте ворота. Ну, я зразу й зметнував. Давайте, кажу, до клуні, бо дерево не любить негоди. Та й цегла, і шифер у спряту лежатимуть. Вони самі й склали, й навіть вечеряти не zostалися, прямо на ніч і рушили. Тільки й того, що встиг їм жбанчик первака та сала з часником, та хлібину Фросина дала. Поїхали тим самим слідом, наче їх і не було. Доки обідали, то й слід їхній снігом занесло. Путній, видать, чоловік.

Коли вони вийшли з клуні, сонце вже зійшло над білою-білою рівниною, освітило засніжені луки й долину ріки мовби знизу — все так і спалахнуло іскрами: і сніг та іній на деревах, і дахи будинок, і дим зарожевів над хатами, сотаючись рівно-рівнесенько в небо.

Світ бринів, мов натягнуті струни. Ідеш по тих струнах, ідеш і не знаєш, витримають вони чи лопнуть.

5

Андрій Ковбаш любив свіже повітря — всі трое вікон його просторого кабінету були розчинені навстіж, і сніжинки вільно й легко влітали знадвору, спадали на біле-біле підвіконня й лишались непомітними, а на гарно на-тертій підлозі влягалися такими візерунчастими зірочками, що на них мимоволі задивишся, замилуєшся і згадаєш дитинство, як ловили коло школи в долоні сніжинки, як лишали їх на пальтах, немов відзнаки щастя й затишку.

Сніг, проте, падав усе густіший, і Ковбаш, не бажаючи розставатися з ним, встеляв підлогу попід вікнами, де не було килима, аркушами того високосортного паперу, який звуть рисовим чи крейдяним.

— Сідайте, Кузьмо Гордійовичу, — казав він Дядькові, — сідайте отут, біля батареї, тут вас не продме, а я зараз ось застелю підлогу, щоб Марфа Іванівна не лаялась. Ви знаєте Марфу Іванівну?

Дядько Марфу Іванівну знав, але зараз йому було не до неї.

— Жаль, — казав Ковбаш, акуратно разстилаючи білий-білий папір, на якому навіть сніжинки здавалися жовтуватими. — Жаль, що ви не знаєте Марфи Іванівни...

— А чому б я її не знав? — стенив Кузьма Гордійович плечима. — Знаю її з тридцять четвертого року.

— Я так і думав, — сказав Ковбаш, дивлячись, як сніжинки падають і падають на розстелений папір і не тануть, — вона пережила вже не одного директора.

— Ви, мабуть, викликали мене, щоб поговорити не про це.

— Правда, не про це, — сказав Ковбаш, — але ж ви, Кузьмо Гордійовичу, зробили на студії трохи більше, ніж Марфа Іванівна, і директорів бачили всяких. От я й покликав вас, щоб порадитись, що ж нам далі робити з Нетудихатою та його фільмом.

— Мене? — здивувався Дядько, вже не дивлячись на сніжинки, од яких досі не міг одірвати очей. — У вас же є давні рішення.

— Те рішення приймалось без мене, а я не люблю чужих рішень, краще мати свої. Так чи ні?

— Мабуть, що так. Але перерішувати завжди важко.

— А вдвох нам буде легше. У вас досвід, у вас професія. У вас, нарешті, є фільми, які принесли вам заслужену славу й авторитет. Що б ви мені порадили в цій ситуації, Кузьмо Гордійовичу?

Він одразу викликав до себе повагу й симпатію, цей високий і стрункий Ковбаш. Може, сухорлявим обличчям, з ясними відвертими очима: так і дивляться просто у вічі тобі — й не змигнуть. Навіть видно, як зеленава сітчатка, подитячому світла й чиста, поцяткована карими цяточками, немов жайворонкове яечко. Ідеш-ідеш ото по степу, а воно — пурх! — у тебе з-під ноги, глядь: а в ямці маленькі зеленаві яечка з дикуватими отими цяточками, що в дитинстві так чарують нас. А жайворонки летять-відлітають від нас на-

завжди. Ми їх і чуємо, й бачимо по-справжньому тільки в дитинстві.

— Зі мною вперше розмовляють таким тоном. Вже багато років не чув я такої мови,— сказав розчулений Дядько.— Але те, що я скажу, може вас і не влаштувати.

— Легко припустити. І все ж.

— Я гадаю, що знімати зараз Нетудихату було б неправильно й неприпустимо.

— Згоден.

— Ви згодні? — здивувався Дядько.

Ковбаш кивнув і попросив:

— Поясніть.

— Витрачено вже півмільйона на підготовчий період, а на відзнятий матеріал ще близько мільйона. Де взяти стільки грошей, щоб покласти цей матеріал і розпочати фільм заново?

— У мене таких грошей нема,— сказав Ковбаш.

— Студія теж не може розкидатися мільйонами,— сказав Дядько,— бо новий режисер, скажімо, той же Сайгак, захоче помінати акторів...

— Напевне, захоче.

— І потім...— Дядько глянув на Ковбаша заклопотано й насторожено.— Легше, ступаючи перший крок у кіно, починати роботу з самого початку, аніж встрявати в чужу.

— Так,— сказав Ковбаш, сідаючи проти Дядька за приставний столик.— Це під силу тільки досвідченому режисерові. Та й то, коли з попереднього постановника не знімати повністю відповідальності. Інакше неминуча пролонгація, зрив плану, а на студії, ви ж, мабуть, знаєте, ситуація й так складна.

— Ви висловлюєте мої думки,— сказав Дядько.

— Радий, Кузьмо Гордійовичу,— осміхнувся Ковбаш, закурюючи.— Радий, що наші міркування збігаються.

— Іншого рішення просто немає,— сказав Дядько, поклавши палицю на стіл.— Залишити Нетудихату і...

— Нетудихату я залишу в фільмі при одній умові,— сказав Ковбаш, затягнувшись і помовчавши.

— При якій же? — насторожився Дядько.

— Тільки при умові, що ви, Кузьмо Гордійовичу, візьметься йому допомогти

— Я?

— Ви, ви і тільки ви — досвідчений, авторитетний режисер-постановник. Тим більше, що я не маю наміру тримати вас у простої жодного дня. Це велика розкіш при нашому

режисерському дефіциті. Доки завершите з Нетудихатою його фільм, знайдемо для вас гарний сценарій.

— А як же буде з Сайгаком? Хлопця зірвали з роботи...

— Щось будемо вирішувати і з Сайгаком. Це вже не ваша печаль. Зараз нам треба вирішити з Нетудихатою. Сайгакові там робити нічого — це просто підставити недосвідченого режисера під удар. Більше нічого.

— Що правда — то правда. Але я? Як співстановник піду на цю тему чи як художній керівник Нетудихати?

— Вибирайте, що вам зручніше. Тут я не наполягаю. Але, якби ви хотіли знати мою думку, художнім керівництвом тут не обійтись. Треба засукати рукави й ставати за камеру вам самим. Іншої кандидатури я на студії не бачу.

— Спасибі,— схилив Дядько свою сиву голову.— Хоч і нелегке діло пропонуєте мені, але й за таку пропозицію спасибі. Я подумаю.

— Довго думати тут не випадає,— сказав Ковбаш.— Беріться, і все. Даю вам три доби...

— Як у казці? — пожартував Дядько, підводячись.

— Як у думі чи в биліні — там теж наші предки полюбляли число три.

Він подав Дядькові руку. Дядько потиснув її міцно й довго і, дивлячись в очі Ковбашеві, розчулено сказав:

— Хоч і хитрун ви, товаришу новий директор, а як собі хочете: я наче аж помолодшав.

— Так домовилися? — спитав Ковбаш.

— А то й ні! — засміявся Дядько.

— Ну, от і гаразд. Зробіть там, що можете. Я дуже вірю в вас, Кузьмо Гордійовичу, і люблю ваші фільми.

— Дякую,— трохи іронічно вклонився Дядько й вийшов.

Ковбаш провів його до дверей приймальної, попросив секретарку викликати Баштанника.

— От що, Володимире Миколайовичу. Збирайся в Москву, друже.

— А домовлялися ж...

— Сайгак не повезе в Москву фільм Берези. Давай цінувати поради, але не завжди й не в усьому керуватися ними. Сайгакові дай «Карпатську рапсодію».

— Вговорив?! — засміявся Баштанник.

— Сайгака?

— Та ні, Дядько, питаю, погодився? Ну, молодець ти, Андрію! Молодчага.

— Там побачимо,— сказав Ковбаш.— Поміркуй над групою для Сайгака.

— Ну що, Сайгаче? — питав його Ковбаш. — Читав «Карпатську рапсодію»? Годиться вона? Чи ні?

— Годиться, годиться. Прекрасний сценарій. Кожен режисер вважав би себе щасливцем, якби йому доручили це ставити.

— А ти?

— Я ні. Я давно в полоні однієї теми... Можна сказати, родинної, чи що. Ношуся з цим здавна, з дитинства.

— Що за тема? Є сценарій?

— Ет,— махнув Сайгак рукою й посмутнів.— Сценарію нема, і я не знаю, коли він буде: життя треба прожити, щоб узятися за цю тему й щоб написати сценарій.

— Можна запропонувати сценаристам.

— Ні,— сказав Сайгак.— Сценаристи не напишуть. Тільки коли самому щось вдасться зробити в кіно по-справжньому, коли досвід художній дорівнюватиме задуму, тоді, може, сам спробую.— Він глянув Ковбашу в його поцятковані очі, ясні-ясні, як весняна днина, осміхнувся: — А зараз візьму «Карпатську рапсодію». Й працюватиму над нею так, щоб і ти колись подякував мені так само щиро, з таким виповненим серцем, як я оце дякую тобі.

— Так,— сказав Ковбаш, схиливши голову,— фільм можна поставити справжній. Тільки при одній умові,— глянув він спідлоба на Сайгака.

— Яка там умова,— сказав Сайгак.— Тут без усяких умов вийде такий фільм, що...

— При одній умові, Сайгаче: відпши ти перестанеш думати про свій отой фільм, з яким носишся здавна, й думатимеш тільки про цей. Тільки про «Карпатську рапсодію»! День і ніч. Весь час тільки про неї.

— Інакше не може бути,— твердо сказав Сайгак.

— Аж поки поставиш і здаси її...

— Не знаю, чи й тоді буду готовий. Це справа всього життя. І тут поспішати не треба. Дай боже поставити «Рапсодію», як вона мені уявляється. Як хотілося б поставити...

— Ну, а як поставиш, тоді вже й про свій задум розкажеш.

— Може, розкажу, а може, й ні,— всміхнувся Сайгак.— Побачимо, як воно все уявлятиметься потім. А зараз просив би тільки про одне: дай мені Скалка.

— О, це складне діло...

— Та яке ж воно складне? Залишаєте в групі Нетудихату?

— Залишаємо.

— Залиште й оператора, який з ним знімав. Там, по-моєму, до операторської роботи претензій бути не може. Весь ганж у режисурі.

— Правильно.

— Тепер Кузьма Гордійович візьме все в свої руки, й Скалко, якого ви туди послали, щоб підкріпити мене, як недосвідченого кінорежисера, там тепер непотрібний. А «Рапсодія» — це наче навмисне для такого оператора, як він: усе має бути яскравим, величним, усе має дихати поезією. І гори, й ліси, й люди. Це саме його палітра.

— Авжеж, це Скалкова стихія.

Ковбаш довго розминав сигарету, довго прикурював, а потім раптово звів голову, глянув Сайгакові у вічі примружено й пильно.

— Ну, добре, — сказав рішуче. — Домовились. Тільки фільм щоб був класний.

— На «Золотого Лева»! — засміявся Сайгак.

— А що? — залишився серйозним і незворушним Ковбаш. — І з сміху люди бувають. Я дуже покладаюся на цей сценарій.

— Я теж, — сказав Сайгак.

— Як би це перевірити? — суворо й незмигливо дивився на нього Ковбаш.

— Дуже просто: побачите проби, ескізи, почитаєте експлікацію, і все стане ясно.

— Ну що ж. Вважай, що ти вже в підготовчому періоді й що до тебе будуть усі ставитися дуже насторожено. Не забувай про це.

— Хоч би й хотів забути — не забудеш. Та, мабуть, і не треба забувати, — сказав Сайгак. — Треба все зробити посправжньому.

— От і роби, — підвівся Ковбаш. — І хай тобі...

— Ні пуху ні пера? — перехопив Сайгак. — Тоді до дідька, до дідька...

— І ще одно, Сайгаче, — зупинив його вже біля порога Ковбаш. — Пам'ятаєш ту першу нашу розмову про студію?

— Вночі? — всміхнувся Сайгак. — На Аскольдовій могилі? Як не пам'ятати: ти ж тоді одхрещувався від неї, як...

— Обійдемося без порівнянь, — посерйознішав Ковбаш. — Порівняння майже завжди банальні і... «не смачні», — як кажуть тут, на обговореннях...

— Так що ти хотів сказати? — Сайгак закурив і пригостив Ковбаша.

— Тільки одне: на студії прекрасні люди, Сайгаче!

— Люди скрізь прекрасні. Послухай уважно розмови, прислухайся до того, як у нашому середовищі процвітають визначення: «хороший хлопець», «гарний хлопець», «гарна людина». А чому — «хороший хлопець»? Чому — «гарна людина»? Може, тому, що мені особисто, саме мені, добре слово сказали? Чи зробили щось для мене хороше: якусь послугу там чи слово замовили, де треба, га? Ні, «хороший хлопець» і «гарна людина» — це не професії. На цьому будувати стосунки і судження про людину не можна. Просто — неприпустимо! І ти туди ж: прекрасні люди!

— Ти плутаєш грішне з праведним, — сказав Ковбаш терпеливо. — Саме ж високу професійну обізнаність, відданість своїй професії і роботі — оцьому чортячому кіно — я й мав на увазі, Сайгаче. От і метр, і ти на пленумі говорили про студію не всю правду. І не сьогоднішню правду. А вчорашню. Та й то тільки половину її. Бо невдачі невдачами, вони були й будуть, але ж люди... Особливо оті, що все зносять на своєму горбі: оті водії, слюсарі, освітлювачі, оті майстри зйомочної техніки і точної апаратури, ті декоратори і гримери, яких ми поганими фільмами позбавляємо премій і доброго заробітку. Ти поглянь, придивись, як вони працюють! Яка зворушлива віра в те, що вони роблять мистецтво, що роблять його чесно, що результати будуть, будуть, чорт забирай! І ніяких нарікань ні на кого. Ніяких докорів. А чому? Тому, що знають по-справжньому, яка це складна штука — кіно. От у кого вчиться всім нам віри і терпеливості...

— І сумління також, — сказав Сайгак.

— І сумління, — погодився Ковбаш. — Сумління, може, найперше. Я оце прийшов на студію, ознайомився з усім господарством, з виробництвом... І, ти знаєш — оторопів! Яка це відповідальність — керувати таким колективом...

— А фільми знімати? — спитав Сайгак. — Фільми знімати — ще більша відповідальність: адже і геніальний фільм, і «середнячок» чи й просто халтура вимагають від людей однакової самовіддачі...

— Не вимагають, Сайгаче, — перебив його Ковбаш. — Не вимагають. Люди самі віддають кожному фільму все, на що вони здатні. Кожний фільм вони роблять так, наче це має бути тільки шедевр. Традиції! Тут багато тих, хто працював з Довженком, з Савченком. Від них і інші проймаються високим і тривожним духом, тією атмосферою, що

оточувала великих і вимогливих майстрів. Ось чого б я тобі побажав, Сайгаче: завжди і постійно пам'ятай про цей дух, про людей, які тебе оточуватимуть і з тобою працюватимуть. Це прекрасні люди, і ти відповідаєш і за їхню долю, і за їхні надії й зусилля, що мають вилитися в один-єдиний результат: у твій фільм. Зрозумів? Мені хочеться, щоб кожен з нас осягнув це до кінця, пройнявся цією думкою, цим відчуттям, і по них зважував і вивіряв кожен свій крок. Бути достойним цих людей, їх сподівань і праці, в яку вони всю душу вкладають з святою й трепетною мрією порадувати, а може, й потрясти мільйони людських сердець справжнім фільмом.

— Я бачу, ти не дарма просився на цю нелегку роботу,— сказав Сайгак суворо.

— Я й сам тепер переконався, що просивсь не даремно. Це, Сайгаче, робота справжня. Заради такої роботи варто жити, страждати, радіти. Як і вам, режисерам, що роблять кіно.

7

Вийшовши від Ковбаша, Сайгак зупинився в нерішучості і бентезі: знову спіймав себе на тому, що думає не про «Карпатську рапсодію», а все про той фільм, що зріє в ньому з дитинства, з тої самої пори, як дізнався, що дід його загинув юним на барикадах. Барикади були далекі-далекі, ще 1905 року, уявлялися немовби на самім краєчку історії, але й та далекість у часі, і та дідова юність — все це було таке незвичайне, таке хвилююче, що могло б бути тільки високою і чистою поезією.

Важко було Сайгакові уявити ті далекі крайсвітні часи. Ще важче уявити діда юним: діди — завжди діди, бо в самому слові вже криється старечість, похилість, бородатість і мудрість. А уява послужливо підсовувала йому пухлогубе біляве обличчя юнака в студентському однострої, якийсь дивний картуз із блискучим козирком, з-під якого дивляться відверті, чесні і чисті дідові очі. Легесенька пухнаста борідка і русяві вусики, що кучерявились навколо напівдитячих губ, ще більше підкреслювали м'якість і добрість юного Сайгакового діда, котрий з старовинної фотографії вже давно перебрався в Сайгакову душу, так що став ним самим вже давно. І коли Сайгак намагався уявити барикадні бої, свого юного діда серед захисників барикади, то все це уявлялось йому не як сторонній людині, а ніби все це було з

ним: він бився з козаками, він і вмирав від їхньої шаблі чи кулі — так в своєму серці й уяві він зріднився з далеким дідом своїм.

«Треба було про це розповісти Ковбашу, — думав він, просяючи та знімальну групу. — Може б, воно хоч трохи розвіялось та не заважало думати про Карпати?»

Але він знав, що розповісти неможливо про те, що тільки зріє в душі, та ще так здавна. І, потім, тут була небезпека здатись нескромним: навіть Ковбаш і Баштанник можуть подумати, що він набиває собі ціну. «От, мовляв, я який! Мій дід загинув на барикадах!» Думати про це було нестерпно.

«Добре, що не сказав нічого, — тишився Сайгак. — І не скажу нікому й ніколи! Краще зроблю колись гарний фільм. Отоді... Ні, й тоді не варто. Особливо не варто буде говорити про це тоді, коли вийде вдалий фільм. Носитиму це в собі все життя. Тільки дітям своїм скажу, як стануть дорослі...»

Сайгак усміхнувся сам собі і знизав плечима. А юний дід сумовито дивився на нього з свого барикадного далека й мовчав...

Розділ сьомий

ТИША Й СНІГ

1

Дипломну роботу Берези або приймали з захопленням і не скупилися на похвалу, або заперечували начисто, з гнівом, навіть з обуренням, якому важко було знайти не тільки виправдання, а навіть пояснення. Немовби молодий режисер своєю двочастівочкою хотів попалити сусідам хати, чи, може, від його ясного, як усміх дитини, твору могла виздихати в них худоба.

Баштанник не був захоплений новаціями дипломанта, але не міг повірити, аби досвідчені режисери насправді не бачили свіжої принадності в короткометражці Берези. Навпаки, він був певен, що всі їхні нападки нещирі, вигадані для чогось вельми важливого, а може, й корисливого: скомпрометувати молодого режисера в його першій же роботі, заперечити правомірність такої форми й таких шукань? Щоб самим і далі нидіти в сірому побутовізмі, в повзучій повсякденності. Бо хоч яка була маленька й мовчазна ця картина,

хоч не було в ній ні гострого сюжету, ні гострих ситуацій, ні інтриги, двочастівочка внесла на студійний екран стільки сонця й синього неба, стільки ясності й безмежності моря, що не тільки дивитися довгі й нудні фільми, а вже й ставити їх не можна було, не огудивши цей, подекуди ще школярський, але вельми яскравий фільм, що багатьом здавався незрозумілим, етюдним, чи що, а дивитись його все одно хотілося, бо кожен повільний, мовби задумливий кадр викликав таке враження, як при спогляданні талановитого живопису або при читанні поезії.

Після безлічі обговорень, на яких фільм то падав, то піднісвся, то оголошувався твором суб'єктивістським і навіть абстрактним, то стверджувався як відкриття молодого режисера, після всіх цих гарячих, запальних, гострих ажіотажних обговорень він був нарешті затверджений студією й повезений до Москви.

Тепер, коли Баштанник уже не керував обговоренням, а мав сам обстоювати дипломну роботу Берези в її неувзвичайній правомірності, сумнівні супротивників вкрадалися і в його власні думки. Обстоюючи фільм, Сайгак, наприклад, вдавався до суто особистих асоціацій, вкладав у кожен епізод власний зміст. І Баштанник, поділяючи його позицію, відчував, проте, що інший міг витлумачити цей епізод по-іншому. Це було складно й заманливо. Одночасно це не могло й не насторожувати. Найшвидше спадала думка про режисерську невправність, про нечіткість позиції або прийому, але, як усіякі найперші думки, що завжди лежать на поверхні й напхоті, така думка при глибшому осмисленні виявлялася складною, не дуже переконливою, тому що весь фільм, від першого до останнього кадру, був витриманий в єдиному ключі й через те видавався елегантним, завершеним і розумним.

У Москву Баштанник із Березою їхали стривожені, потерпали обидва, як воно все там складеться, хоча й намагалися приховати бентегу один від одного. Особливо бентежливо виявилася та хвилина, коли в строгий і наглухо затемнений зал для переглядів позаходило все кінематографічне начальство, визначні й давновідомі майстри кіно й зовсім не знані редактори. Всі були зосереджені й неприступні, всі обрядилися в незворушну безсторонність і вимогливість. Всі!

Хтось сказав: «Починайте!» — ні Береза, ні Баштанник не помітили, хто саме, — і Толя натиснув сигнальну кнопку на пульті. Хотів спочатку натиснути легко й коротко, але

сигналу, мабуть, не було за широким заксленим вікном, що нагадувало не вікно в апаратну кіномеханіків, а якийсь екран підземного ракетного центру. Тоді Береза натиснув сильніше і, навіть почувши досить сильний і вимогливий дзвінок, чомусь не зняв одразу пальця, не знати чому, він і сам би не зміг пояснити, чому він так вчинив, але тут були розумні й досвідчені люди, тому хтось, обернувшись, одразу ж пояснив за нього:

— Хвилюєтесь,— чи то спитав, чи то ствердив він, і тієї ж миті Толя Береза відпустив кнопку.

— Ні,— сказав він.— Я не хвилююся.

— Тут усі хвилюються,— сказали йому заспокійливо й співчутливо з глибокого й м'якого фотеля; світло погасло, й засвітився екран, і все те, що Береза знімав на далекому березі літнього моря, увійшло через засніжені й заморожені простори в цей темний, урочистий, строгий зал і стало раптом беззахисним і мовби чужим.

І море синіло (Береза просто відчув гомілками й пальцями прохолоду води, шорсткість піщаного дна), і вітер бавився білою сорочечкою дитини (Береза одразу вловив той вітер у своєму чубі, у ніздрях і згадав, як він пахнув водоростями й чебрецем), і люди стояли, сиділи й лежали на білому піску пляжу (Береза згадав найперше тих, що не потрапили в кадр: п'яťох юнаків, що на такому пекучому сонці пили горілку), і мати — юна студентка театрального інституту — з'явилася на далекому загальному плані (Береза одразу відчув, як у нього стислося серце й похололо в животі: він закохався в ту дівчину назавжди, й вона тепер уже стала його дружиною), — все це було таке знайоме до болю й до крику, як усе, що ми робимо тяжко й з любов'ю, але разом з тим усе неначе було й не твоє, все мовби існувало до тебе й без тебе.

В екран, щоправда, стріляли з темряви тільки погляди, але все одно він був такий вразливий, той екран, таке все було по-дитячому беззахисне й цютливе, що можливість повного провалу здавалася такою реальною, наче її можна було торкнутись. Дві частини промайнули, як два подихи. Дві частини простогнали, як дві смерті, і тільки той момент, коли перша частина кінчалась і перший механік гукнув товаришеві біля другого апарата: «Давай!» — той момент був мовби найдовшим, бо увімкнути свій апарат другий механік не встиг, і в маленькому фільмі настала велика пауза. Хоч вона тривала, може, кілька секунд, пауза та прозвучала, як постріл: сонячний літній день, з синім морем і синім небом,

з білими перемитими пісками й людьми, з дитинчам у білій льолі й мамою в білій легенькій сукні, провалився в темряву, білій сонячний день — у темну, чорну ніч. І, вистреливши із тієї немислимої темряви чи ночі, день хоч і був так само прекрасний і осяйний, був він мовби вже й не той: вже не такий святковий і не такий вічний, як задумувався на екрані, бо ота пауза знищила всі уявлення про вічність. Навіть припущення про її існування виключалось тим незугарним, осоружним рухом невірності чи неувважності кіномеханіка, і весь фільм раптом упав навіть в очах Берези, мов пізній тополоний листок на холодний тротуар, так що наступити на нього можна було кому й коли завгодно.

2

Проте ніхто по фільмику топтатися не став. Коли він кінчився і в залі спалахнуло світло, дивна тиша запала, та так і лишилася лежати між пультом, за яким сиділи Баштанник і Береза, й масивними фотелями, в яких нерухоміли собі далі ті, хто мав винести присуд фільму. Сидять собі й мовчать, широкими спинами заслонилися від двох наших хлопців — що ти візьмеш із самих спин? Нічого спини не виражають. Нічогісінько! Хоч режисери й запевняють, що пугній актор може спиною виразити більше, ніж бездарний словами або обличчям. Так то, мабуть, тільки в кіно. Спини собі нерухоміли, спини мовби втішались повнотою влади над твором і над тими двома і хоч, здається, й не мали ніяких намірів, самою своєю нерухомістю могли зробити все, що їм заманеться. І чим довше тривала ця нерухомість і мовчанка, тим беззахиснішим видавався Баштанникові та Березі їхній фільм, який вони мали захищати й обстоювати, бо що ж ти захищатимеш і як обстоюватимеш перед нерухомими спинами й мовчанкою?

Море було беззахисне, й день той сонячний був подитячому беззахисним у цій півтемряві, і юна мати, й дитя, й сине небо теж були безпомічні перед цією мовчанкою, ніби перед таємною огудою чи перед заздальгідь задуманим звинуваченням. Бо й море, і сонце, і небо, й хвилі, й дитина в білій льолі були мовчазні в тому фільмі, й ця зворушлива дитинність просто вмирала на очах перед цими піджачними спинами, що похмуро й тяжко мовчали. Краще б вони лаялися й кричали!

— Ну що? — спитав хтось високий, масивний і сивий. — Відпустимо товаришів?

Тоді одна зі спин ворухнулась, гойднулася і перетворилася на білу-білу манишку в строгому розрізі темного піджака, з натугою обернулось до них привітне обличчя, й голосом добрим і людським їм було сказано, що обговорення відбудеться завтра, вони можуть або йти собі, або подивитися зарубіжний фільм, привезений щойно з Білих Стовпів. Фільм цей знаменитий — надзвичайно реальний за формою, що вже само по собі дивовижно для західного кінематографа, і майже божественний за змістом: тут молодий грек-архітектор у білій тозі ходив босоніж по реальних хвилях, зцілював калік і одним словом своїм руйнував Єрусалим на білих кам'яних горах, умирав, розп'ятий на очах, і воскресав на очах, але був не богом, був простим юнаком. І все одно вірилось, все одно співчувалось і плакалось якось немовби само собою через дивовижну простоту режисури й ще дивовижнішу операторську майстерність.

Істини вічні, як світ, поставали з екрана, й незборимі вади людські й слабкості перевищували дух вищий і мудріший, навіть якщо він і був напівсвятим або й зовсім святым. І чуєш у всьому церковну ідею упокірливості, й протестуєш, і гніваєшся, а очей одвести не можеш: було ж це, було поміж людей! Було і є, і ми мусимо стати всьому цьому на перешкоді: і упокірливості, й жорстокості, й фарисейству!

— Тужно мені,— каже гордий високочолоий юнак у довгій білій тозі, йдучи по нічному саду,— смутно мені на душі,— жаліється він Петрові та Іоанну, а високе чоло світиться в півтемряві якось скорботно, й очі блищать приречено, немов бачать уже близький кінець і близькі муки.— Не спіть же, доки молитимусь,— просить він, та апостоли одразу ж послули.

— Господи, хай помине твого сина чаша оця,— сказав він тихо й інтимно, з жахом і молінням.— Не полишай мене, господи, в цю хвилину, якщо можеш, збав мене від мук оцих страшних, якщо можеш...

Бог не почув його, як не чули й учні. Бог віддав його катам. Навіщо? Щоб сотворити чудо, воскресивши його, розп'ятого! Це було незрозуміло. Це кидало тінь на бога й робило з нього циркача, що прагне неодмінно продемонструвати людям усі свої спроможності, навіть якщо треба для цього розп'ясти й замучити отакого чистого, розумно-

го, прекрасного юнака, сина свого. Що ж це за бог? Віруючі не замислюються над цим...

— Ну,— нахилився над пультом метр, що підійшов, як тільки в залі спалахнуло світло,— бачили, що таке справжній реалізм? Я тебе, Толю, скільки навертав до нього? Пазоліні показав життя на землі, може, вже й не таке, яким його побачили чи уявили єврейські поети дві тисячі років тому, а, мабуть, таке ще й тепер у тих місцях, де живуть люди, що ставили цей фільм, дивлячись не лише в древні книжки, а й відчуваючи, як вічність минає, залишаючи муки й терзання якщо не їм самим, то робочому люду, отому, що власне й становить народ. Ось як можна повернути навіть біблійну легенду! А ви що привезли?

Метр не ждав відповіді: сказав і пішов. А у фільмі Пазоліні, справді, така була вражаюча простота, така правда й така драматургія в цьому старому, як світ, «Євангелії від Матфея», що Баштанник, може, вперше відчув по-справжньому всю геніальність її творців. Бог тут був ні до чого. Бог тут був навіть не актор — молодий грецький архітектор був тут богом, юнак із високим чолом і трагічним поглядом.

— Так, реалізм класний,— сказав Толя Береза, коли вони перейшли вулицю Горького підземним переходом і вийшли на площу, де на високому своєму аргамачу сидів Юрій Долгорукий. Кінь був слоновий, і князь був слонуватий, і задума його була якась тяжка й непоправна.

— Ти про пам'ятник? — спитав Баштанник.

— Що ж про пам'ятники говорити? До них просто звикають.

— Або не звикають.

— Все одно дивляться. Пам'ятники не кінофільми. Купуй не купуй квитка, а дивитися треба.

— Боїшся, що твій фільм не дивитимуться?

— Боюся. Тепер уже напевне боюся. Отут, у цьому залі, він мені видався зовсім не таким цікавим, як я його уявляв і яким я його зняв. Чого воно так, га?

— Не дивуйся,— сказав Баштанник.— У цій обстановці кого хочеш можуть похитнути.

— Не кажіть,— Береза довго йшов мовчки.— Не кажіть. З Пазоліні нічого ж не сталося...

— П'єр-Паоло Пазоліні тут не підвладний нікому.

— Тому, що він П'єр-Паоло? Чи тому, що Пазоліні? — засміявся Береза.

— Тому, що він всесвітньовідомий режисер. А ще тому,

Й це найголовніше, що всі наші судді стали в ту мить просто глядачами. Як і ми з тобою, — Баштанник лукаво поглянув на малого розбишакуватого Березу, що якось дивно при-смирнів цього вечора, став просто молодим режисером, що привіз до Москви дипломну свою роботу. Зухвалість із нього як рукою зняло.

— Ні, ні, — зітхнув Береза, — Ні, тут драматургія класна. Щастить же людям!

— А режисура? — спитав Баштанник.

— Режисури так ніби й немає.

— Отож-то й воно. Така досконала режисура, така досконала й проста, що її справді наче й немає. Все відбувається мовби в житті, наче нічого й не підлаштовується: ні мізансцена не будується, ні акторів нема, і вони мовби й ролі своєї не вчили, а діють так, як звичайні люди в житті. Оце воно й є, Анатолію, справжнє велике мистецтво. Він забрав у церковників їхню легенду й перетворив її на звичайнісіньку житейську історію. Плонував на всякі новачії, хоч і сам був їм піддався в попередніх працях, і поставив протий реалістичний фільм про людей. Ти подивись, як він зняв таємну вечерю. Знаєш, скільки художників малювало її?

— Знаю. Майже всі малювали її, починаючи з Леонардо да Вінчі.

— І починаючи, й кінчаючи Леонардо да Вінчі, бо його картина найгеніальніша. Але й він, домагаючись драматизму колізії, не уникнув монументальної урочистості, а Пазоліні зняв звичайний селянський двір, навіть дуже бідний кам'янистий двір, і стіл узяв звичайнісінький, так-сяк збитий, і хату ти, мабуть, бачив...

— Та бачив, майже напівзруйнована.

— Ну от, а Христа заховав поміж його учнями так, що й не вирізниш. Ніяких підкреслень, ніяких котурнів — просто й лаконічно, а тому й сильно. Так що списувати з життя реалізм ранувато, правда?

— Хто там його списує.

— Та молоді ж найперше... Молоді режисери.

— Який реалізм? Бездарний і брехливий, повзучий і бездумний? Не треба такого реалізму. Ні драматургії, ні характерів, ні колізій. Що ж знімати? На що фокус наводити?

— І ти на сценаристів?

— І я. А що ж ви думали. Хочеться чогось світлого, красивого, поетичного, а вони що пропонують? Побут? Тільки побут — і більше нічого. Сайгак тоді, на пленумі, правильно виступив.

— Правильно чи неправильно — виступати ми всі вміємо, а ставити фільми куди важче, ніж говорити про них. І про Ісуса Христа фільм теж зняти легко. Набагато легше, ніж про звичайного нашого робітника чи селянина — про звичайну людину, як заведено говорити. А це ж було й лишається головним у нашій роботі.

6

3

Було тут, на двадцять четвертому поверсі, все незвичайне й тихе. За розчиненим вікном унизу машини мчали беззвучно, як у німому кіно, маленькі, прудкі, мов миші; й голуби літали не вище за тебе, а нижче, вигинистими дугами шугали поміж димарями й поверхами й танули вдалині, розтавали, як згадки чи натяки; і повітря синіло й прозорилось над далеким заріччям, і Москва виднілася аж до синіх лісів, далеко-далеко, немов уві сні — довгому й тихому сні, що буває тільки в дитинстві. Сонце сходило за готелем, немов за власним твоїм плечем, і било по місту — по червоних кремлівських вежах, білих церквах і прозорих новітніх будинках потужними зарядами, що ще й не сліплять, а тільки осявають, тонучи в холодній синяві густого й через те ще прозорішого повітря, в святковому безмежжі засніжених дахів і скверів.

Там, далеко внизу, рух не вгавав, машини мчали невпинно сюди й туди, подовжними й поперечними магістралями, квапилися кудись, мов на пожежу, а здавалося, що то Москва пливе у величавій вічності синього неба та яскравого сонця, пливе й не відпливає. І стає вона тобі ще ріднішою, ця біла й безмежна Москва, стає мовби твоєю на всю оту неймовірну далечинь, з мостами, площами, ріками й вулицями. Гарно отак стояти біля розчиненого вікна, чути, як дрижать стіни від нестримного руху, звуки якого й не долітають на таку височину, а тільки віддаються в тобі ледь-ледь відчутними дрижаннями підлоги під ногами та ще тихішим дзумканням шибки, наче там б'ється торішня муха поміж рамами й ніяк не може вилетіти.

Міст через Москву-ріку забитий машинами. Мчать-шаленіють по мосту й далі за міст, прямо та й прямо, вгору та вгору, аж до висотної будівлі Міністерства закордонних справ, підморгують нетерпляче покажчиками обгону, тривожно зблискують стоп-сигналами і все одно мчать і мчать, наче в швидкості тій весь сенс існування, наче все пропаде, якщо швидкість зменшиться.

А сама Москва-ріка, що лежить там он, за сквером, тепер так наблизилась до готелю, що треба перехилитися через лутку, щоб побачити її, закуту в граніт, роботящу й не замерзлу навіть узимку. Лежить, мов скляна, і в цей тихий ранок синіє, як небо, а Тарас розмашистим кроком квапить-ся до неї з невисокого свого п'єдесталу — крилатка б'ється за плечима, хоча й вітру сьогодні немає, і важка бронзова пола повільно одгинається на ходу — український поет наче поспішає до Москви-ріки, щоб напитися з неї, погамувати за давнену спрагу, що ніс її з Орських пустельних степів. І якийсь він рідний-рідний такий на своєму невисокому пагорбі в сквері, домашній якийсь і разом неприступний, бо належить Москві, та історії, та й кожному з нас, як повітря, і сонце, і небо, і сама Москва.

— Уклін тобі, Кобзарю,— мовив тихо Баштанник, і Шевченко не почув, не обернувся, як і належало пам'ятникові генія, проте на душі стало якось тихо й ласкаво, і ранок над Москвою видався ще радіснішим і якимсь мовби святковим. Не диво, що Шевченкові тут так приємно, що він звик тут і прописався навіки: гарно йому тут стояти й належати всій Москві, а не лише Каневу, Києву, Харкову та Лубнам.

— Привіт тобі, матінко Москва,— ще тихше сказав Баштанник, а Москва й далі сяяла, осміхалась під сонцем, мов свіжа, здорова, молода жінка, що розквітла в коханні й відчувається щасливою, сильною, доброю й щедрою, як богиня. Хоч, мабуть, ніякі боги в цьому не могли б зрівнятися з Москвою. Які там боги! Які там у дідька богині! Москва — це Москва, і цим сказано все. І до нас, і без нас, і навіки.

Баштанник причинив вікно, пов'язав краватку, надів піджак і поглянув у дзеркало. Він рідко вдавався до цього навіть наодищі, але сьогоднішній ранок настроїв його посьвятковому — хотілося бути молодим, гарно одягненим, бо хіба можна в такій красуні Москві одягатися будь-як? Але хотілося також думки й наміри мати теж красиві, і душевна рівновага його була тиха й добра.

Безшумний ліфт непомітно й швидко спустив його на перший поверх, і ліфтерка, трохи заспана й стомлена після нічного чергування, побажала йому доброго здоров'я. Це ще більше піднесло настрої Баштанника, так що й черга за кавою в глибині вестибюля не збила його з цього радісного настрою, хоч черг він просто не терпів.

Автомат приглушено гудів, вряди-годи з шипінням вивиралася з нього пахуча пара, й маленькі блюдечка й

чашечки в проворних руках буфетниці мелькали, мов у цирку.

Він узяв шинки, масла й сиру, дві чашечки кави й пачку сигарет «Краснопресненські», швидко розрахувався й швидко поїв, не сідаючи, біля високого мармурового столика, круглого, як жорно, на якому під час окупації доводилося дерти ячмінь або кукурудзу на крупу, а то й молоти борщівно з остюками в темнім чулані, щоб не бачили німці. Це було так давно, що здавалося малоюмовірним, особливо в цей радісний ранок, особливо тепер, коли Москва була така прекрасна, рідна, мов належала тобі вся-вся, аж до темних лісів, що синіли хтозна й де за високими й низькими будинками, наче аж за Полярним колом.

Згадка про окупацію промайнула й зникла, як помах крила. А йому раптом пригадався вчорашній перегляд, мовчазні спини, що нічого не хотіли виражати й нічого не виражали; і юнак у білій тозі знову глянув на нього з затішеного кутка, мовби щось хотів сказати, та так і не сказав; і в душі ворухнулася й ледве-ледве теленькнула вчорашня тривога.

Він з'їв свіжу й духмяну шинку із запашною булкою, випив чашечку міцної кави й закурив, щоб прогнати передчасну тривогу, та вона не одилвилла разом із сигаретним димом. Викуривши сигарету, Баштанник з'їв сир, теж свіжий, ніжний, без отого різкого запаху, що завжди його відлякує од сиру, випив другу чашечку кави й пішов до виходу.

Гардеробник ще здалеку пізнав Баштанника, зняв із вішалки пальто й ждав, згорнувши його на грудях.

— Як спалося? — спитав він без запобігання — просто й щиро.

— Прекрасно, — сказав Баштанник, забираючи в нього пальто.

— Я б хотів вам допомогти, — сказав швейцар не настійливо.

— Не люблю, — сказав Баштанник трохи різкувато. — Нагадує німеччину чи панське щось...

— Вгадки, — сказав швейцар. — Просто й зручно для вас і нічого не варто для мене.

— Ну, хай, — зніяковів Баштанник і дав швейцару карбованця.

Швейцар спокійно поклав карбованця в кишеню й ще спокійніше нагнувся й дістав з тумбочки дві пачки сигарет. — Тримайте. Це — «Астор». Мабуть, ви цих ще не курили.

— Спасибі,— сказав Баштанник.— Я чув про ці сигарети, тепер спробую...

— Обідати будете тут? — спитав швейцар і розгладив сиві боцманські вуса.— Я замовлю місця для вас і для ваших товаришів.

— Навряд. Іду здавати фільм і не знаю, коли це скінчиться.

— Я, про всяк випадок, замовлю два місця.

— Хіба що про всяк випадок,— сказав Баштанник, надівши шапку.— До вечора.

4

Повітря було — просто рай. Дишеш і не надишешся. «Хвала тобі, московська зимо»,— подумав Баштанник, глибоко вдихнувши п'яниво-чистого холодного повітря, й легкий сніжок чи зиморость, що патрусилася з чистого неба вже після того, як сходи підмели на світанку, весело й гучно скрипнула в нього під ногою, немов вітаючись.

Машини стояли рядами коло тротуарів. Сонце було просто у вічі, пронизувало задні й передні стекла машин, відбивалося на округлостях крил і на скосах капотів, немов у дзеркалах, і через те ставало в душі і в повітрі ще святковіше.

В теплій червоній куртці і яскраво-блакитних штанях в обтяжку вийшла з готелю простоволоса довгонога жінка, сіла в чорний «мерседес» і завела його в одну секунду, наче й не було двадцятип'ятиградусного морозу. Повернула до себе дзеркало на кронштейні, змахнула великим гребінцем, від чого біла й рухлива її зачіска стала ще кращою, потім вправним рухом провела по губах помадою, кинула в кутик рота сигарету й прикурила від запальнички, затягнулася раз і вдруге — і з місця в кар'єр зірвала чорного «мерседеса». Ще й димок не піднявся над тротуаром, а «мерседес» увірвався в потік автомобілів на головній магістралі, елегантно гайнув трохи вліво й вихопився на міст — пішов, пішов обганяти машини, тримаючись білої осьової, пішов і пішов, легко, плавно й так красиво, тільки светр отой червонів у промінні ранкового сонця, тільки зачіска біліла над ним клубком сигаретного диму, та «мерседес» почорнів-почорнів поміж білих «Волг» і зник за будівлею Міністерства закордонних справ.

— Здорово, правда? — кивнув Баштанникові метр із-під дорожньої бобрової шапки, глибоко насунутої аж на брови. Випещене й ретельно виголене обличчя він ховав у високому бобровому ж таки комірі.

— Доброго ранку, — привітався Баштанник.

— Привіт, — звично й спокійно сказав метр і подав йому прохолодну, жорстку й сильну руку. — Правда, красиво та дівчина їздить?

— Своєрідний автобалет, — сказав Баштанник.

— А ви привезли кінобалет, — сказав метр.

— Ви його уважно дивились? — почужішав Баштанник.

— Ще б пак. Береза мій учень. Сьогодні у ВДІКу дипломна комісія приймає в нього диплом. Ну й «сочиненьнице» ж ви привезли! — всміхнувся метр, відчиняючи задні дверцята ЗІМа, котрий щойно підкотився до них, розвернувся, важкий, довгий, і зупинився, шаркнувши колесами по сухому асфальту. — Прошу, — відступив метр перед Баштанником і пропустив його на задне сидіння. Сам сів поруч. — В інститут, — коротко кинув водієві й вище підбив свою боброву шапку, відкриваючи високе чоло з легенькою рожевою смужкою — рубцем від шапки.

— Я думав, тільки в нас... — мовив Баштанник.

— Тільки у вас ретрогради? — перебив його метр і знову підморгнув. — Адже саме це ви хотіли сказати? Модню, модню! Апологети формалістичних повацій, ніколи нічого не відкриваючи, а тільки повторюючи зади буржуазного мистецтва, галасують про власний авангардизм і всіх своїх опонентів звинувачують у ретроградстві. Стара пісня! Стара, як світ. Я спостерігаю це з року в рік. І нічого не можна вдіяти. Це як мода на вузькі чи широкі штани або на міні-спідниці. Неодмінно треба перехворіти на неї. Інакше ніякі докази не діють.

— Береза — талановитий, як чорт, — похмуро сказав Баштанник.

— Ви мене не агітуйте, — поклав йому свою велику руку на плече метр. — Березу ніхто краще за мене не знає. Він безумовно талановитий. І стрічка його талановита. Але ж вона не оригінальна за формою й просто шкідлива за своєю концепцією: дитя не розмовляє з людьми, бо мале, й людство пізнає через свою маму, а мама йде через голлий натовп із дитям, як мадонна Рафаеля, що несе свого сина в жертву. Люди позбавлені мови. Кожне зайняте саме собою. Вони мовби глухі й сліпі. Хіба ви цього не помітили? Для

повної відчуженості Береза знайшов глухоніму дитину. Думаєте, це не мало сенсу?

— Глухоніму дитину? — здивувався Баштанник.

— А ви ж думали як?

— Я нічого не думав. Я вперше чую про це. А хто вам сказав?

— Береза сказав. Я ж приїздив до нього на зйомку. Дитина не лише не тямить того, що її оточує, вона нічого не чує і через те ні на що не реагує. Тому-то й ефект безсторонності, якоїсь космічної байдужості такий великий. Люди виникають з нічого і зникають у ніщо, як у свідомості цієї несвідомої німої дівчинки. Це пустощі. Це розбишацтво молодого талановитого хлопця, що легковажно дивиться на мистецтво. Береза шукає форму, та таку, щоб ми тільки ротами зіпали, мов викнута на берег риба. Про концепцію, про філософію він ще й не думав. Ще й не брався за це. І не збирається задуматись над тим, куди ж воно веде, оце формалістичне майстрування. А веде воно, як бачите, у ворожі нам городи, сади чи поля...

— Скоріше моря,— уточнив Баштанник,— Береза знімав море.

— Моря з природи нейтральні й космополітичні, бо людина на них ніяк не впливає, вона тільки плаває по них. А городи, сади й поля — це витвір людських зусиль, намірів і концепцій. Знаєте, є така прекрасна козака пісня: «Растерял, растерял я свой голосочек...»

— «...по чужим по полям, да по полям, да по садочкам»,— підхопив Баштанник, і на душі в нього стало прикро й холодно.

Місто тепер летіло над ним. І небо висіло над ним, високе й недосяжне.

— Береза цього не хотів,— сказав він.— Береза просто не пішов би на це.

— Він сліпо пішов за знахідкою, що самого його здивувала, вразила й сп'янила. А суті він не вловив. Суть була йому ні до чого. Він усе відкидав, що йому заважало або що було непотрібне. А ви теж піддалися цим чарам. Ви таку «осанну» написали й так витлумачили твір Берези, що й справді — це новаторство.

— Я й зараз вам за кадром кадр проаналізую й доведу, що ніякого екзистенціалізму там немає.

— А потім я, за кадром кадр, доведу, що це фільм про людську самотність, відчуженість, відторгненість. Як гадаєте, доведу чи ні?

Баштанник пошкодував, що тут немає Сайгака.

— Доведете,— сказав після довгої мовчанки, під час якої так і хотілося виплигнути з машини на ходу, щоб не бачити глибоких і пронизливих очей метра.

— Ну, от. А хіба відсутність режисерської позиції це вже не позиція? Хіба це лише невправність?

— У Берези є позиція.

— Словесна? Спасибі в шапку! В кадрі, в монтажі, в зоровому ряді хай дасть свою концепцію. І то таку, щоб не було місця різним тлумаченням. А то ви — так, а я — он як тлумачу, і все підходить, все годиться.

— Погано вчили, значить,— тихо сказав Баштанник.

— Що? — спитав метр, недовіриливо витріщившись на нього.

— Погано вчили, кажу, Березу, що він не вміє все підпорядкувати концепції.

— Хто? — далі дивувався метр.

— Ви,— сказав Баштанник.— Не я ж його вчив?

Здивування в очах метра погасло. Не таким уже й молодим стало обличчя, і плечі, могутні плечі мужчини й невтомного трудяги, якось мовби обвисли, зм'якли й важкі, і голова похилилася ледве-ледве, але саме настільки, щоб видати задоволеність утоми, задовгість життя, в якому багато було невдач, а більше — успіхів, що втомлюють людину чи не найбільше.

— Не сподівався,— буркнув метр.

Машину зашесло — вона саме вискочила на Красну площу, а потім вліво-вліво, навколо готелю «Москва», так що аж у голові паморочилось, бо ні перехресть, ні зустрічного руху, тільки білі тривожні й суворі лінії й вищання коліс, що вряди-годи ослизаються, потрапляючи на незайманий з ночі сніжок.

— Ви щось сказали? — спитав Баштанник, повиснувши на м'якій петлі підвісного поручня, тримаючись на одній руці, щоб не навалитись на метра — живіт втягнутий, м'язи напружені, почуваєшся молодим, сильним.

— Не сподівався, кажу, від вас...— метр сидів, забившись у куток, впираючись плечем у дверцята, а спиною — в спинку сидіння. Й не поворухнувся на тому клятому й радісному віражі, але був сумний-сумний і зосереджений.

— Вважайте, що день мені ви зіпсували весь. До кінця. Такий день, мій молодий друже, коли можна було сподіватися з усіма підставами, що він тебе винесе з цієї зими

або в країну вічної молодості, або хоч на острів постійного літа. Бувають такі настрої вранці.

— Саме таке щось твориться сьогодні зі мною,— сказав Баштанник.

— У неділю вони приходять ще й до мене. Щоправда, вже рідко. Рідко вже, на жаль... І збиває ці настрої найчастіше жорстокість.

— Може, прямота? — спитав Баштанник з усмішкою.

— Дуже легко сплутати,— сказав метр.— Дуже важко визначити межу, розумієте? Прямота — це коли вчасно людині скажеш у вічі про її незугарність, а в неї є будучина, в неї все ще попереду: так багато дороги, що коли б її, ту дорогу, повісити сьогоднішнім днем на шарніри часу, то перейдена частка ще не перетягла б ту, що зосталась попереду. Розумієте?

— Розумію. Про життєву дорогу — це гарно,— сказав Баштанник, уже й пожалкувавши на якусь мить за тим, що почав цю розмову. Але тільки на мить, бо він знав, що розмови цієї не уникнути.

— А в мене,— метр розвів руки в дорогих рукавичках.— У мене вже все йде з гори. Вниз. До фіналу. Коли знімаю фільм, забуваю про все, захоплений роботою... Та, по правді, не так і роботою, як неполадками. Організація праці нас заїдає — ніколи вгору глянути. А як не знімаю, ночами такі думки обсідають... І тоді всіх учнів своїх пригадую...

— Хіба ви мало зробили? — суворо сказав Баштанник.— Дай нам боже всім стільки зробити...

Він знав, що, знімаючи фільми, метр професорував у ВДІКу, постійно вів курс режисури й акторський курс, сам об'їздив найвіддаленіші закутки країни, відбирав талановитих хлопців і дівчат і ділив з ними все: науку, роботу, дозвілля, свої успіхи й свої невдачі, знімав їх у своїх фільмах і з перших кроків привчав до роботи в кіно, так що жив з ними однією сім'єю, бо й кабінети його в інституті й на кіностудії, й квартира — все належало студентам, і вони вільно могли користуватися всім удень і вночі. Метр не обмежував свого піклування долею учнів тільки перебуванням їх в інституті. Він кожного зі своїх випускників улаштував на роботу, дбав про те, щоб кожен з них мав можливість розкрити свої здібності, а що нива кіно дуже нерівна, оманлива, а то й підступна й спіткнутися на ній доводиться кожному, то він і в такі хвилини приходив на поміч учням своїм, як батько, як друг, як постійний учитель.

— Згадую всіх учнів, — вів далі метр, — і в кожній невдалій художницькій долі звинувачую себе. І ви знаєте, — довірливо поклав він свою елегантну рукавичку на шорсткий рукав Баштанникового пальта, — в кожному невдасі бачу й себе. І тому так близько все беру до серця. Добре тому професорові, що нагадає зозулю: випустить студентів і забуде. Інших набирає. А хіба ж у мистецтві так можна? Та ще в кіномистецтві! Тут треба вчасно руку подати, або плече підставити не лише в молодості — вповодж усього життя. Ти ж виховував його; серце своє, душу й помисли — все віддавав, але повного, ортодоксального впливу на внутрішній світ учня не вдалося ще досягти жодному вчителю...

— Чому? — здивувався Баштанник. — Арістотель хіба не мав повного впливу на Олександра Македонського?

— Не мав, — сказав метр м'яко й терпеливо. — Він-бо не закладав у душі Олександра засад завойовництва.

— У всякому разі — не він, — погодився Баштанник. — І не він навчив Олександра вбити друга дитинства Кліта, а історика Калісфена згноїти в тюрмі.

— А у фільмі Пазоліні? Хіба ж Христос виховав у Петра відступництво, а в Юди — підлу зрадливість, що один з них відрікся від нього тричі, а другий продав його за тридцять срібняків, поцілувавши в щоку тихо-тихо, як дитина? — Метр задумався, схилив голову, й брови його нависли над очима, посунулись низько-низько, так що й зовсім не стало очей, і мало вірилось, що вони коли-небудь і з'являться: брови були тяжкі й густі, просто могутні брови були в метра. Але й рухливі. Коли він зненацька різко випростався й глянув на Баштанника, брови раптом шугнули вгору таким розмашистим рухом, наче могли й зовсім злетіти й покинути його чоло, і обличчя, й очі — такий динамічний і такий тривалий був той рух. — Цьому не вчать, — сказав метр, карбуючи слова, — і, на жаль, від цього не відучують. За це просто карають. І це справедливо. Що може підлішого бути за зраду й відступництво?

— Так далеко ми одійшли від маленького фільмика Бєрєзи, — сказав Баштанник, — що вже його й не видно. А я ж хотів...

— Ні на крок. Зайшли за нього далеко. Що ж ви хотіли? — спитав метр, глянувши Баштанникові в перенісся. Наче вистрілив: — Зректися?

— Ні, — сказав Баштанник, так само твердо стрічаючи його погляд. — Повернутися до його фільму. Не часто ж вдається отак поговорити з вами. І не кожному.

— Ви так думаете?

— Так воно є.

— Ні,— сказав метр, помовчавши й мовби пригаснувши якось, хоч сонце било йому через вітрове скло просто в зіниці. Очі в метра були голубі-голубі, чисті очі з синюватими й майже прозорими білками. «Кінематографічні очі,— подумав Баштанник.— Кіногенічні очі, які, на жаль, рідко стрічаються в акторів».— Ні,— сказав метр.— Ви просто далеко, й ми рідко бачимось. А про фільм я все вже сказав. Диплом Березі ми затвердимо, а фільм на екран не пустимо: серйозні художні пошуки, без чіткої концепції. Суцільне й беззастережне захоплення новаціями, властиве юності. Повна ідейна благодущність. А нам ні на секунду не можна ставати благодущними. Нам завжди треба пам'ятати, хто ми, що ми обстоюємо перед усім світом, перед людством і перед нашими ворогами. Сильними, підступними, досвідченими ворогами. Аякже! Хіба ви цього не знаєте?

— Знаю,— сказав Баштанник.

— Ви просто забули про це. Ви просто захопилися поезією й красою цієї маленької стрічечки. Але краса й поезія не може бути благодущною. Це — велика розкіш, коли весь наш народ пуна рве, коли він за все людство повинен щодня боротися проти варварства, проти вандалізму імперіалістичних наших ворогів, що завжди й постійно діляться нам у саме серце, навіть тоді, коли підлещуються до нас, коли запобігають, або співчують, або навіть хвалять нас. Найстрашніше, на мій погляд, співчування: воно підле, фарисейське й найпідступніше в наших діях. Благодущних воно штовхає на замирення — така собі веселенька загальнолюдська ідилія, в якій легко, приславши пильність, домагатися своїх інтересів. Барикади існують вічно,— сказав метр і знову поклав рукавичку Баштаннику на рукав.— Навіть у дипломатії. Про мистецтво ж і говорити нічого. Шкода, що дехто іноді забуває про це. От і Береза...

— Ні, він не забув.

— Він просто покинув барикади й пішов купатись до моря,— засміявся метр.— А ви й собі побігли за ним: про це красномовно свідчить ваш висновок. А купаючись, забули й про барикади, й про своїх товаришів, і про те, що там іноді пострілюють, а більше — вицілюють нас для вирішального залпу. Не забувайте, Баштаннику,— сказав він раптом серйозно й довірливо.— Хай уже Береза, на те він і Береза. А ви? Ви маєте стояти на чатах. Ви — це керівництво кіностудії. Ви маєте здійснити «доводку». Знаєте, є такий тер-

мін у конструкторів. Так от, усе, що лишилося незавершеним в інституті, ви повинні завершити на кіностудії. Що не вдалося довести до кінця в навчанні, те доводиться до кінця в практичній роботі. Це закон. Інакше не треба вчити людину. От чому я й сказав, що жодному вчителеві не вдалося повністю перевтілитися у свого учня, бо вчить він його не у вакуумі, вчить кожного з нас ще й життя, оточення, побут, а найбільше — робота, в якій ми найповніше проявляємось і в якій набираємось досвіду. Іноді навіть забуваючи те, чого вчили нас у школі чи в інституті. І вчитель не завжди знаходить втіху в своєму учневі й не завжди узнає його.

— Може, це й добре? — сказав Баштанник.

— Еге ж,— знову поглянув йому у вічі метр.— Може, це й добре. Може. А що складно, то сумнівів тут немає й бути не може. Мене радує, що ви, не забуваючи про стару кінематографічну гвардію, підтримуєте молодь, широко залучаєте її до творчого процесу, але ж спрямовуйте її, вчить і не йдьте у неї на повідку, бо молодь ця бідова, як усяка молодь, а досвіду в неї нема й гарту того, що у нас із вами, теж немає. Я маю на увазі ідейний гарт, який зараз, при широкому культурному обміні з Заходом, стає вирішальним фактором, бо тут не уникнути впливів. Не уникнути. А впливи найсильнішими бувають у молодості, коли людина здатна беззастережно захоплюватись, наслідувати й менш за все — аналізувати.

— Ще й як аналізують! — сказав Баштанник.— Ви б послухали, як у нас молоді режисери аналізують відзнятий матеріал чи фільм на двох плівках.

— Чужий? — спитав метр і знову всміхнувся.— Чужу роботу вони мастаки... Ми всі вміємо аналізувати чужу роботу, а власна поглинає, до власної стаєш таким всепрощенцем, стаєш таким апологетом своїх задумів, що все ладен обстоювати, все виправдати й пояснити. І тут потрібна твердість, терпеливість, настійливість...

— І вміння,— підхопив Баштанник.— Головне — це вміння. Не вміння полемізувати й доводити, не можна переконати. Особливо молодих талановитих режисерів. Навіть якщо вони тільки-но починають.

— Так, народ гостроязкий, дотепний і головне — тямущий,— очі і все обличчя метра потепліли.— Я їх добре знаю, дияволів. Гарна молодь у нас, освічена. Сліпнуть від постійного читання в двадцять два роки, ігнорують танцюльки, розваги, гуляночки, працюють, як чорти. З ними треба бути просто енциклопедистом.

— Так, пальця їм у рот не клади,— погодився Баштанник.

— Ну, пальця в рот нікому не треба класти,— засміявся метр.— Не гігієнічно. Але й переконувати кожного з них нелегко, якщо вже обере хтось із них неправильну позицію. Так, так,— протягнув метр, думаючи щось своє, може, пригадуючи щось, бо йому й справді було що пригадати.

— От бачите,— сказав Баштанник, коли машина, м'яко гойднувшись, зупинилася біля брами «Мосфільму»,— які розмови і роздуми викликав фільмик Берези. А це вже неабияк.

— Гм,— поблажливо всміхнувся метр.— Химині кури, як кажуть у вас на Україні. Все це — Химині кури. Оці розмови, суперечки, як і сентенція про те, що, мовляв, раз фільм викликав різні судження, то оце вже й фільм. Дурниці! Не вірте й не піддавайтесь! Це може бути тільки недоскопалість. Або ще гірше — безпорадність режисури. І все. Більше нічого тут бути не може. Бо нечіткість концепції — це завжди й нечіткість форми. Даруйте,— знову всміхнувся він і подав Баштанникові руку, вивільнивши її з тонкої замшевої рукавички. Рука була тепла, але тверда, як і перше, сильна, енергійна рука режисера, що завжди, в житті і в мистецтві, був мужчиною.— Даруйте, я про це не можу розмовляти спокійно.

— А ви не говорили з міністром? Що вони там думають робити з Толіним фільмом? І що б ви мені порадили зробити?

— Раджу вам їхати додому — тут ви вже нічого не вдієте.— Метр вийшов із машини. Вийшов і Баштанник.

— Може б, ви поговорили з міністром та якось умовили його?

— Хочете, я вам пораджу,— сказав метр.— Ніколи не намагайтесь узнати більше, ніж вам належить, але завжди прагніть висловити і обґрунтувати свою позицію до кінця. І то так, щоб переконати опонента за будь-яких обставин.

— Спасибі,— сказав Баштанник і ще раз потиснув метрові руку.

— Нема за що,— всміхнувся метр.— Одвезіть товариша в аеропорт,— сказав він водієві й легким кроком пішов до прохідної, і прожиті літа гналися за ним, та ніяк не могли догнати.

Порадник стоїть біля вікна, дивиться в сад, мов бачить всю печаль світу одразу і от-от заплаче над нею. А заговори чи тільки озовися до нього — наче її струсили віником у вас перед очима, і вже Порадник до ваших послуг:

— Я оце думаю, Володимире Миколайовичу...—кидається він назустріч Баштанникові, котрий щойно ступив на студійний поріг.

— Заждїть, Веніаміне Полікарповичу,—зупиняє його Баштанник змахом руки,—відпочиньте, не давайте порад і не намагайтеся думати одразу за всіх. Я оце вперше побачив вас не метушливим.

— Ну, і що? — посміхнувся Порадник і глянув одним оком — сірим — в дальній темний куток, а другим, білестим,— на Володимира.

— Думаю, вам треба відпочивати.

— До пенсії ще далеко,—сказав Порадник, зітхнувши.

— Але ж ви вже сорок років у кіно? — здивувався Баштанник.

— Сорок п'ять,— скромно уточнив Порадник.

— Скількох міністрів пережили?

— І вас переживу,— скромно сказав сірий, як попіл, Порадник.— Вам усім не знести кіно. Воно вам ні до чого. Ви тут довго не протримаєтесь,—ще скромніше сказав Порадник і глянув на Баштанника на цей раз сірим оком.— Захищаєте сумнівні з ідейного погляду речі, аби їх тільки зробили молоді, призначаєте фронтового друга на постановку фільму...

— Самі взнали чи сорока на хвості принесла?

— Чутки йдуть,—сказав Порадник, покрутивши головою,—і майте на увазі: не знизу! — підніс він негнучкий і товстий цурпалок-палець.

— Ха-ха,—засміявся Баштанник.— Он ви чого так посміливішали! А то ж було — хоч до рани клади.

— Мене завжди кладуть до ран.

— Е, ні,—сказав Баштанник.— Я вас до рани не клав. Я з вами ніколи не радився...

— Ото й погано,— м'яко й скромно сказав Порадник.— Я б вам ніколи не порадив виганяти Нетудихату і обстоювати Березу.

— Ви б ніколи мене й не розрадили. І ніхто б не розрадив.

— Керівникам не можна покладатись на емоції,— сказав Порадник.— Багато розкоші. І мало діла.

— А на що покладатись? На хитрість?

— Називайте це, як вам забажається, але без гнучкості не обійтись.

— Це не торг. Це мистецтво. А мистецтво — жорстока річ.

— Як для кого,— сказав Порадник все тим же рівним і спокійним тоном.— Директор же не вигнав Нетудихату? І Березу не взявся обстоювати. Нагорі вашими вчинками невдоволені, і в що це виллється, сказати важко.

— Для кого виллється? — спитав Баштанник.

— Для вас, для вас,— так само м'яко й скромно сказав Порадник.— Я вже знаю, повірте, що так просто це вам не пройде. Не хотіли слухатись моєї ради...

— Не хотів,— сказав Баштанник, стримуючись.— Я вас знав ще до того, як прийшов сюди. Такі є скрізь.

— Це не має значення,— спокійно сказав Порадник.— Якби ви були обачнішим і гнучкішим, багато користі принесли б нашому кіно. А так ви тут довго не пробудете. Тепер уже не пробудете. Я знаю напевне. А жаль. Такі люди, як ви, нам дуже потрібні.

— Кому це вам? — звизивши зіниці, спитав Баштанник.

— Кінематографістам,— невинно сказав Порадник і глянув Баштаннику в очі двома своїми очима, що на цей раз були однаковими.

— Авжеж,— засміявся Баштанник.— Які ж ви кінематографісти? Кінематографісти знімають фільми, а ви тільки годуєтеся з кіно.

— Всі, хто в кіно працює, годуються з нього,— спокійно й повчально сказав Порадник.— Що ж тут дивного?

— Дивне те, що ви така небезпечна людина. От що дивно. Мене попереджали, а я не вірив. Я вважав, що ви — ніщо.

— Вважати й не перевіряти — це теж велика помилка.

— Я вважав, що ви ніщо й що вам у кіно давно вже не місце. Ви так далеко лишились позаду, що тепер тільки шкодите. Але ви вже збираєтесь на пенсію, думав я, не біда, якщо попрацюєте рік-два звичайним собі редактором.

— Не збираюся...

— Вирішували не ви... Вирішував я. І поради ваші, як бачите, нікому не знадобилися.

— Досі вирішували ви.

— Я й надалі триматиму вас аж до пенсії редактором.

— Я й після пенсії лишуся...

— Може б, ви й лишилися, та вас не лишать. Прийдуть молоді, освічені редактори...

— Дозвольте вам порадити: не натискайте так на молодь...

— Не налягай, не налягай, як каже мій приятель? — засміявся Баштанник.

— Так, може, воно й треба висувати молодь. Напевне, треба. Але в яких масштабах? Ви подумали? Висувати треба, але обережно й тихо, в межах пристойності, бо галас навколо цього може викликати узагальнення, які вам і не снились.

— Що ви маєте на увазі?

— Ну, наприклад, протиставлення поколінь. Хіба ви не чули такого модного терміна?

— Вигадки!

— Е, ні,— сказав Порадник розважливо, й на цей раз докір почувся все-таки в його тоні.— Не кажіть, Володимире Миколайовичу. Молоде покоління розбишакувате. Молоде завжди прагне переробити світ, і мудрість полягає в тому, щоб її зусилля поєднувати з традиціями, із зусиллями старших майстрів. Ви ж цього принципу не дотримуєтесь. Ви віддаєте перевагу молодим, а старих відтручуєте, намагаєтесь усунути з творчого процесу...

— Це безпідставне узагальнення.

— Я не маю підстав і права узагальнювати. Бо хто я такий? Редактор. Несчастий редактор. Узагальнюєте ви...

— Але я ніколи не ділив режисерів на молоду й стару генерацію, я їх ділю тільки на талановитих і бездарних. Молодих режисерів ми залучаємо — інакше кіно вмере.

— Ой, матимете ви ще з ними клопіт,— Порадник похитав головою.— Ось побачите...

— А що ж бачити? Молодь — це завжди клопіт. І щоб зрозуміти її устремління — клопіт. І щоб виховати — клопіт. І щоб переконати в заблуканнях — теж клопіт. І хтось же має цим клопотатись? Інакше кіно не буде.

— Не буде,— сказав Порадник.— Але я вам радив не робити таких уже одвертих акцентів на молодь. Бо це обурює старших художників, настроює проти вас тих, що на горі: вони теж не молодь. Вони належать до іншої генерації, а це ніколи не забувається. Навіть якщо й забудеться переднім розумом, то озветься заднім, і вам цього не простять. Повірте мені, я хочу вам добра. Я вас глибоко по-

важаю й через те вирішив хоч раз поговорити з вами відверто.

— Спасибі,— всміхнувся Баштанник.— Краще б нам так не говорити.

Порадник пропустив його фразу повз вуха, й жодне вухо в нього не ворухнулось, і жоден м'яз на обличчі не сіпнувся, тільки очі наче ще більше посіріли й померхли, мовби вкрилися попелом.

— Хіба я сліпий? — сказав Порадник тихо.— Хіба я не бачу, як ви уникаєте мене й тримаєте на відстані? Мене не проведеш. Але я вам раджу: остерігайтеся захоплень. Будьте гнучкіші...

— До біса! — скипів нарешті Баштанник.— Такі вже поставали гнучкі, що ні спертися ні на кого, ні твердої думки добитись. Що ви мені тут ще накаркаєте?

— Решту ви знаєте.

— Ні, не знаю. Не встиг ще нічого взпатн, бо щойно повернувся з Москви. Кажіть.

— Березу не прийняли.

— Он як? — Баштанник заглянув за товсті скельця Порадникових окулярів. Там було тихо і ясно. Хоч грійсь проти сонця, як восени.— Диплома не затвердили?

— Ні, диплом затвердили, а фільму на екран не прийняли.

— Вже й рішення є?

— Телеграма.

— І що ж тепер?

— Тепер, як кажуть, лжкатиме на полиці.

— З цього б ви й починали,— сказав Баштанник.

— Усі ми починаємо з того, що нам дужче болить,— сказав Порадник і знову посірів-посірів, тільки й того, що не заплакав.

6

— Ох! — зітхнула Роксолана, заплющивши очі, й тихо, ні, просто зовсім беззвучно поцілувала його в щоку.— Обніми мене міцно,— сказала з благанням.— І не жалій мене...

— Диво моє,— сказав він.

— Горе моє!— простогнала вона.— Де ти взявся на мою голову?.. На мою бідну голову...

— Помовч,— він міцно поцілував її в губи, наче хотів, щоб з них не злітали такі слова. Губи були гарячі й солоні від сліз.

— Правда,— сказала вона, немов прокинувшись.— Правда, нам нічого нарікати на долю.

Заплакані очі блищали й здавались величезними. Більшими, ніж завжди. Мабуть, від ніжності. Вони дивились йому просто в серце.

— Як дивно...— сказав він.

— Нічого дивного,— зітхнула вона.— Нічого дивного, милий. Просто це буває. Це може бути в людей. І ми тепер знаємо, що це буває. І як буває, коли любиш.

— Але...

— Ніяких але. Це тобі не новела й не кіно. Це — життя. І без цього просто не треба жити. Правда?

— Правда.

— Ох,— простогнала вона, ловлячи його дихання ротом.— Ох, як мені гарно.

— А чого ж ти плачеш?

— Обніми мене ще. Ну, обніми міцно, як ти вмєш, і не питай ні про що. Ми не повинні питати одне одного ні про що. Бо питають, тільки коли не розуміють. А ми ж таки розуміємо все.

— Все, що нас стосується. Все розуміємо й майже нічого не знаємо.

— І не треба,— сказала вона, вивільняючись.— Хіба щось значить минуле? Головне тут — нікому не заподіяти болю.

— Так не може бути.

— Може,— сказала вона суворо.— Ми нікого не робимо нещасним. Нікого. Хоча б тут. Серед мільйонів людей, що населяють це велике місто.

— Ну, заспокойся. Не треба хвилюватися. Хіба ти не бачиш, що наше місто населяють зараз не люди, а вогні? Поглянь.

— Це тому, що зараз так пізно,— вона підійшла до вікна.

На засніжених вулицях — ні душі, а ліхтарів у великих плафонах — безліч. Вони якось ніби скрадають будинки, й дерева, й простір.

— Наша ніч,— сказала вона.— У нас буде багато наших ночей, правда? — Не почувши відповіді, вона не обернулась.— У нас їх буде скількись,— сказала вона, немов переконуючи себе.— І скільки б їх не було, я хочу, щоб наші ночі завжди були населені вогнями.— І, подумавши трохи: — Ну, й квітами. Бо у війну не було вогнів по містах

і не було квітів. Я це пам'ятаю добре. І це навіває жах ще й тепер.

Обличчя її було суворе й очі сумні. Це був не жарт. І не було усмішки на губах і в погляді, і йому стало безмірно жаль її. І своїх років, що пройшли без неї.

Вони довго мовчали, а за вікном падав лапатий сніг і вкривав вулиці, й тротуари, й покрівлі будинків. І ліхтарі здавались більшими тому, що сніг затримував і розсіював їхнє світло. І їх наче було більше, ніж насправді.

— Ну, годі,— сказала вона, цілуючи його.— Іди, любий. Мама й досі не спить, і я не хочу, щоб вона сердилась на мене.

— Ти могла б їй усе пояснити.

— Що?

— Ти ставиш мені запитання. А нам це непотрібно.

— Любий мій, так непотрібно, як оце тобі йти. Якби ти знав, як це непотрібно.

— Ну, не плач. Тільки не плач. Все буде добре. Я йти-му і повертатимусь. І ти не печалься.

— Це не може тривати вічно.

— Вічного нічого немає,— сказав він.

— А я хочу, щоб це було вічно. Щоб ти приходив і ніколи не йшов.

— Так не буває...

— Але зараз, коли немає нікого, крім нас. І коли все в нас самих. Ми можемо вважати, що ти тільки приходиш і ніколи не йдеш від мене. І про це знатимемо тільки ми вдвох: ти і я.

— Якщо це втішатиме...

— Втішатиме,— вона подала йому пальто.— Мені буде велика втіха знати, що ти завжди зі мною. Ну, хоч думай про це, коли йдеш від мене. І коли будеш без мене в Карпатах. Добре?

— Ти моє диво,— сказав він, обіймаючи її.— Яке це щастя, що ти є і що ти моя.

— І що ти мене знайшов. Хай хоч пізно. Я не хочу про це думати, хоч завжди думаю про це.

— Ну, не треба печальних розмов. Поцілуй мене, і я вже піду. І не здумай дивитись услід. Я не люблю. Це сумно. Дуже сумно. Навіть якщо ми завтра ж побачимось знову.— Він поцілував її й вийшов.

Сходи були темні, широкі, слизькі. Від них віяло холодом і байдужістю тисяч людських підшов. А сніг, на який

він ступив за порогом, був свіжий, запашний. Він нагадав йому готельне ліжко, а ще більше — шпитальне.

Він оглянувся й за легесенькою фіранкою побачив її. Вона була маленька-маленька й сумна, і серце йому стислось.

— Я її ніколи не зможу забути,— він зупинився, щоб подивитись на вікна. Підвів руку, помахав.

Вона кинулась, мов зі сну, замахала обома руками. Руки у відблисках вуличних ліхтарів були білі-білі й нагадували крила.

— Моя люба,— сказав він з відчаєм і пішов далі, повторюючи забуті чиїсь слова: «Тиша і сніг», «Тиша і сніг». Це нагадувало барабанний бій, якщо йти в ритмі. І, здається, повинно було мати продовження. Але продовження не було, була тільки тиша і сніг.

Тиша і сніг...

7

Слухаєш завивання вітру в глуху ніч, дивишся на заліплені снігом білі дерева у сквері, і стає чогось жаль. Сумуєш не знати за чим і гукаєш у душі невідомо кого. Коли місто спить у таку пору й не світиться жодне вікно довкола, тоді здається, що стоїш над дитячою коліскою, й думається тоді про людство якимось ласкаво й печально, як про покинуту дитину.

Людство, людство! Чого тільки не створило ти на своєму віку! Скільки прекрасного й мудрого, скільки величнього й благородного! Ти купаєшся в музиці, народженій тобою, у славі дітей твоїх — вчених і воїнів. Ти порожню планету заставило прекрасними містами, й тепер не можна уявити собі, що колись не було на землі Москви, Рима, Парижа, Києва чи Лондона.

Людство, людство... Ти породило також війни, шибениці і в'язниці. Підлість і зраду теж породило ти. І коли в таку ніч уявляєш всю нашу Землю, що летить і обертається в холодному просторі, мішанина, вчинена людьми на одній з планет, здається неосяжною, складною й мудрою, як саме життя...

А десь на крутому схилі, у високому і білому будинку, схожому на пантеон, світиться одне-єдине вікно. Воно світиться завжди в цю пору. Щоночі.

Що розбудило вас? Що будить вас ночами, мій друже? Може, різкі й покvapливі кроки молодої жінки у світлому

плащі, що йде засніженим тротуаром, несучи свою тінь, мов на вибіленому екрані? Де була вона? І куди йде? Що веде її в таку глуху пору? Радість? Чи, може, нерозділене кохання? Вам її жаль, хоч ви нічого не знаєте про неї, бо в її самотності, в схиленій голові і задумливих кроках по сонному місту — печаль.

Я не знаю, чого ви не спите, мій невідомий друже. Але вікно ваше гріє мене ночами. І як би там не було, що б не робилося в заснулому світі, добре, коли є освітлені вікна серед цієї темряви й тиші. Значить, іще хтось не спить і, можливо, теж думає разом із тобою.

Якщо вам не дає спати бентежна думка, неспокій чи якийсь нещастя — погляньте на мої освітлені вікна: я співчуваю вам, думаю про вас.

Я готовий розділити з вами все.

Розділ восьмий

КАРПАТСЬКА РАПСОДІЯ

1

«Не побийте камінням юнака з першими віршами, — казали древні, — бо, може, це син бога». Сказано це було з гіркого й мудрого досвіду: скількох поетів загубило гоніння на перших порах! Та й не тільки на перших. Терпелива віра в талант, у його можливості, в те, що він неодмінно проявиться повною мірою в свій час, — запорука того, що духовні сили народу в невичерпності своїй безмежні, що вони ніколи не всякнуть, не замуляться, не висохнуть, як висихають зараз малі річки по степах — однаково, мають вони назву чи ні.

«Не побийте камінням... Не побийте», — думав Баштанник, дивлячись Сайгакові проби. Зняті просто на першуліпшу стіну, без декорацій і спеціального антуражу, проби ці вражали оригінальністю й водночас простотою: вони ніби знімалися з природи там, на Гуцульщині, а не в студійних лаштунках. Це була простота народного примітива, неповторна й прекрасна.

Ось його герої в дитинстві — стоять, взявшись за руки, біляві й милі діти гір і сонця. Усміхнені й чисті, мов янголята. Білоголові, білолиці, в білих сорочках — на білому тлі. Тільки очі — в нього — блакитні, в неї — темні, як сливи, — розкошують на білім екрані. Всміхаються й замислюються, немов сонячні бризки, і тіні від хмар перебігають

і міняться в тих очах, переливаються найчистішими барвами. Очі — душа людини. Очі жили в цьому кадрі, і купалися в них юні дитячі душі, єдиною ознакою яких була чистота.

А це вже вони дорослі. Стоять — мовби кожен окремо. Як на старих сільських фотографіях. Ні дотику, ні жесту, ні поруху на обличчі. Тільки обличчя самі аж пашать, а в очах так багато вогнистої пристрасті; й киптарі на обох — червоні, й вишивки на обох — теж червоні, й корали на її шії та квіти на його крисані — теж червоні. Все так і бурхає коханням, вогнем пристрасті, що й самих їх іще лякає, а вже для інших так далеко сховане, що й не шукай — не знайдеш, і не придивляйся — не помітиш.

А ще ось вдовниця — тілста й хтпва, визріла для перелюбу й для любові. Суперниця героїні.

А осьде конокрад і баршник — весь у чорному, жилавий і посатий, як відьма, з божевільними й хижими очима. Він зживе героя зі світу.

А то батьки. По двоє. Набожні та смиренні, доки не дійшло до бійки у підгір'ї чи навіть біля церкви.

— Гай-гай, які діточки! — радів Баштанник. — Хе-хе, який конокрад! А вдовичка — коха! Молодець, Сайгаче! Давай ще раз подивимося. Це просто насолода.

Дивилися ще раз — і бачили більше. Дивилися втретє — й відчули дух гір, хоч їх не було ближче, ніж насправді, за 570 кілометрів, і Гуцульщина вловлювалася в пробах, і люди, і все поставало перед очима в юній своїй первозданності.

— Та ні, — махав рукою Баштанник. — Це справжні проби!

— Треба, щоб він, сучий син, отакий фільм привіз із Карпат... — сказав Вербовий.

— Привезу, — сказав Сайгак суворо: в тоні чулося, що це вирішено раз і назавжди. Хоч би йому й загинути довелось в Карпатах, він від свого не відступиться.

— Плюнь тричі через ліве плече, — сказав оператор Скалко.

— Знаю, — сказав розчулений Сайгак. — Тепер єдине, що прошу в художньої ради і в дирекції студії: затвердуйте проби і запускайте у виробництво. Бо таке щастя буває, мабуть, раз на віку. Кожен кадр, кожен епізод у мене отут, — показав він на серце. — І тут, — показав на чоло. — Ну, просто якесь осяяння, — відверто й щиро вигукнув він.

— Тут теж видно, — сказав Вербовий, кивнувши на ескі-

зи, порозвішувані на стінах кімнати художньої ради, розкладені на столах і стільцях,— і ти нас не агітуй, ради бога. Сценарій хороший, проби хороші, режисерська розробка просто блискуча — працюй!

— Ще одно: оскільки Баштанник нарадив мені цю тему, багато зі мною працював, лаявся й терпів усе, що я йому говорив, прошу призначити його редактором фільму. Бо ніхто мені, мабуть, стільки не допоможе — й саме тоді, коли ця допомога й порада потрібні, як він. Ти згоден? — спитав він Володимира, не перевівши подиху.

— А що ж мені лишається робити? — вигукнув Баштанник.

— Хоч це, по-моєму, й не практикувалося досі, щоб заступника директора кіностудії призначали редактором, але — згода, — сказав зосереджений Ковбаш.

— Дякую, — сказав йому Сайгак і провадив далі: — Прошу також затвердити склад групи...

— Гаразд, давай список групи, — сказав Баштанник, — бо ти як почнеш перераховувати всіх...

— Тепер би тільки погода нас не підвела...

— Ну, хто тепер про погоду дебатуватиме, коли все ще попереду, всі труднощі й несподіванки, все, чого ми ще й не передбачили й не можемо передбачити. А ти про погоду, — сказав Скалко.

— Слухай його, Сайгаче, — сказав Баштанник. — Скалко говорить розумні речі.

— А, — махнув рукою режисер, спалахнувши. — Ідіть ви всі знаєте куди?

— Ну, ну, Сайгаче, — сказав Скалко, до біса модний — ну, просто модерний у короткій своїй зачісці, в грубезному светрі і в ще грубезніших черевиках на товстелезній кований підшві. Такий собі битник. Такий, знаєте, аж надто сучасний — міг би зійти й за стереотип випускника ВДІКу, якби не такий красивий погляд задумливих, трохи навіть сумовитих очей, якби не ота спортивна зібраність у всьому й не стриманість та точність мови. — Тепер ми вже знаємо, куди нам їхати: в Карпати. Куди ж ще далі. Там наш край землі.

2

— Ні, ні, ні, — сказав Баштанник міністрові. — Як собі хочете, я б на студії цього пройдисвіта не лишив.

— Ну, навіщо ж така категоричність, — примирливо

сказав міністр.— По-моєму, Андрій Григорович тут повівся мудро: й матеріал урятував, і старого досвідченого режисера, нарешті, в роботу втягнув — чвари припиняться...

— Отож-бо й воно, що не припиняться: тепер на Сайгака ведуть атаки. Анонімки, мабуть, і до вас доходять?

— Доходять,— сказав міністр.— Але Кузьма Гордійович тут ні до чого. На Сайгака, та й на вас у зв'язку з наданням йому постановки, пишуть інші. Ми тут міркували: може, справді Сайгака даремно викликали на студію? — міністр лукаво примружився.— То метр нарікав на нього, то — анонімки...

— Сайгак блискуче провів підготовчий період,— сказав Ковбаш,— просто здивував усіх пробами, а зараз присилає матеріал такий, що не соромно й вам показати...

— А ви покажіть. Я б із задоволенням подивився гарний матеріал. Цим нас студія не дуже тішить.

— От підбереться якась частка, Сайгака викличемо й покажемо вам.

— І взагалі, тримайте нас у курсі. Просив би Сайгаків постійно приділяти увагу: це ж його перша робота в кіно. Ви ж розумієте...

— Баштанник завтра виїздить до нього,— сказав Ковбаш.

— І з Нетудихати ока не зводьте.

— Я за цей фільм тепер більш-менш спокійний: Кузьма Гордійович — великий професіонал! Фільм буде правильний.

— Та вони всі у нас правильні,— сказав Баштанник.— Такі ж уже правильні, що аж нудить від них.

— Що правда, то правда,— погодився міністр.— Прісно показується життя. Ні любові, ні горіння, все якесь занадто спокійне, виважене, наче всі там у вас постаріли і втомилися. Тепер у вас багато молоді, та й самі ви молоді люди. Я думаю, що справжні фільми з'являться. А то вже мені в Москві якось сказали: та поставте, нарешті, хоч один «неправильний» фільм, бо у вас все правильно, а дивитись немає чого.

— Що не кажіть, на «Мосфільмі» ставлять хороші фільми.

— Та ставлять,— сказав Баштанник.— Але дехто, особливо з молоді, любить походити в чужих штанях. Ти своє бачення дай, а Годар і без тебе вже відомий усьому світу. І до чого тут Годар? До чого він, коли в нас зовсім інші люди, інші умови життя, інші національні характери й

особливості? Ото Сайгак на пленумі правильно говорив про неореалізм.

— Абсолютно правильно, — сказав міністр. — А що ж ви про Березу скажете? Це теж, по-моєму, «годарщина».

— Толя Береза переплюнув і московських піжонів і всім носа втер, щоб не носилися зі своїми запозиченими новаціями, а нас не називали хуторянами. Модерн? Натє вам і модерн!

— Здивували, кажете, Москву? — осміхнувся міністр.

— Здивували, — сказав Ковбаш, і очі його, поцятковані, мов жайворонкові яечка, були спокійні і ясні. — Але більше дивувати не збираємось.

— Як же з Березою вирішили? Даєте йому постановку?

— Даємо.

— Треба йому добрий сценарій підготувати, — сказав міністр. — Треба хлопцеві напрямок правильний дати: скажімо, сучасний повнометражний фільм про молодь нехай зніме. Хай розвернеться там на всю силу! Хай покаже, на що він здатний. А здатний він на багато. Шукаєте йому щось путнє?

— Шукаємо.

— Не дуже довго шукайте, бо йому зараз в простой перебувати — все одно що вмирати. Не зволікайте, не звлікайте, — застерігав міністр.

— Постараємось, — пообіцяв Ковбаш. — А ви б на анонімки зважали менше: заважають, прокляті, працювати.

— Заважають, — погодився міністр. — А ви там уникайте крайніх заходів, тонше і вдумливіше керуйте студією, щоб не було образ. Бо в мистецтві вони, може як ніде, завдають багато шкоди. От і ходить дехто в ображених — скаржиться, нарікає і, як завжди в таких випадках, перебільшує. З Дядьком як було? Один сценарій йому не підійшов. Другий. І так за роком рік...

— Та перебирав він ними — я не знаю як! — похопився Баштанник. — І те йому не так, і те не так...

— А чому? Гадаєте, тільки примхи?

— А що ж іще? Примхи й полохливість. Після невдачі ні за що братися не хотів, уже які йому сценарії не пропонували...

— Значить, недосконалі сценарії. А Дядько вимогливий. І до себе, й до інших. А коли його без роботи лишили, ігнорувати почали — він в опозицію ударився. Неприпустима в мистецтві несправедливість. Як ніде, неприпустима! Я давно збирався, Володимире Миколайовичу, поговорити з вами

про Дядька. Це чесний і вимогливий художник. Анонімки пише не він.

— Я знаю, хто їх пише,— сказав Баштанник.— Це йде від Порадника, Нетудихати, та й Дядько не без гріха. Одбити б їм охоту від такої творчості...

— От узнаємо, тоді й будемо з ними вирішувати,— пообіцяв міністр.— А поки що допоможіть і Кузьмі Гордійовичу підшукати тему.

— Допоможемо,— сказав Ковбаш.— Доки закінчить «шедевр» Нетудихатини, сценарій йому буде готовий.

А Баштанник нічого не сказав. Мовчки попрощався з міністром і мовчки пішов до дверей.

— Ти що? — спитав його Ковбаш на широких сходах, застелених пухнастою доріжкою.— Не згоден з міністром?

— Не згоден.

— Ну, як знаєш,— сказав Ковбаш.— А я мушу виконувати пораду міністра. У нього порада, а в тебе — категоричність. Я з такою категоричністю не погоджуюсь.

— Як знаєш,— сказав Баштанник.

І перша кішка пробігла ними по сходах. По білих мармурових сходах, застелених низкішною барвистою доріжкою. Хоч кішки наче й не було.

3

— Вип'ємо чаю,— сказав молодий шофер у велетенській лисячій шапці, зупиняючи машину біля чайної.

А надворі ще ніч, надворі мороз, і двері чайної зачинені. І чаю в таку рань не хочеться, бо пили його звечора у вагоні проклятушого повільного поїзда, котрий зупинявся біля кожного стовпа, й здавалося, навряд чи й може довести до Коломиї. Але він якось довів їх перед самим ранком, і на порожньому засніженому пероні один з них, Ржешутек — другий оператор з Сайгакової групи, що возив матеріал на обробку й тепер повертався,— пізнав водія, який самотньо стовбичив під ліхтарем, чекаючи їх.

— Валю! — гукнув Ржешутек, зіскакуючи на ходу з підніжки з двома парами добрих гірських лиж.— Валю! Іди помагай вивантажуватись.

Він приставив лижі до ліхтарного стовпа впевнено й звично, мовби на своєму подвір'ї, й знову поліз у вагон тягати металеві коробки з проявленою плівкою, якісь ящики з ревізитом, чемодани, набиті важкими й темними пляшками

з марочними грузинськими, вірменськими, угорськими й болгарськими винами, з ікрою, сьомгою, цитринами й різними начинням з усього світу — всім, що можна й чого не можна купити навіть у Києві перед святом.

Цього добра навантажила, їдучи до Сайгака, Роксолана, що була в модних чобітках на високому каблучі і з теплим хутром всередині, в синіх штанях, що туго обтягали ноги, в грубезному светрі. З-під яскравої вовняної хустки вибивалися світлі кучерики. В світлі ліхтаря вони блищали, мовби змащені маслом за тутешнім гуцульським звичаєм. Блищали й гарячі задумливі очі. І білі зуби, рівні, вологі, блищали теж. І вся вона була якась легка — такій не треба нікуди збиратися, вона завжди в дорозі, наче ще й місця собі не встигла нагріти на землі. Вона нічого не носила. Стояла, дивилась, як хлопці вивантажують свій реквізит, і здавалася спокійною, задумливою й сумною.

«Справжня сучасна жінка»,— подумав Баштанник, третій з тих, що зійшли щойно з київського поїзда в Коломні. Всього троє їх зійшло тут. І всі — в одне місце: в експедицію кінозйомочної групи, що вже три місяці сидить у центрі Карпат, одрізана від усього цивілізованого світу бездоріжжям і відстанню.

А потім була труська й покручена дорога попід лісом, попід воринням, попід темними вікнами гуцульських, ще сонних, хат, понад глибоченними ярами, що здавалися в темряві бездонними прірвами. Проїхали кілька рипучих дерев'яних мостів, що висіли над замерзлими гірськими річками, по ущелинах, що голубіли залісненими боками, впираючись у зоряне тріпотливе небо, холодне, промерзле, так що аж зорі побільшали в ньому, наче були вони водянисті й розширювалися від морозу.

Машина стрибала й трухикала на вибоях, захилялась, і її заносило, мов човен при розвороті на великій швидкості,— так що іноді вона сунулася боком, і треба було хапатись за що-небудь, щоб всидіти в ній і не повалитись на когось або не випасти, прорвавши тент халабуди, який, проте, захищав од вітру й справно втримував тепло від системи опалення. Цей прудкий і куций, цей остійливий газик у Валиних руках перетворився на гірського коня, що не боявся ніяких ускладнень небезпечної дороги. І все ж дев'яносто кілометрів такої дороги здалися добрячою відстанню.

А коли вже почало дніти, засніжені гори, далекі й близькі, смерекові ліси, сріблясті від інею, й прозоре небо, й долина Черемошу, що курілася легкими випарами темної

прудкої води,— все це здатне було зачарувати найбайдужішу людину, яка вік звікувала б і померла, так і не побачивши справжньої краси.

Проїхали Косів, коли вже вставало сонце, а потім були ще якісь села, вже невеличкі, вже втиснуті в золотаві багетти великими й меншими художниками. Були вони від того й знайомі неначе, і разом з тим ніколи не бачені — так що від зустрічі з ними віяло радістю, наче від пізнання чогось милого й напівзабутого, що конче треба було пізнати рано чи пізно.

Жаб'є від незайманих цнотливих снігів, на диво прозорого повітря й смерекової свіжої зелені здавалося первісно чистим, святковим. І люди, що поспішали в цей ранній час на роботу, й діти, що бігли до школи в товстих та теплих киптариках, вигаптуваних барвистим гуцульським орнаментом, і невеликі, дбайливо покриті ліжниками коненята, обвішані гучними дзвониками,— все це було якимсь іншим світом, якого Баштанник не знав і який відкривав безпосередньо, радісно й чисто, як ранок нового дня, що безперемінно обіцяв тобі щастя.

4

У великому вікні ярилося сонце, щойно вирвавшись із-за гір. Через те що кімната була маленька й гарно побілена, а сонце висіло низько і саме навпроти вікна, воно мовби обрало з усієї широкої долини саме її й навело на неї свій фокус — світилися стіни, світилася біла стеля, іскрився і пускав зайчики прозорий графин із водою, що стояв на підвіконні,— він просвічувався й нагадував лінзу або якийсь об'єктив, призначений для концентрації сонячного сйва.

Баштанник і Роксолана переступили поріг і мимоволі примружились, не добре й розгледівши, хто в цій кімнаті є. Потім, коли очі звикли до такого світла, пізнали Нонну Миколаївну — директрису, що стояла при столі в товстій пухнастій хустці, Скалка — оператора, що сидів на ріжку ліжка, теж білого-білого й пухнастого, збудженого Сайгака і Юрка-художника, що, зіпершись на бильце нікельованого ліжка, мовчки плакав, не криючись і не соромлячись. Проте всі трое мовчали. І мовчали вже давно, мовчали важко. Бо на Баштанникове вітання ніхто не відповів, тільки Нонна Миколаївна ледве помітно кивнула важкою й високою го-

ловою. Голова була важка від тугої коси й товстої хустки настільки, що кивнути дужче було б небезпечно.

— Що тут відбувається? — спитав Баштанник.

Усі мовчали, не рухались, наче він ні про що їх і не питав. Наче вони його й не чули.

— Та ви що? — розгубився Баштанник.

Мовчанка.

— Поглухли?

Ніякої відповіді. Жодного руху. Тільки здавалося, що шибки от-от мали зажебоніти від сонця, задзвеніти, зойкнути від могутнього потоку світла. Але вони теж нишкли собі в своїй прозорості, давно, мабуть, звиклі: їм доводилось влітку пропускати, мабуть, і не таке світло.

— Юро, тебе образили?

Художник не поворухнувся.

— Сайгаче, що трапилося?

— Залиште нас,— сказав Сайгак.

— Ні, зостаньтесь,— владно сказала Нонна Миколаївна.

— Вони вирішують творчі питання, а не виробничі,— сказав Сайгак.— Це не їхня компетенція.

— Тоді я буду дзвонити директору студії,— сказала директриса.

— Подзвоните директорові й міністрові, кому схочете. Тільки після нашої розмови,— сказав Сайгак. І до Баштанника:— Ви йдіть, ми зараз.

На Роксолану він навіть не глянув.

Баштанник мовчав тепер сам і мовчки переводив погляд з одного на другого.

— Звичайна виробнича нарада,— всміхнувся Скалко.— Щоб не було застою.

— Ні, правда,— озвався крізь сльози Юрко-художник.— Ви йдіть собі й не тривожтесь. Все в порядку. Ми зараз закінчимо.

Дивно було дивитись на нього — високого, плечистого, здорового, як світ, і заплаканого, як дитина.

Баштанник вийшов, пропустивши поперед себе Роксолану, й щільно причинив двері.

За дверима все ще мовчали. Вони пройшли довгим і темним коридором, але з директорського кабінету не долинуло жодного звуку. Там, мабуть, збиралися мовчати довго. Схоже було на те. А може, прислухалися до їхніх кроків і чекали, доки вони вийдуть надвір.

У дворі раювали сонце й мороз одночасно, і сніг нестерпно білів, різав очі, видавлюючи сльозу, тільки в затінку

заспокійливо синів, блакитнів, переливався, бо хотів бути таким, як небо,— поволі ставав, та не міг.

— Дивина,— розвів Баштанник руками.— Чудеса в рещеті!

Мороз одразу шаснув по ньому знизу, обхопив гомілки, взяв у лещата груди, живіт, підкотився до горла. Руки й ноги задеревіли, дихання перехопило, як під час стрибка з висоти або після удару в щелепи, а шкіра обличчя натяглась, як ото бува, коли висунешся з вікна автомашини при стокілометровій швидкості.

«Може, Юрко зайшов щойно знадвору й плакав від морозу?» — подумав він, відчуваючи, як з очей викотилися сльози й побігли по щоках.

— От мороз, так мороз,— сказала Роксолана, б'ючи себе рукавицями по стегнах.— Кажуть, він тут найсильнішим буває саме оце зараз, при сході сонця.

— Хай йоу чоут,— сказав Баштанник, ледве ворущаючи губами.

— Ха-ха-ха! — засміялася Роксолана, показуючи разок білих вологих зубів.— Що ви сказали? Повторіть.

— Дійко йоо беи,— сказав Баштанник ще шепелявіше.

— Охо-хо-хо! — аж вигиналася зо сміху Роксолана.— Мерщій тікайте в контору, бо з вас лишиться тільки бурюлька.

З ніздрів у неї виривалась пара, рожевіла на сонці та осідала інеем на віях, на бровах, на легенькому темному пушку над верхньою губою. А щоки смагляво жевріли, а очі іскрилились ще дужче за сніг — така собі інфанта Веласкеса, що не боїться ні бога, ні чорта, ні верховинського морозу при всій своїй тендітності.

— Ну й вирядилися,— сміялась вона.— Наче це вам перебігти з Жовтневого палацу у Спілку письменників. Наче це вам в оперу заманулось. Ніколи не були взимку на верховині?

— Нікои,— промимрив Баштанник, відчуваючи дріж, що піднімався десь знизу живота й хвилями йшов по всьому тілу до горла.

Роксолана вхопила його за руку й силоміць утягла в сіни.

— Задубієте к лихій годині на моїх очах, а мене звинуватять...

— За знущання над тваринами? — спитав Баштанник, трохи одійшовши в теплих сінях.— І на груди начеплять табличку: «Ворог фауни»? Але ж не ви мене вигнали в такому одязі на полонину, не вам і відповідати.

— Раз не буде кому, відповідатиму я,— сказала Роксолана, все ще сміючись.

5

Знімальна група розмістилася в двоповерховому будинку для приїжджих. Жаб'є було колись, донедавна, районним центром, і, може, непоказну назву його змінили були саме через це на звучнішу та врочистішу — Верховина.

В центрі села височіє нове багатоповерхове приміщення лісгоспу, а навпроти, через вулицю, темніє величезна дерев'яна споруда, схожа на величезну клуню. Можливо, колись це був заїжджий двір із конюшнями й корчмою. Тут теж містилась контора — чи, точніше, штаб групи.

Звідси вранці виїжджали на зйомки, а ввечері збиралися на нарад, де обговорювали все, що зроблено за день, лялися так, наче хотіли вилятися і на завтра. Але цього, як завжди, вистачало тільки на сьогодні. Хоча й доводилося засиджуватись на таких імпровізованих засіданнях чи нарадах далеко за північ, вилятися всім не вдавалось, хоч плач, і ранок другого дня починався знову з суперечок між адміністраторами та директором групи, з одного боку, і режисером, оператором та їхніми асистентами, — з другого.

Тут, біля штабу знімальної групи, Баштанник ще раз відчув себе зулусом в Арктиці: міське пальтечко й модні черевики знову дали йому відчуття, що таке тридцятиградусний верховинський мороз. Він саме потрапив на той момент, коли пристрасті творчо-виробничої суперечки досягли свого апогею. В накуреному приміщенні було повно людей, голландська кругла залізна піч була натоплена так, що тьмяно червоніла, а гамір стояв такий, що свіжій людині не можна було почути й слова. Кричали, мабуть, усі. Ніхто, здавалося, не мовчав, і в першу хвилину можна було подумати, що піч теж кричить на свій лад. Грубо тесаний стіл і лави, якийсь реквізит, прикритий наспіх мішковиною, снопи кукурудзи, залишені колгоспним комірником чи придбані групою, — все це було якимсь первісним, незатишним, усе кричало про те, що люди тут отаборилися випадково й ненадовго, що вони потерпають від цієї невлаштованості й мріють якнайшвидше покинути все і якомога швидше втекти звідси.

Всі в кожухах, усі бородаті, всі з сигаретами. Кудлаті шапки й грубезні вив'язані на гуцульський кшталт рукавиці не поскидали — забули, мабуть. Ніколи — кричать! Про що, не знають і самі. Аби лаялись. Принаймні так здалося Баштанникові в першу хвилину. А побачивши його, всі на мить змовкли. Потім почалися вітання. Скалко, найбородатіший від усіх, довго лоскотав його своєю пишною й м'якою бородою, наче це й не він кілька хвилин тому спроваджував його надвір; а Сайгак пробіг повз нього, тільки піднявши на знак привітання руку в білій вовняній рукавиці, наче міліціонер на посту, підхопив легконогу Роксолану, що саме переступила поріг, і грюкнув дверима. За порогом фуркнула й змовкла, віддалившись, машина.

— Він поїхав,— сплеснула в долоні директриса Нонна Миколаївна.— Ні, ви подумайте,— з молінням звернула вона очі на Баштанника.— Ви тільки скажіть, у мене зйомка через півгодини, а він поїхав... Ну, як тут можна виконати план? Як із такими людьми можна працювати?

— Він зараз повернеться,— заспокоїв Нонну Миколаївну Скалко.

— Ви тільки й знаєте, що захищаєте один одного, а я вже з ніг падаю від ваших витівок.

— Нонно Миколаївно,— степенув Скалко плечима здивовано й осудливо,— про що ви говорите?! Така жінка до нас приїхала, ви розумієте? В цю глушину. Та якби мені доручили її опікувати, я б побіг бігом на самісінький Ігрець. Або на Чорногору забрався по нинішніх снігах.

— А мені,— неспримиренно сказала Нонна Миколаївна,— все одно, хто приїхав. Хоч чорт, хоч диявол. Мені треба, щоб ви сьогодні зняли гражду Івана й капицю. Мені треба, щоб завтра ви зняли сон Мико і загибель Аннички...

— Що ви говорите! — обурився оператор.— Ну, ви тільки послушайте! — звернувся він до Баштанника.

— Я нічого не второпаю,— сказав Баштанник, якому зовсім не хотілося бути третейським суддею в цьому немислимому бедламі.

— Боже, оце ви так приїхали? — жахнулася Нонна Миколаївна.— В отакому вбранні? Ловко! Хлопці,— гукнула вона адміністраторам,— одягніть!

За хвилину на Баштанника натягли киптаря й стьобанку, ватяні штани й валянки, і він відчув себе рівним з усіма. Навіть з верховинським морозом. Все було гаразд, тільки не вірилось, що ці люди, котрі так грубо лаються й так безалаберно влаштували свій побут і свою роботу, ніяк не

влаштувалися за цілих три місяці, що люди ці здатні творити поезію, й кохання, й красу цілої Гуцульщини, де народні легенди й жорстока дійсність минулого переплелися так вибагливо! Але вони творили. Ще й як творили цю дивовижну поему на екрані, так що потім найприскіпливіші критики й оцінювачі тільки розводитимуть руками в захопленні й здивуванні.

— Ну, як ви тут живете?— спитав Баштанник, коли вже всі потроху втомилися.

У дворі й на вулиці гриміли мотори автобусів і величезних, важких, мов айсберги, ліхтвагенів, люди всідалися, щоб їхати на зйомки, а Сайгака все ще не було.

— Конго! — сказав Скалко, трагічно здійнявши руки.— Дикунські умови.

— Ви не смійтесь,— сказала Нонна Миколаївна.— Піде помитися. Як це нам, жінкам, ви не уявляєте. Ви просто нічого не уявляєте, раз ви смієтесь.

— Але ж люди весь вік тут живуть.

— Люди,— сказала ображено Нонна Миколаївна. Напомаджені губи її яскраво жевріли на повповидому рожевому обличчі, брови лисніли, мов соболинні.— Вони звикли до всього. Вони просто не уявляють, що десь є ванни, театри, затишні квартири. А ми тут пропадаємо.

— Не дуже ви й пропадаєте,— сказав Баштанник.— Не пропадаєте зовсім, як подивитись на вас.

— Е,— сказала Нонна Миколаївна,— це тільки на перший погляд. А пожили б ви тут — по вісім чоловік в одній кімнаті; самі топимо, води гарячої нема, митися піде, тільки під краном...

— Кран — це вже цивілізація,— сказав Скалко.— Не в усіх кімнатах є крани.

— Ви мене просто дивуєте,— сказав Баштанник.— Ну, а Сайгак? Теж нарікає? Ми ж із ним воювали. Жили в бліндажах і траншеях.

— Війна є війна,— сказав Скалко.— А зараз людині потрібні хоча б елементарні умови, а їх нема. Не-ма! — сказав він переконливо.

— Сайгакові й Скалкові ще нічого,— сказала Нонна Миколаївна.— Вони живуть у хазяїв: їх обпирають і годують.

— Кулеша,— сказав Скалко.— Гуцульська кулеша й гусянка. Я так до цього звик, що не знаю, як переходити на міські наші харчі. Просто не уявляю, як мені доведеться звикати.

— Е, облиште,— сказала Нонна Миколаївна.— Яка незвичайність — кулеша й гусянка. Ще, скажете, вам і бринза місцева подобається? Їдьмо краше на зйомку.

Сайгака все ще не було, і їхати не було рації, доки адміністратори й асистенти не розведуть масовку, а освітлювачі не встановлять свої діги.

— Люди вже плачуть,— сказала Нонна Миколаївна.— Не можу втримати в експедиції. Готові навіть роботу втратити, дійти до того, щоб їх зі студії вигнали,— не хочуть далі залишатися в групі, хоч плач.

— Плачуть? — здивувався Баштанник.— А чого їм плакати?

— А спитайте,— сумно осміхнулася Нонна Миколаївна.— Спитайте, та й узнаєте. Я думаю, вам це не завадить. От зайдіть у бухгалтерію,— вона перейшла в кімнату й відчинила двері в сусідню.— Ну, заходьте.

В бухгалтерії сиділо три немолодих жінки. Побачивши Баштанника, вони попідхоплювались йому назустріч, несміло подавали безвільні руки човником, розгублено осміхалися, запитливо і з надією заглядали в обличчя.

— Драстуйте,— сказали вони,— що ви нам привезли?

— Нас замінять? — питала одна.

— Мені вже можна їхати? — питала друга.

— Антон Никанорович мав викликати мене,— сказала третя.

— Ніяких змін,— сказав Баштанник.— Принаймні я нічого про це не чув.

— А що ж вони собі думають? — зойкнула огрядна жінка, готова от-от заплакати.— І ви! Ви ж заступник директора студії!

Баштанник мовчки дивився на них, незмигливо й суворо.

— Наче на спокутування гріхів вислали нас сюди,— поскаржилася ставна чорноброва молодичка, вкутана в товсту хустку, під якою все одно вгадувалося її випещене й дозріле тіло.— Мій чоловік пропадає там без мене, щодня дзвонить і благає, щоб я їхала негайно.

Третя, затуливши обличчя руками, пішла в куток на своє місце, схлипуючи.

— Акторам нічого,— сказала огрядна й сива жінка,— вони приїдять і від'їдять. А ми, наче на засланні, вже котрий місяць тут сидимо! Здичавіли просто.

— Так,— зітхнув Баштанник.— Нічого не скажеш, добрі трудівнички.— І вийшов, грюкнувши дверима.

— Ну, що? — спитала Нонна Миколаївна.

— Нічого,— відповів Баштанник, натягуючи шапку з відкоченими навушниками.— Поїхали.

Сайгак із Роксоланою були вже тут. Він чистив помаранчу, і на снігу біля машини жевріли жовтогогарчі, сповнені сонця шкаралупи. Їв, ласуючи, дольку за долькою, неспішно, розтягуючи насолоду. Роксолана поправляла йому високий комір светра, й очі її сяяли так, що мусила ховати їх від людей.

— Ти щаслива? — спитав її Сайгак.— Сховай своє щастя далі. Бо нам тут усі заздритимуть, а це до добра не доведе.

— Знаю,— сказала Роксолана.— Весь час думаю про це.

— Як мені вас розлучити тепер? — зітхнув Баштанник, підійшовши.— Ну, хоча б на час зйомок?

— Нічого не вийде,— білозубо сміявся Сайгак.

Він був окрилений роботою й приїздом Роксолани. Він поставив багато спектаклів, вже давно набув слави у пресі й тому завжди тримався впевнено й незалежно, але тільки тепер відчув, що творить справжнє й велике мистецтво, і був щасливий як ніколи.

— Нічого в тебе не вийде, Володю. Я її люблю, а картині це завадити не може. Навпаки, картина буде тільки краща від цього. А зараз що головне? Головне, щоб картина була гарна. Щоб кожен епізод був — поезія й правда.

— То їдьмо творити поезію й правду,— сказав Баштанник, доїдаючи помаранчу, яку йому теж поклала в руки Роксолана, мовби подарувала спогад про літо.

— Ні,— сказав Сайгак.— Ні, ми підемо пішки, через перевал. Навпростець.

— А ви, Нонно Миколаївно? — спитав Баштанник.— Ми ще з вами побачимось?

— Я поїду в Косів. Потрібні машини, дзвони і вітвар гуцульської церкви. В райвиконком їду. Надовго.

— Тоді бувайте,— сказав їй Баштанник.

Нонна Миколаївна нічого не відповіла. Вона тільки осміхалася й думала щось своє. Може, про машини думала вона, а може, про дзвони, що звучатимуть у фільмі. А може, й про церковний вітвар думала вона, хто її знає?

— Ходімо, я покажу вам гори,— сказав Сайгак.

На високих верхах виднілися далекі оселі, де люди живуть вічно, де й самому хотілося б жити, тільки туди по такому снігу навряд чи й дійдеш.

Люди все ще квапилися по засніжених вулицях Жаб'єго, ще бігли щебетливими табунцями школярі з гаптованими тайстрами через плече, й Сайгака зупиняли на кожному кроці, щось питали його або про щось радилися з ним, а малеча просто висла на ньому:

— Дедьо передав вам крейцара,— тицяла білявенька дівчинка обшмугляну монету режисерові.— Веліли передати, що стара, що лишилася від якогось цісаря. Тільки я забула, від якого.

— Від Франца-Йосифа,— відповів їй Сайгак, заклопотано розглядаючи мідну монету, немов якусь коштовність.

— Натє піріжків,— кирпатий школяр простягнув Сайгакові акуратний пакуночок, що вже встиг промаслитись і парував на морозі.— Мама наказали передати вам, доки теплі.

— Ага,— мовив Сайгак,— дякую. Дай боже нам, хлопче, щоранку їсти теплі піріжки.

Він розпакував згорток і простягнув Роксолані й Баштанникові рум'яні, пахучі піріжки, не забувши при цьому похастувати малюка, котрий тут же й кусонув піріг, і побіг, вибрикуючи, доганяти гурт, аж тайстра з книжками підскакувала за його спиною.

— Заждіть хвилинку, пане режісер,— покликав Сайгака сивий чоловік у валяних гачах і розстебнутому киптарі, з-під якого жевріла вишита сорочка. Чоловік повагом переходив вулицю, і по його ході видно було, що прийшов він здалеку, десь із неближніх гір.— Маю вам щось говорити. Ото, Сайгаче, питали ви мене якось на Покрову про лірника. Так я назнав: є такий чоловік за Косовим, кілометрів вісімдесят звідси. Старий і сухий, гейби те вориння. Такий, як вам треба. На весь край лірник. Ще в мене на весіллі музикував. Тільки що далеко та й пізно вже? Може, вам він і не до гаразду?

— До гаразду, до гаразду, вуйку,— відповів Сайгак, виймаючи блокнота, щоб записати адресу й ім'я лірника.— Спасибі вам.

— Дай боже здоровля,— вклонився старий і пішов собі своєю дорогою.

— У тебе тут помічників до біса,— сказав Баштанник.

— Популярним став у Карпатах наш Сайгак,— кепкувала Роксолана.

— З усім краєм маю стосунки,— гордовито повернувся до них Сайгак.— Інакше фільму не поставиш.

Вони вийшли на міст, перейшли Черемош по лунких від морозу дошках. Звернули ліворуч і понад берегом вийшли за село. Поминули якесь вориння й опинилися в горах. Потім почали спускатися пологим засніженим схилом у долину. Там біг і парував малопримітний, майже зовсім засипаний снігом ручай, а за ним здіймався в саме небо крутий бік гори, по якому летів, мов темний птах, лижник. Інколи він гальмував, збиваючи прозорі хмарки снігу, якимось наче підскакував на тому леті — весело й радісно летів він згори, й видно було, що лижник він добрий і що спуститися з гори йому не дивина.

Пролетівши повз них на величезній швидкості, він підскочив у повітрі, впав на підігнуті ноги і, вкутавшись хмарою збитого лижами снігу, зупинився як стій.

— Привіт! — гукнув він із тої сніжної куряви, а коли вона вляглася, Баштанник пізнав бородатого Ржешутека.— А я по вас. До зйомки все готове, і вас ждуть.

Розділ дев'ятий

ДУМА ПРО «ЗОЛОТОГО ЛЕВА»

1

Навколо — жодного сліду. Ні звір не прошмигнув темної ночі, ні люди вдень не пройшли повз хату, і важко було повірити, що в ній хтось живе.

— Ватага на лаві немає,— сказав Сайгак.— Все, було, на лаві сидить, подорожніх виглядає, щоб сигарету випросити. А тепер немає...

— Тепер біля вікна не всидиш,— сказала Роксолана.— Холодно. І в хаті, мабуть, нетоплено. Лежить старий під ліжником, щоб не мерзнути.

На грубезному брусі одвірок, над масивними потемнілими дверима, висить металева табличка. Емалевою білою фарбою покрита вона. Так само міцно й так само надійно, як ото казани чи каструлі. Біле тло й синя цифра «№ 431» — на величину всієї таблички.

— Все тут, у горах, тривке, довговічне,— сказав Сайгак.— І хата. І табличка над дверима.

— І спогади,— вставила Роксолана.

— Повітря таке,— засміявся Сайгак.— Повітря, й небо, й дух смерекової хвої.

Роксолана, ставши навшпиньки, заглядала у вікно, приклавши шорами рукавиці до очей, але нічого побачити не могла, бо шибки позамерзали.

— А знаєте, чого хати тут стоять по сто років і більше? — спитала вона Баштанника, полишивши свої розглядини й наближаючись до дверей.— Не знаєте? — Вона штовхнула двері.— Дивіться.

Баштанник і Сайгак ступили слідом за нею через поріг і побачили крокви й бантини, бо ніякої стелі над головою не було, а був гонтовий дах.

— Ця частина хати зветься хороми,— сказала Роксолана.

— Непогано, правда? — всіхнуввся Баштанник.— Оце так хороми!

— «Чи в хоромах з панянками ти регочешся вночі»,— продекламував Сайгак задумливо.

Бантини, крокви, гонт, вся стіна ліворуч від дверей, що відгороджувала цю частину хати від жилого приміщення,— все прокіптявіло наскрізь. Кіптява лежала на дереві товстим бугристим шаром, що нагадував крокодилячу шкіру.

— Шинка, а не хата,— сказала Роксолана.— Може стояти хоч тисячу років. Ніякий тлін чи шашіль не візьме.

— Немає зла без добра,— сказав Сайгак.— Димарів не ставили, щоб податі не платити. За димар брали за панської Польщі найбільшу подать. А дим, виявляється, зберігав хати гудулам, так що вистачало однієї на всі покоління. Мудрість народна. Вона проявлялась і тут.

— Біда навчить їсти коржі з маком,— сказала Роксолана й першою увійшла до хати.— Добрідень,— сказала вона комусь, кого Баштанник ще не бачив.

Потім він побачив лаву під вікнами, грубо тесаний стіл під протилежною від входу стіною, в кутку — саморобне дерев'яне ліжко, на якому сидів старий чоловік. Він сидів і мовчав, опустивши могутні плечі, на які накинута було вовняний кобеняк, поруділий від часу й постійного вживання. Сиве, давно не чесане волосся, зеленаве по краях, звисало на плечі лев'ячою гривою, а очі, сірі й великі, насторожено вп'ялися в двері: йому і важко, і конче потрібно було побачити тих, що увійшли.

— Драстуйте,— сказав отетерілий Баштанник.

Ватаг-велетень, мовби стемнілий від старості, мовчав.

— Він не чує й майже не бачить,— тихо сказав Сайгак.
— Що за люди? — рокітливо запитав старий.— Проходьте ближче,— ватаг закліпав важкими повіками, й глибоченні зморшки, що побатували його стемніле обличчя, зарухались.— Це ти, Сайгаче? Добридень.

— Я,— сказав режисер.— А це ось Роксолана.

— Гостинців вам привезла з Києва.— Вона дала дідові кілька великих помаранчів, поклала якийсь пакуночок біля маленького ситечка з тютюном, папером і сірниками — все це лежало в нього під рукою, напхвату.

— А сигарет немає? — спитав дід, помовчавши, доки всі вони стояли біля нього й розглядали його, мов якесь диво. Помаранчі він одклав убік, не виявивши до них ніякого інтересу.

— Нащо вони вам, ті сигарети,— сказав Сайгак.

— Нащо, нащо,— роздумливо й осудливо пробурмотів дід.— Затягнуся разів скільки, та й відкашляюся. Та й дихати стає легше. Аякже.

Роксолана сіла на лаві під вікном. За спиною в неї було сонячно, і вкриті інеєм шибки матово світилися рожево-голубими відблисками.

— Табівку не продасте? — спитав Сайгак.— Не надумали ще продавати?

— Ні,— сказав старий.— Вона мені дісталась від мого діда. З нею мене й покладуть.

Дротяна табівка, виплетена вибагливими візерунками, висіла над ліжком, блискуча й нова, немов щойно зроблена, й старий повернув до неї голову.

— Не табівка, а диво,— сказала Роксолана.

— Хочете забрати з собою табівку, коня свого й жону свою? — спитав Сайгак.

— Ні,— сказав дід.— Дружина моя давно вже померла. А коня я ніколи й не мав. Візьму табівку й бартку свою парубоцьку. Та й по всьому.

— А діти у вас є? — спитав Баштанник, усе ще не одриваючи погляду від старого. Його, мабуть, мучило те, що навколо хати, й поблизу, й віддалік не було слідів, наче тут і не ходив ніколи ніхто.

— Дітей бог не дав,— сказав старий, і печалі в його тоні не було.

— А скільки вам років? — спитав Сайгак.

— Тисяча вісімсот сімдесятого року народження,— відповів господар.— А що?

— Та нічого. Я просто так.

— Ну, ну,— сказав дід, пильно глянувши на Сайгака, наче хотів щось спитати й собі.

Але не спитав.

— Хто ж вам їсти готує? — спитав Баштанник.

— Ат,— сказав старий.— Челядь, як до маржини йде, то котрас забіжит, та й протопит, та їсти зготує. А мені хіба багато треба?

— А часто вони заходять?

— Ні,— сказав старий.— Нечасто.

Сайгак сів на лаву, поряд із Роксоланою. Біля ліжка лишився стояти тільки Баштанник. Це було якось незручно, але він не міг одійти від старого. Стояв і не зводив з нього очей, і щось ніжне-ніжне піднімалося йому в грудях.

У спогаді крикнули раптом журавлі високо-високо, в далекому, як сон, дитинстві, й рідний дід його став серед поля в борозні, з батогом у натрудженій руці: голову задер, кашкета на потилиці підтримує — шукає очима журавлиний ключ. Немає: хмари летіли над полем низько-низько, здавалося, черкались об краєчок лісу отам, в головах ниви, а дідусь гукає: «Дивись, дивись, Володику! Бачиш журавликів, внучку?— І йшли через зорану смугу від коней і від плуга до онука, що сидів на возі, вкутаний у дідів кожух.— Ну, бачиш?»

Дідусеві так хотілось, щоб онук побачив журавлів! І малий кивнув. То дідусь втерли йому носа, поцілували й пішли знову орати, й перші білі сніжинки летіли вже над чорною ріллею.

— Так,— сказав старий після довгої мовчанки.— Заходять вони нечасто. Але я й сам іноді можу протопити,— він одкинув із ніг ліжничок і зібрався встати. Але потім роздумав. Понишпорив рукою, щоб знайти ліжничка і знову накрити ним ноги, що були довгі, могутні й такі рівні, як смереки в лісі за його хатою.

— Нам треба йти,— сказав Сайгак, поглянувши на годинник.

— Робота? — спитав дід.

— Робота,— сказав Сайгак.

— Добро, в кого є добра робота і хто вміє працювати,— сказав старий, і це була єдина фраза, сказана ним не те щоб з дуже відчутним жалем чи заздрістю, але якийсь із цих настроїв усе-таки пробився в його рокітливому сильному голосі.— Що ж,— сказав він.— Ідїть. Та залиште мені сигарет. Бо тютюн якийсь смердючий мені. І не міцний наче зовсім.

— До побачення, ватагу! — сказав Сайгак, підводячись.

— До побачення, — сказала Роксолана.

— Ходить здорові, діти. Та стежки хай вам будуть легкі, та й броди неглибокі, та й дороги безпечні.

Баштанник зупинився на порозі, ще раз глянув на старого, що знову лишався сам, не знати на скільки. Він уявив, як це йому сидіти самому цілісінький день на ліжку. А потім цілу довгу ніч. І знову день, і знову ніч. А навколо — нікого, тільки гори й ліси. І тиша. І ніхто не протупає попід вікнами. І не візьметься за клямку. І не заговорить.

Наче вдарили Баштанника по серцю — такий біль, і жаль, і співчуття увірвалися в нього.

— Ми ще прийдем до вас, діду, — сказав він.

— А, — махнув дід рукою. — Поживемо — побачимо.

Вони мовчали й дивились один на одного.

— Ніколи нічого не обіцяй, — сказав дід.

— До побачення, — сказав Баштанник, подаючи дідові руку.

Той не зовсім упевнено простягнув свою, й вона пройшла мимо Баштанникової руки. Так що він сам мусив вкладати свою руку у величезну потемнілу долоню старого. Давав, наче шматок хліба. Або зброю для захисту від самотності. Довго тримав свою руку у схолоднілій руці старого. Дід підвів голову, наче прислухався до чогось або щось згадував.

— Так довго й ласкаво тримаєш мою руку, — сказав він суворо, — наче щось хочеш сказати.

Старий одняв свою руку, потягнувся до ситечка по сигарету. Чотири штуки біліло їх на темному тютюні. Баштанник квапливо подав йому одну, запалив сірника й дав прикурити. Дід із задоволенням затягнувся. Раз і вдруге. Але кашляти не починав.

— Іди, — махнув він рукою. — Тебе ждуть.

Баштанник пішов до дверей. На порозі зупинився, ще раз глянув на старого. Нестерпно було думати про його самотність і уявляти, як він буде сидіти на тім своїм дерев'янім ліжку день і ніч, очікуючи осоружної гості, що десь забарилась, проклята. Краще б вона й не приходила ніколи.

— Ви були ватагом? — спитав Баштанник, потоптавшись на порозі.

— Був, — сказав дід і затягнувся знову. Дим виходив йому з ніздрів цілою хмарою й на колір був такий самий, як його волосся.

— Вік звікували в горах? — спитав Баштанник. — На полонині? Самі?

— Чого сам? — сказав дід. — Вівці були. Вівчарі були. Що про це говорити, — махнув рукою. — Ватагів у Карпатах було багато. Не один я, — він похилив голову й замислився.

Може, згадав колиби, в яких ватагував, готував будз у бербениці, слідкував, щоб не гаснув вогонь ціле літо й осінь, добутий весною зі скалки. Ті колиби давно вже згнили й зруйнувались, а вівці, народивши ягнят, подохли. Хоча зараз він усіх їх бачив і навіть міг пригадати вдачу кожної. І запам'яталися йому, можливо, найбільше не ті, що були покірні, а ті, що не давались до рук, не любили, коли їх доять, і завжди лізли в шкоду. Якщо тільки в горах була якась шкода, в яку могли лізти вівці.

— Прощайте, — сказав Баштанник, так і не почувши від старого ніякого нарікання на долю.

— Ходи здоровий — і нікому нічого не обіцяй. Світ великий, і клопоту в ньому багато.

Баштанник вийшов, відчуваючи себе змореним і нещасним, наче заподіяв комусь зло. Сайгак і Роксолана віддалялися вздовж ручая, і яскраво темніли на білому снігу їхні молоді постаті.

— Еге-гей! — гукнув для чогось Баштанник і пішов за ними.

За перевалом їх ждала робота — найголовніша за все в людському житті.

І її треба було робити добре.

2

Вони проминули знімальний майданчик, на якому палахкотіли, шкварчали й диміли могутні діги, стугонілі мотори ліхтвагенів і тонвагенів, і барвисті киптарі та вовняні гачі кривавилися серед білих снігів, немов криком кричали у сонячному сяйві, підсиленому неймовірним за інтенсивністю освітленням дігів. Але крику не було, бо біле полотно сорочок і запасок на білому снігу, біла шкіра гарно видублених киптарів теж на білому снігу, й червоні вишивки на білому тлі — все це м'яко мішалось, все розпливалося, перетворюючись на акварель: біле на білому, червоне на білому й зелені лапи смерек. І синє небо та рожеві стіни гуцульських гостроверхих дерев'яних будівель.

— А хто ж там знімає? — спитав Баштанник, догнавши Роксолану й Сайгака.

— Оператор і художник, — сказав Сайгак. — Сцена статична. Ми її вже проганяли немало. Вже й дублі є. А Юрко каже, що це не те. Ну, то хай зніме по-своєму. Вимолвив, випросив, вилаяв собі цю сцену.

— Може, виплакав? — спитав Баштанник.

Сайгак не оглянувся, ішов собі далі, прокладаючи стежку в незайманому й глибокому снігу.

— Отам, Лано, — показав він гарно тесаний новий будинок унизу, під горою. — Там подождеш нас.

— Твоя героїня в корчму не ходила, — сказала Роксолана. — Та ще сама.

— Піди, піди, — не прийняв жарту Сайгак. — Ти неспроможна з нами дійти: дуже далеко й надто глибокі сніги.

— Якщо пройдеш ти, пройду і я.

— Де олень пройде... — скупно всміхнувся Баштанник.

— Де олень не пройде, там я пройду, — з викликом сказала Роксолана й зупинилась, гордо підвівши голову. — Я хочу бачити, хочу подивитись.

— Ну, що там бачити? — вмовляв Сайгак. — Нема там на що дивитись.

— Ого, — сказала Роксолана. — Я бачила ту стрілу. Вся студія приходила дивитись на неї. А раптом ви зірветесь?

— Хоч не перед очима в тебе, — пожартував Сайгак.

— О, при мені не страшно! При мені можеш зриватися.

— А що б ви зробили? — спитав Баштанник, зупинився й оглянувся на неї.

— Ось, — простягла вона обидві руки в барвистих вовняних рукавичках. Рукавички були пухнасті, з бонбончиками — парою смішних і по-дитячому пустотливих вовняних кульок, особливо беззахисних і легковажних через те, що бовталися на довгеньких вервечках. А руки в Роксолани, навіть у козушку, були тонкі-тонкі й тендітні, особливо там, де вони визирали з рукавів. — Підкладу руки під мого милого, — сказала вона, відчайдушно й ласкаво дивлячись на Сайгака.

— Дуже б ви йому допомогли, — сказав Баштанник, сумовито глянувши на далекі засніжені гори.

— Своїми руками? — спитала Роксолана, і в тоні її ледве звучала, а може, тільки вгадувалася образа. — Нічого ви не розумієте. Сайгак і мертвий оживе, якщо я підкладу під нього свої руки.

— От диявольщина,— здивувався Баштанник і глянув на Сайгака.— Ну, ти бачив отаке?

— Бачив,— сказав Сайгак.

— Де? — ще більше здивувався Володимир.

— У її очах. Вона каже правду.

— Ну-ну,— сказав Баштанник, мовчки дивлячись на Роксолану.— Ходімо, чи що?

— Ходімо,— Сайгак узяв її за руку, стягнув рукавичку і, поцілувавши кінчики пальців та похукавши на них, знову надів рукавичку.

— Марш у корчму! Поговорили — і годі. І ніяких мені більше розмов. Ти просто не уявляєш, як туди дістатися. Снігу по пояс, і ти потонеш у ньому.

— А ти понесеш мене.

— Нічого собі,— сказав Сайгак.— Як же я понесу тебе, коли сам грузнутиму по пояс?

— А я на плечі тобі сяду, ти й не відчуєш. Ти й не помітиш моєї ваги.

— Я вже сказав,— одрізав Сайгак, повернувся й почва-
лав далі, прокладаючи неймовірно глибокий слід у пухкому снігу.— І потім: на тій стрілі мене не буде, тільки Скалко з камерою.

— Ну, милий Сайгаче,— благала Роксолана.— Я ж ніколи не буду тобі заважкою.

Сайгак зупинився, глянув на неї ніжно і, мовби зніяковівши, сказав Баштанникові:

— Ну, що ти з нею робитимеш? — Потім повернувся, взяв Роксолану за руку:— Тільки щоб ніяких мені скарг. Ніяких нарікань.

— Ні скарг, ні нарікань,— підвела Роксолана два пальці, мов побожна католичка.— Хоч плазом, а лізтиму.

Так вони й пішли далі: Сайгак, за ним Роксолана, за нею — Баштанник, незвично сумний і задумливий. Перейшли долину й стали дертися вгору крутим схилом поміж деревами. Снігу тут було ще більше. Вони вже провалювались по коліна, іноді сніг сягав по самий пах, і Роксолана гукала:

— Ой, не дістаю землі!

Сиділа на перемичці між двома Сайгаковими слідами, як на обаполах, і ноги її справді не знаходили опори.

Сайгак мовчки втопував сніг під нею й грібся далі, мов плугом ішов, утворюючи суцільну борозну. З-під шапки в нього бурхала пара, коли він її зсував на потилицю, а обличчя й шия зволожились і на сонці блищали, мов лакова-

ні. Лана вперто ломилася за ним і не попросила перепочинку до самої дороги, хоча вже й не ступила, а просто впала на неї й лежала лицем догори та відсапувалась, мов загнана лошиця.

Сайгак підпхнув їй під голову свою ногу в засніженому черевуку й оглянувся назад.

— Тепер нам буде легше,— сказав він, теж відсапуючись.

А Баштанник нічого не сказав. Ступив на прокладену й найжджену дорогу і, не зупиняючись, пішов далі.

— Вставай,— сказав Сайгак Роксолані.

— Ой, як гарно.— Вона, лежачи проти сонця, заплющила очі і вставати не збиралася.

— Вставай, Лано,— сказав Сайгак уже суворіше.— Підемо доганяти Володимира.

— Ми його завжди доженемо,— сказала вона.— Дай мені ще трішечки полежати отак, серед снігів. На твоїй нозі, проти сонця.

Сайгак легко підняв її, поставив на дорогу, обтрусив. Тепер вони пішли, обнявшись, плуталися погами, але Баштанника догнали незабаром. Він стояв за поворотом під деревом і, схиливши голову, думав про щось.

— Ну, що ти? — спитав, підійшовши, Сайгак.— Навіщо сушити собі голову? Та ще над такою простою штукою: сказано тобі, що тут ніякої небезпеки немає.

— Немає, немає,— розчепірів перед самим його обличчям свою п'ятірню Баштанник.— А як щось трапиться з тобою чи Скалком?! — крикнув він, блиснувши синюватими білками.— Коли щось трапиться?! То ніхто, крім вас, не зніме цього фільму! Такий же ж матеріал пішов, такий матеріал!

— Нічого не трапиться,— сказав спокійно Сайгак.

— Ніхто в світі його не зніме, крім вас! — кричав Баштанник, не слухаючи Сайгака.— Ніхто в світі! Мені тепер ясно. А ти це розумієш? — вхопив він Сайгака за груди.— Ні чорта ти не розумієш,— відштовхнув його і пішов уперед.

— Псих! — гукнув йому вслід Сайгак.— Кажу ж тобі, що я з парашутом стрибав. І з вишки, і з літака. Та ти ж сам знаєш. А тут...

— Стріла! — рвонувся до нього назад Баштанник.— Стріла може не витримати, дурню!

— Витримає,— спокійно сказав Сайгак.

— Її ж не випробували! Її просто зробили, і все.

Баштанник ухопив тепер за лацкан Роксолану.

— Ви розумієте, зробили, ідіоти, стрілу й не випробували. А він хоче з оператором і з камерою сісти на неї й падати з такої висоти. Не дозволю! — знову крикнув він.— А раптом трос обірветься?

— Володю,— спокійно сказав Сайгак.— Не будь смішним. Цим тросом лінкор можна пришвартувати.

— А як він закріплений на стрілі? Яка там зварка? Що, її просвічували, скажеш, так? Ото лаштуйте дистанційне управління до камери, як хочете наводьте її, щоб мені вийшов кадр такий, як ми домовлялись. І все. Вам обом падати з камерою я не дозволю!

Баштанник знову рвонувся вперед. А потім зупинився й визвірився на Роксолану.

— А ви чого мовчите? Скажіть йому, хай не коїть дурниць.

— Якщо Сайгак сказав, що буде падати з камерою, то його вже не відмовлю навіть я. Навіть якщо ви втратите такого друга й режисера.

— Тьху! — плюнув Баштанник собі під ноги.— Тоді буде падати сам оператор з камерою. Все! — Він кинувся майже бігцем по лискучій, слизькій, добре накоченій дорозі.

— Кого це ви збираєтеся знімати? — спитала Роксолана.

— На цей раз мене,— сказав Скалко, вигулькнувши з-за повороту, й засміявся.

— На цей раз його, стрілу й камеру,— сказав Сайгак.— Оце вже почнеться справжній фільм.

— А то все були Скалкові трюки й вигадки? — спитала Роксолана.

— «Молилася ти на ніч, Дездемоно?» — визвірився на неї Сайгак, намагаючись ухопити її за горло і тільки торкаючись пальцями до грубезного шарфа, замотаного на шії.

— Ех, ти,— черкнула вона його по носі рукавичкою.— Пожалів би Баштанника. Хіба не бачиш, в якому він стані?

— Бачу,— сказав Сайгак.— Мистецтво вимагає жертв.

— От і принеси жертву: не лізь на ту стрілу. Хай Скалко сам управляється.

— Самому важко...

— Дуже ти йому там допоможеш, а вага вдвічі більша, і небезпека обірватись теж подвоюється.

— Гаразд,— сказав Сайгак.— Хоч я й режисер, і маю

бути біля камери, покладемося цього разу тільки на оператора.

— За моєю спиною, як за церковним муром, — всміхнувся Скалко.

3

По кількох роках у далекій Венеції безсторонні й незворушні члени журі всесвітнього кінофестивалю підхопляться разом із глядачами зі своїх поважних і відповідальних місць і, здивовані й вражені, аплодуватимуть цьому епізоду й довго не зможуть заспокоїтись. Дехто з них прийде ще раз подивитися цей епізод, та й увесь фільм у повторному, позаконкурсному показі.

І на Єлисейських Полях у Парижі цей епізод день при дні по кілька разів захоплюватиме вишукану публіку цілий місяць.

Але це буде потім, і ніхто ще тут, у Карпатах, тоді не знав, чи будуть дивитися те, що тут робиться, в недосяжній і примхливій володарці кіно — Венеції або в ще недосяжнішому Парижі. Тут просто, буденно, з тривогою й лайками ставили й знімали епізод, який вичерпувався одним рядком: «Старшого сина Ілька привалило деревом у лісі».

А щоб його зняти, треба спершу було написати цілу новелу, з трагічною внутрієпізодною драматургією. А потім спеціально побудувати тридцятиметрову стрілу, заввишки з найбільшу смереку. Приїхати в Карпати й тут вибрати місце — саме оце, що годилось для такої події. А потім здертися сюди, високо в гори, по глибоких снігах проклавши дорогу й привівши по ній таку важку й численну техніку: ліхтвагени, важкі, мов айсберги, тонвагени в акуратних і теплих автобусах, діги та іншу освітлювальну апаратуру, три тендітні і важкі кінокамери і, нарешті, ту саму стрілу на автопричепі, який міг їхати тільки прямо, а на найменших поворотах автокран мусив ту стрілу піднімати, бо розвернутись на вузькій дорозі поміж деревами вона не могла.

І от завзято рубає велетенську смереку Ілько-малий, просто крихтний поруч із нею. Бачимо його далеко-далеко внизу, очима маленького Іванка, що біжить до нього з гори з біленьким вузликом. Біжить і біжить маленький хлопчик по білому схилу, по білих снігах, з білим вузликом, поміж темними лапатими смереками, поміж рожевими стовбурами.

Котиться Іванко, мов банька кульбаби, і вузлик, ще менший за нього, крихітний, як горошинка біліє все одно — то мамин нехитрий сніданок: свіжа перепічка та маленьке горнятко з кашею.

Рубає Ілько та й рубає, завзято й невтомно вимахує сокирою, і білі друзки з білого тіла столітньої деревини летять на білий сніг.

Аж ось здригнулась підтята смерека.

— Ілько! — кричить Іванко братові й вихоплює круглу перепічку. — Ілько, я тобі їсти приніс! Ади, яка файна перепічка.

Хилиться-хилиться зрубана смерека, важко виборсується могутніми лапами з-поміж лап таких самих могутніх сестер і, зойкнувши востаннє, вільно й довго падає з неймовірної висоти. І ми вже падаємо разом із нею, летимо-летимо і з височини того лету встигаємо побачити, як нестримно летить згори вниз маленький Іванко, як метнувся до нього Ілько, крикнувши не своїм голосом:

— Стій!!!

Ілько ще встигає вхопити братика за руку, але ми разом із верхівкою смереки вже долетіли до них із-під самого неба.

Гух!!! — вдарилась деревина об землю, і, рвонувшись знов та шугнувшись вгору, ми побачимо Ілька під деревом: він лежить горілиць на снігу і, вже мертвий, тримає брата за руку.

— Пусти, пусти, — пручається й плаче в наглій тиші Іванко, ще не до кінця збагнувши, що трапилось. — Ілько, та пусти ж, — і білий вузлик лежить на снігу — непотрібний нікому.

Це теж буде потім, коли епізод буде знято й змонтовано. І в усій його жахливій трагічності найсильнішим буде оте падіння дерева. Та й то не воно, саме по собі, а те, що ми падатимемо разом з ним із такої неймовірної висоти. Падатимемо й мовби самі вбиватимемо, розчавлюватимемо сердешного Ілька після такої тяжкої й завзятої праці. Саме перед тим його останнім сніданком, якого він так і не діждався.

Так, усе це буде потім, і все це вражатиме саме отим падінням, отим шаленим летом із висоти, тим ефектом присутності, який уявили собі й тепер мали створити режисер і оператор. А зараз...

Стріла була хоч куди! Стріла була рівна, й тонка, і така висока, що з неї можна було б передати радіохвилі хоч і в Південну Америку, бо вона на своїх могутніх розтяжках до біса нагадувала сучасну щоглу якогось великого радіоцентру.

Вона зривалася й падала на товстелезному тросі з такою величезною швидкістю, що, здавалося, вже нічим її не спинити, але електролебідка, закріплена між деревами, втримувала її в якомусь метрі від землі вже вдесьте.

— Сам бачиш,— говорив Сайгак Баштанникові.— Нічого немає страшного. Все вивірено, все розраховано, і ніякої несподіванки не може бути, бо трос розчалили так, що він не зможе розмотатися й на сантиметр. І потім же: це падіння регулюється електролебідкою так, що трос іде весь час у натяжку. Навіть ривка не буде. Я навіть зубами не встигну клацнути. Всього один дубль для проби: я вигадав цю стрілу, я її й випробую.

— Ну, гаразд,— змилюстився Баштанник.— Всього один дубль. А решту зніме Скалко.

— Приготувати кріплення! — крикнув Сайгак.

Сайгака затягли на площадку опущеної стріли, прив'язали ремінням до сидіння, так що він опинився вниз обличчям. Закріпили на тій же площадці камеру спеціальними кронштейнами і — поїхали! Полинув-полинув Сайгак під самі верхівки смерек, ледь помітно гойднувся й завмер там, освітлений сонцем. А тут, у лісі, був морок. Тут була тривога. І була Роксолана, що, сміючись, гукала Сайгакові в небо:

— Ти бачиш усі Карпати? Ти бачиш ватагову хату? Не сидить він часом на призьбі?

— Подожди, дай встановити й навести камеру, бо я тут нічого не бачу,— голос Сайгака долинав ледве-ледве.

— Ти можеш говорити гучніше? — крикнув йому Баштанник.— Нічого не чути, що ти там бурмочеш.

— І не гідні чути,— поправив шапку Сайгак і махнув рукою.— Мотор! — крикнув він на весь ліс і весь підібрався.— Ух! — шаснув Сайгак униз разом із камерою на самому кінчику стріли і, не долетівши до землі, завмер, припавши оком до камери, що стрекотала й стримано та мирно гула.

— Стоп! — знову махнув рукою.— Піднімай! — крикнув Сайгак операторові.— Знімемо ще раз.

— Сайгаче, стоп! — зупинив Баштанник.— Ми ж домовились,— і доки того одв'язували, спитав:— Ну, як ти?

— Та все в порядку! Скалко зробіть ще один дубль — і все.

Сайгака зняли зі стріли й прив'язали до неї Скалка. Той одразу ж закомандував:

— Посуňte Ілька трохи вліво й діги переведіть за ним. Та спрямуйте їх трохи нижче, бо б'ють в обличчя. Можуть засвітити кадр.— Скалко погойдувався на стрілі, мов у колісці, спокійний і буденно простий.

Скалка підняли.

— Ліворуч,— гукав він згори, припавши до камери,— ще трохи, ще лівіше. Отак. Діги! — гукнув він.— Треба зменшити світло.

— Готово,— сказав режисер.— А ти?

— Я теж,— сказав Скалко, вмовившись зручніше, злившись зі своєю камерою.

— Увага! — крикнув Сайгак і підніс руку.— Ні звуку! В кадрі має бути повна тиша, тільки Ількове дихання чути. Зрозуміло? — оглянув усіх бистрим поглядом.— Увага! — знову крикнув він.— На лебідці?

— Єсть, на лебідці! — відгукнулися здалеку в лісі.

— Мотор! — крикнув Сайгак і завмер під смерекою, не зводячи погляду зі Скалка, що падав на ліс дивовижним, химерним птахом. Падав ще швидше, ніж першого разу. І коли він повиснув над самісіньким Ільком, цілячись в нього майже впритул об'єктивом, Сайгак підбіг першим до нього, нагнувся й поцілував його в щоку.

— Ах ти, бовдуре,— беззлобно сказав він йому.— Встиг подати сигнал на лебідку? Вдвічі швидше падав, шахраю?

— Ну, а як же? Мають же різнитися дублі?

— Ну, чорт із тобою,— сказав Сайгак.— Повисиш ти в мене за це вниз головою.

— Ей, люди добрі! — гукнув Скалко і задригав ногами.— Одв'яжіть, бо пропаду! Одв'яжіть, бо цей божевільний режисер згноїть мене на своїй проклятій стрілі.

— Яка вона моя,— засміявся Сайгак.— Вона така ж моя, як і твоя. Хіба не разом креслення готували?

— Та підними мене вгору, чорте балухатий! Я ще один дубль зніму. Класний, Сайгаче, от побачиш.

— Брешеш, краще вже не буде. Я знаю.

— Ось побачиш.

— Одв'яжіть,— сказав Сайгак і одійшов.— Всім збиратись додому. Спасибі.

Скалка одв'язували й знімали зі стріли, мов манекена.
— Ху,— сказав він і сів просто на сніг.— Яка прекрасна річ земля і воля.

— Не повторюй чужих і забутих лозунгів,— гукнув Сайгак.— Не будь плагіатором. Ти ж геніальний оператор.

— Ось знімемо фільм, тоді побачимо.

— Я вже бачу,— сказав Сайгак.— Ходімо обідати, я тобі сто грамів поставлю.

— За такий трюк? За такий політ я б тобі й півлітри не пошкодував. А ти мені сто грамів.

— Там буде видно,— сказав Сайгак і пішов униз по до-розі.

— Я так боялася,— сказала Роксолана, догнавши його, а очі й зуби її сяяли, як завжди, і усмішка не сходила з її обличчя.— Я трохи не вмерла.

— Ну, ну,— сказав Сайгак.— Не перебільшуй. Ми ще й на Місяць полетимо знімати. Ти й тоді будеш молодцем. Хіба я не знаю? — він обняв Роксолану за плечі й повів услід за Баштанником, якого вони невдовзі й догнали.— Ну, не я тобі говорив, що сьогодні мій день? Що все буде як слід?

— Шкода, що вас обох не зняли іншою камерою,— сказав Баштанник.— Ото був би кадр! І все-таки знімали не вас. Жаль!

5

Корчма була просто класична — про таку доводилося тільки читати. І хоч вона вся була біла — і знадвору, й зсередини — й пахла свіжозрубаним деревом, здавалося, що вона стояла ще тоді, як Олекса Довбуш гуляв тут зі своїми опришками, і, може, вони не раз сиділи отам он, при ванькирчику, за гальбами холодного гіркуватого пива. Це враження підсилювалось дванадцятилінійною лампою, що звисала зі стелі на грубезнім гаку, та свічками, котрі тріпотливо освітлювали темні далекі закутки.

За довгим столом, грубо змайстрованим самою сокирою, на могутніх лавах сиділи кремезні й мовчазні люди в кптарях, у капелюхах, із короткими чудернацькими люльками в зубах і пили горілку. Пили мовчки, якимсь меланхолійно й задумливо. Пили, не поспішаючи, висьорбуючи з гранчастих склянок по якійсь краплі, і так довго підносили потім до рота люльки, що за цей час можна було встигнути

й накуритись. Плечі в усіх були широкі, а шиї жилаві й худі. Через те, що на обличчя знизу падали тремтливі й непевні відблиски свічки, задубілі й обвітрені риси виступали так неприродно різко, так різуче краялися зморшками щокі, кутики очей і лоба, таким темним мідняним блиском відливала шкіра, що обличчя всі, навіть на тлі дерев'яних свіжоструганих стін, здавалися вирізьбленими з темної, вимореної у воді деревини. Або ж їх виготовили давно-давно, ще коли й нас не було.

Познімавши шапки та кожухи, вже розсілися за ближчим од дверей столом Баштанник, Скалко й Роксолана. Вже й Сайгак до них прилучився давно, і з'явилася в оточенні адміністраторської групи Нонна Миколаївна — директриса, вже з'явилося на столі мерзле сало та грубо нашинкована капуста, а з-за того дальнього стола не чулося ні пісні, ні розмови, ні жарту чи сміху. Так само повільно курили й ще повільніше пили. Без закуски, навіть без хліба, тільки горілка й тютюн.

— Бокораші,— сказав Скалко зацікавленому Баштанникові.— Плотогони,— пояснив він про всяк випадок.— Поминають загиблого товариша. В день народження або в день кожного святого. Це в них закон такий.

— От де народилася графіка,— задумливо мовив Баштанник.

— Чистий Брейгель,— сказав Скалко, наливаючи горілку.

— Ні,— сказав Сайгак,— Брейгель був там, у горах, де знімали.

У корчмі було тепло, всі розчервонілись, і мороз, набраний за цілісінський день, поволі й приємно залишав їхні тіла, поступаючись місцем легкому теплу.

Принесли шашлики просто з вогню, рум'яні, духмяні й соковиті — так і танули в роті, як мерзла горілка. А потім кулешу: кукурудзяну мамалигу з овечею бринзою, политу кислим коров'ячим молоком.

— Обідаємо, як англійці,— сказав Скалко.— Після заходу сонця. Скільки там із кожного? — спитав він, але Сайгак зупинив його.

— Я сьогодні частую вас усіх цим англійським обідом на карпатський лад, як умовились.

Лише тепер Баштанник помітив, що стіл, за яким сиділи бокораші, вже спорожнів, і, крім них, у корчмі лишилися тільки ті два гуцули на доброму підпитку та за ванькирчиком клацала рахівницею корчмарка.

Одягнувшись та понадівавши шапки, всі попрощалися з корчмаркою й рушили до виходу, як раптом той самий веселий гуцул підхопився зі свого місця і, грюкнувши стільцем, рвонувся до дверей.

— Пане режисер! — скрикнув він. — Пане режисер, візьміть і нас із кумом до себе.

— Я не режисер, — сказав Скалко, якого гуцул міцно вхопив за рукав. — Он режисер, бачите? — показав він.

— Візьміть нас із кумом, — сказав гуцул Сайгакові, виструнчившись перед ним.

— Візьміть, — відгукнувся з-за столу другий кум, підводячись.

— А що вмієте? — спитав Сайгак.

— Ми? — здивувався гуцул і тицьнув себе пальцем у груди. — Куме, чуєте, що ми вміємо?

— Барани, — сказав другий кум. — Що ти, не знаєш?

— Барани, — повторив кум, що стояв перед Сайгаком. — Маємо баранів

— Ну, то й що? — не зрозумів Сайгак.

— Гратимемо, — підвівши куштраті брови й підвівшись навшпиньки, поворушив пальцями десь униз підпилий кум. — Не розумієте? Ну, отак: ху, ху, ху! — дмухав він в уявну дудку, немов щось надуваючи, а потім надув щоки й загудів скрипучим голосом якусь дику, швидку мелодію.

— Що це таке? — спитав Сайгак шинкарку.

— Вони з далеких гір. Мають таку музику, якої тепер не знайдете ніде. Баранячий міх і пищалки.

— А-а, — зрадів Сайгак. — У вас є інструменти?

— Є, — знову хотів підхопитися з-за столу другий кум.

— В обох? — спитав Сайгак, з подивом розглядаючи їх обох і дивуючись їхній схожості.

— В обох, — відповів той, що стояв перед ним.

— Обох, — підтримав другий кум.

— Приходьте завтра вранці, — сказав Сайгак.

— Так, вранці, — сказав ближчий кум.

— Вранці, — повторив його побратим.

— І неодмінно тверезі, — сказав Сайгак.

— Тверезі, — погодився кум і глянув кудись повз Сайгака.

— Тверезі, — відгукнувся його товариш.

— Дякую, пане, — сказав кум, шукаючи руку Сайгака.

— А знаєте, куди приходити? — спитав Скалко.

— До готелю, — сказав Сайгак. — Знаєте?

— Знаємо, — сказав кум.

— Ми там живемо,— мовив другий кум, і боком-боком наблизився до нього: — Ми можемо пров-вести.

— Спасибі,— сказав Сайгак.— Самі якимось дійдемо, а ви можете під'їхати на нашій машині. Нонно Миколаївно,— погукав він директрису.— Скажіть хлопцям, хай посадять і підвезуть їх, а ми пройдемося пішки.

Кумів узяли попідруки й повели до машини, а Баштанник, Скалко, Сайгак і Роксолана пішли понад річкою.

Було місячно й тихо, й гори біліли в небі, як хмари або як натяки на щось далеке й недосяжне, про що можна тільки мріяти.

6

Порожній був берег, і порожня ріка, й міст був лункий, промерзлий, рипучий і порожній. З нього видно було далекі вогні на полонинах, і темні ліси вгадувалися вище отуди, над Жаб'їм, і десь там, за хатами, мала бути й хата старого ватага, якого, напевне, всі забули в цю ніч, бо ночами людей забувають найлегше. І в Баштанника знову стислося серце від самої думки про ту самотність, що зараз огорнула ватага, й треба було б зараз же піти до нього, сказати «драстуйте» й лишитися почувати, але він мусив це відкласти заради тієї розмови, яка мала відбутись сьогодні з Сайгаком і заради якої він його викликав. А потім буде знов ніколи, він це знав, потім він поїде і більше навіть не побачить ватага: ніколи нічого не обіцяй, світ великий, і клопоту в ньому багато.

— Оп сидять,— озвався Скалко.— Ти бачиш, Сайгаче, вони знову сидять.

Серед річки, просто на льоду, сиділи й курили люди, і Баштанник, придивившись, упізнав бокорашів.

— Чого це вони там сидять? — здивувався він.

— Прислухаються,— сказав Сайгак.— Слухають річку під льодом. Набридає сидіти всю зиму без діла, от вони й слухають, як вона там жебонить під льодом.

— За роботою скучають,— сказав Скалко.

— За романтикою, за рухом,— сказав Сайгак,— за весною.

— За якою весною? — здивувався Баштанник. — Зима ще...

— А вони вже скучають за весною й прислухаються з надією, чи не скресне річка? Тоді можна буде погнати плоти.

— А це буває?

— Буває,— сказав Сайгак.— Хоча й рідко. У горах, знаєте, не тривка погода. З різдва їх усю ніч не зженеш із льоду. А ліс у Карпатах перестають рубати.

— Взялися нарешті за розум,— сказав Скалко.— Де вирубали дерева й не посадили нових, груп сповзає, оголюється камінь. Вертольотами потім доведеться землю з низин возити, якщо річки не винесуть її в море.

— Зовсім перестануть скоро рубати,— вів далі Сайгак.— Дорубують сушняк, хворі та вибракувані дерева. А що буде потім із цими бокорашами?

— На північ пойдуть. До Білого моря,— сказала Роксолана.

— Гадаєш, так легко? — спитав Сайгак.— У них тут рідня.— У них тут нові прекрасні будинки — поставили оце недавно, бо добре-таки заробляли. А де вони знайдуть такі Карпати? Немає гуцулам у світі інших Карпат.

— От про кого хотілося б зняти фільм,— задумливо мовив Скалко.— Сучасний фільм про Карпати. Напиши сценарій,— звернувся до Сайгака.

— Спочатку поставимо свій фільм.

— До речі, для чого ви мене викликали? — спитав Баштанник.

— Оцей епізод, що ми зняли сьогодні, мав зніматись на осінній натурі. Пам'ятаєте?

— Не пам'ятаю.

— А яке це має значення? — спитала Роксолана.— Чи восени, чи взимку, аби драматургія була, аби емоційно це не знижувало фільму...

— Ну, ти ж уявляєш звучання цього епізоду. Чистий Брейгель. Сніг дає таку гаму пристрастей і емоцій, так підкреслює трагізм сцени...

— Для Брейгеля в нас багато кольорів. Фарб до біса: сине небо, червоний киптар на Ількові, зелень хвої і блакить неба.

— От і чудово! — вигукнув Сайгак.— Ми стверджуємо радість життя, безсмертя живої природи, й трагічна доля Ілька в цьому буянні фарб, його смерть серед такої краси сприймається в сто крат емоційніше, ніж вона б сприймалась в аскетичному забарвленні Брейгеля. Ми протестуємо й засуджуємо умови життя, в яких Ількам одведена така гірка доля. Тому наш фільм, при всій його ідилічній мелодраматичності, твір гостросоціальний. А Брейгель завжди

був безстороннім, статичним і тому холодним. Я не люблю такого мистецтва. Ми творимо зовсім інше мистецтво.

— Я кажу тільки про стильову схожість,— зауважив оператор.— А ти цілу лекцію мені читаєш, агітуєш мене, мов чистісінького декадента.

— Значить, ви підтримуєте те, що ми переносимо осінні епізоди на зимову натуру? — спитав Сайгак.

— Ми познаходили прекрасні рішення,— додав Скалко,— просто несподівано для нас самих.

— Ви мені це покажете? — спитала Роксолана.— Ви це записали, я сподіваюсь?

— Аякже, в режисерській розробці все записано.

— Навіть краще вийде,— сказав Скалко.— Зекономимо час і уникнемо повторної експедиції.

— У принципі я згоден,— мовив Баштанник.— Треба прочитати.

— Згодн мало,— сказав Сайгак.— Треба довести директорів студії й міністру правомірність цього задуму.

— Це не буде надто вже складно, якщо всі осінні епізоди переосмислено так, як сьогоднішній. Це ні в кого не викличе заперечень. А далі? — спитала Роксолана.

Вони йшли по лункому мосту, й промерзлі дошки озивалися до них на кожному кроці стогоном і дзвоном.

— Ми не хочемо ні спектаклів, ні театралізованих вистав. Ми хочемо всі обрядові пісні, колядки, щедрівки, всі різдвяні свята записати й зняти з натури.

— Схованою камерою? — спитав Баштанник.— Не новина.

— Можливо. Але в нашому фільмі немає місця для театральності. Це одразу буде фальш, бо фільм наш за своїм стилем, сюжетом, яскравістю характерів і барвистістю фактури — сам по собі такий романтично піднесений, що найменша театральність його просто вб'є. Тому ми будемо знімати все з натури, коли почнуться свята. Тобто зйомки цих епізодів ми проведемо не зараз, а перенесемо на свята.

— Переносьте. Тільки зніміть зараз замість них якісь інші епізоди, щоб не зривати виконання плану,— сказав Баштанник.

— Не вийде,— сказав Сайгак.— Немає акторів. Не можна викликати зараз.

— А хто ж вам санкціонує невиконання плану? — спитала Роксолана.

— Боже, й ви говорите такою казенною мовою. Та мені

начхати на ці плани, на метри, на зведення й звіти. Я тво-рю мистецтво!

— Не сам ти, Сайгаче, не гарячкуй,— сказав Баштанник.— План є план, і його треба виконувати. Що ви, кращі за інших?

— Начхати! — крикнув Сайгак так, що бокораші там, на льоду, повільно повернули в цей бік голови і якийсь час дивились на міст, не розуміючи, що там відбувається.

— Кого вони мені нагадують? — вголос спитав себе самого Баштанник. І до Сайгака: — Я абсолютно згоден з вами і обома руками голосую за те, щоб знімати не спектаклі, а натуральні народні свята і звичаї. Але постарайтесь дати план.

— Так кого вони тобі нагадують? — спокійно спитав Сайгак, заспокоївшись чи взявши себе в руки.

— Вони мені всі нагадують ватага. Такі всі витримані, мудрі й терпеливі.

— Еге ж,— сказав Скалко.— Такі самі, як наш режисер.

— Значить, ви нас підтримуєте?

— Я вже сказав: при умові, що дасте план. Якщо голови нам рубатимуть, то всім разом, я не зник підводити друзів. Але я прошу вас: придумайте щось із планом і не ускладнюйте передчасно своєї долі.

— Я спробую,— сказав Сайгак без ентузіазму.

— Ми постараємося щось зробити,— мовив Скалко,— але навряд чи вдасться дотриматись графіка. Я тільки знаю, що ми його надолужимо. Можу дати гарантію.

— Якби ж то враховувались гарантії, а не метри,— сказала Роксолана.

— І ти цьому надаєш значення?— здивувався Сайгак.— Та хіба для мистецтва не однаково, коли буде знято який кадр чи епізод? Як знято, от що головне! І доки ж ми будемо думати й знати одне, а говорити й робити зовсім інше?

— Бо це виробництво,— сказала Роксолана.— А в нас воно планове. Не виконав плану, вже збитки, вже на економіку впливає, вимагає додаткових коштів.

— А по-моєму, так: затвердили кошторис, визначили строк — і до побачення. Через стільки-то місяців беріть картину. Не можна ж щодня вимагати сімнадцять з половиною метрів. Це ж не мануфактура. Доки оце не поламаємо, доки не змінимо організацію виробництва, не приведемо її у відповідність із характером нашого мистецтва, доти не бачити нам справжніх фільмів.

— І все ж таки їх ставлять, ці справжні фільми.

— Коли все співпадає. Бувають щасливі збіги. Але це випадки. А треба, щоб ми не залежали від випадковостей, треба щоб у самій системі кіновиробництва вже було закладено гарантії успіху.

— Гарантії у мистецтві не буває,— сказав Баштанник.

— Але ж і підганяти його під шаблонні норми та правила виробництва теж не можна. А в нас так: цвяхи виготовляеш чи консервні банки — план. Фільм знімаєш — теж щодня план давай. А я сьогодні не зніму ні метра, бо мені продумати все треба, вивірити, відрепетирувати. А завтра сорок метрів зніму. А то й п'ятдесят.

— А що, коли сьогодні вивіритимеш, а завтра погода зіпсується? Чому ти хочеш, щоб тобі особливі якісь умови створили? Не такі, як іншим?

— Тому, що ми знімаємо геніальний фільм,— сказав Скалко, чи то кепкуючи, чи то серйозно.

— Сміливе твердження. Його можна сприйняти як іронію, це в кращому разі. Хтось його може визначити і як шарлатанство. Але припустимо, що ви справді знімаєте геніальний фільм. А решта митців, що ж, по-вашому, планує посередність, творить посередність?

— Не думаю,— сказав Сайгак.— Але часто знають, що з обраного сценарію не буде шедевра. А ми знаємо, що може бути. За таким сценарієм просто не можна не поставити гарного фільму, якщо тільки все підпорядкувати цій меті. Розумієте? І я не хочу втратити шанс — я хочу зняти фільм на «Золотого лева».

— Ще одне сміливе твердження,— усміхнулася Роксолана.— В ньому тільки не вистачає скромності.

А Баштанник узяв Сайгака під руку:

— От що, мій друже, це все пекучі й наболілі питання, вони потребують свого вирішення й будуть вирішені, я певен у цьому. Але не нами. Доскопалість чи недоскопалість кіновиробництва вирішується не в Жаб'єму, ти ж знаєш. Хоча ставити ці питання й добиватися їх вирішення маємо ми всі. Тільки коли ж знімати фільми, от заковика? Тому давай так: ти роби все, як знаєш, бо тільки ж ти знаєш посправжньому, як зняти цей фільм, а я буду тебе обстоювати або хоча б приймати на себе удари. Більше нічого не обіцяю.

— Ага,— усміхнувся Скалко.— Закривати грудьми амбразуру? Що ж, непогано. Я ще такого в кіно не стрічав.. Зворушений Сайгак осміхнувся.

— Спасибі,— сказав він розчулено.— А ти, Роксолано?

— Знімеш гарний фільм, тоді ми всі обстюватимемо. А зараз що ж говорити? Слова є слова, вони ніколи не замінять фільму.

— Фільм знімемо,— сказав Сайгак.— От тільки людей не переробиш. Ви уявляєте, на скільки б легше було працювати, якби мені вірили?

— Уявляю, Сайгаче. Але ж тобі й так вірять.

— Хто? — спитав Сайгак.— Порадник чи Нетудихата? Ходять і всім нашіптують: «Зняти він, може, й зніме, бо в нього оператор добрячий, але не змонтує ніколи, от побачите». Передадуть мені отаке, й Карпати стають немилі, й сценарій мені померкне. І робити нічого не хочеться. Руки віднімаються.

— Та ну тебе! — розсердився Скалко.— Мадамка нещасна, як сказав би мій дід. Що ти, їй-богу, плачеш, ниєш: ніхто не вірить, ніхто не розуміє! Ти сам віриш? Ми віримо? Віримо. Розуміємо? Розуміємо. Всі, хто знімає фільм разом із тобою. А що там думає Нетудихата, начхати на те з високої гори. Що вони самі зробили? Що? Ну, й пішли вони до бісової матері. І все! Кришка! Капець! — Скалко підняв на прощання руку і пішов спати.

7

— Чого ти нас кликав? — спитав Баштанник, коли вони залишилися утрюх.

— Сумую за вами,— всміхнувся Сайгак.— Думаєте, легко мені тут без вас? Здичавів зовсім, почав забувати ваші обличчя. Наймиліші мені обличчя...

— Облиш,— зупинив його Баштанник.— Що, я тебе не знаю?

— У мене зараз як у тій пісні, що Гришко колись співав. Знаєте?

Ой я живу на гороньці,
А ти під горою.
Чи ти тужиш так за мною,
Як я за тобою...

Тихий і ніжний Сайгаків спів обірвався, і вони всі трое довго мовчали.

— Що? — взяла Сайгака під руку Роксолана.— Знову комплекс неповноцінності? — спитала вона його, кепкуючи, але майже інтимно.

— А за ним це водиться? — спитав Роксолану Баштанник, наче Сайгака тут і не було. — Це щось нове. Я за тобою такого не помічав, друже мій. Не помічав.

— Якісь сумніви? Розчарування? — питала далі Роксолана. — Не тягни. Кажі, що там у тебе.

— Розумієте, — почав Сайгак, простуючи далі тихою, мовби вимерлою вулицею. — Якоїсь пружини не вистачає...

— В матеріалі? — насторожився Баштанник.

— Може, і в матеріалі, — роздумливо мовив Сайгак. — А може, в сценарії. Уявляю весь фільм. Ну, стоїть перед очима, наче я його вже зняв. І все ж — чогось у ньому не вистачає...

— Ану-ну, — заохочував його Баштанник. — Сценарій тебе захопив я не знаю як! Носився та й носишся з ним, як з писаною торбою. Щойно сам говорив, що на «Золотого лева» розраховуєш, і на тобі, отакі заяви! Чого ж там, потвоєму, не вистачає?

— Не знаю, — сказав Сайгак, помовчавши. — Не знаю, — повторив він за кілька кроків і зупинився. — Розумієте, інколи, думаючи над фільмом, ночами особливо, коли залишаюся сам, відчуваю свого героя надто самотнім, і через те вся атмосфера фільму якось мовби звужується. В ньому мало повітря, в ньому немає атмосфери, що завжди присутня в житті: мій герой страждає, але страждає в самотині, мовби сам для себе. Розумієте?

— Не розуміємо, — різко сказав Баштанник. — Що ж ти хочеш, щоб з ним страждав хто?

— Глядачі будуть страждати, — підказала Роксолана.

— А як не будуть? — обернувся до неї Сайгак.

— Ну, знаєш, ти знову вимагаєш гарантій, — сказав Баштанник. — Хто тобі їх дасть? Вона? — кивнув він на Роксолану. — Чи я? Ніхто тобі таких гарантій не дасть. Єдина гарантія — фільм. Як знімете, так він і сприйметься глядачами.

— Я не про глядачів зараз думаю. Думаю про людей, котрі оточують героя. Як вони ставляться до його втрат і поневірянь? В сценарії цього немає.

— Має бути в твоїй уяві.

— І в уяві нема, розумієте. В уяві теж немає, бо ніхто в мене з близьких не помирав, тому досвіду такого не маю.

— Мало ми хоронили своїх друзів, — сказав Баштанник з докором.

— Так то ж на війні, а на війні воно все сприймається інакше. А як воно в побуті, от чого я не знаю і не можу

собі уявити, бо люди все ж далекі мені в часі, в побуті, в їхніх стосунках. Не можу відчуті тієї атмосфери, й край. І так іноді тяжко, такі сумнівні обсїдають, що оце зважився викликати вас та порадитись.

— Нічого ми тобі порадити не зможемо. Шукай сам, бо творчість — це штука дуже індивідуальна.

— Ну, то хоч сумнівні свої висловлю вголос. І то легше стане.

— А тут що, нікому?

— Тут, в групі? Ти що, Володимире? Група мусить щохвилини бути певною: режисер все знає, все передбачив, до останнього кадру. Інакше роботи не буде.

— Ти маєш рацію, Сайгаче. Але все це муки творчості, і навіть ми, найближчі твої друзі, нічим зарадити не зможемо. Шукай сам — це твоє право, твій обов'язок і покликання. Гадаю, що знайдеш, вірю, що знайдеш, і тому спокійнісінько кажу вам на добраніч,— Баштанник потиснув їм руки й пішов через вулицю в штаб групи, де ще світилися великі вікна і по замерзлих шибках пересувалися тіні.

На порозі зупинився.

— Чуєш, Сайгак,— гукнув він через вулицю.— Це абсолютно нормальний процес.

— Ти думаєш?

— Ну, а як же? Що глибше входиш в матеріал, то більше проблем виникає. Інакше й не може бути. Тільки поверхові сценарії не дають режисерові приводу для роздумів і для пошуків. А отже, й для творчих мук. Ти цього хотів? Хотів. От і маєш. Я просто радий за тебе. Бувай.

Сайгак довго ще стояв, схиливши голову, і Роксолана, взявши його під руку, завела в двір.

8

— Ну, який же ти вразливий! — сказала вона, відчинивши двері й дивлячись на нього ніжно, мов на дитину.— А вразливі люди беззахисні — це давно відомо. І тобі треба стримуватись. І не так відверто висловлюватись. Я весь час думаю про тебе й що більше думаю, то дужче хочеться утримати тебе від необачного слова, а ще більше — від імпульсивного вчинку.

Вона взяла шапку з його рук, повісила на вішалку, не зводячи очей з нього, немов ждала чогось дуже важливого.

— Аж не віриться, що ти згадувала мене,— сказав він.— Я вже думав, що забула мене й знайшла собі іншого.

— Дурень!

— Просто вибрала когось із тих, що крутяться й крутяться біля тебе...

— Оригінально.

— Отак,— тицьнув її пальцем у плече Сайгак,— торкнулась до серця пучкою, і той умер.

— Дотепно, нічого не скажеш.

— І я раптом побачив себе на кладовищі. Серед мерців. Білі й червоні обеліски. І серед них я. «Ох, як багато мерців!» — подумав я, хоча й був уже обеліском, і мені стало боляче, що тебе хтось із них обнімав, коли був ще живий. Коли був ще людиною.

— Зупинись,— жахнулась вона.

— Бо я хотів би, щоб тебе ніколи ніхто не обнімав. Ні на цім, ні на тім світі. І хотітиму цього навіть тоді, як буду на кладовищі. Обеліском чи просто могилою. Отак я тебе люблю.

Вона вхопила його за руку й повела до кімнати, і як тільки зачинилися двері за ними, обхопила шию так гаряче, наче надворі й не було зими, наче її ніколи-ніколи й не буде. Так здалось Сайгакові в ту хвилину, і так йому здавалося завжди, коли він обнімав її або тільки бачив. Ні зими, ні самотності не ставало. Бо щоразу відчував, як зривався з землі і низько линув над світом темний і мовчазний птах його бажання й любові.

Розділ десятий

ОЙ НЕ ЖУР МЕНЕ, МОЯ МАТИ...

1

Повернувшись із зйомок, на канапі в себе Сайгак знайшов батьків лист. Сумний і печальний лист про матір: «Вже зовсім висохла, бідна, нічого не їсть і не п'є. Вже часує вона, наша мати. Приїдь подивися на неї, щоб потім не нарікав на мене, що не викликав вчасно. Не відкладай, їдь зараз же, а то можеш спізнитись».

Сайгак подививсь на годинник. До поїзда залишалось кілька годин, можна було ще встигнути, й він пішов по

машину: На щастя, шофер вечеряв, і машина стояла біля воріт.

За столом сиділи Валентин, Ржешутек і Скалко.

— Валу, — покликав його Сайгак. — Кінчай вечеряти.

— А що таке?

— Поїдемо в Коломию. Треба встигнути на одеський поїзд.

— Я зараз.

— А що трапилося? — підвівся з-за столу Скалко.

— З мамою лихо, Юрку. Такого листа одержав...

Скалко взяв його під руку, вивів у коридор.

— Надумав їхати?

— Треба, Юро. Відчуваю, що або зараз, або...

— Нонну попередив?

— Ніколи, розумієш? Почну їй доводити — на поїзд спізнимося. Розтлумач їй, будь ласка.

— Ти міг би мені вибрати завдання трохи й легше, — сказав Скалко, глянувши на Сайгака зі співчуттям, — але раз треба...

— Треба, Юро. Тільки про маму — помовч: передчасно про біду говорити — можна її й накликати, правда?

— А група? — спитав Скалко. — Що робити групі?

— Зпімете епізоди, які ми вже обговорювали. А я не забарюся.

Скалко мовчав. Засунув руки в кишені глибоко-глибоко, ноги розставив, голову схилив. Стояв так довгенько.

— Ну, єсть! — він вихопив із кишені правцю, міцно потиснув Сайгакові руку. — Давай, — сказав він і кивнув головою. — Щасливо.

— А, — відмахнувся Сайгак. — Яке вже тут щастя. Крутишся-крутишся. За цією колотнечею забудеш про все, а це обступило, відкрилося таке, що тільки: «Сяду я за стіл та подумаю...» Мама вмирає, і сім'я моя... як вона там, що там із дочкою?

Валько-шофер вилетів із хати, на ходу натягуючи лисячу шапку.

— Мчимо! — вигукнув, пробігши повз них.

— Бувай, — сказав Сайгак, і Скалко несподівано й рвучко обняв його.

— Тримайся там, — сказав він і провів Сайгака до порога.

Сніг сіявся з неба, й місяць вряди-годи виринав із покошланих хмар, і гори були порожні-порожні, якісь зсаомотілі й мовби покинуті всіма навіки. Він теж мав у ту ніч

покинути їх раптово й нагло й через те наче завинив перед ними, хоч вини ніякої й не було, а було тільки горе, в якому людина ніколи не буває винною ні перед ким.

Примчавши в Коломию десь опівночі і вхопивши якогось квитка, Сайгак ускочив на підніжку вже на ходу, забравсь на горішню полицю й немов провалився в сон чи в якесь тяжке забуття, в яке цілу ніч долинала до нього англійська пісня про шофера-відчайдуха, в якій там хтось бажав, щоб йому поталанило, так сумно й безнадійно бажав, що було ясно: шоферові тому, однак, не пощастить. Він і раніше чув цю пісню не раз, і вона не справляла ніякого враження, а цього разу її співали англійською мовою, м'яко, стримано й задумливо, й вона входила в самісіньке серце, тривожила його й викликала такий немислимий сум, що ставало неймовірно жаль і того шофера, і того, хто співає, і навіть весь світ можна було жаліти під ту пісню.

У цьому поїзді на радіовузлі чергував, мабуть, завзятий любитель пісень. В ту ніч йому особливо полюбилася, мабуть, ця пісня, бо він був невтомний у цій любові, крутив і крутив цю платівку чи плівку, хоч пасажирів давно вже мали б спати — вони й справді вже спали, та пісня їм не заважала: вона ледве-ледве вгадувалася за стуком коліс, і Сайгак її чув лише тому, що динамік було вмонтовано в стіну під самим вухом у нього. Чи через тихість свою, чи через настрої Сайгака та пісня належала тільки йому, хоч невимовно далекою була од його дому, од його горя й від маминої близької смерті.

Асоціації часто бувають незбагненні, нез'ясовні, бо народжуються десь у підсвідомості, в емоційних центрах нашого ества, і, звичайно ж, пісня діяла тільки тому, що шофер, про якого співалося в пісні, асоціювався з мамою, й співали Сайгакові нібито саме про неї, а не про того шофера, хоч шоферів люблять так само й жаліють так само, як і солдатів, на всіх континентах однаково. Він жалів свою маму в опалому листі, в дощі і в снігопаді, в кожній немолодій худій жінці, в днях і ночах, у місяці і в зорях, бо все це відкрилось йому через маму, й вона в усьому цьому продовжувала жити для нього постійно все життя. І як ми любимо маму, так ми любимо й світ, у якому живемо, й особливо той, що знаємо з дитинства.

Поїзд прибував на світанку, але провідниця сказала, що на Лоцькино він не зупиняється, бо це полустанок, і щоб не топати дванадцяти кілометрів із Грейгово, Сайгак пішов до

машиністів просити, щоб пригальмували, бо доведеться ж зіскакувати на ходу.

Він не побачив ні тендера, ні топки, ні вугілля. Машиністи, щоправда, були теж засмальцьовані, але не так, як ті, яких доводилось бачити раніше, і він устиг здивуватися, що і в його рідних краях уже давно не бігають захекані й завжди мокрі, немов від поту, паровози — він давно вже не їздив залізницею. «Ага,— подумалось йому в ту хвилину,— так от чому ніколи в селі вже не чути паровозних гудків на відлигу: тепловози кричать інакше — зовсім тихо».

Машиністи, їх було двоє, дивились на нього мовчки і без здивування, коли він зайшов до їхньої кабіни так само, як проходив з вагона у вагон — через тамбур.

— Я просив би вас...— сказав Сайгак тихо й не почув свого голосу.

— Голосніше! — стрепенулись вони обидва.

Могутній двигун глушив голоси — куди твоє діло, краще від паровоза.

— Просив би пригальмувати на Лоцкино.

— Будеш стрибати? — крикнув старший, схиляючись до самого Сайгакового вуха.

Той кивнув.

— Багато вас таких, кожному пригальмовуй. А графік?

Другий машиніст дивився на Сайгака од вікна співчутливо.

— Він, видать, неспроста,— сказав старшому, теж нахилившись до вуха.

Старший суворо й запитливо глянув на Сайгака.

Сайгак дістав і розгорнув листа.

— Ось,— тицьнув він пальцем,— мати при смерті.

— Ану, дай,— старий опустив окуляри з лоба на очі, прочитав рядок, другий, акуратно склав листа й передав Сайгакові.— Пригальмуємо,— сказав він.— Тільки стрибай обличчям вперед, пойняв?

— Я знаю,— сказав Сайгак.— Спасибі.

— Нема за що. В такому ділі хіба дякують? Ет! — махнув він рукою.— Мало я перевозив вашого брата. Дурне діло — смерть. Не жалує ні старих, ні молодих, будь воно прокляте...

— Це поки що не смерть,— сказав Сайгак.

Старий машиніст знову поглянув на нього й похитав головою.

— Ех, ти,— сказав він Сайгакові у вухо, а здалось — в саме серце.— Хіба батько тебе б одірвав од роботи?

— Видать, квит,— сказав другий машиніст, обернувшись, і знову висунувся з вікна на вітер, на простір, де наче ніколи й не буває смертей.

Сайгак стояв. Йому не хотілось іти від цих суворох людей, котрі, самі на цілий поїзд, знали про його горе, але не співчували, вдавано не зітхали, а робили своє діло.

Старший сказав:

— Стрибатимеш звідси. У нас сходи нижчі. Та й на очах будеш.

А Лодкино вже напливало. Водокачка з червоної цегли жевріла ще здалеку, зводилась над низькими будиночками, над деревами й над хвилями туману, що блукав при самій землі. Семафор було піднято заздалегідь, поїзд влетів на полустанок без гудків і без попереджень, чергова у червоному кашкеті винесла жезл і повісила на спеціальному кронштейні, тепловоз дзенькнув таким самим кронштейном, машиніст захопив той жезл, а свій залишив на станційному.

— Ну,— сказав старий машиніст Сайгакові,— з богом! — І натиснув гальма.

Поїзд повільно стишував хід, і машиніст не знімав однієї руки з гальма, а другої — із Сайгакового плеча.

З пайнижчої сходинки швидкість здалася ще більшою.

— Відштовхуйся вбік,— сказав старий машиніст, усе ще тримаючи Сайгака за плече.— Отам он стрибатимеш, на рівному. Ну! — різко зняв він руку.— Давай, бо виб'ємося з графіка. На Грейгові зустрічний нас жде.

Сайгак сильно відштовхнувся від ребристої драбинки, пролетів паралельно поїзду метрів із п'ять, повільно й неймовірно довго знижуючись, встиг викинути обидві напівзігнуті в колінах ноги й пружно приземлився. Шарк! — гумові чоботи торкнулися зледенілого снігу й понесли його навздогін за поїздом, і він ще якийсь час не відставав від нього, мчав по тій нерівній льодовій площині, вицілюючи біленький низький стовпчик з чорним номером, що визначав невідомо що. До стовпчика він не доїхав метрів зо два й перейшов на біг. Обминуті стовпець не вдалося, він перестрибнув його і, не стишуючи ходи, рушив за станцію в степ, до села.

Біля станційного приміщення, зробленого у війну з двох старих пульманів на місці спаленої казенної будівлі, стояла чергова в своєму червоному кашкеті, стрілочник у кожусі з ліхтарем, роздягнута телеграфістка з білим маевом модної зачіски й кілька пасажирів. Стояли й дивилися на Сайгака з подивом. Чи з осудом. Чи, може, з тривогою.

Він заспокійливо помахав їм рукою не знати для чого. Степ за станцією був укритий льодом. Сніг, розтаюючи вдень, вночі твердів, перетворюючись поступово на кригу, й по ньому можна було йти, посковзуючись, як у дитинстві. А як розбіжишся, то й проїхатись можна. По льоду завжди ідеш швидше, по льоду просто біжиш, та й годі, й не втомишся. Тільки бігти й квапитись не було вже чого: в горі не поспішають ніколи. Але він поспішав, бо не міг встояти на льоду, навіть ноги під коліньми боліли від повільного й статечного кроку, от він і поспішав: скік та скік, ковзь та ковзь у мамині горі, й зимовий сніг, що перетворився на кригу, не стугонів під його м'якими чобітьми, не озивався лунко — мовчав. І все в степу мовчало. Все покривалося негустим туманцем при самій землі, й тобі нічого не лишалося, як підтюпцем, підтюпцем розігнатись, а тоді стати на рівні і їхати якись метри все ближче та ближче до села, все ближче та ближче до мами, мовби чоботи ті самі несли до неї.

Лісосмуги стояли якись рідкі й сиротливі, наче знали, що мама покинула їх і вже не повернуться. Ні на ці поля. Ні на дороги, ні в оту он лісосмугу, де ще минулого літа вони з батьком косили сіно поміж деревами, а мама його згрібали; де ще Першого травня стелили брезент між кущами й клали на нього святкові наїдки й напої, й мама ще й випили чарку, може, третю всього за своє життя; а він уже знав, що мамі недовго жити, він уже знав, що на неї чекає, тільки намагався не думати про це, щоб і їй чогось не здалося. Що б було не стелити брезенту? Що б було хоч раз ще посидіти мамі на зеленій запашній травневій траві.

Стоятимуть лісосмуги ще довго, гніздуватимуться в них птахи, і якись інші люди коситимуть у них трави, але зараз у це повірити важко: таке мокре й голе гілля хіба народить коли-небудь листя? Осиротіли й спустіли вони, мовби назавжди. Навіть сорок не побачиш — відлучилися, мабуть, на свиноферму, щоб чимсь поживитись, бо їдке ж стоїть таке надворі, що й душа мерзне, й дно душі остуджується від оцього в'їдливого клятого туманища.

Ковзь-ковзь, ковзь-ковзь у мамині горі, аж моторошно стає від думки, що вже нічим їм допомогти, що весь світ тільки мовчки дивитиметься на них — холодний, чужий, винний. А чи ж і справді винен? Коли безпомічний, яка тут вина?

Ковзь-ковзь повз ферми, оточені теплими й затишними скиртами. Колись, як був на війні, ферми ті згадувалися, мов едем. У холодні ночі не було більшої мрії на марші

під дощем чи в завірюху, а то й в обороні за Віслою — повернутись додому й ночувати в колгоспній стайні або на фермі. На соломі серед теплого й вільного дихання корів, серед запахів молока й теплих кізяків. А в стайні щоб хрумкали коні овес або сіно, могутньо й вдоволено пирхали та фіолетово блискали з напівтемряви очима. А, бач, так ні разу й не зайшов на ферму. Навіть не згадав про неї, повернувшись із війни. А сьогодні його потягло туди з колишньою силою, і все пригадалося, наче вчора було! І ті марші в негоду по бездоріжжю, й ті траншеї в холодні зимові ночі, й те бажання, дивне й лагідне, як у дитинстві.

Двері крайнього корівника були відчинені навстіж — мабуть, щойно туди подавали січку з причепу, бо свіжо світилася солома на давньому гною, й Сайгак пішов у ті двері, що зблизька виявились ворітьми. Тут вони навстіж, і там, у другому кінці, — теж, а в корівнику душно. Дихають волого корови, тягнуться мокрими мордами до нього, в очах здивування чи скоріше — жах. Незнайомі корови. Жодної не бачив ні разу. А колись, як пастушив під час літніх вакацій, та й до пастухування, знав усіх корів на селі. І коней знав. І бугаїв усіх до одного. І знав, який якого побиває. А тепер усе було незнайоме й чуже.

Люди теж були чужі, — приїжджі люди, не односельці. З західних областей України.

— Ну, ти, опришко еден, — гукав котрийсь із скотарів на бугайця. А другий йому радив:

— Ти, Ромцю, смикни-но його за хвістка. Як пацне, то аж на печі вдома вспинишся.

Корови на Сайгака дивилися, аж очі їм викочувалися від здивування, а люди — ні. Люди працювали, роздавали січку з підвісних ковшів, поливали мішанкою чи розсолем, притрушували дертю. Наче й не бачили його.

— Добрий день, — сказав їм Сайгак.

— Доброго здоров'я, — відгукнулись вони дружно й заклопотано й навіть не обернулись.

Доярок не було: мабуть, подоївши корів, відпочивали чи поралися вдома, а цим було не до нього. Перейшов через корівник, як через порожній провулок, і здався він йому чужим. Нічого-нічогосінько не озвалося в серці з тих фронтових бажань чи уявлень, бо, мабуть, все нам здалеку здається принаднішим, ніж зблизька. А колись же тут мама доїли корів.

Потім був провулок із канавами по обидва боки, з промерзлими акаціями, вкритими краплями роси з туману, не-

мов сльозами. І знайомі хати, й двори з неприкаяними курми попід скиртами.

Провулок біг собі далі, збігав до ставу, широкий і слизкий, мов ковзанка, а тоді трохи ліворуч — і тут уже й хата, наймиліша й найпрекрасніша з усіх хат. Тут ти народився, тут прожили твої батьки й сестри, тут уперше побачив Великий Віз і Стожари у короткі просвічені літні ночі, що чатували за скиртою на кожен твій нічний неурочний вихід, — тільки щедрі зорі південного неба, що буває таким широким, таким недосяжним лише над степами твого роботящого краю.

Хата присмирніла під лютими ударами зимових вітрів, укуталась деревами, посадженими батьком уже на старості, дивиться крізь голі віти вікнами на тебе, немов уважними й ласкавими очима матусі, якій уже сьогодні з усім розставатись і покидати цей світ, ці зорі, ці дерева й тебе навіки. Хатонько моя, хато, із затишними сіньми, та теплою піччю, та миготінням полум'я на світанку, коли, було, прокидаєшся й чуєш найперше запах вчиненого тіста, потертого на деруні гарбуза й солом'яного диму — і все це для тебе, все для тебе. Ї школа ввижається зі сну далекою й заманливою, наче рай. Хаточко моя, хато...

Собака тебе пізнає одразу, лащить на цепу, скавучить і скаче тобі назустріч, та не може доскочити. І кури під скиртою насторожились, дивляться на тебе, вигнувши шиї, поводячи верткими головами, а півень звівсь над усіма полум'яним гребенем, трусить сережками й вигукує:

— А хто-хто там прийшов? А хто-хто порушує тихість двору?

— Це я, я, — кажеш йому, й собаці, й маминій вербі серед двору, що вклякла біля літньої кабиці, й спати їй довго-довго, аж до весни й, можливо, до маминої смерті.

Курай лежить купою при порозі — витирай об нього ноги, з якої б далечини ти не прийшов.

Двері відчиняються туго й пропускають тебе неохоче, набрякні від негоди сінешні важкі й візерунчасті двері, роблені ще молодим батьком на довгі літа. А в сінях уже пахне кропом, а в сінях уже пахне домівкою; й не віриться в те, що тебе жде за хатніми легкими дверима, що відчиняються мовби самі собою.

— Драстуйте, — кажеш, переступивши поріг, бачиш знайомі з дитинства фотографії тих твоїх дядьків, що загинули ще в імперіалістичну, в громадянську і у Вітчизняну війни — їх так багато, що не одразу згадаєш імена й коли,

хто, де загинув, а хата така ж; як тоді, коли ти ще жив у ній хлопчиком, хлопцем, навідувався мужчиною, а тепер знову зайшов сюди сином.

— Драстуй, синочку,— кажуть батько, стоячи біля вікна й читаючи книгу натрудженими своїми очима.— Приїхав? — питають, немов ще й не вірять, наче ще можна й не вірити цьому, раз ти зайшов і привітався.

Мама лежать на розкладачці. Вже так довго. Мама теж ворухнулися; здригнулися спалені пекельним болем, вже передсмертною смагою губи. Звелись до купи брови в жалобі чи жалю, сіпнулося все обличчя до усмішки чи до плачу, як завжди, але сили не було ні на те, ні на інше, знову опало все, заспокоїлось, і легкий віддих, як у дитини, долинув до тебе ледве чутно, а голова зронилася набік, і сон чи забуття знов оповили твою маму, яка так і не спромоглася пожалітись тобі чи заплакати.

— Мамочко,— кинувши на підлогу рюкзак, простогнав Сайгак і схилився над нею.— Мамо...

Ні брови не зігнулись у мами, ні губи, ні очі не розплющились назустріч тому поклику, який мама вгадувала без звуку завжди...

— Не чіпай її, не чіпай,— сказали батько й зняли окуляри, довго терли натруджені очі. А тиша скорботної хати охоплювала Сайгака, й він мав от-от скрикнути від болю, але батько не дали.

— Вже їй однаково. Вже нічого не зробиш.

Чиста старенька сорочка, сумні-сумні очі за окулярами й дивовижна беззахисність батькова заступили всі острови, океани й материки. Тільки біль, гострий і пекучий, пронизав його серце, наче він раптом став лошам, якого шпортували вилами в здухвини, й він у ту мить не знав, кого більше жаліти: батька чи матір?

Довго-довго і втомлено терли батько свої короткозорі очі. Довго-довго дзвеніло у вухах у Сайгака від болю, а тиша була така, що повірити в неї несила,— тиша села після гомону великого міста, тиша горя після вирування пристрастей і домагань студійного життя, що зараз могло б здатися недосяжним, як інші галактики.

— Вона вже, бідна, й мене не визнає. Йй уже, бідній, все одно...— сказали батько й одвернулись до вікна.— Ху-ху,— дихнули батько так невимовно важко, як переморенний забитий кінь.— Ху-ху, вже нічого не можна вдіяти.

— Я піду до фельдшера,— сказав Сайгак.— Я його приведу, треба ж щось робити. Яюсь же треба...

Він вибіг без шапки, а батько кинулися навздогін:

— На ось мою.

Шапка була волога, пахла маминою смертю й безнадією. Найрідніша в світі шапка, без якої не проживеш.

Сайгак перебіг подвір'я: ковзь-ковзь. А потім город, по якому бігав на став, прив'язавши ковзани: ковзь-ковзь. На льоду зупинився. Уявив старого фельдшера, в якого ніколи не було ніяких ліків навіть від нежиті. Лід був міцний і темний. Байдужий лід твого дитинства, яке минуло давно-давно. Сайгак оглянувся. Батько стояли з непокритою головою на порозі, задумані, сумні й нерішучі.

— Сину! — гукнули батько, стрепенувшись.— Нічого вже не треба,— сказали мовби й тихо, але так, що Сайгак почув кожную інтонацію.— Верніся.

Сайгак не повернувся. Стояв і слухав.

— Що він, бідний, зробить? — питали батько здалеку.— Тут і найбільші професори нічого вже не допоможуть. А то — фельдшер.

Сайгак бачив усе, як у сні. Батько попливли-попливли, потім показали йому зсутулену спину з гостро випнутими лопатками під чистою вилинялою сорочкою. Батько йшли в хату й мовчки кликали його за собою.

Сайгак стрепенувся, ніби відчувши під серцем холодну й круглу картечину, й побіг до фельдшера.

2

Про те, що Сайгак покинув групу, Нонна Миколаївна телеграфувала на студію зранку, а потім з властивою їй енергійністю й схильністю до панікування задзвонила в усі дзвони: на квартири директора й Баштанника, начальникові виробництва й навіть у міністерство.

Група була збентежена. Тільки Скалко, що найкраще тут за всіх знав Сайгака, не збентежився. Він мав залізну витримку, що переходила вряди-годи у флегматичну байдужість. Саме отак, флегматично та байдуже, він умовляв Нонну Миколаївну не дзвонити, не панікувати — надати групі вихідний, бо їх же, тих вихідних, не було цілих три місяці, а тим часом ситуація проясниться. Але Нонна Миколаївна заламувала руки, вона то плакала, то лютувала:

— Як можна, як можна! — підносила вона випечені, білі й пухкі руки.— Як же ж це можна кинути групу на роздоріжжі, на повному ході, нічого не сказавши?!

— Він мені сказав,— спокійно мовив Скалко, витягнувши ноги аж до отієї голландської грубки, що в той ранок не хотіла гріти, а тільки диміла.

— Що ж він вам сказав, що? — стогнала Нонна Миколаївна.— Що він міг вам сказати?

— Він сказав, що мати дуже хвора й що в нього погані передчуття.

— Погані передчуття! — аж скинулась Нонна Миколаївна.— Та в мене їх щодня й щоночі хоч греблю гати, але ж я не кидаю групу. Я не знаю, як це можна: така легко-важність, така безвідповідальність! Ну, що мені робити? Що? Що? — простягла вона до Скалка свої білі-білі руки, що могли б здатися красивими, якби що-небудь виражали жіноче, але вони виражали тільки лють і розгубленість директриси.

— Зніmemo сьогодні гражду й цвинтар,— сказав Скалко ще спокійніше, не зводячи очей зі своїх альпіністських черевиків.— Все там розписано, все відрепетирувано, і з Сайгаком ми все обговорили.

— Ну, гаразд, зніmemo сьогодні гражду й цвинтар. А завтра?

— Доживемо до завтра — побачимо,— Скалко навіть позіхнув.

І це трохи заспокоїло Нонну Миколаївну, бо вона якийсь час мовчки дивилася на Скалка, а тоді так по-людському, так тихо й просто спитала:

— Вам, мабуть, доводилося вже стикатися з отакими чудесами?

— З граждою й цвинтарем? — не зрозумів, а може, вдав, що не розуміє, Скалко.— А чого ж!

— Та ні, з отаким неподобством! — обурилась Нонна Миколаївна.— Щоб режисер покинув групу під час натурних зйомок, не повідомивши ні директора групи, ні директора студії.

— У нього не було часу,— сказав Скалко, підбравши ноги, й сів зручніше.— Він міг запізнитись і не потрапити на поїзд.— Скалко дивився на Нонну Миколаївну такими ясними й спокійними очима, що її раптом струснуло: вона підхопилася, вдарила обома руками об стіл, вилетіла на середину кімнати й закричала:

— Група ж простоює! Група!!! А плану вже давно не виконуємо! Які тут можуть бути поїздки?! Чому він мав на той поїзд потрапляти?

— Одержав листа від батька,— сказав незворушний Скалко.

— Якого? — Нонна Миколаївна підбігла до Скалка й простягла до нього руки з благанням.— Якого листа? — перепитала вона, схлипнувши.

— Я вже вам сказав. Нічого більше додати не можу, бо й сам не знаю.

— Зараз мене з'єднають з міністром, і мені треба дати хоч якісь пояснення...

— Сайгаковому вчинку? — спитав Скалко.

— Еге ж, вчинку,— розпалена Нонна Миколаївна па-шла здоров'ям, молодістю й привабою, бо заспокоїлась раптово, несподівано, тільки щоки її палали та ніздрі маленького носа роздувалися трепетно й палко, паче вона прибігла хтозна-звідкіля.

— Скажете, що одержав якогось листа, і все. А ми по-їхали знімати.

— Ідьте вже, ідьте,— сказала Нонна Миколаївна,— тільки щоб група не стояла, бо на вихідні надія мала: їх нам і не вистачить, доки він повернеться або доки його замінять.

— Сайгака замінять? — здивувався нарешті Скалко.— А хто ж фільм кіпчатиме? Та ви знаєте, що ніхто в Союзі, не те що на Україні, такого фільму не завершить і не поставить! Хіба ви не бачите, що це за матеріал?

— І отакий матеріал покинути? Така удача нас жде, така удача, і все поставити під удар!

У цей час телефон задзвонив уривчасто й нетерпляче, й Нонна Миколаївна, з швидкістю і спритністю, аж ніяк не притаманними її пишній статури, метнулась до нього і вхопила трубку.

— Алло,— гукнула вона,— алло! Це приймальня? Немає? А мені ж він потрібен до зарізу. А хто це? Роксолана Петрівна? Ясочко моя! Саме ж вас. Тільки ж ви й можете замінити. У нас тут...— Нонна Миколаївна оглянулась на Скалка так хапливо й розгублено, немов збиралася щось украсти.

Скалко нехотя підвівся й повільно вийшов із кімнати. На подвір'ї він підкликав другого режисера, сів з ним у Сайгакову машину, махнув рукою решті машин — і група забігала, затукала, немов прокинулась.

— Такі вже розгублені, мов курчата без квочки,— сказав другий режисер, що й сам тепер повеселішав.— Що чути?

— Та що ж,— похмуро відгукнувся Скалко.— Тепер піде благовіст, в усі дзвони дзвонить,— кивнув він на вікна директорської кімнати.— Тепер там панахиду по Сайгаку відправлятимуть.

— А може, «страсті»?

— Може, «страсті»,— сказав зажурений Скалко.— Це все одно. Поїхали!— гукнув він, висунувшись із кабіни, і гримнув дверцятами.

Нонна Миколаївна не благовістила — плакала:

— Ви навіть не уявляєте, Роксолано Петрівно, яке мені пекло випало. Щодня якісь вигадки, щодня непередбачені додаткові клопоти: і те не так, і се не так, на ходу передуються цілі епізоди...

— Не біда,— сказала Роксолана.— Що групу покинув, оце...— вона помовчала, слухаючи хлипання директриси.— Як ви гадаєте, що могло статися?

— Скалко каже, що в нього мати хвора. А я знаю, що в нього там сім'я...

— Сім'я?

— Еге ж. Хіба ви не знаєте?

— Звідки ж мені знати,— після довгої паузи сказала Роксолана.— Я цим не цікавилась.

— Кажуть, дружина забрала дочку й давно в батьків живе. Неспроста ж, мабуть? І її ж, мабуть, отак мучив, як мучить зараз усю групу...— Нонна Миколаївна знову схлипнула.

— Мені б не хотілося вести ці дамські розмови,— сказала Роксолана.— Може, справді мати вмирає? Сім'я тут ні до чого.

— Еге ж, ні до чого! Написала дружина — він і чкурнув. Що ви, чоловіків не знаєте? Накоять чортзна-чого, а тоді переживають. Думаєте, дарма він ото ходить як ніч? За дружиною або за дочкою тужить.

— Це все припущення,— зітхнувши, сказала Роксолана, мовби стомлено, немов утратила всякий інтерес до розмови.— Знати б напевне...

— Напевне нічого сказати не можу, хоч ріжете, хоч з роботи знімайте.

— Ніхто вас різати не збирається,— сказала Роксолана ще тихше.— Коли буде щось нове, дзвонить або телеграфуйте. Все.— Вона поклатла трубку.

Йй раптом в очах потьмарилось: вона тільки вдавала з себе спокійну та розважливу — вміла це робити, навчилася за довгі роки великої душевної напруги й стриманості

володіти собою. Чомусь вона не спитала ні разу Сайгака, чи є в нього сім'я. Чомусь думалося, що ніхто й ніщо не стоїть між ними. Недарма ж кажуть: щастя, як і кохання, сліпе й глухе. У неї в самої син ріс без батька, й вона знала, що це таке. Тому ніколи не заподіє чужій дитині нещастя. Ніколи! Нізащо! Хай впаде на неї саму пайбільше горе у світі від безмірної втрати. Хай сама вона ніколи не буде щаслива. А вона тепер знала, що ніколи не буде щасливою без Сайгака. Тепер уже ніколи, й горе вже впало на неї.

Сайгак зрадив їхнє щастя, любов їхню мовби зрадив, зараз, щойно. І це було нестерпно, нестерпно, невимовно тяжко. Так тяжко, що й думати вона не могла ні про що, а тим більше не могла аналізувати Сайгакового вчинку. Головне ж — він нічого не сказав їй ні про сім'ю, ні про матір, ні про свій від'їзд не повідомив. Ну, хоча б телеграма! Нічого. Як чужий. Як чужий і далекий, наче нічого ніж ними й не було, не було... Їй здалося, що світ і справді тьмарився й мерк перед її очима, і самотність знову бовваніла там, як найбільша кара, бо жінкам її терпіти невимовно важко — вона це вже знала добре.

А «страсті за Сайгаком» справді розгорялись: того ж дня Ковбаша й Баштанника було покликано до міністра. Коли вони приїхали, міністр, як завжди, привітний, у бездоганному костюмі й ще бездоганнішій сорочці, прийняв їх з усмішкою, без видимої тривоги — мабуть, звик і не до таких ускладнень. Зате Роксолана, розлючена й бліда, метала громи:

— Це неприпустимо! — говорила вона з невластивою їй запальністю. — Це злочин!

— Не будемо так загострювати справу, — всміхнувся міністр. — Ми ж іще не знаємо, що сталося, чим це викликано...

— Але ж, — розвів Ковбаш руками. — У нас за такий вибрик було перед строем розстріляно командира роти, який пішов з переднього краю в сусіднє село.

— Ну, ну, — замахав на нього руками міністр. — Сайгака ми розстрілювати не будемо. Це вам не війна.

— На війні він був... — сказав Баштанник і змовк.

— Що? — обернувся до нього Ковбаш.

— Як хронометр. Що вже сміливий, а що вже точний — просто феноменально! А це, — Баштанник розвів руками, й вигляд у нього був такий, наче він сам покинув групу. — Не інакше, як щось таке важливе, що я не знаю...

— А хто ж тоді знає?— примружилась Роксолана.— Та за такі речі з партії й з роботи виганяють!

— Так, це лежить за межами всякої етики й навіть уяви: директора групи не попередити! — Ковбаш сидів за приставним столиком пригнічений, мов на лаві підсудних.— Зняти то зніmemo, та замінити його ким? — підвів очі на Баштанника. Очі були холодні й порожні, як зимова рівнина, і ніякі жайворонкові цяточки там навіть не мріли.

— Ех, ви,— підхопився Баштанник.— Нічого не знаючи толком, вже хороните такого режисера! А що ж воно таке чуйність? — Він заходив по кабінету, заклавши руки в кишені, і, ні на кого не дивлячись, швидко й рішуче заговорив: — Значить, так. Матеріалу ми ще не дивились. Перегляду не було, бо ніколи: група знімала цілих три місяці, й люди не відпочивали. Я пропоную дати групі відгули, бо вони там уже здичавіли, я чув багато скарг, хай он Роксолана Петрівна скаже, вона була при цьому всьому. От. Хай люди прийдуть сюди, побудуть у своїх родинах, а ми тим часом влаштуємо широкий перегляд, обговоримо матеріал, і група з новими силами візьметься за роботу, маючи всі рекомендації. От що.

— Матеріал складний,— сказав міністр.— Гарний матеріал, але складний дуже. Не завадило б і з Москви запросити товаришів з міністерства, провідних режисерів на цей перегляд. Скільки там метрів?— спитав він Роксолану.

— Я не знаю,— сказала вона.— Я б амністій таких Сайгакові не давала.

— А хіба це амністії? — спитав міністр.— Це невідкладне наше діло. А що ж, поправляти, коли вже пізно буде? Так, як сталося з Нетудихатою? Так скільки там метрів? — спитав він Баштанника.

— Та з півтори тисячі корисних, а може, й більше.

— Це майже фільм! — зрадів міністр.— Давайте так і зробимо. Викликайте групу, призначайте перегляд, а тим часом усе й з'ясується. Я не думаю, що Сайгак пішов би на такий вчинок з якогось легковажного приводу,— дивився він на Баштанника, мовби ждав від нього підтвердження чи підтримки.

— Та що ви! — скрикнув Баштанник.— Та ніколи в світі! Я ж його знаю! Сталось щось дуже серйозне! Дуже. Інакше б він нізачо...

— Домовились,— підвівся міністр.— Вирішили. А ви, Володимире Миколайовичу, одразу ж подзвоніть, як щось з'ясується.

Вони вийшли. В коридорі Баштанник похитав головою, з прикрістю дивлячись на Роксолану.

— Ай-ай-ай,— прищокнув язиком.— Ніколи б не подумав,— розвів руками.— Щоб оце отак-о, ні сіло ні впало: з роботи! Роксолано Петрівно, ви ж, здається, поважаєте його? Як вам не соромно?

— Це йому має бути соромно! — сухо сказала вона, взявшись у боки.— Отак усіх підвести! Найперше ж вас, свого давнього друга, що так розпинається, носитья завжди з тим Сайгаком. Я цього не розумію. У нашій родині такого зроду й звіку не було, щоб кидати роботу і...

— У людини, може, нещастя, і ця людина близька вам...

— Близька? — примружилась Роксолана зневажливо й нищівно.— Хто це вам сказав? — Вона взяла Ковбаша під руку, з викликом усміхнулася.— Ніколи не видавайте уявного за справжнє,— і одвернулася від Баштанника.— Ходімте до мене,— сказала вона Андрієві Ковбашу,— є невідкладне діло.

Баштанник закурив, усміхнувся сам до себе, змахнув рукою:

— Ну й діла! — І відчув, що йому хочеться плакати.

3

Сайгак не знайшов фельдшера, хоча оббігав усе село, а коли повернувся, мами вже не стало.

Мама лежали на гуцульському дерев'яному диванчику, привезеному з далекого Прикарпаття сусідами-переселенцями. Лави вже давно не було — отієї довгої-предовгої лави від дверей до покуття, зробленої з однієї грубезної дошки, пофарбованої в зелений колір. Лави вже не було, й Сайгак навіть не знав, де вона ділась. Чи спалили у війну, коли хату нічим топити було? Чи пішла на якісь ремонти? Так і не зібрався спитати в мами, а мама ж напевне знали, де поділась та лава, на якій вони спали, на якій виростали всі троє й на якій завжди під мисником біля дверей стояло відро з водою й важка латунна кварта при ньому.

А тепер маму не питаєш. Лежать висохлі, худесенькі, як дитина. Або як свята великомучениця Варвара, котру вони все життя любили найбільше, і якщо колись і молилися в молодості, то тільки їй. Синеньке платтячко в білій горошок, біла-біла хустка і акуратні легкі черевички, які

ти купив їм, коли виписував їх із лікарні. Не зносили. Так і лишилися новими, навіть підошви не встигли притертись. Рівненько й тихо лежали мама на голому диванчику, застеленому чистенькою рядниною, й тюлева занавіска, яку все берегли про свята, тепер покривала маму від голови до п'ят. Покривала такими наскрізними візерунками, що все було видно крізь них.

Сайгак як зайшов, так і став при порозі як укопаний, не міг одвести очей, не міг ворухнутися, шапку скинув ще в сінях чи на веранді, тримав її біля грудей, наче закривався од цього наглого горя. Потім довго рушав із місця й ніяк не міг рушити, й такий жаль і ніжність обступили йому душу, що від них можна було задихнутися або в ту ж мить померти.

Рушив. Підійшов тихо-тихо, наче боявсь розбудити.

— Мамочко. Як же висохли ви, моя мамочко,— прошепотів він,— як свята...

І тоді почув плач. І оглянувся. І побачив жінок. Чимало жінок, що заплакали всі разом од першого звуку його голосу, від першого слова, як по команді. Сиділи вони тут, мабуть, давно — з першої ж хвилини прибігли, бо вже встигли й обмити маму, й на смерть спорядити, доки він бігав по фельдшера, котрий і справді був би вже ні до чого.

Були всі старі й потомлені, всі ровесниці мамині, з якими вона дівувала й колись давно-давно ходила в школу, не за нашої пам'яті, а при нас — сапала й збирала бавовну, клала найкращі скирти, доїла корів. Це вже Сайгак пам'ятав. І пам'ятав усіх цих жінок. Всіх пізнав одразу. І Машу Фочиху, яка завжди гадала мамі на картах, найчастіше тоді, як він був на війні. І Машу Жучку, що жила тепер у бабусиній хаті. І Єлку Кіониху, що завжди була з мамою в одній ланці. І бабу Карпиху, набагато старшу за маму, але ще жваву й досі, жвавішу за всіх жінок, яких він знав. Кажуть, Карпиха його й приймала. Якось смутно тепер це згадалось, наче про когось іншого.

Оглянув усіх їх уважно, відчув якесь несподіване полегшення від того, що вони були тут: значить, ти вже не самотній, раз є люди, та ще старші за тебе, вони все знають, як буде й що буде далі. Вклонився їм, повільно й роздумливо, хоча й механічно, а далі підійшов до мами, підняв тюль з обличчя й поцілував маму в лоб — він був вологий і холодний, потім у складені на грудях руки — права була товща й шершавіша за ліву — одібрана паралічем рука з товстими, негнучкими і в смерті пальцями. Ще раз

поцілував ті пальці — вони були чужі й схолили вже давно-давно, давніше за маму. А мама були далеко. До них уже не можна було наблизитись, бо відстань ця була вічною й постійною — відстань між живими і мертвими.

Мама лежали далекі, холодні й чужі, на твердому гуцульському диванчику, покритому чистою, гарно випрасуваною рядниною.

— А де ж труна? — спитав Сайгак злякано: без труни мамі було на диванчику дуже незатишно, як на льоду.

— Труну ще не зробили, — спокійно й буденно сказала баба Карпиха, яку вже не здивуєш нічим — навіть смертю чи народженням людини. — Труну роблять у плотні Петро Солоний і Федька Бень. Батько пішов туди. Може, й ти підеш? Та скажи, щоб вузеньку робили: там тієї й труни треба, як для ластівки, а вони цілі пухляки роблять. І в двері не пролізає. Збігай та скажи їм, поки не пізно.

Баба Карпиха знала все. Баба Карпиха знала й те, як йому тяжко.

Сайгак вийшов, ні на кого не глянувши. Ступивши з порога, заточився, вхопився за одвірки, постояв якусь мить.

— Ай-ай-ай, — сказав він сам до себе, немов спросоня. І знов: — Ай-ай-ай, — наче дивувався всьому чи жалівся комусь не знати на що.

Тепер уже самі жалі оточували його. Тепер усе навколо нього, все, на чому спинялись його очі, було сповнене жалю. І дерев було жаль, і двору, по якому все життя ходили мама, та вже ніколи не пройдуть, і та стежка, що вела до бригади через городи, її, мабуть, теж протоптали мама. І все їхнє життя постало раптом перед ним — сповнене тривоги, і трудів, і постійних клопотів. І та далечинь за літами, подіями й материнськими муками стала йому такою ясною, що він застогнав з розпуки і болю... Мама в усьому були самотніми, все це було тільки для них: і робота, й негода, й самотність, а діти були далеко, діти жили своїм, іншим життям, у той час як мама жили тільки для них, тільки ними, від зустрічі до зустрічі, а йому ніколи це навіть на думку не спадало.

4

Вона з'явилась на студії ще до початку роботи — свіжа, гарна, вишукано одягнена. Навіть надто вишукано як для роботи: немислимо красивої форми манто й

шапка з сріблястої норки, яскрава вовняна сукня — блакитне, червоне з білим — і чорні лаковані черевички найостаннішого зразка з височеними й тонесенькими шпильками, що невідомо як витримували всю її розкішну жіночу постать. Руки в неї були повні, тугі й рожеві, але лінії рук при всій опуклості були просто класичні. Пахла молодістю, привабою й ледь-ледь французькими парфумами. Не йшла коридором — летіла, і все в затемненому тому коридорі, здається, світлішало, теплішало, кращало від її появи.

— Рання пташка,— сказав, забачивши її, Баштанник.— Чого в таку рань? Щось невідкладне?

— Побачення з директором.

— Воно й видно. З приводу чого? Щось, мабуть, приємне, раз ви так нарядились?

— Навпаки, сумне.

— Сумного і в нас вистачає,— Баштанник хотів сказати про смерть матері Сайгака, але подививсь-подививсь на неї й чомусь не сказав: це було несумісне з виглядом її, молодістю й красою — ця звістка не засмутить, а тільки роздратує її. Летіла, пливла по життю не за печалами — в цей ранок так яскраво відчув Баштанник її маршрути, що раптом стало жаль йому Сайгака, наче бачив, як той дереться на круту гору й ніяк не може здертися, все зсуюється та зсуюється кудись униз, у горе своє і в якусь неспроможність, що й видно її стало тільки тепер, при цій холодній красуні, недосяжній і відстороненій.

— Ну, я пішла,— сказала вона, гойднувшись на немислимо тонких шпильках, що от-от мали хруснути, але не хрускали чомусь під нею.

— Охмуряти директора? — посміхнувся Баштанник, відчуваючи непереможне бажання чимось вразити її. Та вона тільки трішечки звузила зіниці, подивилася на Баштанника пильно-пильно, обернулася й пішла.

— Ми ще поговоримо,— пообіцяв Володимир.

Вона не обернулася.

— Нам неодмінно треба поговорити,— сказав він знову їй вслід, наче вицілював своєю несподіваною люттю і образою за Сайгака.

— Про що? — зупинилася вона, взявшись за ручку дверей приймальні. «О, вже насторожилася, вже відчула, на решті»,— подумав Баштанник, а вголос сказав:

— Хоча б про нього.

— Про кого це!

— Про друга мого. У нього померла мати...

— У Сайгака померла мати? — стрепенулась вона і майже підбігла до нього. В порожньому коридорі кроки її прозвучали сухо й різко, а то ж не йде — летить, пливе, мовби й землі не торкаючись.

— Так, у нього померла мати. Ще позавчора.

— А чого ж... — майже скрикнула вона й так само раптово стрималась. — Чого ж він не сказав мені? — з докором і печаллю спитала вона.

— Мене він не повідомив, бо не встиг, а вас... Бо вам це непотрібно, — суворо сказав їй Баштанник. — І він вам не потрібен. Ніхто вам не потрібен, — бив він словами, немов камінням.

— Як ви смієте зі мною так говорити? — зблідла вона, й очі її побільшали.

— Смію...

— Яке ви маєте право?!

— Маю, — сказав Баштанник, — бо він любить вас без тям, а ви...

— Що я? — майже скрикнула вона.

— А ви прибігли кокетувати...

— Який жах! — ухопилась вона обома руками за щокки. — Що ви верзете?

— Я друг Сайгака й не дозволю, щоб ви топтались по ньому, як по всіх інших.

— Можете його залишити собі, якщо хочете, — сказала вона й схлипнула.

— Собі я напевне його залишу й ніколи не покину ні в біді, ні в горі, — добивав її Баштанник і сам дихав так, наче переслідував вовка чи підстрелену лисицю по ріллі. — Це в нас із війни. А ви вже його покинули. В першому ж горі. В першій біді.

— Я нічого не знала про його біду, — вона схлипнула дужче, обернулась і побігла геть. Тільки шпильки металево прошили мармурові сходи, грюкнули вхідні двері, й стало тихо.

«Що ж я наробив? — думав Баштанник, простуючи в кабінет і глибоко, з насолодою затагуючись. — Для чого це я? Хто просив?»

Все народилось мовби само собою, наче тільки чекало приводу, щоб вибухнути.

«Може, я зроблю Сайгака нещасним? Нехай! Але ж отак вирядилась у той час, коли Сайгак ховає матір. В такому манто прилетіла... А може, вона нарядилася для Сайгака? Можливо, можливо».

Але і в цьому вчувалося якесь фарисейство, якась несправжність стосунків, нещирість, що так не личить Сайгакові й ніколи не повинна бути навіть поблизу нього, щирого й одвертого. І потім якась кричуща їхня нерівність перед долею чи перед любов'ю, що вчулась йому сьогодні інтуїтивно, як тільки він побачив її, викликала такий вибух протесту, гніву, обурення, що він не втримався: в якусь одну-єдину мить йому раптом відкрилась уся глибина розпачу, що чекає на нещасного Сайгака в любові до цієї жінки. «Друг я йому чи не друг?» — подумав Баштанник, закурюючи нову сигарету, й натиснув кнопку дзвінка.

Секретарка, зібрана, як завжди, трохи бліда й стомлена, але якась підкреслено урочиста й акуратна, виросла на порозі.

— Я слухаю, Володимире Миколайовичу, — сказала вона, привітавшись.

— Кличте редакторів, — сказав Баштанник, подивившись на неї, немов із-за ріки. — Почнемо працювати.

5

А потім маму виносили з хати.

Вже назавжди.

Будували її — мама вальки вкладали. Потім самі мазали стіни, шпарували долівку, натирали піском стіни й стелю — все-все своїми руками робили. Йі кожна хата в селі, думалося тепер Сайгакові, то цілий світ, збудований руками господині. Для чоловіка, для дітей і для себе. І яка вдача в хазяйки, така й атмосфера у хаті, в родині — в будні й свята, в radoшах і в горі. І скільки хат у селі, стільки й світів. Скоріше — мікросвітів. Але кожен із них для кожної дитини найголовніший у житті, бо ким би не став ти і де б ти не жив потім, світ той відлунюватиме в тобі маминим словом, лайкою чи ласкою, все одно; й відблиски того світу горітимуть на твоїм чолі все життя, може, й непомітні для інших, але ж дуже суттєві для тебе самого.

Тепер хата твоя, Сайгаче, спустила навіки. Хоч ти вже й давно покинув, переступаєш тільки вряди-годи на великі свята пороги її, але думаєш про неї постійно, і на душі завжди якось рівно, якось так погоже, наче й не було там ніяких клопотів чи тривог: згадаєш хату мамину й татову, уявиш її в рідному своєму селі, на городі, в саду чи в дво-

рї — і ти чийсь-таки син, і батьки живуть на цім світі для тебе. І що б там не було: знадобиться чи не знадобиться тобі батьківська хата чи затишок її привітний і милий — не в тім річ. Головне, що вона є, та хата, і що там тебе ждуть живі твої батьки, найрідніші у світі люди. А тепер...

Тепер у дворі повно людей. У дворі ридає музика. Оркестранти, привезені з Баштанки по немислимій повені, по суцільному плесі, в якому втонули всі дороги, стоять під маминою вербою, суворі та неоднакові у своїх однакових тілогрійках, і потрясають душі тужними звуками, народженими хтозна й де юним австрійцем для всіх усюд, для всіх смертей людських і похоронів, а здається — навмисне для того, щоб оплакати мамину смерть після такого страдницького життя, в якому й руки згорнути було ніколи в постійних клопотах, турботах і трудах.

Винесли маму, а тут ще й дощик пішов, дрібненький, тихий і теплий серед зими. Падав на мамине обличчя, на блаженке сине платтячко в дрібний горошок, ще дрібніший за дощові краплі, й обличчя мокріло, й плаття мокріло, й дивитись на те не було сили, а що робити далі, як робити далі — ні батько не знали, ні Сайгак, ні його сестри. Та дядько Павло знав. Той дядько Павло, що все життя конохував і тебе навчив тримати віжки й коней запрягати. Такі дядьки є в кожного з нас.

— Прощайтеся,— сказали дядько Павло,— та покладемо на машину, накриємо віком, щоб не замочило зовсім.

— А,— сказали батько, скривившись,— тепер вона вже не простудиться. Йй тепер все одно,— і перші схилились над мамою, й тут сестри заплакали дужче, й оркестр заграв ще жалібніше, й Сайгак задеревів зовсім і надовго, здавалось — назавжди.

Підняли мамину труну з рипучих стільців, підняли люди, яких Сайгак знав до одного і, хоч давно не бачився з ними, любив усіх їх постійно, бо пам'ятав усіх з дитинства, згадував на війні і в далеких містах і не забував ніколи.

Люди плавом пливли за машиною. По воді, по багнюці. Дехто тримався попід парканами, щоб не замочити ноги, а батько йшли прямо, й сестри йшли прямо, побравшись за руки й плачучи, й Сайгак ішов поміж ними, тільки Петро Солоний брав іноді батька під лікоть і мовчки обводив повз найглибші калюжі.

Біля першого провулка дядько Павло зупинили процесію.

— Тут постоїмо хвилинку,— сказали вони.— Тут вона всіх вас вздрівала, як ви приїздили. Сюди вона найбільше дивилась, виглядаючи вас зі станції.

Оркестр просто надривав душі, й дивно було, що такі задрипані багнюкою дядьки, в таких заносених куфайках можуть грати таку божественну мелодію.

Потім рушили далі. Оркестр втомився й змовк. Може, скінчив ту моцартівську мелодію й не наважувався грати іншу. Музиканти викручували мундштуки, на ходу буденно й просто виливали й витрушували з інструментів воду, а машина йшла повільно-повільно, шум мотора був такий, немов теж відчував урочистість моменту, й стало чути чалапання сотень ніг по багнюці, хлюпання, й чмокання, й гомін руху багатьох людей, яких Сайгак зараз любив, як рідних і як найближчих, бо вже сама їхня присутність знімала якусь частку ваготи, частку горя. Ті кроки в тиші, що порушувалась голосінням жінок і плачем сестер, мовби говорили йому: «Ти не самотній, ти не сам... Ми всі зараз із тобою. Ми з тобою і в горі, як всюди були з твоїми батьками, з нашою країною, бо ділили й ділимо з нею скорботи й радощі, успіхи й перемоги. Бо ми — це і є народ. Бо ми — це і є країна». Щось отаке казали Сайгакові ті кроки, а кожен, на кому він зупиняв закам'янілий своїй погляд, викликав у його серці піжність і ставав йому таким близьким і необхідним, що він дивувався: як міг стільки разів приїздити в село й не зайти в його хату? Або не покликати до себе?

Горе зближає людей. Горе робить їх мудрішими.

6

— Куди? — скрикнув Ковбаш, розставивши руки, наче збирався її й справді спіймати, як колись усі ми ловили дівчаток у дитячих іграх:

Десь тут була подоялочка,
Десь тут була молодесенька...
Тут вона впала, до землі припала...

Руки в Ковбаша були довгі — зайняв увесь вестибюль тими руками, хоч пригинайсь та прохось попід ними, немов під закритий шлагбаум пірнай. Проте вона не пірнула, і не впала, й до землі не припала, бо була гордою та незалежною.

— Що трапилось? — спитав Ковбаш стурбовано, обличчя його видовжилось, рот напіводкрився, поцятковані очі насторожилися й стали прозоріші — поглибшали, поглибшали! І стали темно-синіми, як ніч.

Вона взяла себе в руки. Вона вміла завжди володіти собою, справилася й тут, тільки сльози блищали в кутиках очей та на щоках видно було патьоки. Не втиратися ж при директорові! Тому вона одвернулася.

— Нічого не трапилось. Просто приїхала ще раз подивитися матеріал. Кажуть, у вас тут його захвалили. А в нас уже як почнуть...

— ...лаяти,— підхопив Ковбаш,— то вже лають і грішне, й праведне. Може, пора щось і похвалити?

— Хвалити теж люблять без меж, без оглядок, не вибираючи виразів.

— Що, вже накапали? — спитав директор, закурюючи.

— Просто дійшли чутки,— сказала вона.

— От кляті чутки! — вигукнув Ковбаш, із насолодою затягнувшись, наче він не курив цілий тиждень.— Так же швидко доходять, оглянутись не встигнеш!

— Дійшли чутки,— залишила вона без уваги слова його й вигук,— що...

— Фільм не змонтується,— підказав Ковбаш.

Вона гойднулася на шпильках і після цього продовжувала, мовби нічого й не чула:

— Що студійний редактор нічого не робив під час зйомок, тому треба було б серйозно поговорити з групою, почистити матеріал і запобігти еклектиці...

— Ви дивились матеріал?

— Дивилась. Але так, знаєте, з першого перегляду, в обстановці спільного захоплення...

— Гаразд, давайте подивимося ще раз,— сказав директор і, знявши трубку настінного телефону, подзвонив у диспетчерську...— Може, Баштанника покличемо? — спитав він.

— А він на всіх переглядах має бути? Чи тільки на офіційних?

— А хіба це приватний перегляд? — усміхнувся Ковбаш.

— Зрештою, я маю право переглядати матеріал, не питаючи дозволу ні у вас, ні в Баштанника.

— Маєте,— сказав Ковбаш, відкрито дивлячись їй в обличчя.— Не второпаю тільки, звідки така войовничість?

— Ніякої войовничості,— сказала вона.— Просто потрібна ділова розмова.

— То ходімо в проєкцію,— запропонував Ковбаш.

Не встигли вони всістися, як двері проєкції прочинилися, і беззвучний Веніамін Полікарпович Порадник, мов тінь, шаснув у темряві за їхніми спинами.

— Порядки у вас,— сказала вона. І тут екран спалахнув, і Карпати знову обвалились на них своєю зимовою красою й зваблівістю. Карпати, й люди, й трагедія двох юних — закоханих, чистих, як сніг на високій полонині. Трагедія ще тільки народжувалась, ще тільки починалось кохання в одному епізоді, а в іншому — воно вже гинуло, бо гинула героїня, й через те, що відстань від народження до смерті в екранному часі скорочувалась, а епізодів щастя, втіхи й любові не було,— вся ця історія видавалася ще зворушливішою й пекучо-болісною, так що й незрозуміло було: нащо вони й народилися, ті Анничка та Йванко.

І коли перегляд скінчився й світло спалахнуло, обоє довго сиділи мовчки, дивлячись перед собою; може, уявляли те, що було ще не знято, а може, думали чи зважували все побачене, а тільки довго-довго тихо було в проєкції, й чути було, як в апаратній перемотували плівку і як у саду сердито й картаво кричала ворона.

— Ну що? — спитав, мов зітхнув, директор.

І тут раптом із-за спини:

— Дозвольте мені,— вкрадливо попросив Порадник, підвівся з фотеля й зайшов наперед. Став. Руки опустив на живіт, пальці переплів, голову схилив кучеряву, наче щось роздивлявся під ногами.— Прошу звернути увагу...

— Хто вас просив? — спитала вона спокійно.

— Що?— стрепенувся Порадник.

— Хто вас просив доповідати міністрові про вади матеріалу! Адже це ще тільки матеріал. І потім — є редактор цієї теми, він би й...

— Я не доповідав,— благально сказав Порадник, притискуючи руки з переплетеними пальцями до грудей.— Я тільки поділився своїми враженнями й міркуваннями.

— Чому не зі мною? — спитала вона так само спокійно.

— Я вас не бачив...

— А міністр сам набіг на вас? Тільки й мріяв про те, щоб із вами зустрітись? Тільки й ждав цього? Зрозумійте, нарешті, що нашіптування за зачиненими дверми — це чистісінька обмова. Розумієте?

— Не розумію,— розвів Порадник руками.

— Тоді йдіть собі геть.

— Але я хотів би звернути вашу увагу...

— Спасибі,— сказала вона,— ми вже знаємо, на що ви звертали увагу міністра. В досвіді вам не відмовиш.

Порадник стояв, так само схиливши голову.

— Я сказала: спасибі,— ще спокійніше мовила вона, й Порадника нарешті як вітром здуло.

— Знаєте, що мається на увазі? — спитала вона по паузі.

— Кузня? — додав Ковбаш, не відкриваючи обличчя, сховавши підборіддя в долоні.

— Кузня.

— Я вже говорив із Скалком ще тоді, як матеріал обробляли... І слухати не хоче. Це, видно, його витівка.

— А Баштанник поділяє вашу думку?

— Він завжди на боці Сайгака.

— Тоді я напишу висновок. Може, хоч офіційний документ, затверджений міністром, на них подіє?

— Не подіє,— сказав Ковбаш.

— Але ж вони будуть зобов'язані виконати вимоги міністерства?

— Будуть зобов'язані. Але не виконають. Їх треба переконати, а не наказувати їм. Я знаю Скалка давно.

— І Сайгака треба переконувати?

— Ну, його менше. Він, безумовно, відчуває цей натуралізм...

— Ненатуральний натуралізм, правда? — всміхнулась вона невесело.— Сайгак незвичайно чутливий до всього ненатурального, чого ж він тут потурає Скалкові? Не розумію.

— Мабуть, Скалко його переконав або вмовив ще на початку, й Сайгак не хоче тепер відступити від свого слова. Така, знаєте, етика: сам пропадай, а товариша виручай. І я це розумію. А от де він пропав? — спохмурнів Ковбаш.— Як у такий відповідальний період можна покинути групу й студію? Просто дивуюся...— стенив плечима й дістав сигарету.

— Не дивуйтеся. У нього померла мати,— сказала вона.

Встала й вийшла так хутко, наче й не сиділа тут. Неначе її й не було.

7

Вподовж усєї горішньої вулиці вода стояла суцільним плесом, вулиця вела до кладовища — людей, проте, більшало й більшало в тій сумній процесії. Ішли, побравшись за руки, немов об'єднувались не лише спіль-

ною скорботою, а й спільною рішучістю живих протистояти смерті, що кожному судилася в свій час і була невідвратною, а все ж — не такою вже й страшною, якщо людина не самотня, якщо є руки, на які можна спертися, і душі та серця, принесені з виру життя, щоб відгукнутись на твоє горе та провести тебе в останню путь. І не так це важливо мертвому — йому все одно, хоч кожен і подумає про це в смертну хвилину, — а важливо живим, бо в скорботі легше серед людей, ніж наодинці, і хтось мудро вигадав ці неписані, але обов'язкові закони, вічні й прості, як саме життя.

Сайгак ішов поміж людьми, як уві сні, й мамина труна, оббита червоною китаюкою, жевріла в кузові автомашини, наче хтозна-де, далеко-далеко за життєвими перелогами, й близько-близько, під самим серцем. І дивна ніжність виповнювала його змучену й зболілу душу: ніжність до цих людей, що прийшли розділити його горе, полишивши власні турботи, печалі й невідкладні справи свої, аби йому було легше. Він змалечку дивувався мудрості своїх односельчан, які на перших кроках дитини дають їй уявлення про світ і всесвіт. Дивувався вмінню все найскладніше робити просто й буденно: обробляти землю, орати, косити, молотити, доглядати корів, свиней і копей, ходити біля саду й виноградника, берегти, а потім сіяти зерно. І ніхто їх нещаче й не вчив, а вони все вміли, все знали самі — були такими досконалими в духовному житті, в побуті і в праці немовби з природи, щоб навчити цьому своїх дітей, і тебе, і всіх, хто житиме після нас. І тут, у цих тяжких похоронах, люди прийшли і все принесли з собою: досвід, сердечність, вміння все зробити так, щоб тобі було легше й батькові легше, й щоб ніхто з рідних не знав, яка та труна важка — їм усім і так було важко на серці, так важко, що, здається, й знести було неможливо.

Ніжність і вдячність до цих людей дивовижно переплелися з горем і скорботою й народжували в душі не лише якесь відносне й ефемерне полегшення, а й несподівано гостре відчуття єдності з цими людьми: ти їм належиш, бо мама належала їм, ділила всі злигодні, й працю, й життя своє з їхнім життям — і немає на світі рідніших людей за твоїх односельчан. Це ти найгостріше відчуваєш у непоправному горі, в хвилини довічного розставання з мамою, що подарувала тобі життя, цей світ, ці радощі й прикрощі власного нового буття. І твої думки й інтереси — все, чим ти живеш, належить їм, тільки їм і нікому більше.

«Ось чого бракувало героєві мого фільму,— думав Сайгак.— Саме оцього відчуття єдності з людьми, відчуття їхньої доброти, мудрості».

Вони зняли мамину труну з машини біля воріт кладовища, підставили плечі свої й руки свої під неї, немов під твоє горе, і понесли до свіжої розверстої могили, що жовтіла серед темних горбків, очікуючи маму. Забирала її навіки з теплої хати, з-під теплих дощів і високого неба у свій тяжкий морок, бо вже відбули своє, віджили своє мама, віддавши світу все, що мали віддати. А дощ ішов і йшов, тихий, дрібний дощик серед зими, й земля, викинута з могили, вже змокріла, вже помалу спливала жовта глина, якою мазали в селі долівки, щоб по них ходити, а лежати в такій глині нікому не хотілося.

Над маміною труною говорились якісь промови, добрі й щирі, шапки познімалися, а жінки заплакали дужче, коли з мамою почали прощатися. Сайгак теж протовпився до мами, і всі перед ним розступалися, даючи дорогу, й тісно-тісно було біля свіжої тої могили, так що й нагнутися ніяк було, та він важко нагнувся, поцілував мамину напружену руку, ту милу і єдину на світі рученьку, що все життя була йому найтеплішою, а тепер холодила губи, як земля. І мамине чоло було вже холодне, як земля, й мокре під дощем, як земля, й могильний той холод дістався до самого його серця.

Розігнувся Сайгак і побачив батька — худого, темного, як рілля. Батько зовсім погано бачили завжди, а це сльози під цейсівськими могутніми окулярами зовсім застелили їм світ, вони трималися з усієї сили, тамуючи ридання, й рот їм кривився й тремтів, і люди вели їх до маминої труни попідруки, а батько спинилися над мамою, наче не знали, що його діяти далі. Важко зітхнули, проковтнули щось таке пекуче й гірке, що ковток той почули люди, і голосом низьким, якимсь нутряним і тремтливим, сказали самі до себе:

— Звиняй, Федоро, прощай, моя голубко,— несподівано швидко нагнулися, припали до рук своєї дружини, потім до лоба надовго, а тоді враз випросталися й заплакали, як дитина.— Намучилася ти зі мною...

Дивитись на це не було ніякої сили, та Сайгак дивився не кліпаючи, і все те навіки карбувалося в пам'яті його і серці, й він дерев'янів і німів далі, так що й вороття не було з того заціпеніння, й життя з його далями здавалось

неймовірно далеким і мовби чужим, так що не вірилось уже, що воно колись зможе наблизитись.

А тим часом дужі хлопці підклали під обидва кінці труни на диво сухі канати, взялися за них шкарубками й міцними долонями.

— Ну, взяли,— сказав хтось із них тихо. Й труна гойднулася, одірвалась від землі й пішла, пішла в повітрі повільно й величаво — вже забита віком, червоним віком, обтягнутим китайкою й прикрашеним чорним креповим бантом. Повисіла якусь секунду над глибокою ямою й повільно почала спускатися. Стала. Ями в нас копають глибокі, тому зверху труна здалася маленькою. Просто дуже малою здалася вона, й Сайгак почув, як на неї почала сипатися земля: всі хапали жменями мокру глину й кидали на мамину труну. І він теж хотів набрати мокрої землі, але тут підійшли батько, вхопили одну з лопат, що стояли, ввіткнуті в землю, вичовганими держаками вгору, немов велетенські свічки.

— Що він робить? — здивувалася якась жінка.— Рідним же не можна закопувати.

Батько це закопували. Вони швидко-швидко зняли верхній мокрий від дощу шар глини й скидали її набік, а відкинувши, віддали лопату молодому Гапопенкові, що ждав її, бо товариші його вже взялися загортати могилу.

— Отак,— сказали батько,— закидайте її сухою глиною, щоб труна ціла була, як мене будете класти.

— Ми вам нову яму викопаємо,— сказав молодий Гапопенко, син батькового друга, котрого давно вже поховали.

— Не будете, Толю, копати. Намучились хіба ж так! Відкриєте цю могилу й покладете сюди й мене.

— Труну на труну? — спитав Анатолій, орудуючи лопатою, аж пил ішов.— Мілко буде.

— А ви підкопаєте трохи й поставите Федору вбік, а мене — поряд. Навіщо ж мучитися? Земля в нас суха, як кістка. Та й нам буде краще удвох.

— Вам уже буде байдуже,— сказав Толька Фонькін, головний копач могил у нашому селі.

— А все ж,— сказали батько ласкаво, але наполегливо.— Жили вдвох, мучилися вдвох, удвох і лежатимемо. Чув, що я сказав? Запамятай і зроби, як я прошу.

— Живіть ще. Там побачимо,— сказав Толька-копач.

До цього тут звикли: один хапливий погляд, і вже рука автоматично тягнеться до шухляди, схожої на бджолині стільники, завченим рухом хапає квіток, ще звичніше встромляє його в тяжкий, як горе, компостер. «Грах!» — озивається він погрозово. Потім другим кінцем: «Грах!» — і квіточок у тебе в руках, як метелик, що ніколи вже не буде літати.

А колеса гримлять, вітер вривається у відчинене вікно, гасає по вагону, й гасають у твоїй голові тривожні думки й спогади, ще звучать у вухах уривки плачу й моцартівського реквієму, а колеса глухо б'ють, вибивають останні слова прощання, останні уривки ридань, і життя мамине від тебе все віддаляється й віддаляється. І знову віддаляється сім'я, донька, яку так давно не бачив і про яку там, на маминім похороні, думалося якось болісно як ніколи: вона дивно пов'язувалась у його думках з мамою, його мала донечка, щось було спільне між ними — може, в його серці були вони поруч — мати й дочка, й відчуття якоїсь вини перед тим малим створінням не залишало його, а росло. Алевтина не приїхала на похорон, мабуть, не знала. Йому треба було заїхати та провідати дочку, але ж покинута група й покинута робота не давали права вчинити так, і він тепер віддаляється від них і тужливо хитає головою. Повільно хитає й дослухається пісні, яку вже не раз чув і яка не врізалась у пам'ять, а зараз здається прекрасною й сумною:

А почта с пересадками
летит с материка
до самой дальней гавани Союза,
где я швыряю камешки с крутого бережка
далекого пролива Лаперуза...

Які там гавані? Які там Лаперузи?

Як став біля вікна звечора, так і не одійшов до світанку. Курив сигарету за сигаретою, сподіваючись вловити бодай одну пахучу зятяжку, але дим був без запаху, гіркий-гіркий, і Сайгак з натуюго поторсав і ледве-ледве опустив набрякле за зиму вікно.

Увірвався вітер, і вже можна було відчутти, що надворі потепліло, вже запахло весною, особливо там, під скиртами і в лісосмугах. І сніг уже пах весною, й кора на деревах, і земля, що де-не-де визирала з-під снігу. Тільки-тільки клалося на весну, ледве-ледве можна було вгадати це по вологому повітрю й по диму, що ліниво скочувався в двори

скатами покрівель у далеких селах. І по жінках, що гнали корів до криниці, а самі несли на коромислах порожні відра. Все наче було так, як узимку, але все вже було не так, і пояснення цьому не знайдеш, тим більше що все це сприймалось на око: й запахи, й легіт вітру в степу, й оті подихи весни, які скоріше ловимо ніздрями, а, отже, бачимо й очима. Все це дивувало й мало б радувати, але насправді викликало таку гірку печаль, таку тоскную тугу, наче й степ оцей, і весна, й захмарене небо — все вже було не для тебе. І все — через те, що не стало на світі мами, що вона залишила все це іншим, а сама вже ніколи не вернеться, не гляне на тебе, не побачить уже неба, й степу, й весни не відчуже ніколи, бо стала холодною, як земля.

Он пускає з димарів по вітру дими якесь далеке село — принишкле, притихле, немов задрімало. А он від ще дальших скирт тягне трактор до того села цілу низку гарб із соломою. А сніг потемнів-потемнів, немов зажурився, дерева ліниво гнуться-розгойдуються під вітром, і все мовби стомилось після довгої зими, а до весни ще далеко — це найтяжча, найтужливіша пора року, об якій найбільше вмирають, бо треба мати неабияку силу, щоб усе це знести й не померти.

«А почта с пересадками летит с материка...» — приглушено й тихо жаліється чийсь далекий голос у вагоннім динаміку. Йї мимоволі думається, що материка й острови лишаяються, а на той берег, куди винесло маму минулої ночі, вже не дістанеться ніяка пошта, і ти вже не дістанешся ніколи; й дивні жалі та печаль обсідають тебе, обступають, охоплюють так, що ніякі поїзди не в змозі вивести тебе з тужливої мелодії...

Далеко-далеко попереду, навперейми поїзду, жене по рівному засніженому полю лисяча тічка. Дивно бачити її в цю сутінкову, передсвітанкову пору, коли все ще сприймається нереально, як уві сні. Забрюхана лисиця біжить попереду, вітер задуває пишний і важкий її хвіст, набубнявлий від мокрого снігу, набік, а ті запеклі її переслідувачі-залицяльники зіштовхуються грудьми на бігу, клацають один на одного зубами, дістають її й ніяк не можуть дістати. Бо якщо котрийсь і випередить інших та наблизиться до неї, самка обертається й мовчки показує йому ікла. Може, й не мовчки, може, й гарчить чи гавкає на нього, але хіба ж почувеш за гуркотом.

Колеса тупо б'ють.
На рейках — перебої...

Біжить і біжить напереді поїзду — дивна, ніколи не бачена лисяча тічка, що припізнілась, почувши весну: довгої лютневої ночі виявилось їй мало, й коли поїзд порівнявся з нею, сука зупинилася, з тугою глянула на вагони й побігла паралельно з поїздом. Ті, кавалери-лиси, сміливі один проти одного, кинулися за нею, не сміючи наблизитись, доки не покличе котрогось, але не сміючи й відстати, сподіваючись, що обере вона саме його або що він виявиться спритнішим за інших. Під снігом, мабуть, була парова озимина, тільки на ній бувають такі рівні сніги. Озима пшениця вже теж прокидалася потроху, зачувши весну, а тут її вже топтало весняне буйство життя та продовження роду й кидало на засніжений степ відблиски невмирущості й могутнього життєлюбства.

Розділ одинадцятий

КОЛИ МЕТР ЛІПИТЬ ВАРЕНИКИ

І

Поїзд прибув на світанку, й Сайгак із вокзалу поїхав просто на студію. В його кабінеті поралася прибиральниця Марфа Іванівна. Зніжковіла й зніжилась від його появи, заметушилася, заквапилася, нагадавши цим його маму — вічно метушливу, мовби злякану. Все боялася запізнитись на роботу, або на поїзд, або й просто когось затримати: дітей, чоловіка чи ще когось. І Сайгака знов охопив такий біль, така туга стисла йому серце, що він навіть зіперся об лутку вікна й одвернувся, щоб Марфа Іванівна не бачила його обличчя. Але вона все одно помітила щось, бо перестала витирати пил на карнизах і обережно й несміливо спитала:

— У вас якесь горе?

Сайгак промовчав.

— Ви просто з поїзда? — ще тихше й обережніше спитала Марфа Іванівна. — Може, вам води гарячої принести для гоління, то я зараз.

— Спасибі. Не треба, — сказав Сайгак. — У мене десь електробритва в столі є.

Він обернувся й глянув на прибиральницю. Худа й висока, вона була згорьована й вироблена, і руки мала точ-

нісінько такі, як у мами, й таке ж страдницьке й бліде обличчя, й Сайгакові так захотілося щось сказати чи зробити для неї гарне-гарне! Його охопила така ніжність до цієї старої жінки, наче до матері.

— Може, вам чаю принести? — спитала Марфа Іванівна. — Бо почнеться робота, тоді будете цілий день голодні.

— Та нехай,— махнув Сайгак рукою.

— У мене й заварка, й варення є, й булка.

— Спасибі,— сказав Сайгак.— Мені зараз не до чаю.

— Як собі хочете, а я принесу,— сказала Марфа Іванівна, взяла своє відро, віник і ганчірку й вийшла.

Сайгак скинув піджак, дістав із шухляди електробритву й почав голитися. А біль не минав. Мати стояли перед очима, й хата, й батько, й треба було б стогнати, кричати чи плакати, але він мовчки голився, повторюючи під однамітне й нудне гудіння електробритви: «Треба жити, жити, жити. Треба працювати...»

— Якої там вати? — сказав він сам собі й зітхнув.— Треба жити й працювати. Так, так, жити й працювати. «Забудь тих, хто пішов у землю». Ні, не так. «Забудь тих, кого забрала земля...» А кого вона забрала? Багатьох-багатьох з його друзів-однополчан, багатьох з його роду. Але маму?.. Маму теж забрала. Вже поглинула. Не думай про це. Але ж це тільки й твого, щоб не думати, тільки... Що «тільки»? Схованка? Пісок? Мені — пісок? А, це той пісок, що в ньому страуси голови ховають. Мами немає, вже ніхто й ніщо їх не поверне, й ти нічого не зможеш забути, а це найстрашніше. Найнестерпніше. Найдикіше...

Прибиральниця внесла чайник, склянку і білий згорток зі своїми припасами.

— Я завжди тут снідаю,— сказала вона довірливо.— Нароблюся, натовчуся отут, то так чаю з варенням або з медом нап'юся, аж поздоровшаю. Беріть,— налила вона міцної заварки в склянку, долила окропу, поклала цукру і взялася намазувати хліб маслом.

— Ні,— сказав Сайгак.— Поснідаємо вдвох. Я сам не можу...

— Ну, гаразд,— зраділа Марфа Іванівна.— Візьму вашу склянку від сифона, можна?

— Беріть,— Сайгак склав бритву, освіжився одеколоном, надів піджака.— У мене є кров'янка й сало з шкуркою. Батько поклали.

— На сало в мене зубів немає, а кров'яночки покуштую.

— Ось, поріжте, бо в мене руки в одеколоні.

На приставному столику Марфа Іванівна розстелила газету, потім заслала її білою наміточкою, з якої в'язала вузлики із сніданком, нашинкувала кров'янки, сала, цибулину порізала, накраяла хліба й булку розділила надвое. Чай парував, запашний і гарячий, і Сайгак уперше за дві доби нарешті відчув запах хліба й чаю. Вони снідали тихо й мирно, без незручності, яку завжди відчувають малознайомі люди.

— Мати, мабуть, плоха,— висловила припущення Марфа Іванівна.— А може, померла?

— А ви звідки знаєте? — спитав Сайгак.

— Раз батько гостинця клав, а не мати, значить...

— Так,— зітхнув Сайгак.— Ваша правда.

— Це не моя правда. Це правда для всіх.

— Гірка правда,— сказав Сайгак.

— А що ж ви зробите,— Марфа Іванівна взяла шматочок кров'янки, акуратно піднесла до рота, відкусила.— Давно я не їла домашньої ковбаси,— сказала вона й потяглася по другий шматочок.— Люблю кров'янку з дитинства, а їсти доводилось мало: кабанів не було в нас, жили бідно.

— Хто там з нас розкошував,— сказав Сайгак.— Особливо ваше покоління: то перша світова війна, то громадянська...

— То голод двадцять першого й розруха.

— Зате вже тепер люди живуть і по селах, і по містах...

— Тільки б жить, а воно вже ж час наш приходить.

Марфа Іванівна прибрала зі столу, склала все до свого вузлика, змела крихти на долоню, точнісінько як мама, й глянула на Сайгака.

— Ну, от,— сказала роздумливо,— тепер я знаю, що ви вже хоч не будете голодним цілісінький день.

— А чого? — здивувався Сайгак.— Пішов би в обід у буфет...

— Коли там ви в нього ходите! — махнула вона рукою.— Всі знають, що ви не обідаєте, відколи й на студію приїшли. А сьогодні такий день, що вам і вгору ніколи глянути буде: наїхало з Москви, мабуть, чоловік із десять.

— Чого?

— Вербовий свій фільм здає, й Дядько з Нетудихатою здають, а найголовніше — вашу групу викликали з Карпат. Матеріал затребували,— перейшла вона на шепіт.— Кажуть, дуже гарний матеріал, але, мабуть, ви його не змонтуєте.

— Що ви кажете? — всміхнувся Сайгак, пересвідчившись, що на студії таємниць не існує.

— Хрест і бог — не брешу.

— То вам, Марфо Іванівно, брешуть. Повірте мені, що фільм буде прекрасний. От побачите.

— Ну, дай боже, — сказала вона й вийшла.

2

— «Із дальних странствий возвратясь...» — продекламувала вона, мовби жартуючи, а очі сумні-сумні стали. Її насторожені. Її біль перебіг по всьому її чутливому обличчю. Біль чи тільки співчуття. Чи, може, те й друге разом. І можна було подумати, що вона скаже йому ще щось, інтимне, а може, й ніжне. Однак не сказала. Тільки дивилась та й дивилась на нього з жалем, немов прощалась назавжди — й не хотіла прощатись, а мусила. Навіть руки не подала, бо попідруки з обох боків тримали її студійні редакторки, з якими вчилася колись в університеті. Тримали міцно й невідступно, наче не хотіли випустити, бо привели її сюди силоміць.

Повз них у проекцію проходили, кваплячись, люди. Одні вітались, інші тільки кивали головами, так наче хотіли підтвердити Дантове: «Поглянь, і — далі».

А він стояв і ждав, що вона скаже йому ще щось. Редакторки були на своїх постах і не квапились залишати їх удвох.

— Ох, як же вас підкосило, — сказала вона.

Сайгак мовчки дивився на неї й ждав, що вона заплаче, бо й губи вже здригнулись, і очі зволожились, і обличчя зарожевіло, як завжди перед плачем.

— І питати ні про що не треба, — знову сказала вона, не рушаючи з місця, а все ж стримавшись і взявши себе в руки.

— Знайома формула, — якось болісно й сумовито сказав Сайгак, опустивши голову. — Ми з вами знаємо, що питати ніколи ні про що не треба.

— Я цю формулу вже забула. Чи, може, її й не було, га? — всміхнулась вона. — Та ви тримайтеся, — сказала бадьоріше, ніж могла, й глянула на Сайгака так, як завжди дивилась на нього. Глянула на секунду й знову відпливла.

— «Забудь тих, що пішли в землю?» — спитав Сайгак.

— Звідки це?

— Ні, краще: «Забудь тих, кого забрала земля». А вона ж, ох, і забирає! І мертвих, і живих.

— Ви маєте на увазі свою героїню? Але її вночі забрала вода, а не земля.

— Ні, я маю на увазі тих, кого у світлі дня забирає «город и мир» невідомо чому.

— А ви подумайте та попитайте...

— Кого? — вже почав питати Сайгак.

— От хоч би й Володимира Миколайовича, — кивнула вона на Баштанника, що саме підходив із міністром та директором, а сама обернулась і теж пішла в проекцію.

— А-а-а! Ось де ти, — гукнув Баштанник ще здалеку, кинувся до Сайгака, обняв і поцілував його. — Співчуваю тобі, друже мій, щиро співчуваю...

Сайгак стримався. Щоб не видати хвилювання, всміхнувся.

— А ті що ж? — кивнув на міністра, на Ковбаша, котрі пройшли не привітавшись. — Обидились, що роботу покинув?

— Ат, не зважай, — відмахнувся Баштанник. — Тут стільки клопоту, що... — він знову махнув рукою, різко й сердито. — Але ти теж хороший! Ніколи не подзвониш, не повідомиш вчасно — може б, допомогли чимсь.

— Я телеграму ж прислав, — нагадав Сайгак.

— Спасибі в шапку! — Володимир, примружившись, дивився на нього, немов пізнавав.

— Про що я тебе маю спитати? — мовив Сайгак зажурено.

— Як про що? Звідки я знаю? Тобі ж питати, то й питай.

— Мені сказали, що я маю тебе спитати про щось.

— Хто тобі сказав? А-а, розумію. Потім поговоримо. Зараз ходімо на перегляд, бо він саме тебе стосується. Якраз тобі оце з нього й починати. Саме-саме з цього перегляду після такої події...

3

— Такого справді ще не було, — сказав Сайгак, вертаючись хтозна-звідки: із замерзлого ставка за рідним городом чи з маминої смерті.

— На студії таємниць немає, — сказав Баштанник.

І Сайгак згадав Марфу Іванівну: під стіною, одразу ж при вході, сиділо вряд чоловік із десять москвичів, що чимсь вирізнялися з-поміж студійної публіки — костюмами, чи сорочками, чи якоюсь столичною елегантністю, не розбереш.

Серед них красувався метр — Юлій Олександрович Забара, з рожевою лисиною, наймоднішою краваткою, з руками, схрещеними на грудях, сильними й сухуватими, з міцною шиєю й твердими губами під вузенькими вусами.

— Драстуй, драстуй,— сказав він рівно й тихо, а темними проникливими очима так подивився на Сайгака, що в того раптом щось стрепенулося під серцем.— Якесь горе? — спитав Забара ще тихше, не відводячи з Сайгакового обличчя своїх ласкавих очей, а руку його тримав обережно й м'яко і не випускав зі своєї. Стало тепло-тепло в душі у Сайгака, десь глибоко в грудях озвалася ніжність, і жаль підкотився до самих очей, але тут же й опав, бо світло погасло, екран спалахнув, і Карпати увірвалися в цей великий, але задушливий павільйон, що беріг ще вранішню прохолоду, нетривку й скороминучу, бо весь був скутий тривогою та очікуванням.

Сайгак потиснув Забарі руку й випустив, сів на вільний стілець і полинув у гори.

— Ілько-о-о! — кричав маленький Іванко й котився, котився з гори, а ліс його обступав-обступав. І червонів у тому лісі Ільків китпар. І в залі раптом вдарили оплески, зірвалися, немов із ланцюга, й довго не вщухали. Такого ще на переглядах справді не було: матеріал сприймався як справжній фільм, де все жило власним, а не екранним життям, вілене художниками у саме серце своєї суті.

Навіть Забара крєкнув кілька разів: «От-от-от. Ох, і шибеники!» А потім лайнувся: «Ну й чорти!» І здивувався: «Ох, пройди!» До обговорення, проте, мовчав. До обговорення він, здається, дрїмав, бо очі напівзаплющив, відкинувся на спинку стільця. Ногу на ногу, руки на груди — слухав. А може, згадував усе, кадр за кадром? Тільки коли Сайгак, схилившись до Скалка, сказав, що потрібні крупні плани, щоб глянути людям у вічі і в душі, Юлій Олександрович стрепенувався, стрельнув у нього очима й різко викинутою вперед рукою:

— От-от-от. Саме цього й не вистачає. Саме цього! Крупні плани, Сайгаче! Крупні плани, Юро! Невже ви не розумієте, що у вашому фільмі найголовніше — психологізм, а не антураж, хоч який би він був прекрасний. Боїтеся? — наспився він і подався вперед.

— Чого боїмося? — здивовано підвелися Скалко й Сайгак.

— Боїтеся крупних планів? Не ті очі в акторів? Зміст не той? Га, Сайгаче?

— Може, й не той...

— Працювати треба з акторами. Працювати! А не знімати з них стереотип,— він раптом махнув рукою.— Ну, та ми ще про це поговоримо.

— А виступати будете? — спитав Ковбаш.

— Виступати рано,— сказав Забара.— Та й ні для чого. І так усе ясно. Дай ключі від твоєї квартири,— звернувся він до Скалка і шепнув: — Покличте всіх, хто працює з вами. Ясно?

— Ясно,— сказав Скалко, про щось бентежно догадуючись.

І як тільки Забара вийшов, Сайгак і Скалка кинулись обіймати вдіківці — молодші, старші й малі. Москвичі теж підійшли привітати його й сказали, що сподіваються на фільм значний і справжній.

— На «Золотого лева»! — сказав Сайгак і замислився.— Нічого не розумію: що з метром?

— Ми теж не розуміємо,— сказав міністр.— Такого ще не було.

— При вас,— сказав Скалко.

— Що при нас?

— При вас, кажу, не було. А я знаю, чим це пахне: Юлій Олександрович поїхав ліпити вареники. Він робив це двічі. Коли Чухрай показав йому «Сорок перший». І коли Тарковський здавав «Іванове дитинство». Розумієш, що це значить? — спитав він Сайгака.

— Цього не може бути,— відповів Сайгак серйозно. Потім засміявся, підморгнув Баштанникові.— Хоча,— сказав роздумливо,— з нами й це може трапитись.

— Товариші,— попросив міністр.— А можна ще раз подивитись, га? Давайте подивимось...

— Давайте,— погодився Сайгак і натиснув кнопку на мікшері.— Я й сам уперше дивлюся весь підкладений матеріал. Зважте: він ще тільки підкладений, а не змонтований.

— Зважимо, зважимо,— заспокоїв його Баштанник.— Хто цього не знає? Всі знають, і ти нас не агітуй.

— «Ждіть удару мого томагавка»,— шепнув Баштанник Сайгакові, коли вони всілися під стіною і повторний перегляд почався.

— Фенімор Купер,— відгукнувся Сайгак.— Я його зовсім забув.

— Це не забувається: «Ждіть удару мого томагавка». Здорово! І так підходить до сьогоднішнього моменту, що тільки йой!

Сайгак уже не слухав його. Сайгак, як і вперше, знову дивився матеріал з подивом: все змістилось для нього, він нічого не впізнавав, і те, що його так чарувало, зараз сприймалося як довільні режисерські та операторські вправи, як хизування, як вихвалання: «Ось що ми вміємо! Ось як ми можемо!» І це його дратувало, це принижувало авторів, бо майстерність і талант—завжди скромні. Вони є справжніми тільки тоді, коли їх не видно, коли люди не помічають їх, а сприймають усе в талановитому творі, як дійсність.

Сайгак дивувався. І це було найбільше здивування: він сам став іншим за цих кілька днів. Він там, у селі, ставав умерлою мамою, й батьком, і дядьком Павлом. Він ще там, у горі своєму, раптом побачив людей і їхнє життя так близько-близько, як ніколи. Наче ще ніколи вони йому не відкривалися так глибоко. І він уперше в житті відчув усю мудрість і всю простоту життя своїх односельців, наче там йому раптово відкрився якийсь внутрішній зір і він зрозумів, що мистецтво, за рідкісними винятками, це кволі спроби відтворити дійсність, бо все в житті сильніше, глибше, простіше й складніше водночас.

Тепер у своєму творі він із прикрістю помічав якусь підлаштованість вчинків чи тільки жестів, якусь красивість чи підкреслену кінематографічність переживань—тут навіть страждання обставлялися яскраво й святково, й це був найбільший гріх. Дивитись на це було ніяково й навіть непристойно. І Сайгак здивувався, що на обговоренні, хоч і позачерговому, так докладно й настійливо підкреслювалось те, що й без усяких доказів було ясно кожному, видавалось елементарним, бо лежало на поверхні, в сфері обов'язкових і невідкладних уточнень.

Проте він ще більше здивувався тій категоричності і обгрунтованості, з якою критикувала матеріал Роксолана:

аргументи були такі вражаючі й точні, що він навіть не сподівався.

— Я не кажу про те, що матеріал потребує крупних планів, психологічного розкриття героїв,— сказала вона спочатку.— Про це вже не раз говорилося, й група усвідомила цю необхідність, виявила належне розуміння завдань, що стоять перед нею в цьому плані. Мені б хотілося звернути увагу на те, що вже схвалено художньою радою й розцінюється самою групою як реалізоване на високому чи, скажімо, на потрібному рівні, а тим часом робить фільм еkleктичним і зовсім випадає із загального ключа, навіть із стилю, в якому задумано фільм і в якому він успішно здійснюється. Маю на увазі епізод знайомства героя з удовою. Він одружується з удовою не заради її розкішного тіла й навіть не через те, що вона газдиня й має справжнє господарство. Ні, він утомився тужити за загиблою Анничкою, зрозумів, нарешті, що кохання його втрачене навіки й щастя не повернеться більше ніколи. Від втоми й від байдужості одружується він з удовою, аби одружитися, бо всі так чинять. Сам нещасний, він робить нещасною і її — добropорядну, закохану в нього жінку, що так хоче дітей. Такою вона задумана в сценарії. А якою вона постає в першому ж епізоді матеріалу? Пригадайте, як вона злазить з коня, як дивиться на Івана — скільки там кокетства, сексу, просто еротики! Це не гуцулка. Це, скоріше, італійська кіножінка — вамп. Або ж — повія! Цей епізод треба вилучити зовсім. Безжально, без вагань, бо вся лінія вдови стає далі фальшивою...

— Вона просто руйнується,— сказав Сайгак.

— От тобі й на! — майже скрикнув Скалко.— Ти ж це захищав! Ми ж зібралися, щоб довести правомірність цього епізоду, а ти сам тепер відкидаєш його. Ну й творитель! — він засміявся так весело й заразливо, що в проекції всі зареготали вслід за ним.

Сайгак не сміявся. Може, не сміявся лише він. Щоправда, вона не сміялася теж, зупинившись і схиливши голову.

— Мені не треба нічого доводити,— сказав Сайгак.— Мені багато чого доведено за ці дні самим життям.

— Так що? — спитала вона міністра.— Я можу продовжувати?

— Авжеж, прошу.

— Даруйте, що перебили,— вибачився Скалко.

— Доведіть свою думку до кінця, — сказав директор. — Треба й Скалка переконати.

— Власне, доводити тут нічого й не треба. Можна просто запропонувати, щоб режисер пояснив операторові надзавдання чи хоча б тільки поведінку вдови в подальшому сюжеті — особливо в епізоді її ворожби. Якщо лишити епізод у кузні, то ворожіння оголеної вдови сприймається не як її забобонність, не як сповідання демонології, не як прояв її віри в лісового духа й прагнення мати дитину, а як засіб спокусити чаклуна-конокрада. Така вдова, яка ото в кузні спокушає Івана, не вірить ні в бога, ні в чорта. Вона хтива й розбещена — які вже там ворожіння, та ще й без сорочки в лісі.

— Ну й ріже! — сміявся Баштанник, схилившись до Сайгака. — Жаль, що тут немає метра!

— Вся лінія вдови гине, й нам це всім ясно, як божий день. Треба, щоб гарний матеріал став гарним фільмом. І він стане справжнім фільмом, якщо тільки викинути цей епізод, а почати просто з сватання, до речі, дуже гарно знятого. У мене все, — сказала вона й сіла.

— Я абсолютно згоден, — сказав Сайгак. — Сподіваюсь, група погодиться з цим. Але в мене є одне застереження. Можна? — спитав він міністра.

Той мовчки кивнув.

— Я гадаю, що операторська самобутність Скалка розкрилася тут на повну силу. Вона й дозволяє йому навіть такі витівки, яких він припустився в цьому епізоді. Дивитися це — велика втіха. Це й є кіно! Коли йти не за логікою характеру вдови, а за логікою фільму, то тут виявиться менше зла, ніж добра. Бо що ж робиться з Іваном? В умовах того жорстокого світу, з конокрадами й баришниками, з багатством одних і бідністю інших, із знущанням над людською душею і особистістю, з дикунським законом кривавої помсти й родової ворожнечі — в тому світі нищаться найбільші почуття людини. Юну й чисту Анничку той світ убив фізично. Івана ж він убиває духовно. І тут, замість високої любові, світ той кидає Іванові тілисту, розкохану й перезрілу вдову: поезію вбиває прагматизм. Тут, мені здається, закладено глибоку думку соціального, а не особистого плану. Над цим треба б ще поміркувати. Тим більше, що епізод у кузні, як уже було сказано, можна безболісно зняти, вилучити з картини без ніяких втрат. Адже він вигаданий у процесі зйомок, з самого початку привне-

сений, хоча й не позбавлений тієї оригінальності трактування образу вдови, про яку я сказав уже. Давайте подумаємо?

Скалко мовчав.

— Дозвольте мені, товариші,— сказав міністр.— Фільм, я гадаю, буде просто чудовий. Тільки не робіть з гуцулів зулусів, менше екзотики, більше простоти, ближче до людини, а не до етнографії. Тут висловлено правильні, слушні міркування. І ви праві,— кивнув він на неї,— й Сайгак по-своєму правий, думати є над чим. Але матеріал справді цікавий, і я приїхав недаремно. Спасибі, зловили ви мене на слові,— кивнув він Баштаннику,— а й свого слова дотримали: це справжнє кіно. Але перед тим, як дивитися фільм Вербового, я б хотів, товариші, звернути вашу увагу от на що. Дивіться. Фільм Вербового — громадянська війна. Фільм Сайгака — теж минуле. Потім будете знімати фільм про Бальзака. Далі йдуть фільми про лейтенанта Шмідта, про Василя Порику — все це добре. Є навіть сценарії про вчених, про Лесю Українку, але жодного немає про сучасне село. Вже не раз у ЦК питали мене, коли ж буде фільм про село? А тебе, мабуть, і в Москві питали? — звернувся міністр до Ковбаша.

— Питали,— сказав той.

— Що ж будемо діяти? Може, треба поговорити з сценаристами, з режисерами? От ви, Сайгаче, що б ви хотіли ставити після завершення цієї роботи? А воно ж не за горами...

— Якби мені довелося ставити фільм, то я б ставив тільки про сучасне село,— сказав Сайгак.— Працював у театрі, ставив спектаклі про що завгодно, а весь час думав про село. Тепер же вся моя душа там.

— У вас померла мати й ви їздили її хоронити? Співчуваю вам.

— Ну, то, будь ласка,— сказав Ковбаш Сайгакові.— Обіцяю всіляку підтримку, якщо візьмешся за цю тему.

— Пообіцяй краще добрий сценарій.

— Чого не можу, того не можу. Давай шукати разом. А як не знайдемо, то доведеться писати сценарій самому. Щоправда, такої практики дотримуватись не варто. Навпаки, треба, щоб режисери займалися режисурою й не брались не за своє діло.

— Але йому, з огляду на важливість теми, дозволимо,— сказав міністр.

— Тим більше, що він писав непогані п'єси й за ними поставив гарні спектаклі. Так чи ні? — спитав Ковбаш міністра.

— Навіть преміями відзначали. Тому я й узяв його сюди. Так от, Сайгаче, — сказав міністр. — Кінчайте фільм і їдьте в свої краї. І починайте знате з чого? З райкому. Там у вас путній секретар Домбровський: землю знає, людей знає. Знає всі вітри і всі дощі передбає за тиждень. Мріє про той час, коли посуху ігноруватимемо...

— Закінчу ось фільм, тоді побачимо: тут прококують, що я його взагалі не змонтую.

Міністр пропустив його репліку повз вуха, тільки відмахнувся.

— Як ви? Як вважаєте? — спитав він директора.

— Я згоден, — сказав Ковбаш.

— А ви? — звернувся міністр до Баштанника.

— Думаю, що це йому під силу. Село він любить і знає. Хист у нього є. Якої ж іще кольки треба?

— Готуйтеся, — сказав міністр Сайгакові.

— Готуватимусь, — пообіцяв Сайгак. — А зараз візьму вашого редактора. Нам поговорити треба. Перед тим, як писати висновок для групи.

— Ми про все домовилися, — сказала вона. — А висновок міністерства одержите завтра.

— Он як? Чому так офіційно? — спитав Сайгак, намагаючись пом'якшити її суворий тон.

— А як накажете з вами ще говорити? — холодно спитала вона, й крижана стіна виросла між ними, тільки ніхто тієї стіни не побачив: вона пролягла якраз біля Сайгакового серця.

5

— Ми пішли, — підвівся Баштанник, розриваючи гнітючу мовчанку. — Фільм Вербового ми вже прийняли. У вас, я гадаю, він теж не викличе заперечень чи сумнівів. З Дядьком і Нетудихатою докладно домовились про все, редактор вам доповість. Ходімо, Сайгаче.

Вони вийшли.

— Що це все значить? — спитав Сайгак товариша. — Що з нею сталося? Ти розумієш що-небудь?

— Розумію. Все розумію. Давно.

— Ти що? Говорив з нею?

- Говорив. Ще й як!
- Про мене?
- Про тебе.
- Добре ж ти, мабуть, говорив, раз вона так до мене ставиться.
- Не хочу, щоб ти мучився,— сказав Баштанник.
- А чого я маю мучитись?
- Не хочу, щоб ти мучився, коли вона тебе викине, як непотрібну ганчірку.
- Яке ти мав право?
- Я твій друг чи не друг?
- Як ти смієш так говорити про неї?
- Бо знаю її краще, ніж ти. Того й смію. Даремно не говорив би.
- Ну, знаєш...
- Знаю, знаю,— сказав Баштанник злісно й твердо.— Всі знають. Тільки ти сліпий і глухий. Ні чути, ні бачити нічого неспроможний. Засліпила тебе, як хлопчиська.
- Замовкни зараз же,— тихо й погрозово сказав Сайгак.
- Не гнівайся. Учися слухати друзів спокійно.
- До біса таку дружбу!
- Не бісися,— сказав Баштанник.— Краще подумай: бажаю тобі добра чи зла? Відповідай! — зупинився він і взяв Сайгака за лацкан, близько-близько прихилився до його обличчя й заглянув у вічі.
- Я не можу без неї...
- Що? Ловко! А дочка й дружина? Всі тільки й говорять про те, що ти їх залишив заради неї.
- Я їх залишив давно.
- А робота? Для чого ми з тобою мучилися стільки, вчилися для чого? За що ми з тобою воювали? Щоб працювати? Чи щоб бути іграшками в отаких...
- Не ображай її,— попросив Сайгак.
- Гаразд, не буду. Але скажу тобі, все скажу, що давно збирався сказати, та все не наважувався. Всі ждуть від тебе...
- Подвигів? — спитав Сайгак, випередивши його.— Подвигів не буде.
- А на біса ж ти переїздив сюди? Щоб затулити собі світ оцією спідницею? Всі сподівалися від тебе нових творів, справжньої роботи...
- А що ж я, не працюю?

— Працюєш, але не так, як міг би. Не так, як сподівалось від тебе.

— Ти?

— А хоч би й я! Не маю права сподіватись?

— Маєш,— сказав Сайгак.— Ти маєш право. Але ж, Володю, хіба я не допомагав тобі, чим і як міг?

— Спасибі, допомагав.

— Хіба я нічого не зробив тут?

— Мало! — гукнув Баштанник.— Все їй віддав. І робота тобі ні по чому. І друзів забув. Просто дивишся усіх.

— Я її так люблю, Володю...

— Не будь інституткою,— кризь зуби сказав Баштанник і зупинився біля пам'ятника Довженка.— Ось у кого вчись. Усе життя віддав роботі. Все життя. А думаєш, не закохувалися в нього жінки? Думаєш, він не закохувався? Ще й як!

— А що ж тут поганого? Не розумію.

— Поганого? Тільки одне: вона ніколи й нікого, крім себе, не любила й не любитиме. От що їй треба: поклоніння, поклоніння й успіхи. Щодня успіхи. Щодня нові успіхи будь-що! Як тільки хтось тебе перевершив, так йому все й віддається. А життя ж не може складатися лише з постійних успіхів. Ти ж знаєш.

— Але ж у мене тут справді не було ніяких успіхів.

— Помилуєшся. Успіх є. Прийняті намітився. І ти з'явився тут свіжий, невідомий, немов невідкритий материк. Цим ти її й привабив. І надіями на майбутні успіхи. Доки вона ще не стомилася вірити й ждати.

— Дурниці ти говориш,— не дуже впевнено сказав Сайгак.

Виглянуло сонце—і Довженко на п'єдесталі пояснишав, немов усміхнувся.

6

Метр і справді ліпив вареники. І ліпив пельмені. Та ще як ліпив! Хлопці не встигали прибирати з-під його рук і розкладати на розстелених рушниках такі однакові й довершені вареники, наче їх виробляла якась досконала машина. Вареники були із сиром, картоплею й капустою. Пельмені були з начинкою, яку Юлій Олександрович заготував зранку, а тепер була вже рання зимова ніч. Ніч, просвічена вогнями, коли небо синіє над містом таке таємниче й високе, мов на далекому півдні.

А Забара ліпив вареники. Піджака скинув, рукава білосніжної сорочки засукав, підв'язався біленьким фартушком, що належав білявій Скалковій дружині, яка теж літає із групи в групу й тільки чудом з'явилася сьогодні додому. Аж піт на високому чолі й на лисині виступив у Забари, так що доводиться господині час від часу витирати йому чоло, як витирають сестри-жалібниці чоло хірургів в операційних.

Скалко саяв. Щоправда, він ще ніколи не був таким іронічним, як цього вечора. Ніколи він так не кепкував із самого себе, але й ніколи не сипав такими добірними й такими несподіваними дотепами, як сьогодні. Дотепний з природи, він сьогодні справді був в ударі. І якщо вже не милував себе, то й іншим перепало й на горіхи, й на цукерки, й на млинці. Дісталось навіть Забарі. Скалко сказав, що пам'ятника йому за пельмені не поставить і ридати в нього на грудях перед усією Україною не збирається. На це Юлій Олександрович відповів, що був би останнім дурнем, якби затіяв варити вареники, сподіваючись бодай найменшого вияву Скалкової вдячності, бо той від народження невдячний. І про це знає весь ВДІК, а тепер знають усі кінематографісти Союзу, а не лише України. Але він, Забара, мусив зварити ці пельмені й особливо вареники перш за все заради Сайгака, а вже потім і заради нього, Скалка, бо варить їх тільки тоді, коли хтось із його учнів зніме фільм високого класу. Матеріал же обіцяє саме такий фільм, і ніякі випадковості вже неспроможні їм завадити зняти саме такий фільм, це він уже знає достеменно.

— Я чув, що у вас виходить незле,— сказав Забара, вкинувши вареники й закуривши за весь вечір першу сигарету. Він скинув фартух і пожбурился його в куток.— Але щоб отак?! — він заперечливо хитнув головою раз, і вдруге, і втретє.— Не думав. Не сподівався.— Він суворо й довго подивився на Сайгака, мовби вивчав його або намагався щось прочитати на його обличчі.— Матеріал просто блискучий, Сайгаче,— повторив він тихо,— але оператор у вас легковажний! Такий несерйозний...

— Не люблю серйозних людей,— сказав Скалко.— Вони завжди нудні.

— Сміхачі бувають нудніші за серйозних людей. А головне — вони набридають. Вони завжди стомлюють своєю показовою одноманітністю.

— Ви іноді теж буваєте сміхачем,— сказав Скалко.

— Іноді, Юро. Саме іноді! Постійно сипати дотепами — значить перетворитися на блазня. Це завжди й трапляється із сміхачами.

— І я вам набрид сьогодні? — спитав Скалко, що вже закусив вудила, вже він був у своїй уяві недосяжний і неперевершений.

— Як гірка редька, — сказав Забара. — Побудь хоч сьогодні самим собою: серйозним і розумним чоловіком, який знімає або вже, можна сказати, зняв такий блискучий фільм! Бо оператор у фільмі важить стільки ж, як і режисер. Ні, ти неодмінно хочеш бути ще й дотепним, а перетворюєшся на посереднього сміхача. Повір мені, це негарно: ти господар, ти іменинник і ти ж — жартівник. Чи не надто багато для одного? Чи не повинні твої гості сміятися з твоїх дотепів примусово й роблено?

— А якщо й так? Що ж тут поганого?

— Я тебе не переобтяжую своєю дотепністю? Плати мені тим же. Це найкращий принцип.

— Вареники закипіли! — гукнула радісно чи налякано з кухні Скалкова дружина.

— Вибирайте, — спокійно сказав метр. — Щоб вибрати вареники з каштунів, майстерності вже непотрібно. Навіть уміння не треба. Це може зробити навіть дитина.

Проте й вареники, і пельмені він вибрав сам. Довго потім підтрушував відерну полив'яну макітру, щоб вареники й пельмені гарно промастилися, і, перейшовши кімнату, беззвучно поставив велетенську макітру посеред стола.

— Прошу їсти зараз же, доки гарячі. Розмови на цей час скасовуються й тости відмінюються. Дотепи теж, — глянув він на Скалка, що вже спохмурнів давно і враз мовби поменшав невідомо від чого.

Вареники й справді їли мовчки, завзято й поспішливо, бо за цілий день і за довге очікування всі зголодніли. Макітра швидко порожніла, а Забара сидів осторонь, курич і любовно всіх оглядав. На Сайгака ж дивився з тривогою, й тинь співчуття й мовчазного розуміння, майнувши на його обличчі, сховалася в глибоких очах під кошлатими навислими бровами.

Всі їли, а він курич. І ніхто його не припрошував: тут усі знали, що вареників метр не їсть, бо в нього хронічна хвороба шлунка чи печінки. Ногу поклав на ногу, розстебнутий комір білої сорочки відкривав сухорляву шию. Не міг надивитися, як його учні їли, мов молоді леви. Усмішка

тремтіла на губах у Забара, вдоволенна й радісна усмішка. Милувався своїми учнями.

«Як мати дітьми»,— подумав Сайгак, пригадавши, що кожного разу отак дивилася за сніданком на нього мати. Це його сердило й дивувало, а тепер серце йому стиснулось і якось аж зайшлося від болю, викликаного цим раптовим спогадом і ще раптовішою тривогою. Знов уявився йому лід біля колій, що вислизав з-під гумових чобіт, близькі й могутні та страшні в тій близькості лискучі колеса теплового й та слизька, крижана дорога до матері, і її болісний, смертельно-кволий усміх чи, може, гримаса плачу, на який вона так і не спромоглася, і батько, якийсь дитинно-беззахисний і винуватий не знати чому, може, тільки тому, що горе так несподівано впало на них і так невимовно довго й жорстоко висіло над його долею й лисою мудрою головою.

— Спасибі,— сказав метр, коли вареники було з'їдено. Забрав макітру й пішов на кухню мити її. Сигарета все ще диміла в кутику його твердогубого, навіть дещо жорсткого рота.

— От вареники, так вареники,— сказав Баштанник, витираючись паперовою салфеткою.— Зроду не їв таких.

— А я вже їм утретє,— сказав Скалко.— Правда? — гукнув він, звертаючись до метра.

— Ну, за свою роботу ти їси їх уперше,— відгукнувся Юлій Олександрович із кухні й потім зайшов до кімнати, витираючи рушником заволохатілі й міцні свої руки.— А тоді ти був запрошений на чужі. Авансом.

— Правда,— сказав Скалко.— Тоді ви їх варили іншим за їхні фільми, а я там стажувався. Студентом ще був тоді. Але вареники все одно були смачні.

— Чужі ще смачніші,— сказав Баштанник.

— А ви спитайте Сайгака, чи смачні вони йому сьогодні? — порадив Забара.

— Я й не розкуштував,— сказав Сайгак.— Їв наче дерево.

— Так воно й має бути,— не здивувався й не сприкрів Забара.— Якщо віддаєшся роботі сповна, радість від неї відчуваєш останнім. Та й не завжди відчуваєш навіть при повнім завершенні. Все здається, що можна було зробити краще.

— Не погано, аби Юлій Олександрович,— сказав Скалко,— частіше варив нам такі вареники, а ми щоб частіше спонукали його до цього своєю працею.

— Хоча б іноді, Юро,— всміхнувся Забара.— Справжні й великі фільми вдаються навіть геніальним режисерам не щодня, не щодня...— сказав він, мовби скаржачись, і всі зрозуміли, що цього разу метр думав про себе.

— Вам же ніхто не зварить вареників,— знову взявся жартувати Скалко.— Навіть за геніальний фільм. Це тільки ви нас балуєте.

— Не дуже я вас і балую...

— Проте завтра вже всі студії знатимуть, що ви зварили Сайгакові вареники, всі радітимуть і ждатимуть дивовижного фільму, як було це і в тих двох випадках.

— Так,— сказав Забара суворо,— тепер вам дітись нікуди. Тепер ви мусите або вмерти, або зняти видатний фільм.

Розділ дванадцятий

САМОТНІСТЬ

1

Ліжка були чисті й запашні, мов сніг на деревах. Самотні й суворі готельні ліжка. Їх багато було на його віку, й вони сьогодні знову приснилися йому: стояли в уяві сумними рядами, немов у порожній лікарні, покинутій не дуже вдячними мешканцями.

Можна було полегшено зітхнути й, одвернувшись до стіни, заснути, якби він не лежав у одному з таких ліжок. А він усе ще лежав у ньому й згадував дивні запахи, що увірвались колись у цей тісний готельний номер із товстезними стінами, як і в його душу. То були зовсім інші, нові запахи. Так ніколи ще не пахло йому в жодному з готелів, де він жив...

— Краса,— сказав через якийсь час, відчуваючи, що його душить плач. Підхопився. Довго сидів, схиливши голову.

Було жаль, що її немає. Пішла — й наче все забрала з собою. І він навіть не може уявити, що вона зараз робить. Яке в неї обличчя чи усмішка? Бо він, знаючи її вже давно, якось ніби нічого й не знав про неї. Бо вона вміла якось так говорити й поводитись, що в тих розмовах і судженнях був увесь світ і не було її самої, її життя, її близьких і рідних. І навіть її симпатій чи відраз не було — все ніби ховалося в словесній і чуттєвій стриманості.

Його вражала ця стриманість, це вміння говорити лише найнеобхідніші слова, що пасували тільки до даного моменту. І все. І навіть власна краса й приязнь мовби не належали їй, а людям. І це його теж дивувало. І ображало.

Ніч минула, як минає все на світі. І вже видно було не лише освітлені вікна будинків, а й розмиті фасади. І бані Софії почали золотитися не знати від чого, а небо світлішало, втрачаючи глибіню, і мовби струшувало із сутінками окрасу, що годиться тільки для ночі.

— Кохана,— сказав він уголос, дивлячись на нескінченні тераси блідих уже вогнів. І знову: — Кохана!

Це звучало як музика й сповнювало його ніжністю й болем.

Він дивився на місто, що його мовби проявляв, викликаючи з небуття, світанок. І власне життя почало неначе кружляти в нього перед очима.

— А що я їй розповів про своє життя? — спитав він себе й не пригадав такої розмови.

А куди ділися їхні ночі? Про що вони говорили серед глухої тиші, в самотині? Здається, ні про що.

Тільки поцілунки. І легке дихання. І темрява. Бо вона завжди чомусь не хотіла світла. І музика з портативного радіоприймача.

Були ще з ними відблиски. Вони билися по стелі, ці світлові тіні від проїжджих машин і тролейбусів, що котилися вниз із увімкнутими підфаршиками. Крізь товсті стіни жоден звук не долинав, тільки хлюпали в стелю відблиски зелених і червоних вогнів, і від них усе мінилося, мов сонячного дня в лісі.

Відблиски потім забрав світанок, і стеля стала світлішою. І вже — ні музики, ні темряви, ні її. І так буде завжди. Вона пішла від нього між люди, в якесь своє, інтимне життя, на яке він не мав ніякого права.

— Прокляття,— сказав він собі майже пошепки, й це було схоже на каяття.

Але в чому? Перед ким? Він не знав. Або не хотів зараз думати. Йому було видно якісь широкі цинкові бані церков чи якихось державних будівель з величезними залами, тераси черепичних і бляшаних покрівель і дерева парків. Усе це було однаково біле, урочисте й сумне. Він тільки пам'ятав, яке воно все було насправді, але уявити це в білому завої було неможливо.

— Леле моя,— знову сказав він.— Це нікого не стосує-

ться. І нікому немає діла до того, що з нами діється й що відбулося між нами.

Люди бігли вулицею так само заклопотано, й будинки стояли, як стоять століттями, й дерева росли чи просто дубіли на морозі як завжди. Ні радість людська, ні щастя, ні горе — ніщо не може вплинути на цей широкий і мудрий світ, що в такі хвилини здається не лише незворушним, а й — жорстоким.

Щось було спільне між цим світом і нею, тільки він не знав, що саме, й музика чужої радості й власного суму звучала й звучала в ньому, мов на святі або на похоронах.

На бляшаний карниз перед його вікном беззвучно злетів сизий голуб із червоними, немов із морозу, лапами й жвавою головою на рухливій шиї. Він, мов курка, схилив голову набік і, стрілюючи шиєю, пильно глянув намистиною несправжнього, мовби скляного ока просто у вічі людини.

— Ще один атрибут готельного мешкання, — сказав стомлений чоловік жвавій птиці. — Знаєш, голубе, я не люблю вашої братії. Вас стало дуже багато по містах. І дуже ви вдоволені й ситі. Лети! — махнув він на нього рукою.

Голуб кивав і кивав головою, придивляючись до людини за розчиненим вікном, і летіти не збирався.

— Ну, сиди, чорт із тобою, — грубо сказав йому чоловік і заплющив очі. — Якщо ти думаєш, що я тобі щось іще скажу, ти помиляєшся. І потім — нічому не треба надавати значення. Якогось особливого значення. Чому дивуватись і чим захоплюватись? Що вона — диво? І що вона була тут? Можна пошкодувати, що це минуло. І все. І більш нічого. Просто так могло бути. І так сталося. В цьому мудрість і нетлінність життя. І нічого не треба ускладнювати.

Нарешті йому здалося, що він знайшов пояснення того, що виповнило його цієї ночі й тепер мучило та не давало спокою. Ця формула була чужа йому, несподівана й дуже схожа на правду. І на неї. Точніше — на її погляди й поведінку. Але вдоволення чи заспокоєння це не дало, й нагла, як обвал, тривога не залишала його весь ранок, наче він мав повертатися в цей почужілий світ хтозна-звідки.

2

Сайгак повертався здалеку. Далина була холодна й жорстока, і вертатися з неї було нелегко. Ще й досі тіснилися в серці чужі й власні ридання, й могила мамина

все ще стояла перед очима, висока, свіжа, яскраво-жовта могила серед темних постарілих могил, зарослих травами й бур'янами на тихому сільському кладовищі, де лежать усі твої родичі й односельці, весь твій рід, крім тих, що позаходили хтозна-куди дорогами війни, так далеко позаходили від села й голови поклали в таких немисливо далеких місцях, що не вимовиш і не запам'ятаєш. Все те було з ним і досі.

А тут було свято: прапори й транспаранти на проспектах, біля воріт кожного будинку. І веселі дівчата бігли вулицями, тротуарами, святково одягнені, із святковими усмішками.

«Біжить собі, біжить,— подумав Сайгак,— кожному своє».

Він сходив усі наймиліші вулиці, відвідав усі будинки й музеї, які любив, як людей, а йому все не легшало. І день був хмарний, а з полудня сніг зачастив-зачастив, запнув місто і небо летючою пеленою; і сніжинки витанцьовували в повітрі, перш ніж упасти на землю. Та жалоба не залишала його — вона справляла разом із сніжинками свій химерний журний танок у його душі. І він не витримав — збіг по знайомих сходах і натиснув кнопку дзвінка.

Двері відчинила жінка, дуже схожа на неї, тільки стомлена трохи й бліда, й голосом не те що схожим, а просто її голосом сказала йому:

— Не шукайте її. Не шукайте, вона не хоче вас бачити.

— Але чому?

— Я не знаю,— жінка не зводила з нього очей.

— А де ж вона зараз?

— Ви до нас не ходіть. І не дзвоніть.

— Чому? — вигукнув Сайгак, хоч мав би мовчати й мовчки слухати.

— Не ходіть,— повторила жінка.

— Але ж це неможливо!

— Не шукайте її — це буде краще для вас обох.

— Чому я маю не шукати її? — дивувався й майже обурювався Сайгак. — Кому це потрібно?

— Не шукайте її. І, пробачте, я сказала вам те, що мала сказати...— жінка зачинила двері і, чути було, накинула ланцюжок.

Бліда й рішуча жінка, якій цієї хвилини було, мабуть, нелегко.

Вже цвіли абрикоси, повінь підійшла до самих будинків, і птахи співали по-весняному сумно й по-весняному радісно. На всю заплаву розлився Дніпро — кричать десь пароплави, невидимі за деревами. А коли пароплави не кричать, з них долинають музика й пісні. З-поміж веселих звучать приглушено і якомсь ніби інтимно — про білі сніги й про чорну гору, на якій орала бідна вдова. І світ тоді здається незбагненним. І мінливим, мов весняні води.

Велика тиша після міського гамору, метушні й руху. У цій тиші ти стаєш уважнішим до всього, що промайнуло в твоєму житті або перед твоїми очима й зсезло в содомі великого міста. Кожна подія й кожен факт, що лишилися там непомітними, вражають тут. Застиглими кінокадрами наближаються, і ростуть, і заступають розмови і все, що тебе оточує тут, серед вечірньої тиші, у колі добрих людей чи й наодинці.

Сайгака привіз сюди Андрій Ковбаш. Він будь-кого привезе хоч на край світу — навчився умовляти й добиватись свого найбільше для того, щоб зробити комусь приємність. Відчував, що Сайгак нудиться в місті, місяць собі не знаходить, от і вирішив забрати його на дачу: може, розвіється туга й забудеться те, що ніяк не забувається.

Ковбаш, мабуть, знав про Сайгакову сердечну тугу — про це, як не дивно, знало чимало людей. Андрій же про все дізнавався першим, але делікатність ніколи не полишала його, особливо в таких інтимних справах, тому він ніколи й не заїкнувся про це жодним словом. А тепер от не стримався.

— Ти знаєш,— сказав йому, дивлячись на велику воду,— я ніяк не звикну до твоєї мовчанки. Що таке?

— Не звертай уваги,— сказав Сайгак, теж дивлячись на тиху воду, в якій плавали зорі й риби, а місяць, мовби нахилившись у знеможі й втомі, відпочивав, старий і нерухомий.

Кричав десь у затопленому лісі сич, і тихо лилася музика з невидимого пароплава, наче там, десь далеко, була інша країна, одрізана від них і від усього світу весняними водами.

Андрієва мати в білій хустині з'явилася в освітленому вікні й стояла там нерухомо, немов свята Марія, замислена, добра й печальна. Вона стояла, згорнувши натруджені руки на животі, й дивилась у темряву. І серце Сайгакові

защеміло болісно й тривожно, бо пригадалася рідна мати, її муки, її могила в оці весняні дні й ночі...

— Не зважай,— сказав він глухо.— І вибач,— додав го паузі.— Я тут неначе вдома.

«Неначе вдома, неначе вдома»,— повторював він потім, піднімаючись у мансарду, і йому було сумно, бо справжнього дому вже й не було, а був тільки біль і був страх, що батько вже старі і їх треба буде теж хоронити скоро. Ми всі хоронимо наших батьків, і тут нічого не вдієш. Але страшно думати про це ясно й конкретно, коли саме життя вже все вирішило... Був ще той його дім, була донька й була дружина.

«Дружина,— думав він.— Яке прекрасне, яке святе слово! Але як його важко виправдати». І хіба такі слова винні в тому, що люди спростовують їхню семантику? Тут пригадувати не було чого, окрім жалю й печалі. Окрім того, що й мати була б ще здорова, якби його дім був справжнім домом, і дружина...»

«Не думай про це,— сказав він собі,— і не суди. Дружини даються не для суду й осуду, з ними треба жити або не жити, й це вирішуємо ми самі. Маємо вирішувати».

«І я теж»,— сказала йому донька. Чудесна дівчинка, яку він любив, як увесь світ.

«Ти теж,— сказав він тихо й заплющив очі,— ти теж, моя люба, моя мила й беззахисна. Ти теж».

А десь далеко гудів пароплав погрозово й суворо, й машини на шосе прошумлювали швидко й заклопотано.

І тоді він подумав про неї. Подумав болісно й тривожно, як завжди, і вперше побачив її беззахисною, малою у вирі життя, наче його дитина.

— Ти теж нічого не можеш вирішити,— сказав він їй.— І тут нічого не вдієш. Бо ти навіть знати не хочеш, як я тебе люблю! І тепер ти самотня. Одна ти, одна,— сказав він уголос.— Ти ніколи, мабуть, не належала мені до кінця. І чи належатимеш коли-небудь? — подумав він.— І чи належала ти мені хоч трохи? Хоч у ті хвилини, коли ми бували тільки вдвох у всім світі?

Він намагався пригадати все-все, але не міг пригадати такого стану, коли між нею й ним не лежали великі міста й не шуміли людські натовпи. Вона була для нього чужа й далека, як геніальні полотна, створені великими майстрами й віддані холодним музеям людства. Рафаель не міг би відібрати зараз Сікстинську мадонну із Дрезденського музею.

І Микеланджело — своїх рабів і свою Сікстинську капелу. І Бетховен не зміг би забрати у людства свого «Егмонта», «Апасіонату» й свої симфонії.

«Ім краще було б умерти, ніж зробити це,— подумав він.— А я? Що буде зі мною? І що буде з нею далі? Я її мушу забрати в людей, але це — теж неможливо. Я просто не можу жити без неї. Не можу! І все, чуєте, люди! Добрі й жорстокі, розумні й черстві люди! Я не можу без неї жити, не можу! Йї не хочу...»

Світ мовчав за вікном, тільки десь хлюпалась риба поміж деревами, й Андрій спав на сусідньому ліжку, мов дитина. Дихав легко, й тихо, й солодко.

«Якби мені заснути,— думав він, заплющуючи очі й відчуваючи смертельну втому.— Якби тільки заснути».

Але перед заплющеними очима в нього крутилися письменники, й актори, й режисери, і ще якісь суворі й франтуваті одягнені люди, і всі вони обступали її, і всім вона осміхалась, усім заглядала у вічі.

— Чортівня,— сказав він.— Краще б я її ніколи й не знав.

— Кого? — спитав розбуджений Ковбаш і довго не дихав, поринаючи назад у сон.

«Краще б не знав, краще б не знав»,— казав він собі, й знав, що це брехня, й нічого не міг подіяти з собою.

А ніч текла, і стомлений місяць спустився за сосни і потьмянів. І вже нічого не було чути, тільки плюскіт води й рівне Андрієве дихання.

Чим далі, тим більше він починав розуміти, що вона не належить йому, не може належати. Що вона, зневірившись у всьому, віддає перевагу людству перед однією людиною, й банальне французьке прислів'я «жінці одного чоловіка багато, а двох — мало» поставало перед ним, мов кара, винайдена зумисне для нього й тільки для нього. Вона була не така, як казав Володимир. Вона була інша: чиста, й стримана, й недосяжна. Але життя самотньої жінки й вічне перебування серед залицяльників, серед постійних домагань зробили її такою. Вона тепер не могла вибрати когось одного, він це знав. Він відчував це дедалі сильніше. І це було страшно. Було страшно й те, що таку — саме таку! — він любив її й приймав, і саме така вона була дорого йому. Він любив її й проклинав. Проклинав тих, що зробили її такою. Проклинав життя, що так довго носило й ламало її без нього, й невимовна туга накочувалася на нього ночами, так що він уже почав боятися їх.

— О, якби мені заснути,— сказав він і заплакав.— Тіль-

ки цього ще не вистачало, — він знову схлипнув. І заривав так, немов щось вирвалось йому з серця. І плакав він за всіма своїми болями, й за донькою, й за матір'ю плакав, і за нею.

— Що з тобою? — злякано кинувся Андрій. — Ну що тобі...

І замовк. І не сказав більше ні слова. Лежав і, здавалось, не дихав, вражений, охоплений співчуттям.

За вікном уже сіріло, й по шосе знову мчали машини, прокидалися люди й птахи, й треба було повертатися до людей, до життя і до всіляких справ та обов'язків.

З вікна він помітив, що вода в Дніпрі за ніч спала, й дерева стояли немов підперезані й тому схожі одне на одне, як солдати в строю.

4

Ковбаш зайшов у кабінет до Сайгака одразу ж після диспетчерської перевірки.

Стояло вже літо, не дуже яскраве поліське літо, не таке спекотливе й буйне, як на півдні, але все ж — літо. І Андрій був у білій сорочці з закасаними рукавами, вже засмаглий і ще худіший, ніж завжди.

— Дзвонив мені міністр, — сказав він. — Питає, чи ще не написав ти сценарію?

— Не написав, ти ж знаєш.

— Знаю, — сказав Ковбаш, сміючись. — А треба писати, Сайгаче. Міністр радить їхати в село, пожити там місяців зо два, придивитись до всього й написати сценарій. На місці. По слідах живого життя. Та щоб ти там із Домбровським здибався. З нього щоб і починав.

— Давно мрію про це. Та хіба ж ви пустите?

— Пустимо. Пошлемо тебе в творче відрядження. З групою Толі Берези, що зніматиме фільм у тих краях.

— А тут хто буде? Баштанник у відпустці...

— Я залишаюсь. Знімальні групи зараз в експедиціях, і на студії роботи не так уже й багато. Лишилося ще доукомплектувати групу Толі Берези.

— Взявся-таки за сюжетний сценарій?

— Авжеж. Сьогодні дав згоду працювати.

— От чортяка!

— Він уже давно працює над цим сценарієм, хоча про це ніхто з нас навіть не догадувався.

— Правда? — не повірив Сайгак. — Як же він працював, що ми не знали?

— Ну, не працював у повному розумінні цього слова, а робив режисерську розробку на свій страх і ризик: вийде так, як він задумав і як ми сподіваємось, — буде ставити. Не вийде — відмовиться. З Сашком Вивіркою працюють.

— З Сашком? Вони доповнюють один одного. Давно треба було дати їм цей сценарій.

— Не бралися! — сказав Ковбаш. — Тоді ж було як? Тоді їм тільки модерн подавай: щоб і люди були, й розмов щоб не було. І ніяких конфліктів. Ніяких подій. Тільки настрої і потік підсвідомості... Тепер ти свій фільм завершуєш, от молодим хлопцям і допоможеш... Ти прекрасно знаєш той край, допоможеш обрати натуру, щось порадиш, у чомусь підтримаєш, а головне — писатимеш свій сценарій, бо тут ні чорта не напишеш.

— Це правда, тут не напишеш, — сказав Сайгак, ще й не вірячи своєму щастю. — Давно мрію про це... Усі мої думки там.

— То збирайся. Група від'їздить незабаром.

— Спасибі, — мовив розчулений Сайгак.

— Нема за що дякувати. Краще напиши гарний сучасний сценарій та зніми за ним справжній фільм. Ото буде подяка.

— Зроблю, — сказав Сайгак.

— Не кажи гоп, доки не перескочив. І плюнь тричі через ліве плече, як усі справжні кінематографісти.

Вони обое, сміючись, поплювали через ліве плече, й Ковбаш пішов до себе, наказавши Сайгакові готувати документи на відрядження.

5

Проте з групою Берези Сайгак не поїхав: вона мала операторською машиною об'їздити всю Україну, від Прикарпаття до Донбасу, й прибути в Таврію тільки через місяць. Тому він поїхав сам. Там, у батьковій хаті, житиме, в батьковім саду працюватиме, а при батькових деревах думається тільки про щось благородне й вічне, думається тепло, болісно й сумно, але так мудро, що й сам стаєш мудрішим.

Увечері він подзвонив Роксолані, і йому сказали, що її нема. Йому так завжди говорили тепер. Питаючи й не питаючи, хто її просить. Мабуть, пізнавали його голос. Наби-

раючи номер удруге, він не дуже вірив, що цього разу йому вдасться поговорити з нею, але вона сама взяла трубку й голосом холодним, незворушним сказала йому, що ждала його дзвінка, бо знала, що він їде надовго, й тому хотіла б сказати тільки двоє слів.

— Двома словами не обійдемося,— мовив Сайгак.— Дозволь мені прийти до тебе.

— Про це не може бути й мови.

— Мила, я прсшу тебе.

— Ти слухай мене,— сказала вона, мовби й сердито, але вже не так відчужено.

— Слухаю. Все життя б слухав тебе й не переставав.

— Перестань базікати, нарешті.

— О, це по-нашому.

— Замовкни зараз же, або я покладу трубку.

— Замовкаю й перетворююся на слух.

— Ти знаєш, хто тобі виклопотав відрядження через міністра?

— Хто?

— Ніколи не вгадаєш.

— Ти! — скрикнув Сайгак.

— Я.

— Ти моє золото.

— Я тобі виклопотала відрядження, бо ти й справді тут нічого не зробиш, як правильно твердить наш спільний друг Баштанник.

— Він образив тебе?

— Нічим він мене не образив, і ти не здумай сердитись на нього. Він бажає тобі добра.

— Хай не встрає не в своє діло.

— Не сердься на нього.— Вона помовчала.— Таких друзів, як Баштанник у тебе, мало є на світі. А може, й зовсім немає. Чуєш?

— Чую,— сказав Сайгак.

— І зроби так, щоб ми всі ніколи не сварилися.

— Ми ніколи не сварилися, мила. І не будемо сваритись. Будемо любитися. Навіть якщо не будемо бачитись.

— Не колиши мене,— сказала вона.— Не заколисуй. Цього ж не може бути! І не треба цього ні тобі, ні мені. Я обіцяю тобі, що нічого не буде.

— Може, й буде! — сказав він різко.

— Не кричи, будь ласка. Тут криком не допоможеш. Я знаю, що все треба кінчати зараз же, й рішення мое безповоротне, бо люди нам не простять цього ніколи. І потім,

що то за щастя, якщо воно виростає на чужому горі? Я б сама тебе зненавиділа.

— Що ти говориш! — обурився Сайгак.

— Облиш цю істерику, — сказала вона. — Одержуй квартиру, викликай сім'ю і будь людиною. Будьмо обоє людьми.

— Але ж це неможливо! Ми ж не через тебе розійшлися...

— Це не моє діло. Всі вважають, що через мене. Але не це головне. Головне — дитина. Заради неї ви повинні помиритися. Хіба я не знаю, як ти вболіваєш за дочкою? Поглянь, на що ти вже перевівся...

— У мене померла мати, — нагадав він.

— Це жахливо, коли помирають батьки. Але тут усе природно — і діти мають ховати своїх батьків, так заведено в світі, відколи він існує. А от коли діти лишуються сиротами при живому батькові — це злочин, за який треба карати як найжорстокіше. І каратися теж. Я тебе знаю. Ти цього не зможеш знести. Все це не для тебе, не для тебе. І не для нас.

— Хіба це телефонна розмова? — спитав він з докором.

— Не наполягай.

— Ти боїшся?

— Боюся, — сказала вона по паузі. — Думаєш, мені легко?

— Я тобі писатиму, — сказав Сайгак.

— Не люблю листів.

— Я писатиму тобі про свій край. Про те, що мені наймиліше. Не про себе. І не про нас. І про свої почуття не нагадаю й словом. Писатиму про те, що найбільше люблю.

— Так ти мене не забудеш. А я хочу, щоб забув, щоб обом нам не мучитись. Для того я й подала думку про твоє відрадження.

— Я писатиму тобі про степ. І про людей, яких я люблю.

— Коли пишеш про те, що любиш, то пишеш неодмінно й про себе. Про те, який є ти. Я забула, хто це сказав.

— Я писатиму тобі, — сказав Сайгак, відчуваючи, як заходить серце від любові й ніжності до неї.

— Не муч мене, — сказала вона й замовкла надовго. — Пиши краще гарний сценарій.

— Напишу. Але й тобі писатиму все одно.

— Мучителю мій, — сказала вона.

— Я люблю тебе і не можу жити без тебе.

Трубка впала на важіль — і уривчасті гудки били йому у вухо, мов по наковадлу.

Розділ тринадцятий

РОКСОЛАНА

1

Передчуття — інтуїтивні й підступні: коли хочеш, щоб справдилися, — тільки поманять і щезнуть, а коли сподіваєшся, що це тільки виплід фантазії, — справджуються, як віщі сни.

Що це були за передчуття, Роксолана не могла б пояснити навіть собі, такі неясні вони були, але викликали тривогу за Сайгака, й вона ладна була зрадити своєму правилу: ніколи й нікому не дзвонити в особистих справах — і зателефонувати в групу Берези: може, там щось про нього знають, бо його листи містили в собі щось невловиме й безтежне, що читалося між рядками й викликало передчуття найтривожніші: якась прихована туга, печаль вчувалася в тих листах. Щось недомовлене й тому болюче. О, вона його добре знала! Може, як нікого. Може, його ще ніхто так і не знав ніколи. І тому тривожилась, як за своїм розбишакуватим сном. А може, ще й більше.

Листи вона одержувала нерегулярно: то одержить одразу зо три, то довго нема жодного. Одні мали назву, й тоді легко було вловити те, що особливо хвилювало чи вражало Сайгака, інші читались як зашифровані тексти якихось глибоких переживань. Саме таким був передостанній лист, котрий найліпше було б назвати «Прощання». В ньому Сайгак саме прощався. І прощався з таким болем, наче це було найдорожче для нього на світі. Але з чим він прощався? З батьківським краєм? Ні, він же там залишався. З баштанами й куренями? Але ж вони ще стоять, ті курені, й ще буяють ті прекрасні баштани, й він тільки уявляв, як там буде порожньо й тоскно пізньої негожої осені...

«З чим же прощався Сайгак? З ким?» — це її мучило, хоч ішлося тут уже не про неї.

Дні тяглися за днями, а листів від Сайгака вже не було, й тривога за нього все росла та росла. На студії теж нічого про нього не знали, а чутки з групи Берези були звичайні: натуру вибрали, реквізит і костюми підготували, актори з'їхались і в першу ж неділю будуть бити тарілку, щоб з понеділка розпочинати фільм. Про Сайгака ж — ні слова.

Вона вже давно зболілась по ньому. Може, їй було ще важче переживати їхній розрив, ніж йому, бо вона ж сама

йшла на нього свідомо й непохитно, але та непохитність дорого давалась їй: свідомість свідомістю, а почуття її бунтували. Все в ній бажало Сайгака, близькості його й ласки, тільки холодним і непохитним розумом тамувала вона ці бажання в ім'я чогось вищого, ніж особисте щастя, яким би незвичайним воно не було.

Так, вони й справді народилися мовби одне для одного, як любить це повторювати Сайгак в найінтимніші їхні хвилини, але ж... Міра відповідальності за долю його дитини, за всі жалоби й туги, що неодмінно верстатимуть його відстані від дочки, ця тяжка міра відповідальності лежала на ній. Найперше на ній, і вона мала платити за неї своєю любов'ю — найдорожчим з усього, що випало їй за життя.

Про це їй нагадувало безсоння у довгі самотні ночі, завивання вітру в піддашші й особливо тужливі й протяжні поклики електрички. Колись вона просто не звертала на них уваги: електрички бігали повз їхній сад у Берковцях, квапилися кудись і поверталися, залиті сонцем, вилискуючі й завжди зелені (в погану погоду, як відомо, на дачу не їздять), і було в них завжди щось ділового й мовби зовсім безтурботне. І тої ночі, як вона тяжко й болісно зрікалася Сайгака і його любові після розмови з Нонною Миколаївною, вітер, мабуть, віяв од залізниці, клалося на відлігу — електричка тужливо й розпачливо скрикнула мовби під самими вікнами, так що аж у серці озвався той крик щемким болем, і страх невідомо за чим охопив її всю, до самих нігтів, і вона підхопилась.

Сиділа й прислухалась в самотині, ждала і боялась, що крик повториться. Не повторився. Але з того часу вона не могла чути, як кричить електричка, — мліло серце й теплі руки. Мабуть, саме під отой крик вона зрозуміла, що все пропало й Сайгак ніколи їй не належатиме.

Давно-давно відкуріла хуртовинами й порошею та холодна, нещаслива зима, й весна відбулася садами й листям, літо вже одпливло й розтануло квітами та медами, й теплкі запахи осені вже давно будять її на світанку крізь відчинене навстіж вікно, а вона й досі, виринувши зі сну, найперше думала про Сайгака, а тоді вже про електричку: хоч би не скрикнула, доки встане з ліжка. А вже як хлюпатиметься у ванні або як буде серед людей, тоді хай кричить. Тоді вже не страшно: у ванній не чути, а серед людей — це звичайний сигнал на транспорті, що подається за якимись суворими й непорушними правилами служби руху. О, саме «служби». І все.

Того ранку її збудила не електричка, а телефон — різкі й покvapливі дзвінки міжміської переговорної лінії. Відчуваючи оголену рукою різку прохолоду ранкового повітря, Роксолана вхопила трубку.

— Я слухаю,— сказав вона спокійно, тамуючи калатання серця. «Він!» — подумалось їй першої ж миті.

Але це був не Сайгак.

— Це — Береза,— сказали звідкілясь, із неймовірної далечини, що вчувалася в гудінні й потріскуванні якоїсь безмежної маси повітря, чи темряви, чи тієї невидимої мішанини, що поставала завжди перед очима, коли Роксолана хотіла уявити відстань.

— Що тобі, Толю? — спитала вона.

— Це Береза. Доброго ранку,— сказав Толя.

— Чую-чую. Що трапилось, Толю?

— Що трапилось? — перепитав Береза й мовчав довго, мабуть, збирався з думками чи підбирав слова.— Розумієте? Потрібна ваша допомога.

— Кому, Толю? Вам?

— Треба, щоб ви приїхали,— сказав Береза, помовчавши.

— Та що трапилось? Наскільки мені відомо, ви вже все завершили і завтра б'єте тарілку.

— Б'ємо,— сказав Береза.— Але треба, щоб ви приїхали...

— Нічого не розумію,— сказала Роксолана, ховаючи задубілу руку під ковдру.— Що це у вас за химера?

— Ну, розумієте, Роксолано Петрівно,— нітївся на другому кінці світу нерішучий Береза.— Я прошу вас, приїдьте, га?

— Та що трапилось, Толю? Ти можеш мені сказати, що трапилось?

— У Сайгака...— Береза знову знітївся там десь, у степовій стороні...

— Алло, алло! — крикнула Роксолана, зіскакуючи з ліжка.

— ...у Сайгака помер батько,— сказав Береза тихо-тихо.— Ви не уявляєте, як йому..

— Коли? — видихнула Роксолана.

— Кілька днів тому. Ви не можете...

— Можу, Толю,— спокійно сказала вона.— Коли треба приїхати?

— Сьогодні! — крикнув Береза.— Зараз же,— сказав він благально.

— Гарзд. Я буду сьогодні.

— Чим? — спитав Береза.

— Що? — не зрозуміла чи розгубилася Роксолана.
— Чим приїдете? Приїдете чим?
— Літаком прилечу. Першим же рейсом.
— Гаразд,— сказав Толя.— Ми виїдемо по вас на аеро-
дром. Машина чекатиме біля зльотної смуги.
— Ну, ну,— сказала вона.— Навіщо ж так близько?
— Ми вас всі дуже любимо,— сказав Береза схвильова-
но.— Спасибі вам. Алло! Алло! — гукав розчулений Толя.
Роксолана повільно поклала трубку, сіла на ліжко й тяж-
ко та болісно заплакала. Вперше з тієї зимової ночі, як під
вікнами в неї розпачливо й тоскно скрикнула електричка.

2

А потім вона сміялась: на зеленому аеродромі,
де пахло морем та озимими пшеницями, літак був білий-
білий; і трап білів, як на рекламних плакатах: «Найкращий
відпочинок — морські прогулянки»; і Сайгак білів у своїй
незвичайній серед степу чистій та накрохмаленій сорочці —
він пробрався в літак швидше, ніж вона встигла помітити,
а потім тим білим-білим трапом униз, на зелену траву, до
білої-білої машини, що й справді стояла біля самісінької
зльотної смуги, й Роксолані було чогось смішно. Не знала
й сама чому — з радості чи з несподіванки? А тоді припала
до його плеча і заплакала ревно, відчуваючи якусь несподі-
вану й дивну полегкість.

Сайгак стояв довго, мовчав, тільки глибоко й часто дихав.

— От побачиш: колись візьму і вмру без тебе,— сказав
він тихо й так щиро, що в неї аж пальці затерпли. І вона
замовкла, заспокоїлась, ніби забула, що за мить сміялась
і плакала. Відпустив її й випростався.

— Отоді знатимеш, як я люблю тебе і як мені без тебе
важко.

Роксолана затулила обличчя руками:

— Голова в мене крутиться,— сказала вона злякано.

— Нехай крутиться,— сказав Сайгак.— В мене — теж.
Хоч я й не летів. Так, мабуть, треба.

Він обняв її й поцілував нарешті.

— Ой Сайгаче, облиш, а то я пропаду. Люди ж, люди...

Пасажири й справді дивились на них і з висоти трапа, і з
землі, повернувши до них голови, всі як один.

— Нехай,— сказав Сайгак,— це поки що лише пасажири.

Проте випустив Роксолану з обіймів, узяв під руку й повів до машини.

— А хіба пасажири — не люди? — глянула на нього Роксолана, і в очах її він прочитав зовсім інші слова, інші думки, інші наміри.

— Люба моя, — сказав він. — Куди ж я тебе повезу у широ́кім моїм степу?

— Куди хочеш, — сказала вона, впавши на сидіння, — тільки спочатку на могилу батьків.

3

Могили вони побачили здалеку: звелася поміж приземкуватими та порослими бур'яном горбками — гостроверха, висока, яскраво-жовта й нова. Як проминули виноградники, так і впала у око.

— Он вона, он! — гукнула Роксолана, підвівшись на сидінні. — Як її далеко видно поміж інших могил. Дивовижно!

— Нічого дивного, — сказав Сайгак. — Могили батьків найвищі у світі, й видно їх найдалі.

Роксолана подивилась на нього мовчки. Подивилась і, нічого не сказавши, зітхнула.

Зупинилися біля зачинених залізних воріт, штовхнули хвіртку, що відкрилась на диво легко, хоч була масивна й тяжка, і пішли стежкою через різнотрав'я: кінська кашка вже пожухла й пахла наче іван-чаєм, а безсмертники весело й охоче кивали немеркнучим квітом своїм, немов головами, ніби кланялись, вітаючи. Якась тонкокосо трава, ще зелена й свіжа, покірно й м'яко лягала під ноги, святково синіли невмирущі тихі сокирки, і полин пах тут гірко й тривожно, як докір не знати кому й за що.

Вже була металева огорожа, щойно пофарбована срібним, вже й табличка на ній вилискувала нікелем чи хромом, а могила все одно видавалась тут неприкаяною й чужою, наче їй ще й не треба було тут стояти. Проте вона вже стояла, і стояти їй довго: щось вічне було в металевій міцній огорожі і особливо в отій нікельованій табличці — ні дощі, ні сніги їй не страшні, скільки б їх не було. Вічна табличка з неіржавіючої сталі мало не в палець товщиною.

— Народились одного року, — дивувалась Роксолана, — і вмерли в один рік. Такого й не вигадаєш.

— Не вигадаєш, — погодився Сайгак. — Все разом: і молодість прожили, й скупі радощі поділили, і бідування, кот-

рих у двадцятім крутім столітті доволі випало кожному. А тепер спочивають рядочком в одній могилі — батько так захотіли. Ще на маминім похороні просили, щоб їх поховали в одній могилі, а я почув та й зробив так, як вони просили. Немає нічого на світі сумнішого й дорожчого за могилу батьків.

Довгенько вони стояли над могилою, зіпершись на рубчасті краї огорожі, й тихо-тихо було в селі, й сонце світіло на них не по-осінньому шпарко, гріло потилиці й спину, гріло й огорожу так, що була аж гаряча під руками. Тільки могила видавалася їм холодною, як чужа старість і смерть.

— Ну,— зітхнув Сайгак,— поїхали, Лано. Ще покажу тобі хату, яку вони поставили в молодості і в якій ми повиростали, двір подивишся й сад — тоді тільки й знатимеш, для чого і як вони жили, як прожили й що залишили після себе.

Хату Роксолана теж пізнала здалеку, й веранду, й двір, і сад.

— Я неначе все це вже бачила і знаю давно-давно,— сказала вона, вийшовши з машини.— Так яскраво ти розповів мені про це. Ну, все-все я таким і уявляла. Саме таким, ти розумієш?

— Краще раз побачити, ніж десять разів почути,— сказав Сайгак і повів її в сад.

Жовтими шпалерами красувався виноград на високо натягнутому дроті. Пожовкло вже й листя черешень, вишень, груш і яблунь. Тільки мамина верба зеленіла хоч би що, й тополі стояли край городу в усій своїй красі.

З виноградника вилетіла гарна дівчинка років п'яти в білій городській сукенці, з білим бантом на руській голівці.

— Таточку, татку! — скрикнула й повисла на Сайгаковій шні.

Сайгак поцілував дитину, вийняв хустку, почав витирати їй обличчя.

— Що ж це ти, Оксаночко, так заїлась? Ай-ай-ай, соромно й людям показатись.

— А ти не показуй мене людям. Хай я буду тільки твоя.

— Роксолана Петрівна хоче з тобою познайомитись. Навмисне приїхала. А ти он як виглядаєш. Ще й виноград просто з куща, немитий, їси.

— Ти теж, як приїжджаєш сюди, все немите їси. Мені тітка Віра казали. От я в тебе й учусь.

Сайгак тим часом сяк-так витер їй губи, щоки, поставив на землю.

— Ну,— сказав їм обом,— знайомтеся.

— Не люблю знайомитися з жінчинами,— сказала Оксанка, сховавши брудні свої руки за спину.— І взагалі, я ще мала.

— Правильно, Оксанко,— мовила Роксолана.— Для чого нам це знайомство. Твій татко вигидає хтосьна-що...

— Мій татко не вигидає. Ніколи навіть казку не вигидає, бо не вміє.

— Або не хоче.

— Мені б він вигидає,— впевнено сказала Оксанка.

— А де ж Лора? — спитав Сайгак, щоб припинити цю розмову про себе.

— Лоро! — гукнула Оксанка.— Іди сюди. Не бійся, це свої. Лора думала, що це чужі люди по виноград прийшли, та й сховалася,— пояснила дівчинка батькові.— І мене сховала. А я зразу впізнала тебе. Я тебе завжди першою пізнаю.— Оксана поцілувала батькові руку й кинулася у виноградник.— Лоро, йди сюди, не бійся. Це татко мій.— А потім зовсім тихо:— З якоюсь тьотею.— І вже пошепки:— Поглянь, яка в неї сукенка гарна. І окуляри.

Це, мабуть, вилінуло, бо незабаром дівчатка вийшли вже вдвох, взявшись за руки. Лора була вже школярка, в форменій сукенці та білому фартушку, що встиг, проте, стати вже не зовсім білим.

— Чого ж ти не переодяглася, Лоро? — спитав Сайгак.

— Та так,— відповіла, ще більш ніяковіючи, школярка.

— Вона першокласниця,— сказала Оксанка.

— Ну то й що?

— Першокласниці ще не вміють переодягатись без мамі. А тітка Віра на буряках. У неї на ланці дуже вродили буряки. Високі вродили.

— Не високі, Оксанко. Високий врожай дали.

— Ага. Мабуть, високий врожай. Тітка Віра сказали: високий, а що високе, я забула.

— Ну, гаразд,— сказала Роксолана.— Покажіть, де тут у вас можна води нагріти. Обпатраю вас, як курчат. І фартушки вам виперу.

— А в мене немає фартушка. Тільки у Лори.

— Тобі я сукенку виперу. А ти одягнеш іншу. Є в неї інша сукенка? — спитала Роксолана в Сайгака.

— Є, я знайду зараз. Тільки ти не затівай нічого. Краще спечи коржа, бо я давно вже не їв коржа з пасльоном.

— Спечу... Лоро, знайди-но соду й кислого молока чи сирватки.

— У них усе є, — сказала Оксанка. — А я знаю, де дрова. Дядя Коля сьогодні нарубав, як ішов на роботу, а я складала. Отам он, під повіточкою.

— А я, дівчата, пасльону нарву. — Сайгак із тарілкою пішов на город. — Як перший корж спечеться, гукнете. Бо мене ждуть у Баштанці.

— Тебе завжди десь ждуть, — Оксанка ображено надула губи. — Ніколи зі мною не побудеш.

Корж спекла Роксолана чудовий — пухкий та рум'яний, такий запашний, аж слина в Сайгака покотилась. Ів його, обпікаючись, заїдав прохолодним пасльоном, припрошував і Роксолану, та вона спробувала одну ягідку, скривилась і відмовилась. Оксанка теж узяла в рот і виплюнула.

— Фу, — здригнулась вона, — не добре. Краще їстиму виноград.

— Мені він теж, на жаль, не такий солодкий, як у дитинстві. Проте щось він усе ж нагадує миле й забуте. І потім, кажуть, гарно на зір впливає.

— Ти їдь сам, — сказала Роксолана, коли він з'їв корж і підвісяв. — А я справді зостанусь, дівчаток догляну і Віру дочекаюся. — Вона знала, що казати: Сайгак просто розквітнув.

4

Віра прибігла з ланки на обідню перерву, влетіла у хвіртку, як метіль, крикнула на курей, що, підстрибуючи, скльовували виноградні грона у високих та густих шпалерах: «Киш-ша, щоб вам...» І тут вона вздріла Роксолану, зняквовіло всміхнулась, кинула на курей грудкою, підійшла ближче.

— Ви, мабуть, Лана, еге ж? — запитала так просто й буденно, наче вони були знайомі хтозна-коли. — Аж у дворі посвітлішало, — поцілувала Роксолану в обидві щоки, близько-близько подивилась їй в очі. — Ох, яка ж ви чиста та красива! Що то вихохана та вихована людина — здалеку видно, що не нам рівня, нерівня, нерівня, що й говорити, — кажучи це, Віра крутилась по подвір'ю, мила дійницю, сипала курям зерна, а кабанові — дерті та все підморгувала Роксолані, мовби кепкуючи зі своїх слів, із себе, із неї, й дуже в цей час нагадувала брата. — Було від чого нашому Сайгакові втратити голову, було! Я й сама б закохалася у вас, та ніколи: буряки саме копаємо, — ви вірите, ніколи вгору глянути. —

Вона ще раз поцілувала Роксолану, вийнувши запахом поля, землі.— Вибачайте, побіжу корову доїти, а тоді вже будемо обідати. Наріжте поки що винограду...

— Якого? — тільки й встигла спитати Роксолана, бо Вірина хустка біліла вже поміж виноградними шпалерами — побігла Сайгакова сестра наниз, до ставка, де тирлувалася череда.

— Любого,— гукнула Віра на бігу,— який на вас дивиться. Сікатор отам на вікні. Та помідорів на грядці виберіть. Дістаньте з погребка масло, сир, сметану...— Вона ще щось кричала, та Роксолана вже не розчула, що саме.

Обідали на веранді, теж обплетеній виноградом, затіненій і прохолодній. Аж присмерком віяло тут у цю обідню розмілілу пору.

— А я коржів напекла,— похвасталась Роксолана.

— Хіба? — здивувалась Віра.— Отож, бий його сила божа! Ніколи б не подумала, що вмієте пекти коржі.

— Мене Сайгак навчив.

— То мамин мазунчик. Все, було, коржі йому печуть,— Віра несподівано їй болісно схлипнула, затулилась хусткою й так заридала, що Роксолана розгубилася: сиділа їй боялась поворухнутись. Так плачуть тільки після довгого й тяжкого горя, коли встигнуть вже й наплакатися, й наболітись душею, а воно, те горе, вже як наляже, то не мпнає, хоч плач, хоч не плач, усє одно. Віра плакала так, що аж серце от-от вирветься, і Роксолана не вмiла її потішити, ніяковіла від того, що всі докази були б нещирі, несправдішні, а — вигадані й тому фальшві. В горі ж фальш найоблудніша, найнестерпніша, неприпустима.

— Ну годі вже, годі,— тільки й мовила вона перегода, коли Віра вже наплакалась.

— Якби ви тільки знали, як це страшно... одразу втратити маму й батька. Були ж зсь, були, а тоді — раз! — і не стало. Осиротіло все, почужішало. Ну, просто серце розривається... Ніколи не вернуться, ніколи їх більше не буде...

— Не побивайтесь так,— поклала їй руку на плече Роксолана.— Треба це пережити мужньо. Тут уже нічого не вдіеш: люди не вічні й ми не вічні...

— Мені ще нічого: виплачусь, та й годі. А брат...— вона знову схлипнула.— Сльозинки не зронив. Все в собі носить. Я аж боюся за нього. Добре, що хоч ви приїхали,— Віра вже всміхалася зі своєї заплаканості, з близького їй болючого горя свого.— Чого ж це він вас тут покинув? Чи самі, може, схотіли побути тут?

— Сама.

— Нема тут нічого втішного. Лише сум, та й більш нічого.

— А Сайгак за цим усім дуже сумує...

— То його згадки мучать..

— Згадає ставок і город, кожду батькову деревину. Паслін згадає й коржі, з якими той паслін їв, прибігаючи з школи.

— Еге ж,— погоджувалась Віра,— еге ж. Хто до чого звекає. Паслін — це на любителя. У нас, як ми були дітьми, жодної фруктової деревини в селі — єдині ласощі: паслін. Тепер нікого й не примусиш спробувати, а тоді відрами його на зиму сушили. Колись приїдете взимку, я вам плачинд із кабаком і пасльоном напечу та сметаною заллю — спробуйте, що за насолода!

— Не приїду, Вірочко,— зітхнула Роксолана.— Не приїду. Не судилося, видно. Хіба ж ви не бачите, як він за дочкою побивається?

— Та куди там! — погодилась Віра.— Страшне! Хіба я не знаю. Серце кров'ю обливається, дивлячись на нього. А вона, бариня, ніколи сюди й не заявиться — бувало, ще як вони жили разом, просить браг її, просить, махне рукою та сам і приїде. А тепер моду взяла: дитини йому не показувати! Та мислимо ж отаке, га? Я б її й за людину б не мала...

— Не лайте її,— попросила Роксолана.

— А що ж мені — молитися на неї? Стільки нещастя йому заподіяла.

— Не винить її. Вона не винна...

— А хто ж винен? — стрепенулась Віра.

— Обое. А може, й ніхто не винен: не склалось життя, і все.

— Само воно й не складається,— сердито, з докором сказала Віра.— Голову треба мати. Та серце...

— Іноді й серцю не накажеш.

— Дивуюсь я вам, освіченим та культурним, усе намагаєтесь, щоб культурно, пристойно було, а що людина підлість зробила, того можна й не помічати. А як усі будемо пристойності дотримуватись, хто ж скаже падлюці, що вона чинить підло? Хто? І ви не хочете, і брат мій не схоче, і я. Хай живе собі підлість? Ні, тут щось не так. Всі будемо культурними, а навколо сміття повно, брудом обростатимемо, так же?

— Не думаю,— знизала Роксолана плечима.

— А я думаю, що людині у вічі треба завжди сказати те, чого вона заслуговує...

— У вічі,— підхопила Роксолана.— Але ж її тут немає.

— Нема,— погодилась Віра.— І не буде. Це вона вже туди побіжить, як тільки брат квартиру одержить.

— Правда? — здивувалась Роксолана.

— А то й ні. Я вже її добре знаю. І він, дурень, прийме її...

— Через дитину? — висловила здогад Роксолана.

— А то ж через кого! А ви хіба б через дитину не простили?

— Я? — здивувалась Роксолана.— Кого?

— Та кого ж — судженого свого, якби довелось розійтись. Вам не доводилося? Тепер же модно розходитись та розводитись, а діти хай собі як знають. О, а де ж мої дівчата? Я й не питаю. Забула зовсім к лихій годині. Ви їх застали ще? Чи вони дременули до баби Фросини?

— Вони сплять,— сказала Роксолана.— Змила їм голову, випрала їм сукенки та вклала спати.

— Оце так гостювання! — засміялась Віра.— Довго будете згадувати, як вас тут приймали.

— Я до цього звикла: у нас теж усі отак працюють. Хто ж вам тепер допоможе?

— Правда ваша, помагати тепер нікому. Вже спочила моя помічниця навіки... Давайте обідати, бо мені скоро знову бігти на ланку.

Віра побігла на роботу, а Роксолана, прибравши все та помивши посуд, випрасувала дівчаткам нехитре їхнє вбрання, стала чекати машину. Обійшла весь сад, постояла під кожним деревом, милувалася дорідними гронами винограду, а машини все не було й не було. Їй і жаль було з усім цим прощатись, і почувалась тут чужою, бо чуже життя й чужа праця дивилися тут на неї з усіх усюд, з кожного дерева й з кожного клаптика подвір'я й городу, і їй ставало сумно чомусь і тоскно, а Сайгакова дитина викликала таку розпуку, що хотілося плакати,— так було жаль і дитини, й себе, й Сайгака...

Коли машина прийшла й посигналила, Роксолана здригнулася: наче й зраділа, і мовби й засмутилася ще дужче. Забігла в хату, схилилась над сонною дівчинкою — розметалось уві сні, розчервонілось, тендітне й суворе, як батько. Очей не можна одвести.

— Ах ти ж, розлучнице моя маленька,— прошепотіла Роксолана, легенько поцілувала дитину й вийшла.

Їхала та все оглядалась на хату, на сад, на двір, мовби прощалась навіки. Біля спорожнілої школи пнуласть у вічі клумба з розкішними чорнобривцями й помняками. Попросила шофера спинитись, нарвала пучечок квітів.

— Під'їдемо до кладовища? — спитала шофера.

— На могилу Сайгакових батьків? — зрозумів той. — Правильно...

Перехилившись через вістря огорожі, поклала той пучечок, терпкий і скромний, на свіжу глину і, сівши в машину, сказала:

— А тепер — на асродром. Мені завтра треба бути на роботі.

5

У Христофорівці осінню ще й не пахло: вся широка заплава вгору і вниз по Інгулу зеленіла так буйно й завзято, наче осока й очерети тільки ще набиралися сили. Купи верб удаліні важко клубочилися над шумовинням воронуватих, мовби припалених на кінцях комишевих султанів, та де-не-де яскраво синіли поміж осокою річкові плеся, немов шматки неба попадали колись пенароком та й лишилися там лежати назавжди.

По березі, при самій воді, м'яко й зручно влігся моріжок, по якому так і хотілося пройти бссоніж, бо ноги наші й досі пам'ятають ту прохолодну й м'яку розкіш, яку дарували нам трави в далекому дитинстві.

По всій долині, коли глянеш на неї зверху, з крутого узвозу від христофорівських виноградників, все мліло в синюватій прозорій млі: й далекі села Правобережжя, й золотаві скирти поза темними лісосмугами, й лобріївська гряда — біласта від капусти, палахкотюча від помідорів, уже визбираних, уже складених на купи в м'яку шелестючу солому. Останні помідори цього літа! Останні його дари.

Прощай, літо. Прощай, миле літечко! Тебе довго тепер не буде, і скільки б не сипалось нарікань на курні твої дороги в степах, на нестачу дощів та немилосердну щедрість сонця, од якого не вичахала земля навіть ночами,—все це згадуватиметься восени і взимку, як рай.

Так у Христофорівці ще було літо, і жовтень у долині Інгулу ні на що не поклав ще свою руку, заніс її й тримав угорі, в синім, яснім небі, пускаючи над зеленою тихою долиною довгі пасма бабиного літа, блискучого, повільного й

сумного. Скоро йому це набридне, й він не зупинить важких хмар, що ходять і ходять довкола, десь за далекими піднятими горизонтами. Скоро й павутини на бабині літо не стане, і щедра рука жовтня зомліє, і як тільки він опустить її,— одразу ж осінь підкрадеться й сюди. І пожовкнуть довгі коси осоки, чари-комиші поблякнуть, і верби пустять по вітрах і водах м'яке й вузьке листячко, що попливполине й не вернеться уже ніколи.

Все те буде скоро. Вже могло й зараз би бути, якби не така погожа осінь випала цього року, але поки що в Христофорівці били тарілку, а день пахнув ще літом, а річка ще по-літньому синіла, й сонце було ласкаве, таке тепле, що молоді кінематографісти поскидали штани й сорочки, купалися, грали у волейбол та футбол по теплій, по зеленій і тихій долині, що берегла, немов у кораловій стулці, якесь дивовижне мікроліто, що юних радувало, а старших печалило, бо все ще наче й було, але вже нічого не обіцялось назавтра.

Тарілку ж били сьогодні. Її б'ють об підлогу, якщо зйомки починаються в павільйоні, або ж об землю, якщо фільм знімається на натурі. В Христофорівці тарілку били об осінь. Об припізнілу, об олітнену тиху й дивну осінь били її й ніяк не могли розбити: осінь та вкрила такими товстими травами всі береги й забереги інгульські, що кинута об землю тарілка падала в них беззвучно, м'яко, немов у зелену подушку. В подушку-подушечку з м'якої шовкової трави, що наросла тут у теплу осінь побіля ріки, побіля води, без дощів, але й без шпаркої задухи й літньої спеки, яка тікає, не оглядаючись, із нашого краю вже другий місяць: мандрує вже десь аж у Лівії, чи Єгипті, чи, може, ще тільки лишає Афганістан.

Сайгак під'їхав саме тоді, коли тарілку била вже Ліля — юна директриса Березиної групи, і застав там двох симпатичних, ще молодих і чубатих людей, що вирізнялися з-поміж будь-як одягнених кінематографістів елегантними костюмами й білими сорочками. Та ще, мабуть, жорстоко засмаглими, видубленими вітрами й сонцем облнччямн.

— Знайомтесь,— сказала Ліля,— це секретар райкому...

— Домбровський,— подавши міцну руку, злегка вклонився ставний і суворий секретар.

— ...а це голова райвиконкому.

— Матвійчук,— з м'якою усмішкою відрекомендувався він і одразу ж повернувся до Лілі:— Ну, Лілю, бийте ви. Утріть всім носа.

Ліля запитливо глянула на Сайгака.

— Заждіть, Лілю,— попросив він.— Перед цим урочистим моментом я хочу перемовитись словом з товаришем секретарем.— Він узяв Домбровського під руку.— Вже другий місяць шукаю вас по району, ганяюсь за вами по степах і по селах, та ніяк не дожену: все на пустий слід натрапляю.

— Мотаюсь, мотаюсь,— розвів Домбровський руками.— Служба така,— ледь осміхнувся він і став ще молодшим, ніби опромінився тією усмішкою.

— Давайте, Лілю, давайте,— сказав Матвійчук енергійно і трохи ніби змовницьки.— Осоромте чоловіків, що не вмюють навіть тарілки розбити.

Ліля знову глянула на Сайгака, і той кивнув: бий, мовляв.

— Вони ж б'ють її, як у тій казці яечко,— сказав Домбровський.— «Дід бив — не розбив. Баба била — не розбила...» Лілю, ну! — звернувся він до юної директриси, тендітної й тонкої, мов школярка.

— Ага,— сказала вона, засміявшись.— «Бігла мишка, хвостиком зачепила...»

— Добра тобі мишка! — вигукнув Сашко Вивірка.— У тебе ж прізвище Витязь! Кому ж тоді й розбити, як не тобі.

Ліля тримала тарілку в руках і дивилась на них трохи ніяково й трохи мовби розгублено. Часом у її очах хлюпалась рішучість, але ненадовго: хлюпнеться й відкинеться, як хвилька на плаский берег. Карі Ліліні очі золотилися, обличчя на сонці рожевіло й прозорилося. Яскраві губи маленького пухкого рота тремтіли в мінливій усмішці, врядигоди відкриваючи білі-білі рідкі й маленькі, мов кораловий разочок, зуби.

— Ні,— сказала Ліля, переборовши вагання, спокусу, скромнучу рішучість, що змінювалася в них перед очима повною зневірою.— Хай б'є режисер,— подала вона йому тарілку.— Бий! Тільки бий з усієї сили, по-справжньому, бо як не розіб'єш і ти цього разу, станеться щось погане.

— З фільмом? — спитав білявий, тихий і мовчазний Толя Береза, з сумними задумливими очима, із задержувато збитим угору волоссям. Це їжакувате й дике волосся зовсім не пасувало до його замисленого, майже важкого погляду — було таке нашорошене, нетерпляче якесь і легковажне. Полянялі джинси невизначеного кольору, якась цупка куртка хакі й альпіністські черевики на неймовірно товстій підшві

робили його схожим на молодого кіногероя якогось іноземного фільму.

Мабуть, через цю схожість його ще у ВДІКу охрестили «Міст через річку Квай». Всі залюбки повторювали й тут це дивне прізвисько, пригадавши його найперше через те, що знімати довелося на березі річки. Вимовляли «Квай» аж занадто вже «по-англійськи». Чи то пак аж надто «по-американськи», так що виходило майже «Квейг» із якимось прононсом чи хрипінням.

— З фільмом станеться щось погане? — знову питав білявий Толя Береза, мружачись на сонце й смішно прискалюючи велике ліве око, мовби прицілюючись, від чого праве ставало наче ще більшим, ще сірішим і надто вже серйозним. Але занадто серйозним, щоб не розсмішити всіх.— Ви не смійтеся,— дуже серйозно сказав Толя.— Не смійтеся,— сказав він знову й схилив голову.

А всі засміялися ще дужче. Всі просто реготали — аж луна йшла над водою. Річка Квай була далеко, а луна йшла над Інгулом, і всі сміялися, а Береза й вухом не повів. Толя Береза ставав дедалі серйознішим і навіть печальним, і це вже була межа всякого уявлення про смішне: всі просто падали, так сміялись. І, падаючи, чули, як пахне трава, яка вона м'яка й прохолодна. І пахла вона все-таки осінню. Пахла Інгулом, і комишем, і синім небом. І трохи рибою, а трохи — дикою качкою, бо качви тієї й справді в інгульській заплаві водилось до біса. Недарма ж тут був заказник, і мисливський чепурненький будиночок білів на косогорі, а вся територія, на якій кіногрупа розмістилась бити тарілку, була заповідною.

— Ви знаєте,— сказав Толя Береза Домбровському,— якась містника.

— Знаю,— сказав Домбровський серйозно й співчутливо.— Я суднобудівник. Я традиціям вірю. І в пляшку шампанського вірю. І в те, що перед загибеллю корабля пацюки залишають його,— теж вірю. Сам бачив. На власні очі. Так що тарілку треба розбити неодмінно. І неодмінно за цим разом. Може, традиції й не уточнюють, за яким разом...

— Завжди це буває за першим разом,— сказав Сашко Вівірка.— Я ж уже четвертий фільм знімаю. І всі починалися з павільйону. А тут... Літо треба нам доганяти. Тому й б'ємо тарілку на цих травах. Не знаю, чи й розіб'ємо.

— Апартаменто партікуляре,— вигукнув різкий і поривчастий асистент режисера.— Що ж тут мудрувати? — Він

блискавично вихопив у Берези тарілку й вдарив нею руба об землю. — Отак треба бити, щоб до землі дістатися!

Тарілка розлетілася вдружки. Білі-білі друзки порснули в усі боки по зеленій-зеленій траві осені, зручно й покірно вляглися, а асистент, смаглявий тією одвічною східною смагою, що не сходить ніколи й нізачо, крутнув правицею, немов загвинтив щось у осінь, в чисте прозоре повітря, ногу хвацько відставив і хвацько задер голову, як у цирку. Він взагалі був хвацьким хлопцем, цей смаглявий син далекої сонячної Вірменії.

— Ефект! — вигукнув він і не засміявся, а посерйознішав аж занадто під суцільні схвальні вигуки і стояв над білими скалками на зеленій траві урочистий і недосяжний, наче зробив щось небачене й нечуване досі.

— Хапай! — гукнув Сашко Вивірка й першим ухопив чималий шматок. А другий великий шматок дістався режисерові. А третій, ще більший, дістався Сайгакові. Хтось його підхопив із зеленої трави осені і в руки йому поклав так швидко, що він і незчувся, коли це сталося й хто це зробив.

Інші шматочки, менші й більші, розхапали з галасом і сміхом освітлювачі та декоратори, звукооператори й реkvізитори, художники та водії. Тільки Лілі нічого не дісталось.

— Як же так, Лілю? — сказав Домбровський. — Ви першою приїхали в Баштанку, все тут організували. І раптом вам нічого не дісталось.

— Розбити тарілку — це найлегше, — сказала директриса. — Скласти її набагато важче.

— А треба скласти? — запитав Домбровський, уважно розглядаючи малесеньку білу скалку, що дісталася і йому.

— Аякже. Для того її й б'ють перед початком зйомок, щоб скласти в останній день, коли буде знято останній метр. І скласти треба так, щоб і шпаринки не лишилося, щоб тарілка була поставлена серед столу вся, до найменшого шматочка. Ми їх клеєм «БФ» зліплюємо. Й наскільки тарілка виявиться цілою, чи, сказати б, повною, настільки й фільм буде завершеним. Такі, знаєте, прикмети.

— Містика, — знову сказав режисер, мовби й іронічно, а все ж — і серйозно, й заклопотано. — Тільки б група вся збереглася. Тільки б нікого в нас не забрали й ніхто з нас не захворів.

Це був його перший повнометражний фільм, і він хвилювався по-справжньому. Тільки намагався це приховати. І це йому вдавалося: витримка в нього була хоч куди. Не по літах була витримка в худорлявого цього Берези із за-

думливими очима. Недарма ж його ще студентом у ВДІКу дражнили «Міст через річку Квай».

— А тепер,— гукнула Ліля,— прошу всіх до столу! Прощу,— тихо й інтимно звернулась вона до Матвійчука, що дивовижно вмів лишатися непомітним не тільки в цьому збудженому натовпі, а й серед вузького кола співбесідників.— Ходімте,— ще тихше сказала вона Домбровському, взяла обох їх під руки й повела до чогось білого, довгого, що яскравіло під ясним сонцем, чому й назви одразу не складеш і на що всі до цієї пори якось мовби й не дивилися. Або намагалися не дивитись за якоюсь давньою загальноновизнаною етикою чи за неписаними народними законами пристойності в таких делікатних ділах, як бесіда чи просто гуляня,— отак прийнято це називати по наших степових селах. Може, через те, що це рідко бувало. А може, тому, що тут кожного видно, як на долоні, хоч це тільки кожному так здається з незвички, а насправді всі зайняті тільки собою й намагаються вдати байдужість, що є, певне, найбільшою гречністю.

Було потім довге топтання навколо столу, як завжди, й тут уже стіл роздивилися всі. З неструганих дощок збито було його: вкопали в землю кілька пар колод, накрили оцими дошками-сороковками, от вам і стіл.

Що вже на ньому тільки не лежало: й кавуни, й помідори, й виноград. І все купами, все — без підставок, без підстилок — пахне свіжоструганою сосною, пахне й осінню — та й гостинністю пахне. Такою, знаєте, щедротою й добром віяло від цього білого столу на зеленій траві! І золотаві, вже по-осінньому обважнілі й непрудкі бджоли повзали по тому всьому, а найбільше — по винограду.

Десь поруч кипів п'ятивідерний казан юшки, смажилися шашлики і пахощі звідти йшли просто запаморочливі.

А хліб... От бачите, ми нічого не сказали про хліб, а з нього, може, й треба починати. Бо ніде ж, мабуть, немає кращого за наш хліб. Що вже баштани та кавуни на Баштанщині добрі, а хліб ще кращий. Вирощений у трудах і клопотах, одвойований у сонця і посухи, хліб цей особливий — не знаєш, як його й похвалити.

І все ж. Паляниці лежали поміж купами бурштинового винограду, смагляво-зелених кавунів-туманів, палахкотючих помідорів, як великі ранкові сонця: висококруглі, рум'яні й теплі. Були високі подвійно, бо, заздалегідь вклавши тісто в бляшані форми з хвилястими краями, щоб там воно висходило востаннє, підрізали його, перед тим як садити в піч, двома плавними округлими рухами ножа над

самісіньким пругом форми. Наче подолавши земне тяжіння, паляниці шугали вгору, ще й не встигши загну́тисся, і росли потім довго, доки й пеклися, так що надрізані місцини рвалися, витончувались і перетворювалися на такі хрумтливі ласощі, ге-гей! Не було й немає більших ласощів на світі. Так робила моя мама і всі наші матері по південних степових селах, благословляючи бога, а насправді — свій труд, свою добру працю на ниві, й хвалили пшениці, з яких змелено було борошно, хвалили й млини та вітряки, й мірошників, і, звичайно ж — сонце. «Хліб — як сонце!» — ота́к вони його хвалили. Землю в такі хвилини не хвалили, бо самі були ріллею всіх суших народжень і сотворінь, самі народжувалися з землі й лягали в землю ж, коли настав їх смертний час, щоб вирости знову травами, квітами, баштанами й пшеницями. Всім, що ми любимо й завдяки чому живемо.

За тим довгим пахучим столом з білих неструганих дошок на зеленій траві осені про хліб не говорилось. Про нього, мабуть, думалось. Про хліб і про тих, хто землю орав, хто сіяв, молотив, молів зерно і пік той прекрасний хліб, — про все це знімався тоді фільм. І якась наївна й зворушлива забобонність, що існує серед кінематографістів усіх поколінь, не дозволяла говорити про все, що стосується майбутньої роботи, без того, щоб не плюнути через ліве плече. А плювати при хлібі — чи не найбільший гріх. Це відомо з давніх-давен, коли людство ще й не починало думати про кіно.

А Домбровський у кіно не працював. Домбровський не був забобонним. Тому він сказав:

— Бажаю вам мудрого фільму, — це було для нього, мабуть, найголовніше. — Бажаю вам зняти такий фільм, щоб наші люди пізнали в ньому себе, свою землю, турботи свої й радощі. Зніміть фільм простий і правдивий, як життя. Хай у ньому горе буде. Хай буде в ньому печаль. Хай навіть смерть буде в ньому. Нехай! Але все це хай буде вистраждане й пережите людьми в ім'я життя. В ім'я нашої ленінської правди. Взагалі ж правда людська, житейська — штука складна й серйозна, й ви можете нею скористатися, як вам забажається, як підкаже ваш хист і задум, але головне, що б я хотів вам побажати на самім початку вашої роботи: не зніміть тільки такого фільму, наче Леніна в нас і не було. Оце, на мою думку, найбільша вада деяких наших картин. А вони є. Вони вряди-годи з'являються й нам не служать. А якщо не нам, то кому ж

служать вони? Для кого ж і для чого вони знімаються? Хочу, щоб ви завжди про це пам'ятали. Прошу вас пам'ятати про це.

— Щоб була думка одна,— докинув Матвійчук.

І всі засміялись, загукали. І несхоже було, щоб хтось справді задумався зараз, у цю хвилину, над сказаним, тільки Толя Береза, завжди сумний і серйозний, став ще задумливішим, і великі сірі очі його гарно так потемніли чи посиніли, наче води далекої й невідомої річки Квай перед тропічною зливою...

А потім було прощання з Домбровським, бо він їхав у якийсь колгосп у невідкладних своїх секретарських справах. Сайгак проводжав його до дороги.

Ще сонце стояло високо-високо, ще були підняті обрії над Баштанським районом, і видно було далеко-далеко: тихі села й білі ферми за ними, й зелені поля, й люди — все-все було як на долоні. Весь світ був ясний і тихий, радісний і приязний світ праці, любові й добра; і Домбровський стояв у ньому край дороги, а над ним, над полями, селами й фермами бігла кудись в омріяну далечінь, до великих міст і заводів високовольтна лінія електропередач, величала в своїй державній важливості.

— Іване Івановичу,— затримав його віддалік від машин Сайгак.— Хотілося б знати, чи довго ще стоятиме така погода? Чи встигнуть наші хлопці догнати літо? Чи доведеться за ним мандрувати аж у Середню Азію?

— А скільки днів треба? — спитав Домбровський, ледь-ледь мружачи проти сонця свої карі, ясні-ясні очі, що просвічувались хтозна на яку глибину й здавалися рідними.

— Не днів, Іване Івановичу,— сказав Сайгак.— Не днів, а тижнів! Гадаю, за три-чотири тижні встигнуть відзняти.

— Три-чотири тижні? — спитав Домбровський задумливо і, міцно стиснувши губи, нагнув голову. Стояв і дивився під ноги, наче там, у ріллі, піднятій на зяб, була відгадка.— А ви знаєте,— різко підвів голову і якимось бадьоро, навіть переможно глянув на Сайгака.— Дуже можливо, що цього місяця протримається така погода і зіпсується хіба що під кінець. Треба переглянути свої записи. Перегляну й скажу точно, з поправкою плюс-мінус п'ять днів.

— А про вітри не розкажете? Я ж сам звідси, хотілося б знати, які вітри в нас тут дмуть, як на погоду впливають.

— Про вітри? — весело й зухвало перепитав Домбровський.— Дивіться,— сів навпочіпки й вихопив олівця.—

Оце ось Середня Азія, так? — провів лінію від своєї до Сайгакової ноги.— Тут Тянь-Шань, Памір, а отут пустелі Каракуми і Кизилкуми, отут Аральське море. Повітря тут прогрівається до шістдесяти градусів, пливе вгору, утворюючи над пустелями своєрідний вакуум. З Тянь-Шаню й Паміру холодні маси вриваються сюди, але тут не втримуються: линуть аж до Уралу, вдаряються в Уральський хребет і повертаються назад. Тут знову прогріваються й через Арал і Каспій, минаючи Кавказький хребет, вириваються на простори Кубані і в горловину між Чорним та Азовським морями, приблизно — по Арабатській стрілці, навалюються на Таврію, тобто й на нас, мчать аж до Карпат і там теж, вдарившись об гори, найчастіше повертаються горішніми потоками назад, бо за Карпатами вже володарюють середземноморські та атлантичні вологі циклони, які й приносять нам дощі. От і все.

Секретар стояв у білій сорочці із закинутим на плече піджаком — молодий, усміхнений, чубатий і свіжий, як той день золотаво-зеленої осені.

— Не забувайте нашого краю,— сказав він і всміхнувся.

— Хіба ж його забудеш,— зітхнув Сайгак,— як тут усе наше коріння, всі печалі, радощі і спогади...

Вони попрощались. Домбровський поїхав, а Сайгак довго стояв край дороги, дивлячись йому вслід чи виглядаючи іншої машини. Аж тут підійшов до нього Толя-шофер.

— О,— здивувався Сайгак.— Як же це ви приїхали, що я й не помітив? Коли?

— Та вже з півгодини...

— А чого так довго не приїздили?

— Та,— махнув рукою Толя.

— Де Роксолана Петрівна?

— Мабуть, у Києві вже.

— Як у Києві? Ти жартуєш, Толю?

— Які там жарти. Наказали мені везти на аеродром, я й повіз.

— Повіз? — перепитав для чогось Сайгак.— Ага, повіз, кажеш. Ну, ну... Іди, Толю, до столу.

— А ви?

— Я прийду потім, потім,— сказав Сайгак і ступив на дорогу.— Провітруся трохи. Скажеш Березі, щоб не турбувався.

«Потім, потім,— думав Сайгак, йдучи по дорозі, геть від Христофорівки.— Завжди висить над нами це «потім», сповнене надій: все, що не збулось досі, збудеться потім,—

все, чого ми не досягли, чого не дїждались, на що не спромоглись. Потім, потім, потім...» — повторював він за кожним кроком, але, чим далі йшов, тим ясніше усвідомлював, що потім нічого вже не буде, що Роксолани нема і вона вже ніколи не повернеться. Ні завтра, ні позавтрьому, ні потім, скільки б це «потім» не тривало.

— І нічого більш не сказала? — допитувався водія Сайгака, повернувшись із своїх недовгих мандрів.— Ні слова мені не передала?

— Ні єдиного слова,— сказав трохи захмелілий Толя.— Квіти на могилу поклала — і все: покотила, полетіла, гоп, мої гречаники, гоп, мої милі...

— Вже й полетіла? — перепитав Сайгак.— При тобі?

— При мені. Аякже. Саме до літака встигли... Фих! — і там, на аеродромі. Мені це недовго.

— Ну що ж,— сумовито всміхнувся Сайгак.— Дякую.

— За віщо? — здивувався водій.

— За інформацію,— сказав Сайгак суворо.— За що ж іще? Та й водій ти добрячий, як я на тебе подивлюся. Аж надто добрячий. Завжди встигаєш до літаків...

— Я тут ні при чому,— ніби виправдовуючись, сказав Толя.— Мое діло крутити баранку і їхати, куди накажуть.

— Ата-та,— похитав головою Сайгак.— Пробач, Толю, пробач,— пробурмотів він і міцно потиснув водієві плече.— До літаків встигати — це здорово, друже! Ти, мабуть, і не уявляєш, як це здорово...

Він одійшов і став дивитися на заплаву. Інгул синів, бо й небо над ним синіло, а заплава була ще зелена-зелена, мов серед літа, і тихо пливло в прозорості й тиші срібло павутини, і сонце гріло в спину зовсім по-літньому, а Сайгакові так було жаль чогось, так невимовно жаль, наче весь світ раптом став нещасним.

6

Сниться Сайгакові сон, майже щочночі той самий сон: іде він з рушницею похилим незораним полем, сонце сідає і кладе на колючу стерню червонясті сумовиті відблиски, а попереду невиразно темніє внизу байрак, у якому він ніколи не був, вгадуються похмурі дерева з голим віттям, до того цупким, що навіть найтонша гілка не здригнеться під вітром.

А вітер осінній, тугий і холодний — такі вітри бувають тільки після покрови — б'є в лице пружнисто й дошкульно,

тоскно голосить у кожну стернину і вие в цівках рушниць.

І так самотньо та так тривожно попереду й обіруч, скільки око сягає, під низьким сонцем і холодним небом, що він мимоволі оглядається назад і бачить десь мовби вгорі кінець незораного поля, курну дорогу попід лісосмугою, що вже просвічується наскрізь, колюча й чорна.

Та дорога і та лісосмуга за неораним на зиму полем одрізають йому повернення в світ. За ними ніби лишилися всі ті, кого він любив, заради кого і завдяки кому жив. Зосталися там і теплі слова, і ніжність, і затишні хати та добрі серця. І повернення туди вже немає: можеш тільки зупинитися на якусь хвилику, постояти й подивитись туди очима блудного сина...

А далі знову оце химерне полювання не знати на кого й на що, та темний байрак попереду, та довгий осінній вечір і ще довша ніч в самотині.

С кем я ноченьку коротать буду...

Рушниця муляє зігнуто руку, стерня шваркає з кожним кроком, все темнішає та темнішає байрак унизу, і поле вже зовсім червоніє у відблисках призахідного сонця.

На дощ воно чи на вітер червоніє?

І що то за сон, чому він отак безперервно сниться?

7

Вдень він буває на зйомках у Берези, а вночі сидить у саду над сценарієм. На високу улюблену батькову черешню почеплено півкіловатну лампу, в'ються над нею нічні метелики, село спить, сестра спить, сплять діти, набігавшись і натюпавшись за день, сюрчать коники в травах, і став лежить за садом велетенським воронуватим дзеркалом, тільки вогні та високі зорі плавають у ньому.

Десь запівніч сестра, прокинувшись, приносить молока в холодному запотілому глечику.

— Лиха година, — каже вона заспано й невдоволено. — Коли ж ти спиш, господи?

— Взимку, взимку, — віджартовується Сайгак. — Коли ночі довгі та снігу багато.

— Як ведмідь?

— Ага, як ведмідь, — усміхається Сайгак. — Зараз мені, знаєш, як працюється? Само йде на мене, само набігає, як писав колись Остап Вишня. Не встигаю записувати.

— Встигнеш, — каже сестра і довго дивиться на нього, на-

че збирається щось спитати, та ніяк не наважиться.— Виспався б, а тоді б ще краще писалось.

— Знаєш, скільки нам спати? Вічність.

— Авжеж,— погоджується сестра й позіхає.— Лягав би все-таки.

— Ляжу, ляжу,— заспокоює її Сайгак.— Иди, не заважай. Та й вставати вже тобі незабаром.

— Ой гляди мені, щоб тебе не підкосило оце недосипання і оцей дурний твій сценарій.

— Ну що ти, сестро. Це тепер найбільша моя радість, а радість окрилює людину. Хіба ти не знаєш?

— Та знаю. Все я знаю. Все чисто.

— От і гаразд. То не заважай же й не тривожся за мене. Ось закінчу — спатиму потім тиждень вдень і вночі.

8

— Татку, вставай,— будить Сайгака дочка.— Та вставай же, чуєш! По тебе приїхали.

— Хто приїхав? — схоплюється Сайгак і дивується, що так високо сонце світить над садом, що все таке миле та тепле навколо,— зовсім не схоже на той його темний і холодний сон.— Хто приїхав по мене, доню?

— Он,— киває донька у двір.— Той самий водій, що одвіз на аеродром Роксолану Петрівну. Незручно ж, щоб він бачив, як ти спиш удень.

— Зручно, доню, зручно,— підхопив її на руки Сайгак.— Я сценарій закінчив. Тепер можна й мені поспати. Толю! — гукнув він, пригнувшись, щоб побачити водія, але за низько нагнутим гіллям побачив лише його цибаті ноги.— Що там трапилось?

— До телефону вас просять.

— Хто?

— З студії. Здається, директор. Через півгодини дзвонитиме знову. Збирайтесь, поїдемо.

— Зараз, Толю. Иди-но сюди. Доки я голитимусь, перекуси гарненько. Тут ось мені добрячий сніданок сестра залишила.

— Та спасибі, я снідав.

— Що то за снідання в чайній. Иди хутенько, не барися.

Сайгак поголився, одягнув піджак, навіть краватку, чим немало здивував дочку й водія, і за кілька хвилин тільки курява здійнялась від машини в дворі і по вулиці.

Потім вона вляглася, і тепер ніхто вже не міг би сказати, чи скоро Сайгак з'явиться знову в батьківському дворі, чи в саду, чи в хаті, бо не знав і сам.

Розділ чотирнадцятий

ХТОСЬ МАЄ БУТИ НА ЧАТАХ

1

З падолистом і сумним журавлиним криком у місті поселилась тривога.

«Моя тривога»,— подумав Сайгак, опинившись у потоці машин. Від того, що машин було дуже багато, широка траса з чужою для міста назвою Брест-Литовське шосе здавалася до прикрасі тісною, а машини під засмученим сонцем нагадували мух. Осінніх мух, що доживають свої останні хвилини. Йому так здавалось. Йому все тепер здавалось іншим.

Листя каштанів летіло навскіс через вулицю й падало на людей, на асфальт і на машини. Коли воно билось у вітрове скло, водії здригались: каштанове листя нагадувало тоді наполоханого птаха. Осінь — яструба.

«Від неї не втечеш»,— подумав Сайгак, ледве рухаючись у задимленому й гуркітливому потоці машин.

Він любив траси й швидкість. Але ця тіснява — в місті його давніх мрій, тому зносив її терпеливо. Розумів, що місто все зараз збилось на вулицях, на переповнених тротуарах. Трамваями, тролейбусами, автобусами й машинами мчить воно на стадіон, назвавши урочисто «великим футболом» слабкість людини двадцятого століття.

Опуклий чорний багажник передньої машини гойднувся, й стоп-сигнали підморгнули йому по-змовницьки хитро й лукаво. Він натиснув на гальма. Спинився за кілька сантиметрів.

«Жартівник,— подумав про себе.— Люблю жартівників, боксерів, футбол і осінь...»

«Чому осінь? — подумав згодом, дивуючись.— Чому саме осінь? Якись дурниці. Якись дивні асоціації».

Дістав сигарету, запалив. Передня машина стояла, мов на п'єдесталі, й рухатися не збиралась.

— Від осені не втечеш,— несподівано промовив він угорі і оглянувся.

Машин було чимало, людей — ще більше. Відчував себе нескінченно самотнім у цьому потоці й вируванні. Самотнім, покинутим і забутим. І головне — непотрібним, бо осінь несподівано нагадала йому: прожито вже сорок років. А зроблено так мало. Так до біса мало, коли тобі сорок років, листя летить з дерев, мов наполохані птахи, немов оті твої

роки, що минули в якомусь вируванні й метушні, в котрій завжди проходиш повз щось важливе й помічаєш це тільки тоді, коли тобі стукне сорок років. Питаєш себе, мов на суді, як ти прожив ці роки, й що робив, і що зробив, і тоді за свою малість і метушню ненавидиш себе й зневажаєш.

Думки про власну неповноцінність і раніше часто навідували його, як і кожную людину, якщо вона живе не тільки для себе. Але то було щось зовсім інше. Був якийсь елегійний настрій. І все. А це — закрадалась тривога, наче у війну, коли доводилось проникати у ворожий стан, де тебе кожної миті можуть схопити. Тривога. Гостра, підступна, мов при артнальоті. Або при бомбардуванні.

— Як за Одером,— сказав він собі, пригадавши одразу ранню весну, запах землі в недокопаному окопі, й піжну зелень хлібів, і сине небо, з якого падали дивні коробки, кинуті «фокке-вульфами». Прокляті коробки! Вони, розкрившись, висипали на голови сотні дрібнесеньких мін.

Лежиш у мілесенькому окопі горілиць і відчуваєшся велетнем — ну, зайняв половину цієї рівнини, тому всі оті міни, всі коробки і всяка чортівня летіли просто в тебе.

З тугою думалось про те, яка малесенька міна і який великий ти. А що з того? Вб'є, рознесе на шмаття.

Але не розносило. Міни й кулі пролітали повз нього. Довго пролітали, й він звук до цього так, що коли біг в атаку, розмовляв із ними й знав, що вони в нього не влучать.

Тепер було інше. Він знав, що нічого не летить у нього, але знав також, що воно влучить у нього. Що це було? Передчуття похилого віку? Втрачене кохання, яке вже ніколи не вернеться і яке не привезеш із берегів теплого моря ні лайнером, ні машиною? Байдужість, впакована у валізи етики й пристойності? Чи холодна зневага?

Ні, це був жаль за пропаними днями й годинами, тривога за тим, що так мало зроблено, а зробити кожному на землі треба так багато.

Чорний ЗІМ попереду присів, дмухнув у радіатор його машини ядучим чорним димом, і він теж рушив за ним, механічно натиснувши педалі й зробивши все що треба.

А листя, мов сполохане яструбом птаство, летіло навскіс через вулицю, й тривога не покидала його.

«Від неї не втечеш, не втечеш»,— думав Сайгак, докурюючи сигарету.

Ніколи, мабуть, не буває наше місто таким гарним, як восени, хоч слава про нього йде по всьому світу як про травневе місто й пов'язується з квітанням знаменитих каштанів. Ніде правди діти, буйно вони квітнуть, одягають древне місто в яскраві шати, але краса ця декоративна: вона впадає в око лише іноземним туристам і приїжджим з інших далеких міст. По-справжньому ж красивим буває місто погожої осені. Тоді з-поміж ледь овіяного осіннім подихом уже поріділого, але ще вологого свіжого листя парків, садів і бульварів смутно вгадується задумливе його обличчя, не постаріле од віку, а тільки ще мудріше й сивіше від туманів історії, що залягають у бровах і на скронях його хтозна-відколи. Тепер місто ще красивіше й величніше, бо хіба ж щось втрачає в наших очах через сивину рідний дід чи батько?

Притухає потроху декоративна яскравість, виднішають деревні й новітні будинки, білі собори, таємничі двори, Золоті ворота, спокій влягається над кожною вулицею, наче місто замислилось-замислилось і забуло про себе,— тому можна заглянути в саму душу місту після весняної парадності, літньої гостинності і втоми, добре відомої всім господарям по від'їзді гостей. Все ніби ближчає й ріднішає тут, усе мовби стає домашнім, інтимним — особливо в передвечірню сутінкову пору, коли асфальт чорніє дужче, а прижухле листя світлішає й починає жевріти по найтемніших закутках парків, наче сонце забуло там свої плями.

Повітря стає прозорим і чистим — не надишешся. І місто бачиться не частково, а якось усе одразу. Через ту прозорість і чистоту сам стаєш оповленим і чистим, немов вкупаний у сонці та в синім повітрі. Надовго заходять погожі безвітряні дні — жоден листочок не гоїднеться й не злетить. Чисто виметені й умиті вулиці, вкриті слизькою бруківкою чи темним лискучим асфальтом, відбивають будинки, дерева й мовби подвоюють місто: одне стоїть як стояло, а друге, перевернуте, править першому за фундамент. Свіжо, прозоро й тихо в тому двоповерховому осінньому місті, видно в ньому далеко й думається мудро, й жити хочеться в такому місті вічно. А якщо й не вічно, то довго — все життя.

Над собором літали голуби, плавали там, у синяві високого неба, поміж золотими банями й зникали у вузьких темних отворах білих дзвіниць, а тут, унизу, мчали повз

них машини, й кожна була теж подвоєна мокрим асфальтом, немов двоповерхова, й кожну треба було переждати, щоб спокійно й безпечно проїхати самому вулицями цього дивовижного, неповторного міста.

Повільно підносячи сигарету до губів і не обертаючись до Сайгака, Андрій примружено дивився на сходжені київські вулиці.

Машини промчали всі до одної, Сайгак увімкнув швидкість, переїхав бульвар, собор крутнувся по ліву руку й зник, а Андрій усе ще мовчав.

— Оце, Сайгаче, ми й самі в отакій порі,— сказав на решті Ковбаш.— Хоча нас і уникають деякі люди, та вже, мабуть, і п'ятами накивали з міністерства, щоб не зустрітись з нами...

— Досить базікати...

— Але май на увазі: завтра неділя, й міністерство організовує виїзд у Березівку. Першим ранковим поїздом. Там будуть і ті, що так уникають нас. Раджу не запізнюватись і не забувати: перший ранковий поїзд на Березівку.

— Знаю,— сказав Сайгак, відчуваючи непереможне бажання обняти Андрія.

3

Сайгака викликали з села несподівано — телефоном, невідомо як додзвонившись у таку глушину. Спочатку домовлялись, що перший варіант сценарію Сайгак надішле поштою й сам чекатиме висновку, залишаючись із групою на зйомках, але Ковбаш подзвонив і наказав негайно приїздити до Києва.

— А сценарій? — здивувався Сайгак.

— Що сценарій? — не зрозумів Андрій.— Який сценарій, голубе?

— Та мій же, мій! — гукнув Сайгак, бо чути було погано.— Заради якого я сюди їхав. І який я вислав ще того місяця.

— А-а,— неквапливо обізвався Ковбаш.— Прийняли твій сценарій.

— І зауважень немає?

— Зауваження є. Де ти бачив, щоб не було зауважень?

— То присилайте — дороблю.

— Нічого доробляти зараз. У режисерській розробці врахуеш. Зауваження несуттєві. Є сценарій — це головне.

— А всі читали?

— Всі. Навіть міністр. Але не в сценарії діло. Негайно приїзди. Щоб завтра ж був тут. Усе.

Сайгак приїхав з годину тому, застав на студії тільки директора, а від Ковбаша не доб'єшся нічого: привіз його в міністерство, де Баштанник із групою Дядька здавав фільм, таємниче осміхався, не піддаючись ні на які розпитування. А тут, як на гріх, обговорення затягувалось, і вони стояли під дверима й курили так завзято, наче намагалися перекурити один одного.

— Ну, як там хлопці?.. — питав Ковбаш Сайгака про молоді групи Толі Берези, що сиділа тепер у Баштанці, а знімала по всьому району.

— Знімають. Треба було їх не кидати...

— Хай привчаються. Що ж ти в них — нянькою будеш? Тобі до свого фільму готуватись треба.

— Та треба. Але ж ти уявляєш: всі до одного молоді.

— Гайдар у вісімнадцять років полком командував, а їм по двадцять три. І зйомки — це не війна. Впораються. Краще розкажи, яке там полювання.

— Ти довго тягнумеш із мене жили? — тихо спитав Сайгак, і Андрій нарешті засміявся. Він згинався від реготу, потім випростувався й заточувався назад і сміятися не переставав.

І тут двері проєкції відчинились — вглянув розпашілий Скалко.

— Дорогий мій! — гукнув він, обійняв Сайгака. — Де ж ти пропадав? Нас вже у Венецію посилають з фільмом!

— Кого там посилають? — гукнув Баштанник, відтрусуючи Скалка і обнімаючи Сайгака. — Здоров, друже мій. Як ти змінився!

— Засмаг, як мулат, — визначив Скалко.

— Ще б пак, — сказав міністр, до якого Сайгак підходив не дуже сміливо. — Стільки ніжитись під сонцем! Цілий сценарій написати на півдні — це неабищо, — потискуючи руку Сайгакові, він нахилився до його вуха. — Молодець, гарний сценарій, — сказав тихо, тільки для нього.

А Баштанник уже тягнув Сайгака до пульта. За мікшером поряд із Дядьком сидів Нетудихата у спортивному костюмі й Нонна Миколаївна в світлій елегантній сукні.

— Ну, як фільм? — спитав Сайгак.

Дядько знизав плечима.

— О! — виставив Ржешутек піднятий вгору великий палець. — Кінуха дай боже!

— Це що за одеський жаргон?— здивувався Сайгак.

— Побачите фільм, тоді визнаєте,— сказав Ржешутек.

— Побачить, побачить,— заспокоїв його Баштанник.— Віддайте йому те, що мали одвезти на студію.

— А ми вже й забули,— сказала Нонна Миколаївна, переглянувшись із Ржешутеком.— Толя! — скомандувала вона.

Обоє підхопилися і подали Сайгакові якісь ключі і якийсь папірець. Ключі були нові, з гострими закрайками. Папірець — невеличкий, м'який, з газетного рулону. Непоказний і жовтуватий. «Ордер»,— розгорнувши, прочитав Сайгак і все зрозумів.

— Ах ви ж чорти! — вигукнув він.

— Ми тут ні при чому,— сказав Ржешутек.— Лайте Володимира Миколайовича. Це він вибив квартири і нам зі Скалком, і вам, і ще кільком молодим режисерам та операторам.

— За віщо ж ляяти,— сказав міністр, усміхаючись.— Ляяти не треба. Сайгакові треба готуватися до поїздки на фестиваль. Так що ляятися йому ніколи.

— Спасибі,— розчулився Сайгак.

— Значить, так,— сказав Сайгакові Володимир, вивівши його в коридор.— Подякою не відбудешся. Купуй, значить, газету...

— Навіщо? — здивувався Сайгак.

— Андрій он знає. Давайте, давайте, бо нам ще лишилося підписати документи — та й по всьому. Не баріться там, ми ж не довго. Гроші в тебе є?

— Є.

— Ну, то візьми ще ось,— спробував він покласти йому в кишеньку туго згорнутий банкнот.

— Не чіпляйся! — розсердився Сайгак, відкидаючи його руку з грішми.

— Гаразд, гаразд, одержиш гонорар — повернеш, а сьогодні та й завтра це тобі згодиться. Повір мені, я знаю, що роблю. І не дякуй, будь ласка, дякують чужим. Гайда, гайда, хлопці,— випихав він їх надвір.— Ми тут не затримаємось, так що давайте, жміть.

4

— Ей! — гукнув Сайгак, закидаючи спортивну сумку на плече й випереджаючи неквапливих своїх попутників.— Підожди-и!

Ліс підхопив його поклик, покотив між високими соснами, під синім небом, мов м'яч. «Жди-и-ди-ди-и»... А жінка, що йшла попереду, навіть не оглянулась. По встеленій лапатим листям стежці вона йшла легким кроком поміж гордими соснами й смутними, вже пожовклими кленами. Голова схилена, біляве волосся має на легкому вітрі, міцні ноги, пружко ступаючи, несуть її далі, все далі від нього, а йому не хочеться, щоб вона віддалялась, і тому він зривається бігти й біжить за нею, немов школяр. Немов ті галасливі школярі, що прожили все літо в цьому лісі, в піонерському таборі, а тепер уже другий місяць сидять за партами. Після них тут лишилось багато всякого добра, яке нікуди повертати, яке треба «реалізувати», як сказав учора голова місцевкому, й тепер вони приїхали найпершим ранковим поїздом, щоб спожити все те, чим не встигли скористатися їхні й чужі діти.

Догнав. Одним поглядом охопив тугі невеличкі груди, обтягнуті білою спортивною кофточкою, пухкі губи й рівний ніс, і серце в нього защеміло від її схиленого обличчя в розвихреному волоссі, від легкої й плавної ходи і від запахів, що враз війнули від неї навіть тут, у ранковому лісі, якоюсь невимовною чистотою й жіночністю. З-під тонкої біластої брови сумовито глянула вона на нього й спитала:

— Ти знов за своє? Не можеш жити без сенсацій? Перед усіма женешся за мною й кричиш. Уявляєш, скільки буде розмов?

— «Не співайте мені сеї пісні. Не тривожте серденька мого...»

— О,— відмахнулась вона,— знову література.

— Леся Українка,— сказав Сайгак.

— А хоч би й Леся,— зітхнула вона.— Не можеш без літератури і без демонстрацій...

— Без тебе не можу,— сказав Сайгак серйозно й тихо.

— Чула вже. Набридло. Ти ж знаєш, що з цього буває. Лише поговір.

— А мені — наплювати.

— Облиш. Ми вже про все домовились, і вороття нічому не буде.

— Яка ти жорстока,— сказав він прикро.

— Тому, що самій доводиться захищати себе...

— Тому, що така, як тисячі інших, самотня,— підказав Сайгак.— Самотня, прекрасна, моя...

— Господи, де ти взявся на мою голову! — сказала вона й схилила біляву свою голову ще нижче, й волосся впало.

й затулило її обличчя зовсім.— Не заколисуй мене, це нам обом ні до чого.

— Буду,— сказав Сайгак.— Буду, бо ти моя радість і втіха моя... Єдина моя,— він узяв її за руку й міцно потисну холодні пальці, але вона не відповіла на його потиск.

— Як мені здихатися тебе,— сказала вона спокійно й урівноважено.

— Не здихаєшся,— сказав Сайгак і поцілував її податливу руку.

— Думала, що тебе тут не буде...

— А я знав, що ти будеш, тому й приїхав.

— Горе моє,— глянула вона на нього з-під білявого пасма голубим своїм оком і осміхнулася. Ні, не губами — тільки тим оком. Ледь-ледь осміхнулась. А Сайгак зрадив. І одразу став щасливим. І руку її випустив зі своєї, й сумкою своєю — раз-два! — махнув перед собою так, що вилетіло з неї кілька білих оперених кульок бадмінтона й покотилося поперед них по стежці.

Почему же я одна...—

проспівав Сайгак і замовк. І луна знову повторила кілька разів останнє слово. Він постояв, послухав. Вона зупинилася теж, бо сумна мелодія тенькнула і обірвалася поміж ними й поміж високими соснами.

— Твоя пісня,— сказав він.— Про тебе. Коли її співають...

— Годі,— розсердилась вона.— Краще співай далі.

Почему же я одна,
И висит надо мной тишина,
Где потухшие окна...
И где нету моего окна...

— Наче для мого майбутнього фільму,— сказав він по паузі.— Бо про тебе. А я тепер можу зняти фільм тільки про тебе й більш ні про кого. Чим довше не бачу тебе, тим більше думаю про тебе й ніби краще визнаю й розумію все-все, з чим тобі доводиться стикатися й від чого боронитися. Перестаю бути егоїстом і думаю не про своє почуття, а про тебе. А побачу — все пропало...

— Господи, господи! — сказала вона голосніше.— Не муч мене. Ти ж знаєш, що з цього нічого не вийде.

— Знаю, і все ж... Назву фільм «Така, як тисячі інших» і розкажу в ньому про тебе й про всіх вас, самотніх жінок.

— Ото краще знімай свій фільм. Бо про нього вже стільки розмов і чуток, а ти ніяк не візьмешся по-справжньому.

— Якби мені дали тебе в картину, а не тих бездарних акторок, котрих привозять хто й зна звідкіля, а вони ні ходити, ні говорити, ні рухатися перед камерою не вміють.

— Про мене не думай. У твоєму фільмі я б ніколи не могла зніматися...

«Авжеж,— подумав він і пригадав, як вона колись сплітала руки за його шиєю, як цілувала, й гаряче дихала йому в обличчя, й заглядала у вічі довго й близько, а потім плакала... — Авжеж, хіба тут до фільму... Або любити, або знімати».

— Ти моє золото,— сказав він тихо.— Як ти все розумієш...

— Ну годі, ходімо,— вона знеможено прихилилась чолом до його плеча. На одну секунду, а хотілось, щоб надовго.— Ходімо, бо нас доганяють.

Він нахилився й поцілував її в губи, помітив, як золотиться на сонці пушок біля вуха, й розцілував той пушок, а вона повільно відхилилась і легенько відштовхнула його малою своєю рукою.

— Не треба. Потім...— сказала так тихо, що й сосни, мабуть, не почули, хоч як уважно придивлялись до них і навіть шуміти перестали.

«Все,— радісно подумав він.— Заслони збито, тепер вискакуй на бруствер, і біжи через рівнину нейтральної смуги, й пильнуй, щоб тебе не різонули автоматною чергою, а під ноги щоб не потрапила піхотна міна. Не дуже кричи й ні про що не думай, вперед і вперед. Аж вітер у вухах свистить, і товариші твої... Щоправда, товаришів у цій атаці не буде. Ти тут сам, один, за себе, й за неї, й за всіх. Господи, яка це була довга смуга! Як усі нейтральні смуги на плацдармах за чужими ріками».

— Більше мені нічого й не треба,— сказав він.— Аби була ти в мене. Щоб я тільки знав, що ти в мене є.

— Нікуди я не дінуся,— сказала вона врівноважено й заспокійливо, мов дитині.— Тільки до чого це все, подумай! Самі муки й страждання...

«Доки тебе не поранять,— подумав він.— Доки не поранять у груди чи в живіт, весь час думаєш, що ти мучишся на війні. А як опритомнієш і відчуєш жаровню з палаю-

чим антрацитом у грудях, тоді пригадуєш марші, як щастя, й атаки, як радість. І навіть узимку, коли вітер, лютоючи на рівнині, через бруствер різоне тебе по очах колючою й злою порошею, як тільки ти станеш на варту, а потім рубатиме віхола аж до ранку в обличчя, а перегрітися ніде, бо в бліндажах топити нічим і пічок нема, коли дні й ночі всіх вас заносить снігом, а морози палять обличчя й гризуть живцем руки й ноги,— в теплому госпіталі все, що було взимку, видається нечуваним щастям, бо тоді ти був здоровий, і нічого в тебе не боліло, й не палахкотіло в твоєму нутрі ковальське пекельне горно від ворожих куль і осколків».

— А нащо мучитися й страждати,— сказав він,— коли нам так гарно?

— Тому що дружиною бути тобі я не можу, а коханкою — не вмію й не хочу. І жити без тебе не можу, горе мое. Ти ж знаєш.

Це були давні розмови й плачі. І це були не лише слова, а сама правда. Слів поміж ними пустих не було, бо не було потреби говорити необов'язкові слова. Вона сама його навчила цьому своєю стриманістю, прямою й чесністю. Тому й була вона йому найдорожчою, ця жінка з прекрасним обличчям, малими грудьми й міцними довгими ногами, що так легко носили її по лісу й по місту, тільки важко — по його життю.

— Хотів би знати,— сказав він із болем,— хотів би завжди чути від тебе, що ти не можеш без мене жити. Більше мені й не треба нічого.

— Хіба це щастя? — спитала вона й одвернулась.— Хіба таке щастя?

— А яке? Я не знаю, яке воно. Тільки відчуваю його, коли ти говориш, що не можеш жити без мене. І радість, і щастя — все в цьому. Для мене принаймні.

— І для мене теж. Але обличшмо цю психологію, бо щось вона мені нагадує погану літературу. А я не люблю такої літератури, й ці психологічні етюди поїдають мене живцем. Краще ходімо.

— Ех, стати б нам знов піонерами,— зітхнув Сайгак.

— Почнемо з того, що підберемо кульки,— вона підбігла до першої, сміючись, підбрала ті біленькі кульки й кликала його. І коли вона добігала до останньої кульки, що залетіла з його сумки найдалі,— із-за кущів химерно, якомсь боком вискочив дивовижний чорний птах і кинувся на ту кульку. Птах був схожий на ворону, тільки розпростерті

крила його, й дзьоб, і голова, й тулуб були неймовірні за розмірами, як у орла.

— Ка-а-ар! — крикнув цей нахаба й клюнув кульку сизуватим, навіть на вигляд міцним, мовби викуваним із сталі дзьобом. — Ка-а-р! — гаркаво повторив він, підвівши голову з великими круглими очима, й кулька біліла в його напівроззявленому дзьобі. — Ка-а-ар! — крикнув він ще глухіше і якимось боком, завалюючись і зберігаючи рівновагу з допомогою велетенських крил, що замітали стежку нервовими помахами і з кожним кроком упиралися в землю, застрибав до Сайгака.

— Який жах,— сказала вона, задкуючи й ховаючись за його спину. — Прожени цю потвору.

Проганяти не довелося: ворона, кумедно й повторно підплигуючи, наблизилася до них і поклала кульку перед Сайгаком.

— Ка-а-ар! — вклонилась вона, мовби запрошувала взяти кульку. Потім закинула голову на спину й на всю ширину роззявила пащу. Паща була хоч куди: руку можна засунути.

— А почастувати й пічим,— обернувся Сайгак до неї.

— В мене є цукерка,— вона швидко дістала з сумки й кинула в пащу вороні цукерку з ведмежатами Шишкіна на обгортці.

Ворона спритно викинула цукерку на землю й знову стала в попередню позу.

— Ведмедів не ковтаємо, еге ж? — присів біля ворони Сайгак. — Нудить від них, правда? Куди не глянь, скрізь ці ведмеді.

— Ка-а-ар! — підсунулась до нього ворона, так само тримаючи голову закинutoю на спину. В чорній пащі ворухнувся й завмер сизуватий і гострий язик.

Вона розгорнула цукерку, й та миттю шезла у роззявлений пащі. Ворона підвела голову, оглянула їх обох лукавим круглим оком і, причепурившись, пострибала геть. Вони пішли слідом за нею. Стежки були встелені жовтим листям, і вся територія піонерського табору нагадувала пустку. Тут давно вже ніхто не ходив, не гасав, не топтався: галасливі й малі мешканці лишили після себе невлотимий і невидимий сум. І серед цього суму вистрибувала поперед них ворона, помахами крил замітала стежку, й листя розліталось від неї в якійсь тривозі, й сум розвіювався теж.

По дорозі до білих корпусів, що ясніли на сонці скляними верандами, трапилася їм колонка з краном. Ворона

дострибала до неї, вискочила на колонку й дзьобом крутнула дірчасте кружальце крана. Полилася вода.

— Ка-а-ар! — сказала ворона, сплигнувши на землю, й глянула на них так, мовби запрошувала напитись.

— Ти дивись, яка вправність, — похвалив ворону Сайгак і нагнувся до прозорого струменя.

Як тільки він випростався, ворона одразу ж закрила кран і пострибала далі, до кухні, де стукали ножі й чувся запах страв.

— Що це у вас за чудо? — спитав Сайгак куховарок.

— А, — сказала одна з них, немолода повна жінка. — Євдокія?

— Ка-а-ар?! — відгукнулась ворона, перестрибнула поріг і закинула знову на спину голову з роззявленим дзьобом.

— Проголодалася? — спитала жінка ласкаво. — Відколи не стало тут дітей, Євдокії сутужно живеться: частенько забуваємо про неї.

Вона візала шматок хліба, намазала маслом і дала вороні.

— Як не намажеш, нізачо не стане їсти. Тільки з маслом любить. Біда з нею, та й годі. Що вона робитиме, як ми виїдемо звідси?..

— Полетить собі, та й по всьому, — сказав Сайгак.

— Еге, в тому-то й справа, що не полетить. Не вміє літати. Не навчилася. Весь час у дитячих руках. Знайшли її маленькою, коли вона випала з гнізда, та й з рук не пускали. Ціле літо провозилися з вороною. Коли не глянь, все бачиш гурт. Де найбільше дітей, там і вона — так і знай, що з Євдокією граються. І в ліжка її на ніч забирали. Вожаті щовечора обшукували спальні, а потім і рукою махнули. Так і вросла в дитячих руках.

Цілий день ворона не відходила від них. Носила їм кульки бадмінтона. Вони грають, а ворона водить головою, стежачи, як перелітає кулька, і як тільки впаде, то ворона скік, ухопить і несе комусь із них у дзьобі. А як довго не падає кулька, то підскочить до Сайгака — і смик-смик його за штани.

— Ка-а-ар! — сердиться, що забули про неї, не приймають у свою гру.

Тільки коли пішли обідати, дострибала поперед них до ганку їдальні, всілася на ньому й мовби завмерла. Так і сиділа, доки й вийшли. І хто б повз неї не проходив, сиділа, мов нежива. І хто нахилиться, щоб погладити, на то-

го Євдокія кричала й намагалася дзьобнути в руку. А як вийшли вони, зраділа ворона, заметушилася, пострибала поперед них на тенісний корт.

Та на цей раз вони проминули корт. І хвіртку проминули теж. І навіть стежку покинули, а пішли в ліс усе далі й далі, і Євдокія ображено каркнула їм услід, перестрибнула через нижній брус огорожі в щілині поміж штахетами й забилася в куток. Куток був затишний, зарослий ожиною. Над ним величаво гойдалася сосна недосяжною верхівкою своєю, на якій ще й досі трималося гніздо. З того гнізда випала Євдокія малим пташеням, і там її вже давно всі забули, хоч як вона близько була від нього.

Вершечок сосни довго-довго хилився в один бік, потім на мить завмирав і починав хилитися в другий, так само плавно й велично, а стовбур лишався непорушним, і так було тихо тут, унизу, що важко було зрозуміти, чому гойдається той далекий зелений вершечок. Але там, мабуть, пролітав вітерець над лісом і над покинутим гніздом, з якого одні вилетіли, щоб не повертатись ніколи, а другі — до наступної весни; і Євдокію там ніколи вже не згадують, як і вона не згадує братів, і сестер, і батьків своїх, і гніздо, в якому вилупилася й з якого випала через необережність свою, войовничість родичів, чи вітер тоді так сильно бешкетував у вершечках дерев, що в гнізді всім не втриматися було.

Тепер ворона тут ховалася від образ чи, навпаки, несла їх сюди, до отчого дерева, на якому розгойдувалося покинуте гніздо.

Сайгак з Роксоланою заглиблювалися в ліс усе далі та й далі.

— Швидше, — оглядалась вона на Сайгака, й шоки її палали, а око зблискувало з-під розвихреного волосся не терпінням і жагою. — Швидше, ну швидше-бо, — а сама бігла й бігла попереду, і в рухах, і в усьому вигляді її так багато було чогось неспокійно-наелектризованого, нервового, що передавалось і Сайгакові, хоч він намагався бути врівноваженим і спокійним.

А тут почався підлісок — ліщина, папороть, висока трава, й вона загубилася поміж гнучким зеленим гіллям, мов дивовижний білий птах...

Сайгак довго шукав її й ніяк не міг знайти, бо забігла далеко від нього й сховалась у непролазній гушавині.

Він гукав її приглушено й тихо, щоб не збудити луни,

«Ш-шу-ш-ш-шу», — задумливо шуміли над ними вершечки сосон під синім небом, і рожеві стовбури велично переміщалися в сонячному просторі з кожним кроком і рухом Сайгака.

— Де ти? — питав Сайгак, а вона довго мовчала й, чути було, плакала.

Папороть і ліщина поглинули її, й десь на дні цього зеленого шумовиння сиділа вона — жінка, яку він любив, може, вперше по-справжньому, і з якою не міг поєднати свого життя. Перед її слізьми він був безсилий, бо відчував себе винним і безпорадним.

Зупинився й стояв, прислухаючись, а сосни шуміли й шуміли над ним про щось прекрасне й ніжне: про спокійне й довге щастя шуміли вони, й про вічність лісу, неба та сонця, й про справжню красу людського життя, що зараз здавалась йому недосяжною.

— Іди сюди, — наплакавшись, умиrotворено й спокійно покликала його. Вона сиділа на траві, спершись на ліву руку й накривши широкою спідницею ноги. В тому спекоті і в погляді її, коли він наближався, було щось материнське: дивилась на нього з якимось співчуттям і жалем. Дивилась-дивилась, і губи її знову затремтіли, а очі виповнилися слізьми, і, роняючи їх при першому ж русі, вона обняла його, як тільки він нахилився до неї, і схлипнула болісно, глибоко, з усієї сили притислась головою до його плеча, наче це могло вгамувати її горе, біль і плач. Наче це могло захистити її. — Краще б нам не зустрічатися, — сказала вона, одірвалась від нього й сіла відчужено, знову спершись на руку. — Кожної миті відчуваю, що ми разом тільки до поїзда. До електрички, що так розпачливо скрикує серед ночі, немов під моїми вікнами — просто не можу стерпіти цього звуку, душу мені вимотує... Покинеш мене на пероні, і я буду без тебе, як та ворона, що не навчилась літати.

«Краще мені вмерти, ніж любити когось іншого, — думав він. — Але як я тобі скажу про це? І хіба скажеш так, щоб ти відчула по-справжньому, як мені жаль тебе і як я тебе люблю».

Він думав зараз про це, як про щось дуже віддалене й нереальне, немов догадувався про чужі думки й переживання, бо пригадував свої власні, вже тисячу раз передумані й пережиті. І вона була десь далеко-далеко, в тій одвічній своїй самотності, з якої вертатися закоханій жінці не так-то просто.

Але вона повернулася все-таки звідти, де була одна в п'їтми чи в сонячності своїх відчужань, підвелась на лікті й глянула на нього довгим-довгим поглядом.

— Ах ти, горе мое,— сказала вона й міцно поцілувала його в губи, охопивши голову обома руками, але тут же й відштовхнула.— Не шукай мене більше ніколи...

Війнулась — і як здиміла. Тільки гілка гойднулася.

І чути було, як тихо й рівно шумить вітер у вершечках сосон і як хтось далеко-далеко рубає дерево в лісі.

5

Телеграму вручив Сайгакові Володимир Баштанник, «Прилітаємо тринадцятим рейсом, зустрічай о п'ятнадцятій завтра. Алевтина».

Сайгак сів під стіною.

— Ти викликав?

— Ні,— сказав Баштанник, розглядаючи телеграму.— Не я. Хоч і зробив би це саме з радістю...

— Було б чого радіти,— сказав Сайгак, відчуваючи дивну бентегу: його дивував приїзд Алевтини, він не міг збагнути такого раптового рішення її, але він і сам радів, що побачить дощку, за якою вже скучив і зболівся душею.

6

Маленька дівчинка в червоному платтячку біжить по аеродрому. Через те, що так ясно й сонячно в світі, бетонне покриття аеродрому біле-біле! А платтячко на дівчинці червоне-червоне! Аж очі вбирає. Червоне — на білому.

Біжить і біжить дитина, й широке платтячко метляється в неї за спиною, б'ється, мов крила в метелика. Біжить попід літаками — під їхніми білими, округлими й могутніми черевами, попід соплами реактивних двигунів. І підошви її черевиків виляскують об бетон різко й гучно.

В очах дівчинки — нетерплячість. На обличчі — тривога. Біжить і вдивляється в натовп, що збився біля входу в аеровокзал. У Сайгака зайшлося серце. У Сайгака промайнули в уяві всі дні й ночі, всі події, що розділяли його з дитиною. І йому здалося, що дочка його біжить дуже далеко.

Ще й досі не міг зрозуміти, чому Алевтина раптом перевіршила те, що давно вже було вирішено, й чому прилетіла без попередження? Що ж це було? Прощення? Він думав про це весь ранок, аж до полудня, аж доки не побачив, як білим аеродромом біжить його донька в червоному платячку.

Ледве торкнувшись рукою огорожі, він легко перестрибнув її назустріч дитині й ледве встиг простягти руки, як дочка кинулась йому на шию, обійняла, притислась головою до його щоки й замовкла. Тільки дихала швидко, глибоко. І чути було, як калатало маленьке серце.

Сайгак, пригорнувши худеньке тіло з горобиним серденьком, раптом відчув по-справжньому, що це за втрата була для нього! Якого дорогого створіння не було в його житті весь цей час і як багато воно важить для нього після смерті батьків, після всього, що довелось пережити.

Сайгак пересадив дитину через огорожу й сам перестрибнув услід за нею.

— О, яка ти вже велика, доню.

— Ти дуже давно мене бачив,— сказала дівчинка.— Чого ти не кликав нас?

— Мама ж не хотіла,— сказав Сайгак, вручаючи дівчинці червону, як її платтячко, шоколадку.

— Мамо! Ось де ми! — гукала дитина, та елегантно мати її мовчки дивилась на них, не відгукуючись.

— Ну, здрастуй,— сказала Алевтина низьким грудним голосом, примружилась і дивилась на чоловіка відчужено, насторожено, немов ждала чогось чи боялась.

Він узяв її, ніякову й чужу, під руку й повів до машини.

Алевтина заплакала й одвернулась.

— Ну-ну,— сказав їй Сайгак. Обійшовши машину, відчинив їй передні дверцята.— Тобі нарікати ні на кого.

— А на саму себе?

— То вже твоє особисте діло,— похолоднішав Сайгак.— Але ж добре, що сама зважилась приїхати.

— Сама б я не зважилась. Я одержала твою телеграму.

Сайгак пригальмував мимоволі й глянув на дружину з подивом.

— Покажи,— сказав він, проминувши світлофор і виїхавши на автостраду.

— Що? — не зрозуміла Алевтина.

— Покажи телеграму.

— Перечитувати власні телеграми — сумнівне заняття,—

сказала вона, порпаючись у пахучій своїй сумочці.— Ось,— знайшовши, подала вона йому цупкий бланк.

Не збавляючи швидкості, Сайгак глянув на горішній рядок, прочитав: «Березівка»,— й мовчки віддав телеграму дружині.

— Що? — стурбувалась вона, й очі її побільшали, а обличчя видовжилось.— Ти не надсилав телеграми?

— Тепер це не має значення,— сказав Сайгак.

— І ти мене не викликав?

— Ніякого значення,— сказав він, відшукавши холодну руку дружини.— Ця телеграма важливіша за мою.

Алевтина зів'яла. Горда, красива та пишна, вона якось зблякла і відсунулась від Сайгака до самих дверцят.

— У таких випадках тільки й дізнаєшся по-справжньому, хто твій друг,— сказав Сайгак, наче вголос подумав.

Е П І Л О Г

Така будівля приснитися може раз у житті: вся зі скла й старого червленого срібла, стоїть на зеленому пагорбі, з якого видно всю Україну — на півдні синіє тепле море, на заході зеленіють Карпати з холодними снігами під чистим небом, на сході повився-повився Дніпро між зеленими луками, а з півночі біліє вдалині Москва.

— Де ваша пісня? — питає Сайгака в тому сні вродливий голова якогось дивного жюрі. В модному сірому костюмі, стрункий і високий, він здається Сайгакові малим і немичним, бо стоїть на протилежному кінці довгого-предовгого стола. Важкого полірованого стола, що годився б перепиняти танки й ворожі колони. Або щоб на ньому лагодити потужні мотори реактивних літаків.

Проте на столі лежать тонесенькі згортки білого паперу. Більше ніколи нічого на тому столі не лежало, й люди, які збили цей непохитний стіл, мабуть, не знали, для чого вони його роблять.

Проти кожної горстки паперу сидить у тім сні по одному чоловіку. Всі вони, суворі й зосереджені, здаються короткозорому Сайгакові однаковими, мов близнюки.

— У нього давно вже немає ніяких пісень,— каже хтось із них голові й на Сайгака навіть не дивиться.— Жодної не може закінчити.

«Ага,— подумалося Сайгакові.— Це вони фільми називають піснями. А може, сценарії?»

— Що ви собі думаєте? — питає голова, зіпершись однією рукою об край столу. — Ми вашу пісню наперед ввели в наш розгляд, а ви не подаєте її. Сьогодні минають усі строки...

— Він нічого не думає, — знову каже хтось із суворих чоловіків. Усі вони майже однакові, й Сайгак ніяк не може зрозуміти, хто з них це сказав.

«Брехня!» — гукнув він подумки й затулив рота долонею, хоч жодного звуку з грудей не добув.

Добре, що ніхто того не помітив. Можна було мовчати далі, сидіти за столом покірно й покаюнно, а втім — дременути в далеке село свого дитинства, перебігти двір і город, переплигнути огорожу й сховатися в травах білоголовим хлопчиком у подертій сорочці та полатаних штанях. Трави пахучі й високі — полин, буркун, ромашки. Вигналися вище за огорожу, бо росли над ставом і завжди виглядали сонця.

А Сайгак не виглядав. Сидів, причаївшись, і квіти зійшлись над ним — погойдуються під вітром і вдають, що не ховають нікого. Пахнуть собі. Та цвітуть. Білим і жовтим. Та погойдуються: полин, буркун, ромашки. Улюблені квіти дитинства! Знизу вони ніякі — самі стовбури. Сидиш і вдихаєш їхні пахощі. І відчуваєш тім'ям сонце й вітер, що пробиваються сюди легко. А голова журі й суворі помічники не бачать тебе. І хвилі шумлять у ставку, й степ мріє за селом, і батьків сад у тебе за плечима мліє під сонцем, і мама щось роблять у хаті. Ось вони зараз вийдуть і погукають тебе.

— Ну, то як? — гукає композиторові з протилежного кінця столу далекий голова. — Буде пісня чи ні? Ви ж обіцяли, а строки вже вийшли.

«Обіцянки-цяцянки». «Солов'я байками не годують». Все правильно. Все точно. Строки вийшли, а пісні не вийшли. Які пісні? Де вони поділись? Ага, он вони, он: збились гуртом на переправі й дивляться в каламутну воду. І бояться ступити на міст. Бо ще, мабуть, не час, ще він чогось не додумав і не відчув до кінця, щоб поставити останню крапку, а переправа веде з метушливого берега поспішності у мудрий світ вивічених відчужань і мелодій, необхідних людям до туги, до радощів і, можливо, до сліз. Там, за переправою, ждуть тільки правдивих і довговічних пісень, а не одноденнок. Він це знає точно, хоч ніхто йому про це й не казав.

Сагайдак не боявся переправ ніколи. Він тоді ще був солдатом і не боявся нічого, крім смерті. Але вірив чомусь, що смерть пролетить повз нього й залишить його — може, й

справді для пісень? Тому він тепер не мав права квалитись, тільки не вмів цього пояснити голові й суворим його помічникам. Не зважувався, бо це було б смішно. А сам опинився на одній із таких переправ.

Переправа була через Буг під Новоодесою. Через весняний Буг 1944 року. Через той Буг, що ставав усіма ріками світу в ту весну. І треба було б запам'ятати кожна дощечку тієї переправи, а він не запам'ятав: ішов уже цілий тиждень у тифу і бачив усе в якомусь хисткому тумані. Ріка розлилась, як море, й сивіла протилежним берегом далеко-далеко, мов уві сні. А переправа була вузька, без поручнів, з широкими щілинами поміж вузькими дошками, що їх бідні сапери знаходили невідомо де в тім голім повойованім степу. І хвилі безборонно вихлюпувались на понтонний міст, і дошки були мокрі й слизькі, так що встояти на них і не впасти в каламутну воду було дуже важко...

— Не лайтеся,— сказав поснівлий Сайгак, вертаючись із тієї слизької вузької переправи до широкого й сухого столу, що був трохи коротший від неї.— Не лайте мене. Я напишу...

— Про що? — спитав насторожений голова.

— Про революцію 1905 року, про діда мого, що загинув на барикадах...

— Про що, про що? — спитав хтось із суворих мужчин, і Сайгак уловив у тоні іронію й підозру.

— Це треба заслужити...

Йому стало гірко, й він знову чкурнув на ту далеку переправу.

Тепер він мав вийти до неї зі своєю полковою колоною, яку залишив там, на річці Південний Буг, під Новоодесою. Це було давно-давно, в сорок четвертім. І вертатись туди було легко тільки в думках і в уяві.

— Про що ж ви хочете написати? — спитав знову стрункий голова з військовою виправкою, переступивши на здорову ногу й скрипнувши протезом. І Сайгак уперше подумав, що за довгим, немов переправа, столом стоїть один із тих, хто так владно вмів перетнути потік військ на березі Південного Бугу.

— Напишу про революцію й про війну,— сказав Сайгак.

— Здивував,— буркнув хтось із тих, що нерухоміли обабіч столу.— Теж мені відкриття!

«Відкриття-закриття. Кішки-мишки,— подумав Сайгак.— Сам ти що-небудь зробив у своєму житті?» — майже крикнув він подумки, але стримався.

І подумав про те, що добре було б написати чи й зняти без сценарію, як на самім початку переправи двадцятилітній капітан у гарній гімнастерці, синіх бриджах і хромових чобітках стояв перед усміхненою лейтенанткою медичної служби і, тихо наспівуючи «Огоньок», намагався не дивитись на неї, але все в ньому любило й бажало її. Тільки на війні по-справжньому знаєш, що таке жінка, тільки там думаєш про неї, як про найбільшу святість, даровану нам за всі муки, бої й поневіряння по своїх і чужих землях. І про це ще не написано. І йому теж ніяк не вдається написати або зняти це.

І знову він опинився в своєму степу, там, де колись гула переправа. Стояв у лісосмузі, серед мирної осені, з рушницею на зігнутій руці. Терпко пахли поля й опале сухе листя в лісосмузі, і вітер лагідно й тихо шумів у деревах, і курликами десь під хмарами журавлі, й погавкували собаки в далекому селі — й тихо, так тихо в степу і в душі, й ніхто тебе не питає, де твої пісні.

— То де ж ваша пісня? — спитав голова й сів. — Є вона чи її ніколи й не буде?

Сайгак пригнувся й побіг. Через ріки, степи й ліси. Біг він довго і, засапаний, опинився на тихому сільському кладовищі, біля батьківської могили. Схилився на огорожу, відчуваючи руками й грудьми, яка вона холодна й рубчата. «Треба було б і про ваше життя написати, — сказав він могилі батьків, у якій лежать тато й мама рядочком. — Та хіба можна квапитись, коли хочеш писати по-справжньому?..»

Мовчить могила. Холонуть пальці на залізній огорожі. Сайгака й тут, як завжди, не кидала печаль: він страждав від того, що вся незбагненність величезного світу бушувала в ньому тисячами тем і мелодій, але він не вмів відібрати з усього цього найнеобхіднішу, одну-єдину — про революцію, про війну чи про кохання. Він ніяк не міг зупинитись на якійсь одній і від цього страждав. Тільки не зважувався сказати про це голові й членам журі...

— Дайте час, — тихо сказав він, ворухнувши тонкими нервовими пальцями над масивним горіховим столом, об який могли б розбитися ворожі танки. — Дайте мені час. І я напишу...

З М І С Т

На шляхах народності. <i>Кость Болинський</i>	5
Романи	
БІЛІ ХМАРИ	21
ХТО ТВІЙ ДРУГ	200

**АЛЕКСАНДР АЛЕКСАНДРОВИЧ
СИЗОНЕНКО**

*Избранные произведения
в двух томах.*

*Том первый
Романы*

Київ, видавництво художественной
літератури «Дніпро», 1983.

(На українському мові)

Редактор *Р. К. Каруцька*

Художник *Г. Т. Конєв*

Художній редактор *О. М. Анікін*

Технічний редактор *Л. М. Смолянюк*

Коректор *Т. Г. Білецька*

Інформ. бланк № 2022

Здано до складання 25.02.83. Підписано до друку
09.06.83. БФ 51035. Формат 84×108¹/₃₂. Папір дру-
карський № 1. Гарнітура літературна. Друк висо-
кий. Ум. друк. арк. 24,78. Ум. фарб.-відб. 24,78.
Обл.-вид. арк. 28,166. Тираж 65 000. Зам. 3-81. Ціна
2 крб.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика ім. М. В. Фрунзе.
310057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

Сизоненко О. О.

С34 Вибрані твори в двох томах. Том перший: Романи/
Передм. К. Волшинського.— К.: «Дніпро», 1983.—472 с.

До першого тому вибраних творів відомого українського радянського письменника ввійшли романи «Білі хмари» — про мичуле й сучасне, про тих, хто створював Країну Рад і захищав її у роки Великої Вітчизняної війни, та «Хто твій друг» — про життя кінематографістів, про складний процес ідейно-художнього формування митця та його громадянської позиції.

